

пореџица

**ИСТОРИЈА И
КНИЖНИНА**

**ВЛАДЕТЕЛ И АДМИНИСТРАЦИЈА
В РАНОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЈА.
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ**

Татјана Славова

София, 2010

Редакционна колегия

Главен редактор Татяна Славова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Членове:

Марио Капалдо, Римски университет La Sapienza

Татяна Лалева, Университет Complutense, Мадрид

Анна-Мария Тотоманова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Поредицата се финансира от Националния фонд за научни изследвания (НФНИ)

Владетел и администрация в ранносредновековна България
Филологически аспекти

© Татяна Славова, автор, 2010

© ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД, 2010

ISBN 978-954-92526-X-X

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	1
I. ТИТУЛИ И ДЛЪЖНОСТИ В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ	
1. КАВХАНЪТ	5
2. БОИЛИТЕ	12
3. УК ВОНАА	17
4. ИЧЕРГУ БОИЛЪТ	18
5. БОЛЪРЪ, ВЕЛЬМОЖА, МОГЪТЪ	27
6. ДРОУГОВЪ	42
7. БАГАИНИТЕ	54
ητζηργου βαγαηνος	57
υκ βαγαηνος	57
βηρη βαγαηνος	58
σετητ βαγαηνος	59
βαγατουρ βαγαηνος	61
8. ПОЧЕТНОТО ЗВАНИЕ ВАГАТОЎР, VAGANTUR	63
Багатури колобри в Първото българско царство	63
Багатури престолонаследници в Първото българско царство	64
Багатур владетел (?) от времето на Първото българско царство	66
sundicus vagantur	68
Ἄλογοβότουρ	69
9. КОЛОБРИТЕ	72
κανα βοιλα κολοβρος	75
βογοτορ βοηλα κουλουβρος, βοιλα κουλουβρος	76
ιζουργου κολοβρος	76
βαγατουρ κ[ολοβρος]	77
10. ТАРКАНИТЕ	80
βορη тарканος	82

ζερα тарканос	86
ολγου тарканос	87
κουλου тарканос, καλου тарканос, κ'ζλοу (κ'λοу) тороканη	89
ζουпан тарканос	92
βοιλα тарканос	92
11. ЖУПАНИТЕ	95
βουηλα ζοαпан	96
iopan qui vocatur Physso; iuppanus, zuppani	97
ζουπάνους γέροντας, τοῖς ζουπάνοις, τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας	98
πηλε ζωпан	98
ζουпан тарканос	102
Σηβην ζουπανος μεγας	102
Димитръ жоупанη	103
12. ΚΟΠΑΝΟΣ – ΒΟΕΝΝΟ ΛΙЦЕ, ΟΤΓΟΒΑΡΥЩΟ ΖΑ СТАДАТА НА ΑΡΜΙΑΤΑ (ΒΕΖ ΚΟΗΕΤΕ)	112
13. ΟΜΗΡΟΣ – ΠΡΕΔΒΟΔΙΤΕΛ НА НЕΓΟΛΥΜΟ ΒΟЙΣΚΟΒΟ ΠΟΔΡΑΖΔΕΛΕΝΙΕ С ΝΙΣЪΚ ΒΟΕΝΕΝ ЧИΝ	116
14. ΗΜΝΗΚΟΣ, ΜΗΝΙΚΟΣ, ΜΗΝΗΚЪ – ΒΙΣШ ΒΟΕΝΕΝ ΚΟΜΑΝΔΙΡ НА ΚΑΒΑΛΕΡΙΑΤΑ	119
15. ΚΡΟΝΟΣ, ΚΡΟΝЪ – ΒΙΣШ ΒΟΕΝΕΝ ΚΟΜΑΝΔΙΡ, ΟΤΓΟΒΑΡΥЩ ΖΑ ΓΡΑΝΙЦΑΤΑ И ΠΟΓΡΑΝΙЧΝΙΤΕ ΡΑЙΟΝИ	123
16. ΜΑΓΟΤΙΝΟΣ – ΒΙΣШ ΒΟΕΝΑЧΑΛΝΙΚ, ΟΤΓΟΒΑΡΥЩ ΖΑ ΒΟЙΣΚΟΒΙΑ ΟΒΟΖ	125
17. ΤΖΙΓ'ΑΤΟΣ, ΨΗΓΟΤЪ – ΛΙЧΕΝ ΤΕΛΟΧΡΑΝΙΤΕΛ НА ΒΛΑΔΕΤΕΛΥ	128
18. ΣΑΜΨ'ΗΝΣ, САМЪΨ'ΗНН – ΟΥΡΑΒΙΤΕΛ НА ΔΒΟΡΕЦΑ И СЪΒΕΤΝΙΚ НА ΒΛΑΔΕΤΕΛΥ ΠΟ ΔΙΠΛΟΜΑΤΙЧΕΣΚИΥ ЦΕΡΕΜΟΝΙΑΛ	133
19. (ИЛ) ТАΒΑРЕ – ΝΑЧΑΛΝΙΚ НА ΒΛΑΔΕΤΕΛΣΚΑΤΑ ΚΑΝЦЕΛΑΡΙΑ	143
20. ΘΡΕΠТОС ΑΝΘΡΩΠΟΣ – ΧΡΑΝΕΝΙЦИТЕ НА	

ВЛАДЕТЕЛЯ, НЕГОВИ ПРИЕМНИ СИНОВЕ	148
21. НҮРҮГЪНА – ВОЙНИК ОТ СТРАЖАТА НА ВЛАДЕТЕЛЯ	163
22. ҮБВАНЪҮНН – ВИНОЧЕРПЕЦЪТ НА ВЛАДЕТЕЛЯ	167
23. КОМНΣ – ПРОВИНЦИАЛЕН УПРАВИТЕЛ НА ОБЛАСТ (КОМИТАТ)	176
24. ДРУГИ ГРЪЦКИ ТИТЛИ	
24.1. Византийски титли, използвани за български длъжности	182
24.2. Чужденци с византийски титли на служба в ранносредновековна България	189
24.3. Българи с византийски титли в Източна България до 971 г. и в Западна България до 1018 г.	193
II. СИСТЕМАТИЗАЦИЯ НА ДЛЪЖНОСТИТЕ И ДОСТОЙНСТВАТА В РАНОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ	
1. СТРУКТУРА НА ТИТУЛНАТА ПРАКТИКА	204
2. СЪСЛОВИЕТО НА БОИЛИТЕ И ПАРАЛЕЛЪТ СЪС САНОВНИЦИТЕ (вельможа, моржте, другове)	207
3. СЪСЛОВИЕТО НА БАГАИНИТЕ	210
4. ПРИДВОРНИ НА ВЛАДЕТЕЛЯ	211
5. ЦЕНТРАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ	213
6. ПРОВИНЦИАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ	222
7. СЛУЖБИ С ПОДЧЕРТАНО ВОЕННИ ПРЕРОГАТИВИ	229
8. ПОЧЕТНИ ДОСТОЙНСТВА ЗА ПРИВИЛЕГИИ	235
III. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ	
1. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ ДО ПОКРЪСТВАНЕТО	278
1.1. Прабългарската титла на владетеля <i>κατα συβητην</i>	279
1.2. Титулуване на владетеля във византийските извори	285
1.3. Титулуване на владетеля в старобългарски преводни и оригинални паметници	295
1.4. Титулуване на владетеля в латинските извори	297

2. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ СЛЕД ПОКРЪСТВАНЕТО	
2.1. Титулатура на Борис-Михаил	298
2.2. Титулатура на Симеон	308
2.3. Титулатура на Петър	326
2.4. Титулатура на Борис II	337
2.5. Титулатура на Самуил	337
2.6. Титулатура на приемниците на Самуил	
IV. ТИТУЛЪТ НА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА ΚΑΝΑΡΤΙΚΕΙΝΟΣ, ΚΑΝΑΗΡΤΧΘΗΝΟΣ	344
V. ТИТЛИТЕ ОТ ГЛЕДИЩЕ НА ТЕХНИЯ ПРОИЗХОД	
1. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ С АЛТАЙСКО (ТЮРКСКО) ПОТЕКЛО	246
2. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ-ЗАЕМКИ В ТЮРКСКИ	252
3. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ С ПОВЕЧЕ ОТ ЕДНА ВЪЗМОЖНА ЕТИМОЛОГИЯ	260
4. ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПРАБЪЛГАРСКИТЕ ТИТЛИ	263
5. ГРЪЦКИ И АРАБСКИ ТИТЛИ	266
6. ПРОЦЕСИ НА СЛАВЯНИЗАЦИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ДЛЪЖНОСТНИ ТИТЛИ И ДОСТОЙНСТВА	269
ИЗТОЧНИЦИ	351
СЪКРАЩЕНИЯ	363
СПИСЪК НА ЦИТИРАНАТА ЛИТЕРАТУРА	369
THE RULER AND ADMINISTRATION IN EARLY MEDIAEVAL BULGARIA: PHILOLOGICAL ASPECTS	402

УВОД

В различни средновековни писмени източници (домашни и чужди, исторически и литературни, книжовни, епиграфски и сфрагистични) са се запазили откъслечни титли и длъжности от ранносредновековна България. Целта на настоящото изследване е въз основа на филологически анализ, поставен в исторически контекст, те да се анализират и осмислят съвкупно. Книгата е опит да се систематизират известните, а също и някои нови сведения и тълкувания за институциите, и да се реконструира доколкото е възможно централната и провинциалната административна система. Коментирани са над 60 титли (владетелски, престолонаследническа, съсловни, длъжностни) и конфигурации от титли и почетни звания. Извеждането на конкретните функции на различните длъжности се осъществява предимно чрез етимологически анализ, тъй като изворите не винаги представят пряка информация за тях. Приетата в изследователската традиция етимология на някои титли се допълва и разширява с нови данни, за други титли се представят нови етимологии или значения (*καυχανος*, *κρονος*/κρονъ, *μαγοτινος*/κλογатниъ, *σαμψης*/самъчнн, *κοπανος*, *θρεπτός ἄνθρωπος*), а трети, неизследвани или неизвестни досега титли, се въвеждат за първи път в науката (*tabare*, *Δροϋγъ*, *нръгъна*). Като основни се използват историческите извори (български, византийски, латински), но в редица случаи за доизясняване на титлите се привличат и употребите им в книжовни източници от различни жанрове. Проследени са титулите, назоваващи придворните на владетеля, лицата от централната администрация и от провинциалните служби, всички поставени в контекста на единна йерархична система. Отделени са, макар и с известна доза условност, длъжностите с подчертано военни прерогативи, въпреки че за разглеждания период е трудно, а понякога и невъзможно да се разделят административните от военните длъжности. Анализирани са и термини, визиращи сановници и велможи в различни книжовни паметници (*болъре*, *вельможа*, *могъте*, *Δροϋγοϋε*), като е потърсена пресечната точка на техните семантични полета. Вниманието е отделено и на титулуването на владетеля от езическо и раннохристиянско време и спецификите на титулуването в зависимост от характерните особености на изворите, предоставящи данни за това. Специален раздел е посветен на назоваването на престолонаследника според сведенията във византийските източници и българските печати.

Оцелелите употреби на съсловни и длъжностни титли в ранносредновековна България предоставят възможност да се проследят принципите на титулуването (особено при съставните титли), затова в книгата е направен опит за систематизация на длъжностите и почетните достойнства. Наблюденията очертават няколко посоки: съчетаване на съсловна с длъжностна титла (*βοηλα καυχανος*, *βοηλα κολοβρος*/*κουλουβρος*, *βοηλα ζοαπαν*), съчетаване на със-

тавка-атрибут със съсловна титла (*ητζιργου βοηλα, υκ βοηλα, βηρη βαγαινος, σετητ βαγαινος*), съчетаване на съставка-атрибут с длъжностна титла (*ιζουργου κουλουβρος, βορη тарканος, ζερα тарканος, олγου тарканος, пηле ζωпан*). Зад тази титулна практика прозира една целенасочено изградена държавна йерархична система. Коментира се двуфункционалността на някои титули, напр. *тарканος* освен наместник на владетеля в голяма провинциална област е означавал и почетно звание за привилегии. Анализират се и други почетни достойнства, бележещи вид привилегии в България през IX–X в. (*βαγατουρ и θρεπτος ανθρωπος*).

Специална глава разглежда титлите (владетелска, престолонаследническа, съсловни и длъжностни) от гледище на техния произход: в изследователската традиция те имат по няколко етимологии, понякога напълно противоположни и взаимно изключващи се. В тези случаи се приема за научно издържана тази, за която има достатъчно сериозни лингвистични аргументи и която е релевантна на историческия контекст в изворите. С малки изключения длъжностните и съсловните титли, както и почетните достойнства в ранносредновековна България, са с прабългарски произход. Използването на термина „прабългарски“ е условно и следва преобладаващата традиция в българската наука, в която за същия език и етнос се срещат и термини като „хуно-българи“ или „Аспарухови българи“. Прабългарското потекло на титлите определя техните корени да се търсят предимно в рамките на алтайските (тюркските) езици, в които обаче има и немалко титли-заемки от други езици още от предтюркско време. В титулната практика на предците ни се очертават различни езикови наслоения, едновременно присъстват тюркски, алтайски, индоирански (вкл. и тохарски), китайски по произход титли. Налице са и българо-хунски лексикални паралели (*zegco bula ~ Ζέρκων, κολοβρος ~ Βουκολαβράς*), както и общи титли с аварите (*тарканος ~ tarqan*, позната и на хазарите и ефталитите, *кауханος ~ kapkhan/capcanus/captanus, ζωпан*). Този многопластов характер отразява етническа нееднородност, в която се преплитат различни традиции и културни влияния, процеси на миграции, сложни етнически взаимодействия и смесвания, разнородни езикови контакти в някогашните племенни конфедерации. Съчетаването на различни езикови влияния, довели до формирането на разнородни по потекло лингвистични пластове при титулуването на древните българи, личи особено ясно при многосъставните владетелски и длъжностни титли, които са обект на специално проучване. Много често техните съставки (в рамките на една и съща титла) са с етимологии, отвеждащи към различни езикови семейства и групи (тюркски, алтайски, индоирански, китайски или в езика на жуан-жуан, ефталитите, аварите, хуните) и по-рядко и двете съставки на титлата или съчетанието от титла и достойнство се етимологизират в рамките на едно езиково семейство. С малки изключения във вида, в който са познати от изворите за българската история, множеството (пра)български съсловни и длъжностни

титли не се срещат в други езици и паметници, което очертава тяхната самобитност.

При функционирането си в славяноезична среда прабългарските титли са претърпели съответна адаптация, затова специално място в книгата е отделено на процесите на славянизация в тях на фонетично, морфологично и лексикално равнище (славянско широко *o* срещу чуждоезично **ǫ*, славянска метатеза и сонантизация, вливане в праславянските **-o-* и **-ja-* склонения за имена от м. р., успоредно съществуване или замяна със славянски лексикални съответствия). Въпреки това славянско влияние названията на институциите в Първата българска държава остават преобладаващо прабългарски. Те са действащи не само в езическо време, но повечето от тях са се съхранили и при управлението на цар Симеон (*μηνικος/миникъ*, *κρονος/кронъ*, *μαγοτινος/клогатникъ*, *ολγου ταραχος*) и цар Петър докъм края на Първото българско царство (*τρυγωβυλια*, *σαμψης*, *ζουπανъ*), като споменът за някои (*καυκανος*) е жив и през първите десетилетия на следващото столетие. Отделно са разгледани византийските по произход титли, свързани с България през разглеждания период, една от които реално е функционирала в българската държавна йерархия, други са използвани за означаване на български длъжности, трети са носени от чужденци на българска служба, а с четвърти са удостоявани българи за заслуги към Византия.

Държа да изкажа голямата си признателност на Антоанета Гранберг за възможността да използвам непубликувания ѝ и подготвян за печат труд. Сърдечно благодаря и на Анна-Мария Тотоманова, Татяна Лекова, Ирина Кузидова, Явор Милтенов, Ангел Николов и Димитър Пеев за предоставената ми информация и материали.

Ι. ΤΙΤΟΥΛΙ И ΔΛΪΖΗΝΟΤΙ Β ΡΑΝΗΟΣΡΕΔΗΝΟΒΕΚΟΒΗΑ ΒΛΓΑΡΙΑ

1. ΚΑΒΧΑΝΪΤ

ΚΑΥΧΑΝΟΣ, ΚΑΥΚΑΝΟΣ, ΚΑΒΧΑΝΪ, ΚΑΒΪΓΑΝΪ

Δворцовата служебна титла *ὁ καυχανος, ὁ καυκανος*, *кавьганъ, кавханъ* е засвидетелствана в прабългарски надписи, византийски хроники (някои със славянски превод) и в един старобългарски кирилски надпис, срв.:

Надпис от Артмутлук при Плиска № 8¹ καυχανος. Надпис на Маламир от Шумен № 13 καυχανον Ισβουλ[ον], ὁ καυχανος Ισβουλ[ος]. Надпис на Маламир (Персиан?) от Василага Ισβουλης[ος] ὁ καυχανος. Надпис на Персиан от Филипи № 14 Ι[σ]βουλον τὸν καυχανον, ὁ καυχανος. Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47 τὸν καυχ[ανον], ὁ Ηραταης ὁ βοηλα καυχανος. Надпис на Маламир от Шумен № 58 βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος, τὸν καυχανων. Хроника на Симеон Логотет Καυκάνω καὶ Μηρικῶ кавхана η мнїїака = Хроника на Георги Амартол ἄμα Καυκάνω с Καχанῶ. Продължителя на Георги Монах Καυκάνω καὶ Μηρικῶ. Продължителя на Теофан Χαγάνω [!] καὶ Μηρικῶ. Хроника на Йоан Скилица Χαγάνω [!]... Μινικον, τὸν λεγόμενον Καυκάνον. Продължителя на Йоан Скилица Δομετιανός ὁ Καυκάνος (πχάνος), Θεόδωρος ὁ Καυκάνος (Καπχάνης), Γεώργιος ὁ Βοϊτάχος τοῦ τῶν Καυχάνων (Κοπχάνων) γένους. Воденски надпис на цар Самул [988–989]... азъ самональ...вънскъ же шншманѣ старого кавьганъ търновомъ.

Приведените източници съдържат сведения за следните кавхани (по-подробно вж. Гюзелев 1966 [2007:51–110])²:

1. Боил кавхан Иратаис³, който командва с помощта на двама стратежи чужденци лявото крило на войската на кан Крум [813] (*Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*).

2. Кавхан Исбул⁴, който управлява заедно с Маламир; след военни действия [836] двамата влизат във Филипопол и преговарят с населението на града (*Надпис на Маламир от Шумен № 13*). Исбул води военни действия в околностите на Солун по времето на Маламир (Персиан?) (*Надпис на Маламир (Персиан?) от Василага*); изгражда водоскок при управлението на Маламир (*Надпис на Маламир от Шумен № 58*); участва [837] с ичергу боила и кана боила колобъра във военни действия (*Надпис на Персиан от Филипи № 14*).

3. Неизвестен кавхан, изпратен от цар Симеон заедно с миника да се противопостави на гърците [921] в започналата с тях война (*Хроника на Йоан Скили-*

¹ Номерацията на всички прабългарски надписи е според изданието на *Бешевлиев 1979* (вж. Източници).

² Според Моравчик (*Moravcsik 1958, 2:156–157*) тази титла са носили: 1) Теодор [997–1014], 2) Дометиан, брат на Vorigen [IX в.], 3) Прозвище на Петър Делян, 4) Георги Войтех [1072].

³ Етимология на името вж. у *Симеонов 2008:184*.

⁴ Етимология на името вж. у *Симеонов 2008:183*.

ца, *Хроника на Симеон Логотет = Хроника на Георги Амартол, Продължителя на Георги Монах, Продължителя на Теофан*).

4. Шишман – кавхан, дядо на Самуил и баща на комит Никола (*Воденски надпис на цар Самуил от 988–989 г.*). Той най-вероятно е достигнал кавханска длъжност по времето на цар Симеон (след есента на 924 г.), впоследствие е бил кавхан и през ранните десетилетия на Петровото царуване (*Добрев 2007а:432–437*).

5. Дометиан кавхан – велможа и близък съветник на Гаврил Радомир, заловен [1015] от ромеите след обсада на крепостта Мъглен (*Хроника на Йоан Скилица*).

6. Теодор кавхан – брат на кавхан Дометиан, известил [август 1015] император Василий II, че обещанието за подчинение от страна на Иван Владислав е лъжливо (*Продължителя на Скилица*).

7. Неизвестен кавхан, който предвожда [1040–1041] по заповед на Петър II Делян войска, завзела Дирахуим (*Хроника на Йоан Скилица*).

Таблицата по-долу представя сигурните свидетелства за кавхани в обобщен вид:

Име	Дата Владетел	Функция	Източник
Ирагаис ὁ Ηραταῖς ὁ βοηλα καυχανος	813 Крум	пълководец	Надпис № 47
Исбул καυχανον Ισβουλον, ὁ καυχανος Ισβουλος, Ισβουλος ὁ καυχανος	836 Маламир [Персиан?]	съвладетел, пълководец, преговарящ	Надпис № 13; Надпис от Василага
Исбул βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος	831–836 Маламир	администратор	Надпис № 58
Исбул Ισβουλον τὸν καυχανον	837 Персиан	пълководец	Надпис № 14
Анонимен Καυκάνω κавχана, с Καχλιῶ, Χα- γάνω [!], Χαγάνον [!], τὸν λεγόμενον Καυκάνον	921 Симеон	пълководец	Хроника на Симеон Логотет = Хроника на Георги Амартол, Про- дължителя на Георги Монах, Продължителя на Теофан, Хроника на Скилица
Шишман (дядо на Самуил, баща на комит Никола) шшшманъ старого кавъганъ търновомъ	преди 988		Воденски надпис на цар Самуил от 988–989 г.
Дометиан Δομετιανός ὁ Καυκάνος	1015 Гаврил Радомир	пълководец	Продължителя на Ски- лица
Теодор (брат на Дометиан) Θεόδωρος ὁ Καυκάνος	1015 Иван Владислав	пълководец	Продължителя на Ски- лица
Анонимен τὸν λεγόμενον Καυκάνον	1040–1041 Петър II Делян	пълководец	Хроника на Скилица

Във византийските източници се откриват и известия за предполагаеми кавхани (за тях вж. по-подробно Гюзелев 1966:145–148 [2007:89–100]), сред които ще отбележа две възможни идентификации:

1. При българската обсада на Цариград [813] кан Крум тръгва за преговори с трима мъже: логотета (τὸν λογοθέτην), Константин (вероятно преводач) и сина на Константин (*Хронография на Псевдо-Симеон*). Според някои изследователи (*Златарски I*, 1:273, бел. 1; Гюзелев 1966:145–146 [2007:91–92]) титлата логотет предава прабългарската титла кавхан, носена по това време от Иратаис.

2. След победата над маджарите цар Симеон изпраща с мисия да откупят българските пленници Лъв Хиросфакт и българина Теодор, приближен на Симеон (οἰκεῖνος ὢν τῷ Σιμεῶν, οἰκεῖνος τοῦ Σιμεῶν, Δεοδὸρ ἄλγάρηνν σὺν Σιμεῶνῳ, Φεωδὸρ ἡσκρῆννн сын Семевноу *Продължителя на Теофан, Хронография на Лъв Граматик, Хроника на Георги Амартол, Хроника на Симеон Логотет*). Втори път византийските хронисти споменават Теодор във връзка с похода на Симеон към Цариград [913], когато българският владетел изпраща своя магистър Теодор да уговори условията на мира (Θεόδωρον μάγιστρον αὐτοῦ *Хронография на Лъв Граматик, Продължителя на Георги Монах, Θεόδωρον μάγιστρον αὐτοῦ Φεωδὸρα* магнестра своῦ *Хроника на Георги Амартол, Δεωδὸρα* магнестра своего *Хроника на Симеон Логотет, μάγιστρον Θεόδωρον* *Хроника на Йоан Скилица*). В изследователската традиция обикновено Теодор се идентифицира като кавхан (*Златарски 1898a:34; Златарски I*, 2:314, бел. 3; Гюзелев 1966:145–148 [2007:92–96]; *Божилов 1983:93; Бакалов 2003:253*), но също и като ичергу боил (*Венедиков 1979:51–52; Бешевлиев 1981a:82*).

Някои автори разглеждат и *Καμπαγάνον* (ἄρχων αὐτῶν ὀνομάζουσι *Καμπαγάνον* *История на Патриарх Никифор*) като форма (наред с *καυχανος, κοπχάνος*) на титлата кавхан – според тях в нея се крие изборният владетел Паган, съуправлявал [763–766] с наследствения владетел Умор (*Бешевлиев 1979:61; Бешевлиев 1981:45–50; Божилов, Гюзелев 1999 [2006:117]; Николов 2002*, където като съвладетели са посочени още Тервел и Кормесий, Кормисош и Сивин, Токту и Баян)⁵.

Длъжностната титлата кавхан е свързана с конкретни военни, дипломатически и административни функции, които са подробно изследвани в историческа-

⁵ Аргументи срещу тази теза вж. у *Жеков 2007:238* и *Георгиев 2007*, според когото *Καμπαγάνον* е прозвище на Паган, в което представката *Καμ-* отразява патрицианското звание *ὑποκαμπάγι(ω)ν*, чийто видим израз е привилегията да се носят обувки-кампагии *сапπαγίи*. Златарски се придържа към мнението на Макварт, че *Καμπαγάνος* е *κав-Паγάνος* (кан Паган) и не говори за съвладетели (*Златарски I*, 1:219–221, 406–407). Името *Паγάνος*, което се среща и в други исторически извори, би могло да предава тюрк. *Bayan* (*Moravcsik 1958*, 2:239 и цит. лит.) или тюрк. *Va:yan* с интервокална *γ* (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 103*). Пред лабиалите *p* (*Паγάνος*) или *b* (*Bayan, Va:yan*) красловното дентално *n* (от *κav, κavα*) лесно би могло да се промени в лабиално *m* (чрез асимилация или дисимилация) и така да се получи гръцкият запис *Καμπαγάνος*.

та наука (Златарски 1898:140–141; Ников 1925; Runciman 1930:214; Гюзелев 1966 [2007:51–124]; Бешевлиев 1979:60–62; Бешевлиев 1981:45–50; Венедиков 1979:27–41; Симеонов 1981, 2:31–36; Чолова 1982; Николов 2005:71–76, 105–106, 135–136), затова тук ще припомним само най-важните (по-подробно вж. Гюзелев 1966 [2007:16–24, 228–229]):

1) като втори в държавната йерархия след владетеля кавханът е негов наместник, пръв съветник и довереник, понякога и съвладетел. Институтът на „малките кагани“ (съуправители или наместници) е разпространен в Първия [551–630] и Втория тюркски каганати (*Кляшторный, Лившиц 1971:130*), а също и сред хазарите (върховният владетел *ябгу каган* и командващият войската), маджарите (двама вождове *kündu* и *gyula*) и аварите в края на VIII в. (Бешевлиев 1981a:33–34; Николов 2005:71–76 и цит. лит.). Съвладетелят (кавханът) е командвал войската в отсъствието на владетеля, а освен това е имал и дипломатически прерогативи. През първата половина на IX в. започва процес на ограничаване на неговите функции и засилване на монархическото начало в управлението на държавата, тъй като двувластието крие опасности за устоите на държавността. Странно е, че в множеството оцелели надписи от времето на Омуртаг никъде не се споменава кавханът, което би могло да се тълкува като намаляване на неговата роля от страна на владетеля. С централизацията и монархизацията на властта статутът на кавхана се променя – след Борис и Симеон той е само висш пълководец. Кавханът пряко и единствено е подчинен на върховния владетел, а всички останали длъжности са под негово разпореждане;

2) пълководец на войската, пръв военачалник. По времето на кан Крум, а вероятно и след това, кавханът командва почетното източно (ляво) крило на войската, доколкото посоката юг е била определяща за прабългарите – при основна посока юг лявата страна се пада на изток, а дясната на запад (Бешевлиев 1981a:37–39);

3) по-рядко (особено в сравнение с ичергу боила, вж. по-нататък) се изявява като участник във важни държавни преговори;

4) има и административни функции, свързани напр. с вътрешнодържавна строителна дейност.

Кавханът принадлежи към висшето боилско съсловие (срв. *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47 ὁ Ηραταης ὁ βοηλα καυχανος. Надпис на Маламир от Шумен № 58 βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος*), вероятно към великите боили, съставлявали владетелския съвет. Само едно лице може да носи кавханската изборна длъжност при управлението на даден владетел. За разлика от върховния властник (кана), кавханът не е наследствен владетел, макар че за по-късна епоха е възможно да е съществувала наследственост при заемането на кавханската длъжност, напр. след пленяването на кавхан Дометиан кавхан става брат му Теодор [август–септември 1015]. Титлата има дълъг живот в българската държавност – употребява се докъм втората четвърт на XI в.

Опитите да се установи етимологията на прабълг. *кауханъ*, *кауханос*, *кавханъ*, *кавганъ* очертават няколко посоки (библиография вж. у *Moravcsik 1958*, 2:156–157). Макар и в по-различен вариант – *кархан*, *сарканус*, *сартанус*, титлата е позната и на аварите (*Pohl 1988*:302–305). В старотюркските рунически паметници (напр. на Тонюкук) еднократно се среща формата *Qарауан* като лично име (*Qарауан* е по-младият брат на Кутлуг каган), следвано от титула *qауан* (*Qарауан qауан*), подобно на други лични имена (*Bilga qауан*, *Bögü qауан*, *Vитуп qауан*, *Kül bilga qауан*, вж. още в *СИГТЯ 5*:709–710; *ДТС 1969*:99, 116, 124, 171, 209, 323, 420), затова тази форма не може да бъде показателна за старотюркски (според *Симеонов 1981*, 2:35 *Qарауан qауан* означава *Бързия*, *Ловкия каган*).

Повечето изследователи посочват неясната етимология на титула. Някои от тях извеждат алтайски произход (< *qарауан*, *qаруан*) както на прабълг. *кауханос*, *кауханос*, така и на авар. *sarcanus* (*Фехер 1928*:38–39; *Marquart 1929*; *Menges 1951*:92; *Sinor 1954*; *Beševliev 1963*:160; *Бешевлиев 1979*:61). На тюркски успоредици се основава Гюзелев (*Гюзелев 1966*:152–153 [2007:108–110]), според когото титлата се състои от двете съставки *qар* = *кау*- ‘близък, кръвен родственик’ + *qан* = *кánας* < *χánος* ‘владетел, кан’ и означава ‘най-близък на кана’. Гранберг обвързва прабълг. *qарqан/qархан* със сттюрк. *qар(a)уан* ‘избор’ и с незасвидетелствания транзитивен глагол **qар*- ‘ловя, улавям, хващам с ръце, зъби и др.’ (*Радлов 2*:403–404; *Clauson 1972*:580; *Севортян 5*:264), **qар-а*- ‘хващане, сграбчване; капан, клопка’ (*Радлов 2*:420 *qарqан* ‘капан, клопка, примка’), откъдето извежда значението ‘изборен владетел’, за разлика от върховния наследствен владетел (*Granberg [forthcoming]:Dictionary: 79*)⁶. Китайско-корейски паралели *kap-kuan*, *ke-kuan* предлага Рамстед, в които *kap* е ‘първият, най-добрият, от първи ранг’, *ke* – ‘велик’, а *kuan* ‘служител, управител’, т.е. става въпрос за първия (великия) служител на кана (*Ramstedt 1951*, критика на това мнение у *Гюзелев 1966*:155 [2007:106] и *Симеонов 1981*, 2:33–34). Трета гледна точка, свързана с иранските езици, съдържа етимологията на Алтхайм, според когото и *каухánос*, и *хауhánос* съответстват на иран. *qawуан*, *qawkan* (*qaw* ‘княз’, сев. изт. перс. диал. *kavay*, югозап. перс. диал. *kay*), а първоначалната заета от ирански старотюркска форма е *kav kavan* > *kavakan* ‘шах на шаховете, цар на царете’, което обаче противоречи на функциите на *кавхана* (*Altheim 1951*:96, вж. критика на това мнение у *Гюзелев 1966*:150–151 [2007:104–105]; *Шервашидзе 1990*:83–84).

Както се вижда, различията визират предимно първата съставка на титлата, чийто домашен вариант ще да е бил *кауханос*, *кауханос*, *кавханъ*, *кавганъ* (така е в *прабългарските надписи*, повечето *византийски хроники* и славянските им

⁶ Изказвам най-сърдечна благодарност на А. Granberg за възможността да използвам непубликувания ѝ труд.

преводи, във *Воденския надпис на Самуил*). Формите *κοπχάνος*, *καμπαγάνος* се срещат само в някои от преписите на *Продължителя на Скилица*, авар. *sarcanus* е в латински извор, затова ги приемам за вторични (в съгласие със *Симеонов 1981, 2:33* и въпреки обяснението на *Бешевлиев 1979:62; Бешевлиев 1981:30* за първоначално *καπχάνος*). Именно от *καυχανος*, *καυκανος* могат да се изведат оцелелите славянски съответствия *кавханъ*, *кавьганъ*, в които обичайно за старобългарски дифтонгът *ав* е предаден с *ав*, срв. примери като *κλαυδνн* *Κλαύδιος*, *εβανгелνн* *εὐαγγέλιον*, *αὐζρωστα* *Αὐγουστος*, *εὐσεβνн* *Εὐσέβιος* и др. Съвсем справедливо Симеонов акцентира на факта, че прабълг. (и първично) *καυχανος* не е вариант на хунското (орхонско) *qarqan/qaragan*, а е самостоятелен прабългарски титул с различно значение и структура = сттюрк. *qav/qavi* ‘силен, мощен’ (*ДТС 1969:436*) + *xan/qan*, т.е. прабълг. *καυχανος* означава ‘мощен, силен, храбър, способен хан’ и с тези си качества той бил избран от съвета на боилите за съуправител и съвладетел (*Симеонов 1981, 2:35–36*). Така първата съставка на прабългарската титла (**kau-*, **qau-*, **qav-*) изследователската традиция свързва както с 1) алтайски (тюркски) паралели, водещи до семантика ‘най-близък на кана’, ‘изборен владетел’ ‘силен, мощен, способен кан’, 2) така и с китайски паралели, определящи значение ‘първия (великия) служител на кана’, а също и с 3) ирански форми със семантика ‘шах на шаховете, цар на царете’. Дали обаче не можем да допуснем и друга възможност, а именно в прабълг. *кау-*, *кав-* (от *καυχανος*, *καυκανος*, *кавханъ*, *кавьганъ*) да се крие незасвидетелстваният сттюрк. глагол **qav-*, означаващ извършване на съвместно действие, запазен в деривати като *qavir-* ‘нося/донасям, доставям заедно (с някого), събирам’, *qaviš-* ‘свързвам се, обединявам се заедно (с някого), съединявам се, събирам се, заедно (с някого) достигаам до, идвам заедно (с някого)’, *qavišiq*, *qavišmaq* ‘съединение, обединение’ (*ДТС 1969:436–437; Clauson 1972:585–588; Радлов 2, 1:469, 471–472*)? Тогава в прабълг. *καυχανος*, *кавханъ* бихме могли да видим лице, което управлява заедно с кана като съуправител, съвладетел в съзвучие с тюркската доктрина за двойните владетели.

2. БОИЛИТЕ ΒΟΝΛΑ, ΒΟΥΝΛΑ, ΒΟΙΛΑ, ΒΟΥΛΑ, ΒΥΛΛΑ, ΒΥΛΛΑ

Съсловната титла *βοηλα/βοιλα*, *вълма* се среща в различни епиграфски и книжовни източници, срв.:

Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21 βουηλα. ζοαπαν. Надпис на Маламир от Шумен № 58 βοηλας ὁ καυχανος, τοὺς βοιλαδας. Хронография на Теофан Изповедник βοιλᾶν καὶ Τζιγάτον, βοιλᾶδας (βοιλας), βοιλᾶδων. Житие на Мария Нова Βουλῖαν. Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец οἱ ἐξ Βολιάδες οἱ μεγάλοι, οἱ λοιποὶ οἱ ἔσω καὶ ἔξω Βολιάδες. Константин Багренородни. За управлението на държавата βοιλᾶδας δώδεκα

μεγάλων. *Житие на Артемиѳ* (Супрасълски сборник) βγίλα πατρίκιος. *Χρονика на Георги Амартол* βγίла τούς μεγιστάνας, *Оубієнѳ вѳ βγίліи свонимн*. *Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски* [Пс. 44:17] βγίвола (вм. βγίла) ὕπαρχοι. *Анастасиѳ Библиотекар*. *Χροноγραφία Bohiladis, Boilam*.

Названието βοηλα/βοιλα влиза и в състава на двукомпонентни титулни означения. В случаите, когато е в препозиция, титлата има съсловен характер, а на второ място стои титлата, означаваща службата на боила в държавния апарат. Срв.: 1) ὁ βοηλα καυχανος боил на длъжност кавхан (ὁ Ηραταης ὁ βοηλα καυχανος, βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*); 2) ὁ кана βοιλα κολοβρος родственик на кана (брат или син) боил на длъжност колобър (τὸν κάνα βοιλᾶ κολόβρον *Надпис на Персиан от Филипи № 14*); βογοτορ βοηλα κολουβρος багатур боил на длъжност колобър (*Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69*), ὡ βοιλα κολουβρος боил на длъжност колобър (*Надпис на Маламир (Персиан?) от Василага*), вж. при κολοβρος; 3) βουλίас тарκάνος боил на длъжност таркан – най-вероятно титлата на втория син на българския владетел (πὼς ἔχουσιν ὁ Καναρτι κείνος καὶ ὁ Βουλίас тарκάνος *Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец*), вж. при тарκάνος; 4) βοηλα ζοαπαν боил на длъжност жупан (*Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21, Фехер 1925:58; Младенов 1926; Попконстантинов 1993:149*). Когато в съставни титли βοηλα/βοιλα заема втора позиция, се предхожда от първа съставка, посочваща ранга на боила, срв. ὁ η[ζ]ουρχου βουληα, ητζιργου βοιλαν, ητζιργου βουλε, Σουρσουβελι, Σουρσουβουλις, Σουρσουβούλη, Ητζβόκλια, γργουβγίла, (Stasis) Zerco borlas, (Petro) Cerbule, υκ βοηλα. Някои изследователи (*Бешевиѳев 1979:60; Ангелов 1985:220*) разглеждат като една титла израза βοιλᾶν καὶ Τζιγάτον в *Χροноγραφίαта на Теофан Изповедник*. Намирам за по-обосновано другото мнение (*Златарски I, 1:228; Трифонов 1923:16–17*), според което става въпрос за две лица – боил и чигот (за чигот вж. по-нататък).

Фонетичните и графичните варианти на титлата, съхранени в различни извори, се свеждат до: βοηλας, βοιλᾶν, βοιλαδας, Βολιαδες, Βουλιαν, βουληα, βουλε, βοιλα, βελι, βουλις, βουλη, βοκλια, Βουηλα, βγίла, borlas, bule, bula, Bohiladis, Voilam; вж. и личното име Ησβουλος <*iš-bul <*ēš + -bojla. Титултът е засвидетелстван в старотюркски (*Toñukuk Boyla Baγa Tarkan*) и уйгурски (*Boyla Kutluγ Yaryan*) текстове от VIII–IX в. (*Малов 1951*). Обикновено неговото тюркско потекло се приема за безспорно: <*boyla, срв. сттюрк. *bo:d, bo:у* ‘ръст, бой на мъж, човешко тяло; род, племе’ (*Clauson 1972:296–297; Севортян 2:176–178*), *boyla* ‘добре построен, създаден’ (*Granberg [forthcoming]: Dictionary:62*), *bojlu* ‘висок’, *bolja* ‘издигам се’ (мнение на Tomaschek, цит. по *Бешевиѳев 1979:60, бел. 263*), *boila* ‘раста, увеличавам (се), удължавам се, измервам височина’, *boily* ‘с висок ръст; голям, велик, могъщ’, каракирг. *buila, buily* ‘имам ръст’ (*Радлов 4, 2:1643, 1801*), *bod, bodu budul* ‘прикрепвам, при-

вързвам' (мнение на Расанен, цит. по *Севортян 2:177*, критика у *Симеонов 1981, 2:36–37*; вж. други тюркски паралели у *Мелиоранский 1902:285–286*; *Moravcsik 1958, 2:93–94*; *Фасмер 1:203–204, 259*; *Севортян 2:287–288*; *Баскаков 1985:40*). Венедиков свързва прабълг. βοηλα с тюрк. *boγ* 'род, част от племе, клан и тълкува боила като лицето, което стои начело на рода или клана; според него първоначално βοηλα е била титла на родовата аристокрация (*Венедиков 1979:14–15*; вж. подобна етимология у *ДТС 1969:110*: *boγ* 'племе, народ'+*-lu* 'суфикс за притежание', т.е. *boγlu* е 'този, който притежава, възглавява племето'). В крайна сметка за най-близък фонетичен и семантичен тюркски паралел приемам сттюрк. *boγlu* 'висок' във физически смисъл, а впоследствие и в социален аспект, откъдето се получава и вторичното разширено значение 'велик, могъщ' (*Симеонов 1981, 2:37*). Алтайски произход е възможен за Менгес (*Menges 1951:97*); туранска етимология, неподкрепена с аргументи, защитава Мутафчиев (*Mutařiev 1932:170–172*); неаргументирана теза за гръцко потекло вж. у *Шервашидзе 1990:89–90*. Клосон не изключва възможността прабълг. и тюрк. *boγla* да е заемка в тюркски, много древна (предтюркска) дума, може би свързана с Hsiung-nu (източните хуни), макар да признава, че няма реални следи от нея в китайски текстове, отнасящи се до този народ (*Clauson 1972:385*); като заемка я разглежда и *Кляшторный 1964:104*. От езиково гледище по-старинни са формите без метатеза (βοηλας, βοιλᾶν, βοιλᾶδας βοιλα, Βουηλα, Bohiladis, Voilam), докато по-късните метатезирани форми **yl*>*ly* (Βολιαδες, Βουλιαν, Βουληα, Βουλις, Βούλη, вгьля<**boila/bulia*) са характерни за *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*, славянските източници, *Житието на Мария Нова, Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец*. Освен специфичния за прабългарската фонетична система процес метатеза (**boila*, βοηλα >*bolia/bulia*, вгьля) титлата боил съдържа следи и от друг характерен процес – редуцирането и изпадането на гласни в средата на сричката, довело до опростяване на съчетанията от две съгласни чрез редукция на първата (Mittelsilbenschwund), срв. Ησβουλος, βουλε, Σουρουβουλος, βουλα, Zergo bula, Serbula <**bula*. Явлението показва устойчивата позиция на акцента в първата сричка на думата в тюркските езици и прабългарски, което е допълнително доказателство за връзката на прабългарския език към алтайското езиково семейство (*Делева 1997:19*).

Боилите са висшето съсловие у прабългарите, напр. при изброяване те предхождат багаините, срв. раздаването от страна на владетеля на дарове на боилите и багаините в *Надпис на Маламир от Шумен № 58*. Същият надпис показва, че сред боилите е бил избран кавханът. От съсловието на боилите са назначавани колобри (ὠ βοιλα κολλουβρος *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*), таркани (ὀ Βουλίας ταρχάνος *Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец*), жупани (βουηλα ζοαπαν *Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21*). Боили и багаини има и у тюрките, срв.

титлата *Boyla Baga Tarqan* на Тонюкук в старотюркски орхонски надпис (*Малов 1951:371; Малов 1959:93*). Тези две знатни съсловия напомнят на двете персийски съсловия благородници у Сасанидите *vazurgan* и *azadan* (*Бешевлиев 1981:41*). Можем да предположим, че към X–XI в. боилската титла се е доближавала до византийската благородническа титла *πατρίκιος*, щом тя е преведена с *взѣла* в *Супрасълския сборник, Житие на Артемий* (л. 230,1 не вон са *взѣла патрикіе*, л. 230, 6–7 виднши ли *взѣла чѣстн вѣша патрикіе*, л. 233, 20 се же *вѣдзи вѣдн взѣла патрикіе*). Друго гръцко съответствие на *взѣла* – *μεγιστᾶνος* ‘велмож’ – се чете в *Хрониката на Георги Амартол*, където сановниците на персийския цар *Кир* са наречени *взѣла* (*Куръ скоро посла взѣла своена τὸς μεγιστᾶνας, Οὐβѣнъ вѣ взѣлн своимн*). В *Чудовския псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски* [староруско копие от XI в. на преславски образец] в тълкуванието на Пс. 44:17 четем: *стнн же апн оца нмѣвѣше патрнархъ...якоже се взѣлола (вм. взѣла) н воєвоѣдзи поставлензи вѣсцереъ хрнстоъ, т.е. боилите се явяват заместници (*ὕπαρχοι* подуправители) на „всецаря“ Христос (*Погорелов 1910*). Високото положение на боилите се вижда и от въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград, където след питането за владетеля, владетелката, престолонаследника, боил таркана, синовете на владетеля и останалите му чеда, следва въпросът за шестимата велики боили и останалите вътрешни и външни боили (*Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец*). Шестимата велики боили (сред тях кавханът и ичергу боилът) са били най-висшите лица в България и вероятно са съставяли боилския съвет, притежавали са военни и граждански функции и са съветвали владетеля. За дванадесет велики боили, пленени от сърбите заедно с Владимир Расате, съобщава *Константин Багренородни. За управлението на държавата*. Изказвани са различни мнения относно броя и функциите на великите боили – Бешевлиев не ги отъждествява с шестимата велики боили (*Бешевлиев 1981:64*), според Златарски дванадесетте велики боили формирали боилския съвет (*Златарски 1898:141; Златарски 1921:141*), за Трифонов (*Трифонов 1923:42–54*) и Венедиков (*Венедиков 1979:20*) броят им надвишава дванадесет, а за Добрев великите боили са шест (*Добрев 2007:76*). Различни са и тълкуванията относно т.нар. вътрешни и външни боили (вж. различните мнения у *Златарски 1921*). Вътрешните *οἱ ἔσω βολιάδες* били на постоянна служба в двореца (*Добрев 2007:76–77*, срв. аналогията с кандидат Турдачис, починал вътре *ἔσω*, т.е. в двореца), замествали са синклита, като придворни служители били пряко подчинени на владетеля (*Венедиков 1979:19, 20–24* коментира израза *οἱ ἔσω βολιάδες* като боили в голяма „вътрешна“ област около столицата), заемали са определени длъжности и така са участвали във властта, живеейки в резиденцията на княза (*Златарски 1921:54*) или в столицата (в двореца, но и извън него, *Трифонов 1923:54–60*). Външните боили обитавали своите владения в провинцията (*Златарски 1921:54–56; Трифонов 1923:59–60*), не са заемали никакви длъжности*

(Златарски 1921:54) или са заемали такива (Трифонов 1923:55–58), били са длъжностни лица в провинциите (Runciman 1930 [1993:212]), съотносими с византийските стратегии и свързани с управлението на комитатите (Венедиков 1979:19); по-подробно за мястото на ичергу боила в системата на вътрешните боили вж. Гюзелев 1971 [2007:173–182].

Най-ранните оцелели сведения за участие на боилите на българската политическа сцена са от третата четвърт на VIII в. и визират събития от времето на кановете Паган [764] и Телериг [774], когато държавното управление е в криза. Не случайно историческата наука подчертава връзката между нестабилността на канската власт, честата смяна на владетелите и изземването на владетелски прерогативи от страна на боилското съсловие. В историческите извори могат да се намерят различни свидетелства за боили, които:

1) участват с българската войска във военни походи, напр. кан Телериг изпраща 12 000 войска и боили във Вертизия [774] (*Хронография на Теофан Изповедник*). В началото на XI в. боилите (болярите) имат свои военни отряди, напр. след смъртта на Иван Владислав българските боляри, всеки с отрядите си (*Хроника на Скилица*)⁷, се предават на византийския император;

2) участват в преговори за мир, напр. когато император Константин Копро-ним се отправя срещу България [774], кан Телериг изпраща един боил и чигот с предложение за мир (*Хронография на Теофан Изповедник, Анастасий Библиотекар. Хронография*);

3) придружават владетеля при външнополитически посещения, напр. кан Паган пристига при византийския император [764] със своите боили (*Хронография на Теофан Изповедник*);

4) възможно е да са функционирали и като началници на крепости, напр. след като Симеон превзема Виза, назначава Βουλιαν за началник на крепостта (*Житие на Мария Нова*)⁸;

5) като част от най-близкото обкръжение на владетеля следват неговите действия, напр. кан Телец е убит [764] заедно с неговите боили (*Анастасий Библиотекар. Хронография*), боилите на кан Крум пият с него от посребрения череп на Никифор (*Хроника на Георги Амартол, Хроника на Симеон Логотет, Хронография на Лъв Граматик*), боилите на княз Борис-Михаил се покръстват непосредствено след него (*Хроника на Георги Амартол, Хроника на Симеон Логотет, Продължителя на Георги Монах*), с болярите цар Симеон споделя

⁷ Примери за функционирането на болярите като близки до владетеля военни лица в старобългарския текст на *Сутрасълския сборник* и *Хрониката на Георги Амартол* вж. у Трифонов 1923:31–36.

⁸ Според Баласчев 1899 и Moravcsik 1958, 2:107 Βουλιαν е собствено име на български пълководец, за Бешевлиев 1981:56 е форма на титлата боил, а според Трифонов 1923:32 става въпрос за „високо военно лице“. Едва ли обаче в случая може да става въпрос за „войска, образувана от аристокрацията, която вероятно е въоръжена по-добре от обикновения народ поради по-големите възможности на боилите“ (Венедиков 1979:16).

впечатленията си от император Роман Лакапин след срещата си с него [924] (*Хроника на Симеон Логотет, Хронография на Лъв Граматик, Хронография на Псевдо-Симеон*)⁹.

Съсловната титла βοίλα влиза в състава на две сложни длъжностни титли: υκ βοηλα и ητζουργου βοίλα/υργουβυλα, които ще разгледам по-нататък.

3. ΥΚ ΒΟΝΛΑ

Тази титла е нарах legomenon, тъй като е запазена единствено в *Надпис от Мадара № 50*, според който юк [ук] боилът има 26 ризници (υκ βοηλα λορήκηα κς)¹⁰, ичиргу багаинът – 12, омирът – 17, юк багаинът – 22 и бири багаинът – 22 (за останалите титли вж. по-нататък). За съставката υκ съществуват различни етимологически обяснения, като всички отвеждат към тюркски или тюркско-алтайски произход. Според Венедиков (*Venedikov 1950:181–184; Венедиков 1979:49; Венедиков 1981:147*) υκ < тюрк. *иç, ийç* ‘начало, край, фланг, далечен’, куман. *иç* ‘край’ и означава ‘външен боил, боил на една покрайнина; началник на гарнизон в покрайнината’, а може и да е свързано с тюрк. *yük, ük* ‘товар’, откъдето цялото значение е ‘боил на обоза’. Второто обяснение Бешевлиев смята за по-приемливо, тъй като по фонетични причини (звукът *ч* в *Надписа от Преслав № 53* се предава с *τζ*, а не с *κ*) отхвърля връзката с тюрк. *иç* (*Бешевлиев 1979:182*). Това съществено наблюдение ще допълня с още подобни прабългарски и старобългарски примери (кловочкз: **qolbuq*, сокз: **soq*, Тоукоз: **tuq*; вж. още случаи у *Granberg [forthcoming]:Phonology 45–47*), които свидетелстват, че прабълг. *q* (гр. *κ, χ*, кир. *κ*) не само в крайна, но и във всяка друга позиция предава тюрк. *q, g, k* и никога тюрк. *ç* (тюрк. *ç* = стб. *ч* в гр. се предава само с *τζ*, срв. *чнтѣмъ/τζιτμα* : **çitem*, *Турдацъ* : **Turdaç*, *чнготъ/τζιγάτος* : **çigat*; *Granberg [forthcoming]:Phonology 59–61*). Етимологически трудно за обяснение е тълкуването на Прицак (*Pritsak 1981:36–37*), че υκ < сттюрк. *aq* [лабиално *a*] ‘бял’, тъй като лабиализацията (*aq* > *oq*) в прабългарски има един-единствен паралел и това е узб. *oq* ‘бял’ (*СИГТЯ 1:192; Granberg [forthcoming]:Phonology 4*). Менгес (*Menges 1958:446*) привежда като съответствие на υκ тюрк. **jüç* с коренно *q*, производно от основата **jü-* ‘раста, нараствам, ставам висок’ (срв. и *jük-sä-k* ‘висок’, *jük-sä-l* ‘издигнат’), и тълкува υκ βοηλα като ‘по-горен, по-висок, висш, върховен боил’. В същия дух са и тюркско-алтайските успоредици, които привежда Симеонов – *joqjer/üok*

⁹ В последните два случая Трифонов разглежда боярите в ролята им на високопоставени военни лица, близки до царя военни съветници (*Трифонов 1923:33–37*).

¹⁰ По мое мнение тук и във всички по-нататък коментирани инвентарни надписи броят на ризниците и шлемовете не може автоматично да отнесе към броя на войниците. Допускам, че по-скоро става въпрос за допълнително снаряжение, което е раздавано само на част от войската.

йер ‘високо място, възвишение’, калм. *ук/юк* ‘висш, върховен, старши’ (*Симеонов 1981, 2:37–38*). Към тези паралели бих добавила и други производни от същата тюркска основа – *jokaji, jokkari, жокар, жокары, жокурт, жокуш, жокари* ‘горна част, горен, (на)горе, нависоко, висок, по-висок, възвишение’, както и форми като *йукары, йукури, йугары, juqqari* (*Радлов 3, 1:401–403; Малов 1951:389; Севортян 4:213–214*), чиято начална гласна стои по-близо до произношението на гр. υ-. Така за υκ βoηλα можем да кажем, че е някаква военна длъжност, съгласно етимологията ‘старши боил’, с не особено висок ранг, щом е имал 26 ризници, но в йерархията е стоял по-високо от ητζηργου βαγαηνος и βηρη βαγαηνος и от омира според *Надписа от Преслав № 50*.

4. ИЧЕРГУ БОИЛЪТ

HTZOYPTOY BOILA, HZOYPTOY BOYΛHA, ZOYPTOYBOYΛH, HTZBOKLIA, CЄPCOYBZYIA, YPPTOYBZYIA, ZERCO BORLAS, ZERGOBULA

Втората оцеляла сложна длъжностна титла със съставката *βοιλα* е ητζουργου *βοιλα/чръгоубзыла*, известна от *прабългарските надписи, кирилския надпис на Мостич*, византийски и латински извори, срв.:

Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47 Ὁ Τουκος ὁ ητζουργου βουληα. *Надпис на Персиан от Филипи № 14* ητζιργου βοιλαν. *Надпис от Преслав № 53* ητζηργου βουλε. *Надпис на Мостич* местнчъ чръгоубзыла. *Хроника на Георги Амартол (Продължителя на Теофан) Γεωργίου Σουρσουβούλη Γεωργνια* нже н Серсоубзыла (Γεωργία Сзрвзла *Хроника на Симеон Логотет*), Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις Γεωργίν Сзрсоубзыла (Γεωργίε Соурвзль *Хроника на Симеон Логотет*), Γεωργίου Σουρσούβελι Γεωργню Серсоубзылн (Γεωργію Соурвоулы *Хроника на Симеон Логотет*). *Константин Багренородни. За управлението на държава-та Ἡτζβόκλια. Анастасий Библиотекар. Светият Осми вселенски събор stasis zerco borlas (boilas). Чивидалско евангелие, маргинални бележки Zergobula St[as]is. Писмо на papa Йоан VIII [16 април 878] Petro comiti. Писмо на papa Йоан VIII [879] (Petro) Cerbulae (Cerbula).*

Първата част ητζουργου (ητζιργου, ητζηργу, Σουρсу-, чръго-, Zergo, zerco, Ser-) влиза и в състава на титлите ητζηργου βαγαηνου *Надпис от Мадара № 50*, ιτζουργου κολοβρος *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65*, вж. по-нататък.

Почти всички известни етимологии извеждат ητζιργу от тюрк. *ičärigü, ičirgü* ‘вътрешен’ (*Moravcsik 1958, 2:133* и цит. лит., *Granberg [forthcoming]:Dictionary: 120–121*), макар че цялата титла ητζιργу (ητζουργу)¹¹ *βοιλα* липсва в старотюркските надписи. Успоредници на първата съставка има в орхоноенисейските и уйгурските надписи и в други тюркски писмени паметници (*ičrägi, ičräki,*

¹¹ Вж. графико-фонетична съпоставка между различните записи у *Добрев 2007:73–76*.

ičraki, ičrā, ičrāk ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’; Малов 1951:379), а съчетанията, в които се срещат, означават ‘вътрешни служители на дворцови служби; дворцови служители’ (Beševliev 1955:124; Гюзелев 1971 [2007:169] и цит. лит.). Преодоляно е схващането, че формата *ичиргу, изиргу* произлиза от тюрк. *ičigir, ičik* ‘подчинявам се, покорявам се’, т.е. ичиргу боилът е подбоил и ичиргу колобърът е подколобър (Ramstedt 1913:45; Дуйчев 1940:165; Дуйчев 1943:171). Менгес извежда първоначално пратюрк. *ič-äri-gü* ‘това, което е вътре’, от което според него впоследствие се е развило *ičirgü, ičürgü* чрез редукция и вокална асимилация в средисловието и без да се нарушава вокалната хармония (Menges 1951:96–97). Етимологията на Симеонов отделя две съставни части в титлата: 1) $\eta\tau\zeta$ -/ *ič-* ‘вътре, вътрешност; вътрешен’ (така и Севортян 1:388–391) и 2) $\epsilon\rho\gamma\omicron$ /erik, *ergü* ‘място, местопребиване, лагер, стан, жилище’, т.е. $\eta\tau\zeta\epsilon\rho\gamma\omicron$ $\beta\omicron\upsilon\lambda\alpha$ означава ‘вътрешен боил, боил от вътрешния стан, от двора на хана’ и оттам ‘боил, който отговаря за охраната, реда и безопасността на хана и неговия двор’ (Симеонов 1981, 2:39–40; така и Škorpič, Nikov 1931:370; Beševliev 1955:124). Придържайки се към предходната изследователска традиция, смятам, че ичергу боилът е бил дворецов служител, „вътрешен човек“ на владетеля, стоящ много близо до него.

Известни са имената на следните ичергу боили (по-подробно вж. Гюзелев 1971 [2007:125–206]):

1. Тук (Τουκος)¹² – главнокомандващ дясното крило на войската по времето на кан Крум [ок. 813–814] *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*. Възможно е Τουκος да е идентичен с Τζυκος – водач на българско пратеничество в Цариград [820] според *Надпис от с. Сенебир № 43*, където неговата титла $\eta\tau\zeta\omicron\rho\gamma\omicron$ $\beta\omicron\upsilon\lambda\alpha\varsigma$ може само да се предполага поради разчитане единствено на крайното -ς (Beševliev 1955:124; Бешевлиев 1979:166–167). Според Гюзелев 1971 [2007:125–128] Тук (Цук) е идентичен с трети $\eta\tau\zeta\omicron\rho\gamma\omicron$ $\beta\omicron\upsilon\lambda\alpha\varsigma$ – този от *Надписа на Омуртаг от Мадара № 6*, който е придружавал владетеля при извършване на жертвоприношение на Тангра. Всъщност и в този надпис не се чете цялата титла, а само $\eta\tau\zeta\eta\rho\gamma$ - (Бешевлиев 1979:123). За идентификации на Τουκος/Τζυκος с Τζυκος от *Месецо slova на император Василий II (Διαδεξάμενος τὴν ἀρχὴν τῶν Βουλγάρων Τζυκος ὁ ἀθεότατος, Станиславов пролог* прием же властъ вльгарьскѣа цокъ безбожнын, Павлова, Желязкова 1999:141–142) вж. *Златарски I, 1:292–294, 424–426; Grégoire 1934:762; Гюзелев 1971 [2007:129–131]; Бешевлиев 1979:166–167*.

2. Стасис (Zergo bula St[as]is) – участник в: а) българското пратеничество в Рим [867] по повод водения диалог с Римската църква (заедно със Sondoke, Petrus ... et Georgius *Чивидалско евангелие, маргинални бележки*) – за йерархията сред тези Борисови пратеници вж. Гюзелев 1971 [2007:146–149]); б) българското пратени-

¹² Етимология на името вж. у Симеонов 2008:187.

чество на княз Борис-Михаил за VIII-ия вселенски събор [869–28 февруари 870] в Цариград (stasis zerco borlas nesundicus vagantus il vestannabare, praestitizicunas campsis et Alexios Sampsi Huno Анастасий Библиотекар. *Светият Осми вселенски събор*); stasis zerco boilas = Στάσις ičirgü boila у Moravcsik 1933:355¹³.

3. Петър според *Писмо на папа Йоан VIII [879]*, адресирано до Petro Cerbule et Sundice и другите боляри и съветници на българския княз Михаил. Златарски разчита израза Petro Cerbule като Петър и Зергобула и приема, че става въпрос за имената на двама от пратениците на Цариградския събор (*Златарски I, 1:177, 799*). Според учения вместо Stasis първоначално е стояло името Petrus, който наред със Зергобула и Сундика багатур е бил сред тримата най-приближени на Борис. Всъщност Cerbula е съкратен (неточен) запис на титлата Zergo bula < ὁ ιτζιργου βοιλας (*Бешевлиев 1932:366; Moravcsik 1933:13–17*), която може да се отнесе към предхождащото я лично име Petro, т.е. Petro Cerbulae е ичергу боилът Петър (*Škorpil, Nikov 1931:369, bel. 73; Beševliev 1955:122; Венедиков 1979:31*). Според Гюзелев обаче (*Гюзелев 1971 [2007:152–155]*) под Cerbula от адреса в *Писмото на папа Йоан VIII [879]* се крие известният от други извори Стасис чръгубиля (Zergobula St[as]jis, stasis zerco borlas) – вж. четене на Petro Cerbule et Sundice като „Петър, ичергу-боила, Сондоке“ и у *Божилков, Гюзелев 1999 [2006:190]*. Според Гюзелев Петър, когото Анастасий Библиотекар многократно споменава като един от българските пратеници в Рим [866, 867, 869] и в Константинопол [870], сродник на княз Борис, е бил кавхан, макар никъде да не е титулуван така. Всъщност единствената запазена титла, която придружава името му, е comitus в адреса (Petro comiti) на *Писмо на папа Йоан VIII [16 април 878]* лично до самия Петър. Ясно е, че в случая comitus (гр. κόμης) не е в обичайното си значение ‘областен управител’. По мнението на Гюзелев титлата comitus е употребена за Петър, „за да обозначи comes palatii – една титла, която се среща и в други писма на папа Йоан VIII. Чрез нея в западната терминология е бил обозначаващ първият човек в двореца на владетеля, който е играел важна роля във външнополитическите отношения и е отговарял за владетелската канцелария. Изяснена в такъв смисъл, титлата comitus, дадена на Петър от папата, сочи неговото високо положение ... Борисовият родственик играл първостепенна роля, по-голяма от тази на ичергу боила Стасис ... той е бил най-довереният от всички велики боили на княз Борис I ... той е бил и водач на българските дипломатически мисии. Въз основа на гореразглежданите факти може с пълно основание да се предположи, че Петър е изпълнявал кавханската длъжност по време на Борисовото управление поне в периода 866–879 г., ако не преди и след

¹³ Според Прицак аналог на zerco е Ζέρκων – прозвището (титла), което е носил скитът–шут, любимецът на хунския владетел Бледа според *Приск. Excerpta (Ζέρκων ὁ Μαυρούσιος Ζέρκων, Σκῆθης οὗτω καλούμενος, Μαυρούσιος τὸ γένος, ГИБН 1:116–121)*. Това прозвище е показвало, че носителят му е ‘вътрешен (по местопребиване) служител’, т.е. ιτζιργου ičirgü < ič+i-r-gü > čérkü (*Pritsak 1982:457*).

това“ (Гюзелев 1971 [2007:154–155], също и Гюзелев 1969:197, 310–311, 317, бел. 48; Божилов, Гюзелев 1999 [2006:177, 181, 189]). Впоследствие това становище е възприето и от други учени (Илиев 2003:222; Смядовски 2003:515).

По-склонна съм да мисля, че в случая Петър е бил ичергу боил, а не кавхан, ако разглеждаме Petro Cerbule в *Писмото на papa Йоан VIII [879]* като съчетание от лично име и титла. Изписването най-напред на името на лицето, а после на неговата титла е обичайната практика на титулуване, известна от различни исторически извори – български, византийски и латински, епиграфски, книжовни и сфрагистични, срв. *Ἰσβουλῆζος ὁ καυχανος*, *Ἰσβουλον τὸν καυχανον*, *ὁ Ηραταῆς ὁ βοηλα καυχανος*, *βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος*, *ὁ Τουκος ὁ ηζουργου βουληα*, *ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαινος*, *Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος*, *Νεγαβοναῆς ὁ ζερα тарканος*, *ὁ Χсунος ὁ ζουпан тарканος*, *Θεοδωρου ολγου траканου*, *ὡ Κορσης ὁ κοπανος*, *ὁ Τουρδατζис ὁ кандιδατος*, *Δριστρου κομίτου*, *Δίστρος ὁ κόμης*, *Συμεών ὁ Κουλουτερκάνος*, *Δομετιανός ὁ Καυκάνος*, *Θεόδωρος ὁ Καυκάνος*, *Γεωργίου Σουρσουβούλη*, *Γεωργίου Σουρσούβελι*, *Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις*, *Ἰωάννη βαγατουρ кана ηрτχιθнw/ηртχθнw*, *Μιχαὶλ βαγατουρ кане иртχθиnos*, *Σηβηн ζουпанος μέγας*, *stasis zero borlas*, *nesundicus vagantur*, *Геворгна нже н Серсочыыла*, *Гевргiа Сървзла*, *Гевргiн Сърсочыыла*, *Гевргiе Съррвзль*, *Гевргню Серсочыылн*, *Семенъ Къзлогтороканъ*, *Мостнчъ ҃р҃г҃очыыла*, *Дънмнтрѣ ... ж҃панѣ*, *ОСТРО БОГОИИ*. Единствените изключения от тази практика са владетелските формули (*Κανα συβηγηη Ωμουρταγ*, *Κανα συβηγηη Μαλαμηη*) в прабългарските надписи и още в два други случая – единият *καυχανον Ἰσβουλον*, *ὁ καυχανος Ἰσβουλος* *Надпис на Маламир от Шумен № 13*, а другият – *Zergobula St[as]is Чивидалско евангелие*, *маргинална бележка*. От друга страна, показателни са функциите, с които е натоварен *Petrus Cerbula* – те са подчертано дипломатически, а такива функции са присъщи по-скоро на ичергу боила, отколкото на кавхана. Както вече стана въпрос, водач на българско пратеничество в Цариград [820] е бил чръгубият Тук (*Τουκος*), активен дипломат е бил и чръгубият Стасис, участвал в българските пратеничества в Рим [867] и в Цариград [870]. По-късно като водач на българска мисия, която води мирни преговори с Византия [927], се изявява и Георги чръгубия (*Сурсувул*). Затова пък всички кавхани, за които разполагаме със сигурни сведения (*Иратаис*, *Исбул*, анонимният от 921 г.), имат по-скоро пълководчески функции и по-малко се изявяват като дипломатически функционери. След Борис и Симеон кавханът се превръща единствено във висш пълководец – такива са *Дометиан*, *Теодор* и неизвестният кавхан-предводител на войска по заповед на Петър II Делян¹⁴. В тази връзка титулуването на Петър като *comitus* (*Petro comiti Писмо на papa Йоан VIII [16 април 878]*) вместо *comes palatii* – „първият човек в двореца на владетеля, който е играел важна роля във външнополитическите отно-

¹⁴ Тези функции се виждат ясно от много полезните таблици на Гюзелев 2007:205–206.

шения и е отговарял за владетелската канцелария“ (Гюзелев 1971 [2007:154]), също напомня повече функциите на българския ичергу боил, отколкото тези на кавхана. За това можем да допуснем, че Petro Cerbule и Petro comiti в *Писмата на папа Йоан VIII* [16 април 878, май 879] визират Петър, на длъжност ичергу боил (така и Добрев 2007:77). Знаем, че през периода 867–870 г. със сигурност чръгубиля е бил Стасис (според *приписките в Чивидалското евангелие* и *Анастасий Библиотекар*), но вече през април 878 г. и най-вече през май 879 г. (дата на *Писмата на папа Йоан VIII*) чръгубилят е Петър.

4. Георги Сурсувул (*Хроника на Георги Амартол = Продължителя на Теофан Γεωργίου Σουρσουβούλη Γεωργία нже н Серсоувила = Γεωργία Σερσευλλα Хроника на Симеон Логотет, Γεώργιος ὁ Σουρσουβουλis Γεωργίν Σερσευвила = Γεωργίε Σερσευль Хроника на Симеон Логотет, Γεωργίου Σουρσουβέλι Γεωργίνю Серсоувила = Γεωργію Серсєууль Хроника на Симеон Логотет*), шурей на Симеон, вуйчо на синовете му и техен настойник, водач на българското пратеничество за мир с Византия през 927 г. Под гръцкия запис Σουρσουβουλis се крие титлата ἡζουργου βουληα = *чъргоувила, чъргоувила (*Бешевлиев 1932:367; Бешевлиев 1979:62; Гюзелев 1971 [2007:157, бел. 89]; Гюзелев 2005:32, бел. 11; Добрев 2007:73–76*).

5. Мостичъ чъргоувила възвизн при Симеонѣ цѣрн и при Петръѣ цѣрн (кирилски надпис от X в.). Идентификация на Георги Сурсувул с Мостич чръгубиля вж. у *Добрев 2007:73–88* (предположения за това у *Гюзелев 1971 [2007:163–165]*)¹⁵.

Някои историци (*Гюзелев 1971 [2007:178–181]; Венедиков 1979:32, 38; Павлов 1993:12–14; Николов 2005:160, 164*) приемат за чръгубиля и Богдан, споменат в *Хрониката на Йоан Скилица* като „топарх на вътрешни крепости“ по времето на Иван Владислав [1015–1018], а може би и по-рано. Привържениците на това мнение разглеждат думите на хрониста ὁ τῶν ἐνδοτέρω κάστρων τοπάρχος като описателен по-разбираем превод на титлата ἡζουργου βουληα, която в случая означава „управител на вътрешната област около столицата Охрид“. Ако приемем тази теза обаче трудно може да се обясни „решението“ на Скилица да предаде описателно само и единствено титлата ичергу боил, а да остави в непроменения им прабългарски облик други титли като кавхан и миник, срв. Χαγάνον [... Μινικόν, τὸν λεγόμενον Καυκάνον – хронистът по-скоро глосира титлата, но не я променя, срв. напр. добавката му за миник като „началник на конярите“ (Μινικὸν τῶν ἱπποκόμων τὸν πρῶτον).

Сред безименните чръгубили ще отбележа: 1) ητζουργου βοιλα от времето на Персиан и кавхан Исбул [ок. 837] *Надпис на Персиан от Филипи № 14*, 2) ητζηργου βουλε от първата половина на IX в. *Надпис от Преслав № 53*, 3) под предводителство на τοῦ Κνήγου καὶ τοῦ Ἡμνήγου καὶ τοῦ Ἡτζβόκλια цар Симеон изпраща войска срещу сръбския княз Захарий [924] *Константин*

¹⁵ Етимология на името Мостич вж. у *Симеонов 2008:189*.

Багренородни. За управлението на държавата – в гръцкия запис Ἡτζβόκλια се крие изопачената титла ητζιργου βοιλα <Ἡτζβουλια, Ἡτζβοηλια, ητζιργου βουλια (Beševliev 1932:14; Moravcsik 1958, 2:133), която би могъл да носи по това време чръгубият Мостич = Георги Сурсувул (Станчев 1955:14; Венедиков 1979:31–32), но е възможно Мостич да е станал и по-късно (но най-късно през 927 г.) чръгубия и тогава чръгубият от 924 г. ще е неизвестен (Гюзелев 1971 [2007:206]). Ако разчетем Ἡτζβόκλια като ичергу боил, все пак остава странно споменаването му от страна на Константин Багренородни след τοῦ Κνήνου (неидентифицирана засега длъжностна титла) и след τοῦ Ἡμνήκου – висшия командир на кавалерията (вж. по-нататък). Защото разполагаме с друго сведение (на византийските хронисти), че по същото време [927] чръгубият Георги (Γεώργιος ὁ Σουρσοῦβουλις) оглавява най-висша делегация, в която последен е посочен миникът. Имаме поне две възможности да излезем от „странната“ ситуация: или да приемем, че под Ἡτζβόκλια не се крие длъжността ичергу боил, или да приемем, че Константин Багренородни изброява лицата във възходящ ред (вм. очаквания низходящ), започвайки от по-маловажната (τοῦ Κνήνου) и стигайки накрая до най-важната фигура – тази на чръгубия (Ἡτζβόκλια).

Така свидетелствата за ичергу боилите през IX–XI в. могат да се представят в следната таблица:

Име	Дата Владетел	Функция	Източник
Тук ὁ Τουκος ὁ ηζουργου βουληα	813 Крум	пълководец	Надпис № 47
Анонимен ητζιργου βοιλαν	837 Персиан	пълководец	Надпис № 14
Анонимен Ἡτζηργου βουλε	първа половина на IX в.	пълководец	Надпис № 53
Стасис Zergobula St[as]is	867 Борис-Михаил	пратеник	Чивидалско евангелие, маргинални бележки Анастасий Библиотекар
Стасис stasis zerco borlas	869–870 Борис-Михаил	пратеник	
Петър Petro comiti	878 Борис-Михаил	пратеник	Писмо на папа Йоан VIII
Петър Petro Cerbulae	879 Борис-Михаил	пратеник	Писмо на папа Йоан VIII
Анонимен Ἡτζβόκλια	924 Симеон	пълководец	Константин Багренородни. За управлението на държавата

Георги Сурсувул Γεωργίου Σουρσουβούλη Γεωργινα нже н Серсочыыла (Γεωργία Σερβλα), Γεώργιος ὁ Σουρσουβούλης Γεωργίν Сърсочыыла (Γεωργίε Σερβλα), Γεωργίου Σουρσουβέλι Γεωργινο Серсочыыла (Γεωργίю Σερβочлас).	927 Петър I	пратеник	Хроника на Георги Амартол (Продължителя на Теофан), Хроника на Симеон Логотет
Мостич μοστιχъ ὕργочыыла	Симеон Петър I		Кирилски надпис на Мостич

Функциите на ичергу боила отдавна са привлекли вниманието на изследователите (вж. *Beševliev 1955; Станчев 1955:13–15; Гюзелев 1971 [2007:183–192]*), затова тук само ще припомним двете му най-ясно очергати в изворите пълномощия:

1. Военен предводител на част от българската войска. Такъв е неизвестният ичергу боил по времето на кан Крум (*Надпис от с. Хамбарли № 47*), командир на дясното крило на войската с подчинени стратегии Вардан и Йоан [Яни], т.е. във военно отношение той е почти равностоен на кавхана (*Бешевлиев 1979:63*) или „малко по-долен от капхана“ (*Бешевлиев 1981:51*). Военен предводител на голямо войсково подразделение по времето на Персиан е и неизвестният чръгубиля (*ητζιργου βοιλα* *Надпис от Филипи № 14*), изпратен от владетеля да воюва с *κανα βοιλα κολοβρον* под водачеството на кавхан Исбул. Следователно при кан Персиан *ητζουργου βοιλα* вече е подчинен на кавхана. Като командващ част от войската, чръгубилят е имал на разположение следното въоръжение: 455 меки¹⁶ ризници, 540 шлема, 427 плетени¹⁷ ризници и 854 шлема *Надпис от Преслав № 53*. Пълководчески функции има и предполагаемият чръгубиля (*τοῦ Ἠτζβόκλια* *Константин Багренородни. За управлението на държавата*), който заедно с *τοῦ Κνήνου καὶ τοῦ Ἡμνήκου καὶ* е изпратен от цар Симеон с войска срещу сръбския княз Захарий [924].

2. В мирно време чръгубилят е изпълнявал дипломатически функции, възглавявал е различни мисии (склучване на мирни договори или преговори с особена важност), играел е ролята на министър на външните работи (*Бешевлиев 1979:63*), бил е „пръв помощник на владетеля във важни международни срещи“ (*Венедиков 1979:37–38*). Активен дипломатически участник в решаването на българския църковен въпрос е ичергу боилът Стасис, пратеник в Рим [867] и Цариград [870] (*Чивидалско евангелие, маргинални бележки; Анастасий Биб-*

¹⁶ Освен ‘меки ризници’ прабълг. *χουμσχη* се тълкува и като ‘излети ризници’, ‘ковашки ризници’, ‘плочести ризници’, ‘нагръдни брони’, ‘кожени ризници’ ‘ризници’ (вж. преглед на мненията у *Димитров 1991:10–13*). За старобългарското въоръжение (брони, шлемове, ризници, щитове и др. под.) вж. *Жеков 2007:85–105* и цит. лит.

¹⁷ Освен ‘плетени ризници’ прабълг. *εστρωγην* се тълкува и като ‘войнишки ризници’, ‘люспести ризници’, ‘подплатени ризници’, ‘шлемове’ (вж. преглед на мненията у *Димитров 1991:13–15*).

лиотекар. Светият Осми вселенски събор). Участник в дипломатически мисии до Рим [866–870] е ичергу боил Петър, до когото са адресирани две Писма на папа Йоан VIII [април 878, май 879]. Водач на българско пратеничество за мирни преговори с Византия [927] е Георги чръгубиля (Сурсувул) (*Хроника на Георги Амартол* = *Хроника на Симеон Логотет*).

Изразеното мнение за възможни съдебни функции на ичергу боилите (Гюзелев 1971 [2007:185–186]) не може да бъде потвърдено с данни от изворите. Назоваването на Борисовите пратеници в Рим [870] не само като *consiliarii*, но и като *iudices* (*Анастасий Библиотекар*) не се отнася конкретно към чръгубиля. Изхождайки от становището, че през Първата българска държава е съществувала една вътрешна област¹⁸, Венедиков (*Венедиков* 1968:43–45; *Венедиков* 1979:18–24) и Гюзелев (*Гюзелев* 1971:174 [2007:176–182]) приемат за неин управител ичергу боила, на когото са били подчинени „останалите вътрешни боили“ и управляваните от тях крепости и войскови единици. От друга страна, Симеонов отбелязва, че широките пълномощия на ичергу боила (главнокомандващ, водач на дипломатически мисии в чужбина) противоречат на тълкувания като „управител на вътрешна област“ (*Симеонов* 1981, 2:39). На базата на етимологически съображения той тълкува титула *ιτζιργου βοιλα* като „боил от вътрешния стан, ханския двор“ и оттам извежда отговорностите му за охрана и безопасност на хана и ханския двор, грижа за личното и държавното имущество, осъществяване на секретни поръчения, т.е. едновременно ичергу боилът бил началник на държавната безопасност, министър на финансите и държавния резерв, комендант на столицата и прилежащата ѝ област и т.н., като някои от функциите му не са изначални. Според Симеонов в зависимост от историческата обстановка чръгубиля имал най-голяма власт и най-широки пълномощия след владетеля, включително по-големи от тези на кавхана. Едва ли можем да се съгласим с последното твърдение (напр. ичергу боилът никога не е бил съвладетел като кавхана), както и с всички приписани от Симеонов правомощия на длъжността чръгубиля, за които не разполагаме с никакви изворови данни.

В заключение може да се каже, че чръгубиля е бил трети по значимост в държавното управление (след владетеля и кавхана) и втори по ранг боил. Най-вероятно е бил един от шестимата велики боили. Служил е в канския двор (княжеския дворец) и е бил придворен, особено близък съветник на владетеля и негово доверено лице, на което са поверявани висши военни и дипломатически мисии. Всички други приписвани му функции са несигурни. При упра-

¹⁸ Въз основа на следните факти: 1) складът с военното снаряжение на ичергу боила се намирал не в столицата, а в Преслав (*Надпис от Преслав № 53*), 2) тълкуване на сведението за Богдан („управител на вътрешни крепости“ *ὁ τῶν ἐνδοτέρω κάστρων τοτάρχος* *Хроника на Скилица*) като скрита титла *ιτζιργου βοιλα*, 3) паралели с тюркско-енисейското разбиране за „вътре“, 4) връзка на първата съставка *ιτζ-* ‘вътрешен’ в *ιτζιργου* с топонимите Ичера, Чика = ‘вътрешността’.

влението на определен владетел службата на ичергу боил е изпълнявало само едно-единствено лице.

5. БОЛЪРЕ, ВЕЛЬМОЖА, МОЖТЕ

От мн. ч. на тюрк. **bojla*:-*r* > *boylar* > *bolyar* е получено славянското название болъре > болърниѣ (други етимологии вж. у Трифионов 1923:2–26; Малов 1946:137–139; Трубачев 1963:160–163; Шаур 1988; Хелимский 2000:144–145)¹⁹, запазено в различни средновековни паметници. Особено показателни са оригиналните (непреводни) съчинения, съдържащи сведения за българското болярство, срв. напр. известията за: 1) болярите на княз Симеон, обкичени със златни гривни, пояси и пръстени (л. 205d н оѡ полъз еѡ болъръзи съѡдаща въ златѡхъ гривнахъ н поастьхъ н оѡрѡчьхъ *Шестоднев на Йоан Екзарх*); 2) болярите на цар Симеон, пред които той като нов Птолемей „излива мисли из своите уста“ (прѡѡдъ болары *Похвала на цар Симеон в Изборника от 1073 г.*)²⁰; 3) болярина от разказа на Климент, когото св. Георги избавил по време на война (помышлѡхъ нѡкъто ѡ машнѡхъ боаръз девето чудо от *Сказание за железния кръст*); 4) болярите (боларе, боары), поставени от Бога и укорявани от еретиците (богомилите) (црн н боларе вогомъ соуть оуѡнненн *Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите*). Без съответен гръцки текст е и вторият възглас на *ектенията в богослужебните указания за службата на 1 септември от Енинския апостол*, л. 21б: рѡцѡмъ въсн гн оуѡслъшн н помлѡч[н] [о]х[о]люпцн црн нашемъ • нма...н въсѡхъхъ болърѡхъ • ново... людехъ еѡ • рѡцѡмъ. Според издателите на паметника в недобре четящия се израз ново ... людехъ еѡ стои първоначалното новопросѡщеннъхъ людехъ (новопокръстените), т.е. „Енинският препис е направен по време, когато споменът за покръстването все още е бил жив в паметта на поколенията. Може би в извода е стояло и името на царя, но преписвачът го е заменил с [рекъ], понеже е съзнавал, че този цар не е вече жив“ (*Мирчев, Кодов 1965:190–191*). Показателно е, че във всички цитирани по-горе автентични (непреводни) български текстове липсва лексемата-термин вельможа, която обаче в други ранни оригинални български творби се употребява наравно с болърниѣ, вж. някои от *словата на Климент Охридски* (цре н болъре *Слово за св. Захарий и зачатие то на Йоан Кръстител*, нмъже въсн болъре слѡужатъ *Похвала за св. Димитър Солунски*, по срѡдъ вельможъ послѡужнтѡ [Сир 39: 4] *Похвално слово за Кирил и Методий*) и на *Петър Черноризец* (властн земные н вельмъжне • болъре н соудне *Слово за временен живот*)²¹. И в *Житието на Анин* (*Супрасълски сборник*) с неустановен гръцки

¹⁹ Смяната на коренната гласна вяла > болърниѣ се дължи на изместването на ударението от корена върху суфикса.

²⁰ Тези две сведения според Трифионов свидетелстват за болярите във функциите им на ‘държава съвет’, ‘съветници в държавните работи’ (*Трифионов 1923:37–38*).

²¹ Можем да допуснем, че такава е била картината и в неоцелелия старобългарски протограф,

текст се среща както волѣрннѣ (л. 562 съ волѣрнномѣ трокондннемѣ сановннѣ и жоупанн), така и вельможа (л. 557 нн послушашаше колн вельможѣ), но неяснотата около гръцкия първоизточник не позволява по-конкретни наблюдения. Наред с волѣрннѣ (но винаги срещу гръцко съответствие, вж. по-нататък) два пъти е употребена и лексемата вельможа в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* – и двата пъти без опора в съответен гръцки текст (такъв липсва в *Хрониката на Георги Синкел*, а визираните събития са свободен преразказ по II и III Книга Царства). В първия фрагмент (л. 424a1–5) се разказва за разпратата между воеводата Авенир [братовчед на цар Саул и предводител на войската му] и Сауловия син Йевостей и измяната на Авенир в полза на Давид (по 2Цар 3:1, 7–8, 10): авеннрѣ...помысли власть предати дѣдоу оувѣщавѣ когѣж велможоу вѣстоупити ѿ него (*Тотоманова 2008:69, 431–432*). Вторият фрагмент от *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* се отнася до времето, когато цар Давид е на преклонна възраст (по 3Цар 1:1), а неговият четвърти син Адония, решавайки да го наследи²², се съветва с Давидовия военачалник Йоав и свещеника Авиатар²³: нѣваѣ старѣншаго воеводоу н двнафара архнереа (по 3Цар 1:7) н дѣроугыа вельможа (добавка на съставителя на Хрониката) (л. 426a12–17, *Тотоманова 2008:73, 434*). Цитираните два случая показват, че старобългарският книжовник, съставил към края на IX – началото на X в. *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*, използва лексемата вельможа като общо название на сановници, приближени и влиятелни хора на царя, заемащи различни длъжности. Само вельможа се среща в *Учителното евангелие на Константин Преславски* в заключителната (непреводна) част на *43-та беседа*, в която авторът призовава за изпълнение на заповедите на Бога и благолепна негова възхвала без страх от цар, без стеснение пред князе и без срам от велможи (не боѣще сѣ царѣ н не стыдѣѣще сѣ князѣ н не срамѣѣѣще сѣ вельможѣ, *Антоний 1885:114*)²⁴.

Какво показват преводните старобългарски текстове по отношение на термина волѣрннѣ, какви са неговите гръцки паралели и доколко те могат да разкрият терминологичното значение на волѣрннѣ в българското общество от IX–XI в.? (За някои гръцки успоредици вж. *Трифонов 1923:27–31*.) Едни от най-честите съответствия в гръцките първоизточници са *συγκλητικός* ‘сенаторски’, *συγκλητικός ὁ* ‘член на сената, сенатор’ и *σύγκλητος* ‘извънредно събрание, член на събрание’, *σύγκλητος ἡ* ‘римски, гръцки сенат, синклит (държавен съ-

тъй като двадесетината по-късни славянски преписа показват забележително единство.

²² След смъртта на тримата по-големи Давидови синове Адония смята, че той е наследникът, но изборът на Давид е единадесетият му син Соломон.

²³ Тези двама сановници някога са били предани сподвижници на цар Давид, но към края на живота му ги изменят, заставайки на страната на Адония в битката за властта.

²⁴ Напълно възможно е Константин Преславски да визира събитията от времето на княз Владимир-Расате. Трябва да се има предвид, че данните за *Учителното евангелие* са непълни, тъй като не разполагам с целия текст, включващ 51 беседи, а само с текста на издадените 20 беседи (*Антоний 1885; Jagić 1873; Vaillant 1967*).

вет); ἐκ τῆς συγκλήτου сенатор'. Преводът им единствено с воларъ, воларъ е налице в славянския текст на *Хрониката на Йоан Малала*, независимо дали става въпрос за болярите на Кадмос, Тезей [старогръцки герой и цар на Атина], Ромул [основател на Рим, ок. 753 г. пр. Хр.], император Тарквиний [534–509 г. пр. Хр.], Брут, император Антиох Епифан [175–164? г. пр. Хр.], Сципион [235–183 г. пр. Хр.], персийския цар Слунарсакий, изобщо римски боляри или болярите на императорите Теодосий II [408–450], Лъв I [457–474], Зинон [474–475, 476–491], Юстин I [518–527], Юстиан I [527–565]²⁵. И в славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол* гр. συγκλητικός, σύγκλητος, συγκλήτης се предават с волѣрннъ, волѣрскъ съборъ, волѣрскъ чинъ²⁶ – същите съответствия са налице и в други старобългарски паметници, срв. воларомъ συγκλήτου, волѣрскъ συγκλήτου, волѣрска съвѣта συγκλήτω βουλῆ *Супрасълски сборник* л. 216, л.104, л. 202, л. 101, л. 281, волары συγκλήτω, воларн σύγκλητος *Ефремовска кръмчая, σύγκλητος Лествица на Йоан Климакс (Slovník 1:136–137; Miklosich*

²⁵ Срв. воларомъ τὰς τῶν συγκλητικῶν, волары τῶν συγκλητικῶν, воларе οἱ συγκλητικοί, воларъ τῶν συγκλητικῶν, воларомъ τῆς συγκλήτου (2 книга, *Chronographia Malalae 1831:34, 42, 44, 46, 52*); воларе κρητητικὸν οἱ συγκλητικοὶ τῆς Κρήτης, воларе οἱ συγκλητικοί, волары τῶν συγκλητικῶν, воларъ σύγκλητον (4 книга, *Chronographia Malalae 1831:86–87*); волары συγκλητικούς, волары σύγκλητον, воларомъ σύγκλητον, воларе συγκλητικοί, воларомъ συγκλητικῶν, съвѣтъ воларскын συγκλήτου, воларе σύγκλητος, волары συγκλήτου, воларе σύγκλητος, воларе συγκλητικοί, воларноу συγκλήτου, воларе οἱ συγκλητικοί, воларъ ἐν...συγκλητικούς, воларе οἱ συγκλητικοί, воларъ τῆς συγκλήτου, воларе σύγκλητος, воларъ τὸν συγκλητικόν, воларомъ τῆ συγκλήτω, воларомъ τοῦ... συγκλητικού, воларннъ ὁ συγκλητικὸς (7 книга, *Chronographia Malalae 1831:184–185, 187*); воларомъ τοὺς συγκλητικούς, волары οἱ συγκλητικοί (8 книга, *Chronographia Malalae 1831:205, 210*); воларъ τῆς συγκλήτου, волары τοὺς συγκλητικούς, воларъ τῆς συγκλήτου, воларомъ τῶν συγκλητικῶν, воларе ἡ σύγκλητος (9 книга, *Chronographia Malalae 1831:214–215, 218*); воларомъ συγκλητικοίς, воларе οἱ συγκλητικοί (13 книга, *Chronographia Malalae 1831:326, 335*); воларе ἡ σύγκλητος, воларннъ συγκλητικού, волары τῆς συγκλήτου, волары τοὺς συγκλητικούς, воларъ τῆς συγκλήτου, воларн συγκλήτου, волары σύγκλητος, воларе σύγκλητος, воларн συγκλήτου, воларомъ συγκλήτου, воларнома συγκλητικούς, воларъ συγκλήτου (14 книга, *Chronographia Malalae 1831:356, 360, 364, 366, 369, 371*); воларн τῆς συγκλήτου, воларннъ τοὺς συγκλητικούς, воларъ τοὺς συγκλητικούς, воларъ συγκλήτου (15 книга, *Chronographia Malalae 1831:377, 379*); волары οἱ συγκλητικοί (17 книга, *Chronographia Malalae 1831:421*); волары οἱ συγκλητικοί (18 книга, *Chronographia Malalae 1831:428*). Славянският текст е по изданието на *Истрин 1994*.

²⁶ Срв. предсказанието на Серапион за смъртта на Антонин Каракала [211–217] въ сворѣ воларьствѣмъ (*Истрин 1920:314*), убийството на Диоклетиан [284–305] въ воларьскаго свора (*Истрин 1920:329*); болярите на римския император Константин, син на Констанций [293–306] (къ воларьскомоу чинноу рекъшию, сворѣ воларьскын вндѣвъ, *Истрин 1920:331, 332*); болярина Амаксовий, комуто император Теодосий Велики [378–393] поверил сина си (воларноу же ѵετεροу амаксовью, *Истрин 1920:373*); изпращането на същия Теодосий в битка срещу готите по съвета на болярите (свѣтомъ воларъ грѣчьскыѣхъ, *Истрин 1920:374*); болярите при царуването на Михаил III и Теодора [842–867] (нзворнымъ волары тῆς συγκλήτου, нзворнымъ волары τῆν σύγκλητον, *Истрин 1920:507*); болярите при царуването на Лъв Мъдри [886–912] (воларьскаго чинноу συγκλητικούς, *Истрин 1920:527*); болярския съвет вен же в воларькомъ съвѣтъ соуѣце πάντες δὲ οἱ τῆς συγκλήτου βουλῆς, наблюдаващ срещата на Симеон с Роман Лакапин [924] (*Истрин 1920:558*).

1862–1865:40; Срезневский 1:150; СС 1999:99; Meyer 1935)²⁷, както и в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*²⁸. Това преводаческо решение, дело на различни книжовници от ранната славянска (българска) книжнина, издава историческа аналогия, свързваща функциите на болярите от Първата българска държава като вид сенатори. Такава роля книжовните извори не приписват на велможите и това обстоятелство е може би най-съществената разлика между тях и болярите. От друга страна, налице са и такива гръцки съответствия, които са общи и за волѣрннѣ, и за вельможа, срв.:

ἄρχων ‘преводител, вожд; управник, владетел; управител’. Византийските хронисти известяват, че след победата над Никифор Геник [802–811] кан Крум отрязал главата му, оголил черепа, обковал го със сребро и заповядал на българските боляри да пият от него (*Βουλγάρων ἄρχοντας Χρονογραφία на Лъв Граматик, τοὺς ἄρχοντας τῶν Βουλγάρων Χρονика на Симеон Логотет*) – срв. славянския превод на *Хрониката на Симеон Логотет* повелѣ пнтн въ нен възгарскын възлѣрѣмъ срещу славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол* повелѣ пнтн нѣ неа кнѣземъ възгарскымъ.²⁹ На друго място обаче славянският преводач на *Хрониката на Георги Амартол* предава гр. ἄρχων с волѣрннѣ³⁰, което говори за неустановена терминология. Извън хронографските текстове съответствието ἄρχων : волѣрннѣ е засвидетелствано в *13 слова на Григорий Богослов* (ἄρχων προστάτης praeses, нн волѣрннѣмъ зълѣмъ), *Иловичката* [1262] и *Рязанската кръмчя* [1284] (градъстѣн волѣре ἄρχουσιν) (*Miklosich 1862–1865:40; СДЯ 1:296*). В същото време гр. ἄρχων се предава и с вельможа, вж. *Ефремовска кръмчя* (сѣ вельможѣ ἄρχοντας прѣвѣзѣватн) и *Иер 32:32* (велможе ἄρχοντες) (*Срезневский 1:239–240*)³¹.

²⁷ В славянския превод на *Хрониката на Йоан Зонара* се предпочита изразът кѣназь сннкантѣскын или само кѣназь, срв. н кнезн сннкантѣсѣнъ вѣн, съ кнезѣмъ нѣкымн сннкантѣскымн, аште въпросѣ тебе кнезн сннкантѣсѣнъ о самонѣ, прѣдѣ вѣсѣмн кнезѣмъ въпросѣ царѣ (*Jakobs 1970:236, 243, 255*).

²⁸ Л. 46765, 459a27, 484622, 467a6, 46661 (*Тотоманова 2008*): дометѣановы чѣстн погвѣлены быша волѣры тѣс сувлѣтѣтѣ (*Moshammer 1984:421, 21*); да н волѣрѣ своѣ прѣс тѣн сувлѣтѣтѣс ѡ нен повѣсѣова (*Moshammer 1984:398, 27*); сѣвѣтѣ волѣрскѣ ψѣфѣ коинѣ тѣс сувлѣтѣтѣтѣ „по единогласното решение на сената“ погвѣлена быста (*Theophanes 1963:11, 19*) – става въпрос за решението, според което Диоклетиан и Херкулиса са били убити [296] след намерението им отново да царуват; поучѣтѣ прѣд ѡ волѣрѣ тѣс сувлѣтѣтѣтѣ (*Moshammer 1984:420, 2*); волѣрѣ тѣс сувлѣтѣтѣтѣ молвѣшн еро (*Moshammer 1984:418, 17*). По-нататък вж. превода на сувлѣтѣтѣтѣс и с дрѣвѣмъ. Изказвам сърдечна благодарност на А.-М. Тотоманова за предоставените ми гръцки текстове.

²⁹ Гръцкият текст на този пасаж в *Хрониката на Йоан Зонара* е по-различен (Крум дал на своите подвластни τοῖς ὑπ’αὐτὸν да пият) и не е преведен в достъпните ми издания на славянския текст, вж. *Jakobs 1970; Kačanovskij 1882*.

³⁰ По времето на император Анастасий I Дикорос [491–518] настѣпил метеж заради християнската вяра и императорът заедно с болярите се укрили (яко црѣю н волѣромъ τοὺς ἄρχοντας нѣвѣгнѣчѣтн н скрѣтн са, *Истрин 1920:407*).

³¹ Примери за назоваване на българските боляри с гр. ἄρχοντες във византийски хроники без славянски превод вж. у *Трифонов 1923:27*.

μεγιστάνος, μεγιστάν ‘знатен човек, велможа, важна персона, големец, велик мъж’. Според византийските хронисти император Михаил III [842–867] покръстил българския княз Борис, дал му собственото си име, а болярите τοὺς μεγιστάνας отвел в Цариград и ги кръстил. Срв. съответните славянски преводи в *Хрониката на Симеон Логотет* волѣры же его τοὺς μεγιστάνας въ Црнгрѣ ѿвѣ крѣн ѿ и в *Хрониката на Георги Амартол* велможа его τοὺς μεγιστάνας введъ в Константннь грѣ вса крѣн³². Същите хронисти (*Лъв Граматик*, *Продължителя на Теофан*, *Псевдо-Симеон*, *Симеон Логотет*) свидетелстват, че години по-късно [924] след срещата си с Роман Лакапин българският владетел Симеон разказал на своите боляри μεγιστάσι за разумността и смирението на императора – вж. съответната славянска версия в *Хрониката на Симеон Логотет* свѣн боларѣ τοῖς ἐαυτοῦ μεγιστάσι повѣдаше и в *Хрониката на Георги Амартол* свонмъ велможамъ црева разоума исповѣда³³. След смъртта на цар Симеон срещу цар Петър се вдигнал брат му Иван [928] заедно с други Симеонови боляри μεγιστάνων τοῦ Συμεών *Продължителя на Теофан*, *Продължителя на Георги Монах* – срв. славянския превод на този пасаж в *Хрониката на Симеон Логотет* съ ннѣмн ѿ волѣрь смнеоновѣ μεγιστάνων τοῦ Συμεών и в *Хрониката на Георги Амартол* съ ннѣмн велможамн семеонн μεγιστάνων³⁴. Следователно славянските преводачи на двете хроники доста последователно следват превода на μεγιστάνος, μεγιστάν с велможа (*Хроника на Георги Амартол*) или с волѣрннъ (*Хроника на Симеон Логотет*). И извън събитията, свързани с българската история, преводачът на *Хрониката на Георги Амартол* използва лексемата велможа за гр. μεγιστάν, срв. напр. велможите на Дарий, които завидели на Даниил и го хвърлили в лъвската яма (τῷ δαννнлῷ ζωνδѣтнῷ бѣ ѿ велможъ ὑπὸ τῶν μεγιστάνων, *Истрин* 1920:190), или велможите на Александър Велики, които след смъртта му разделили царството (нбо мочжн велможа оἱ ... μεγιστάνες ἀλεξανδρῶνн црѣво него раздѣланѣвше, *Истрин* 1920:199). На друго място обаче преводачът на *Хрониката на Георги Амартол* предава гр. μεγιστάνος с прабългаризма вѣлма – така са наречени болярите на персийския цар Кир [555–530], които той изпратил при пророка Даниил (скоро посла вѣлма свога к нему, *Истрин* 1920:38). Вж. и единствения случай

³² В *Хрониката на Йоан Зонара* тези събития са описани по-различно (*ГИБИ* 7:170–171; *Jakobs* 1970:200–201).

³³ В *Хрониката на Йоан Зонара* тези събития са описани по друг начин (*ГИБИ* 7:176–177, без славянски превод у *Jakobs* 1970). Според Трифонов тук болярите са в ролята на военни съветници (*Трифонов* 1923:36–37).

³⁴ Подобен текст липсва в *Хрониката на Йоан Зонара*. Вж. аналогичния пасаж τῶν μέγα δυναμέων ἐν Βουλγαρίᾳ в *Хрониката на Йоан Скилица*, в която българските първенци (велможи, боляри) се назовават още τῶν ἄλλῶν δυναστῶν ἀπάσης Βουλγαρίας (относно велможите, които се покорили на императора), δυναστῆν (относно Ивац, който не се подчинил на Василий II), εἰς τῶν παρὰ Βουλγάρους μέγα δυναμέων (относно Давид Несторица, един от българските велможи), τῆν Βουλγαρίαν προέχοντες (относно българските първенци), οἱ ἐν τοῖς Σκοπίοις προέχοντες (относно скопските първенци).

на предаване на гр. *μεγιστάν* с волѣрннѣ в историята за Естир в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*: ουστην женѣ прѣ пнрлны н воллары своа αὐτῷ μεγιστάσιν (л. 440а3–4, *Тотоманова 2008:162, 555; Moshammer 1984:277, 3*). Извън византийските хроники *μεγιστάνος* се превежда само с волѣрннѣ в *Супрасълския сборник* л. 58, 61, 195 (*Meyer 1935*), а с волѣрннѣ и вельможа в *Григоровичевия паримейник* (Йона 3:7, Притчи 8:16), книгата *Премъдрост на Исус Сирахов* 10:21, 11:1, 33:18³⁵, а оттам и в *Княжеския изборник* за възпитанието на престолонаследника Борис [ок. 930], срв. 10:24 волларе *μεγιστάν*, 4:7 волларннѣ *μεγιστάνи*, но също и 8:9 вельможамѣ *μεγιστάσιν*, 20:27 вельможамѣ *μεγιστάσιν*, 11:1 вельможѣ *μεγιστάνων*, 32:9 вельможѣ *μεγιστάνων*³⁶ (*Федер 2008, 2:83, 92, 100–101, 108*). И в *Паренесиса на Ефрем Сирин* двете лексеми-термини се употребяват успоредно, при това в едно и също слово (№ 96 *Слово за Аврам*)³⁷. Вж. и библейските книги Дан 4:33, 5:2 вельможа моя *μεγιστάνες*, Ис 34:12 вельможа *μεγιστάνες* (препис от XV в. от превод на Упир Лихий от 1047 г.) и *Инолит Римски*. *Сказание за Антихриста* вельможа земя *μεγιστάνες τῆς γῆς* (*Срезневский 1:240–241*)³⁸.

Извън вече посочените гръцки съответствия *συγκλητικός, σύγκλητος, συγκλήτης, ἄρχων, μεγιστάνος, μεγιστάν* само с волѣрннѣ се превеждат още и следните гръцки лексеми:

πατριάρχιος – в ранния превод на *Римския патерик*, свързан с дейността на Методий или на източнобългарско книжовно средище от IX–X в. (преглед на мненията и библиография вж. у *Тихова 1987; Николова 2003:109–116*), титлата патрннѣ е глосирана с волѣрннѣ, срв.: венатїю тогѣ свѣцѣю патрїію срѣвѣъ волѣрннѣ

³⁵ Хронологически по-късните паметници с фиксации вельможа *μεγιστάνος* вж. у *Miklosich 1862–1865:60; Slovnik 1:178; Срезневский 1:150; СДЯ 1:295*.

³⁶ Вж. същите стихове и в *Изборника от 1076 г.*; л. 146, 806, 162а, 179а, 1516.

³⁷ Срв. 96, 168 съ вѣльможамн (*Л* вельмѣжн, *С* вельмвжн) *μεγιστάσι* ѹсть прннматн, 96, 216 злато много прнѣтн от нного вѣльможа ѣк *μεγιστάνος* тпнос (*Л* вельмѣжа), 96, 328 фдрлонѣ прнѣ твораше воларомѣ свонимѣ тоїс *μεγιστάσιν* (*Л* волѣромѣ), 96, 345 рече к нему фдрлосѣ прѣдѣ воллары свонимѣ τῶν *μεγιστάνων* (*Л* вельмѣжмн, *С* вельмоуѣжамн), 96, 352 вса вѣльможа ої *μεγιστάνες* (*Л* вельмѣжне, *С* вельмоуѣжне) ѡкрѣтъ колесница нѡснфнѣзы ндѣхѣ, 96, 356 разлогѣн сѣ от вѣльможѣ τῶν *μεγιστάνων* (*Л* вельмѣжн, *С* вельмоуѣжѣ), 96, 362 разлогѣнѣз сѣ от воларѣ (*Л* волѣрѣ, *С* вельмоуѣжѣ), 96, 373 поклонн сѣ емоу с вѣльможамн τῶν *μεγιστάνων* (*Л* вельмѣжн, *С* вельмоуѣжамн), 96, 374 со всѣмн вѣльможамн (*Л* вельмѣжн, *С* вельмоуѣжамн). Така и в слова № 95а (41 вѣсѣдоватн прѣдѣ воллары, *Л* воллары *μεγιστάνων*) и № 44 (црѣ нан вельможа, *Л* вельмѣжѣ). Означенията на преписите и сигнацията на текста са по изданието на *Bojkovsky, Aitzetmüller 1, 1984; 4, 1988*. Основен е ръкопис от РНБ, Пог 71а от XIII в.; *Л* – Лесновски паренесис от 1353 г. (НБКМ № 297), *С* – ръкопис от края на XIV в. (НБКМ № 298).

³⁸ Названието *μεγιστάνος* е често название за велможи, боляри и знатни мъже в различни гръцки текстове без славянски превод, вж. *Житие на Теодор Студит от монах Михаил* (*ГИБИ 4:141–143*) и епизода, когато Никифор извикал заедно с неколцина свои велможи *μεγιστάνων* светия отец Теодор, или *История на Йосиф Генезий* (*ГИБИ 4:320–335*) и известието от нея, че предложението на Крум за сключване на мир [813] не допадало на повечето от знатните τῶν *μεγιστάνων*.

(РНБ, Пог. 909, л. 1б). С титлата *πατρίκιος*, запазена във Византия [края на X – началото на XI в.] по традиция от Римската империя, са били удостоявани вископоставени сановници, висши дворцови, политически и военни длъжностни лица (*Brehier 1949:102–103; Oikonomidès 1972:295*). Същото гръцко съответствие вече беше коментирано по отношение на *взѣла* в *Житието на Артемий* (*Супрасълски сборник, л. 230, 1 възѣла патрикіе, л. 230, 6–7 възѣла патрикіе, л. 233, 20 възѣла патрикіе*)

συνήθης ‘близък, приближен човек’ *Хроника на Георги Амартол* – вж. епизода, когато царят на Египет със своите боляри (цър *κοῦπνο* · н с *βολαργί* *σωνομη* οί *συνήθεις*) събрал звездословци и влъхви (*Истрин 1920:82*)

πρῶτος ‘първ, най-високостоящ’ *Житие на 42-та аморийски мъченици* (*Супрасълски сборник, л. 66, 5 волѣре срацнньстн оі τὰ πρῶτα φέροντες* ‘носещите първи [длъжности]’); *πρότερος σχῆμα* ‘по-първ, по-високопоставен, по-влиятелен по положение, състояние, достойнство’ *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел, л. 483622* в епизода, когато заслепен от успехите си, Диоклетиан изисквал от сенаторите и високопоставените (по-влиятелните, т.е. знатните, сановниците) да му се поклоняват *повелѣъ дꙋроуꙗо своѣ н боларѣ ѡпѣ συγκλητικῶ οὐ προσαγορεύεσθαι κατὰ τὸ πρότερον σχῆμα* *покланатн, а не просто да го приветстват според предишния обичай* (*Тотоманова 2008:188, 569; Theophanes 1963:9, 1*)

ἐνδοξότατος ‘най-славен, най-прочут, най-знаменит’ *Житие на Исакий* (*Супрасълски сборник, л. 198, 10 възвръгшаѣ же волѣрннѣ...саторнннѣ· н ѡукторѣ оі δὲ ἐνδοξότατοι ἄνδρες* ‘преславни мъже’)

προσπάτης ‘който стои отпред, човек на предна линия; вожд, началник’ *13 слова на Григорий Богослов* (*Слово за погребението на св. Василий*), л. 56 *нн боларннѣу зѣловѣ паче таковоѣ властѣ* (*Будилович 1871:83; Будилович 1875:43*)

ἐθνάρχης ‘управник; управител, началник на област; вожд на народ’ *Житие на Власий Аморийски* – вж. епизода, когато минаващият през новопокръстена България Власий е представен на тамошните управници: *земла тоѣ боларѣ прошедѣшн възстн τοῖς ... ἐθνάρχεις αὐλίξεσθαι* (*Леонид 1887:9*)

γερουσία ‘сенат [в Рим], съвет на старейшините [в Спарта], върховен съвет [във Фригия, Картаген]’ *комѣ въз боларѣ ѣν γέρουσίᾳ* *погоуѣн ѣтныѣ мѡѣжа* *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел* (л. 47065, *Тотоманова 2008:162, 555; Moshammer 1984:433, 11*)

τέλος; *οἱ ἐν τέλει ὄντες* ‘върховна власт; властници, висши длъжностни лица, сановници; имуществен ценз или съсловие’ – вж. епизода с царуването на тиранина Максенций [297], който извършил най-ужасни злодеяния, прелюбодействайки с жените на властниците: *прелюбодѣѣ с боларѣскѣмн женамн ѣн τέλει γυναικῶν* *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел* (л. 485a7–8, *Тотоманова 2008:191, 569–570; Theophanes 1963:12, 6–7*). Вж. и епизода на заговора срещу императрица Ирина *нѣѣцн ѡ волѣръ τινές τῶν ѣн τέλει*, както и разказа за

назоваване на най-близките до владетеля⁴¹, силните на деня⁴², все пак е бил волѣре – само той се среща в авторските части на *Шестоднева на Йоан Екзарх*, *Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073 г.*, някои слова на *Климент Охридски* (*Слово за св. Захарий и зачатие на Йоан Кръстител*, *Похвала за св. Димитър Солунски*), *Сказанието за железния кръст*, *Беседата срещу богомилите на Презвитер Козма*, *ектенията в Енинския апостол*. В славянски непреводни извори с доказана ранна хронология липсва употреба само на вельможа⁴³ – подобна тенденция се наблюдава в хронологически по-късни текстове като *Второто житие на Наум*⁴⁴ (некоторо време вельможа еднородна сына змръшъ) и историко-апокалиптичната книжина от епохата на византийското господство⁴⁵. В разглежданите писмени извори понякога болярите са белязани с инсигниите на властта (златни гривни, пояси, пръстени *Шестоднев на Йоан Екзарх*) и обикновено винаги са ситуирани непосредствено след царя (цре н волѣре *Климент Охридски. Слово за Захарий и зачатие на Йоан Кръстител*, црн н воларе *Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите*, црн нашемъ ... н вѣсѣхъ волѣрѣхъ *Енински апостол, ектения*). Но и велможите от непреводната част на *43-та беседа на Учителното евангелие на Константин Преславски* също са в компанията на цар и князе (црѣа ... князь ... вельможъ). Изброяването у Петър Черноризец (властн земные н вельможне • волѣре н соудне *Слово за временен живот*) върви от по-общите понятия (земни властници и велможи) към по-конкретните (боляри и съдии). Като общо название на приближени на царя сановници, заемащи различни длъжности, използва лексемата вельможа и съставителят на *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*. Тези наблюдения придобиват по-конкретни очертания в преводните съчинения от IX–XI в., където семантичната диференциация между волѣрннъ и вельможа става по-ясна поради наличието на гръцки съответствия. Измежду десетките случаи няма нито едно изключение в последователно прокараното преводаческо решение на различни книжовници⁴⁶ гр. *συγκλητικός, σύγκλητος, συγκλήτης* да се предават само и

⁴¹ Не случайно в различни текстове болярите се споменават непосредствено след царете (цре н волѣре *Климент Охридски. Слово за св. Захарий и зачатие на Йоан Кръстител*, црн н воларе *Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите*).

⁴² Срв. изброяването богатн н оубожи • рабн н свободынн • црн н снлын у *Климент Охридски. Слово за св. Троица*, където снлын визира именно болярите/велможите.

⁴³ С изключение на непълните лексикографски данни от *Учителното евангелие на Константин Преславски*.

⁴⁴ Житието е познато само в един препис от XVI в., а времето и мястото на неговото възникване не са установени. В целия текст личи влияние от гръцки извори, но за техните идентификации няма единно мнение (*Иванова 2003:196*).

⁴⁵ Вж. тогѣа вѣтъ лиѣе збожи тако воларе • а воларе тако воеводн • а воеводн тако црѣе *Сказание за пророк Исая за бѣдните години и за царете, и за Антихриста, н вочдоучъ вельможе въ лѣт него • тако н кнездн Видение на пророк Исая* (Тълкова-Заимова, Милтенова 1996:151, 233).

⁴⁶ Славянските (старобългарските) преводчи на *Хрониката на Йоан Малала*, *Хрониката на Георги Амартол*, *Ефремовската кръмчя*, *Супрасълския сборник*, *Лествицата на Йоан Климакс*,

единствено с волѣрннѣ (волѣрьскѣ съворѣ, волѣрьскѣ чннѣ) и никога с вельможа. Макар и да не може да се направи пряка аналогия между римските, респ. гръцките сенатори и българските боляри, все пак едва ли става въпрос за случаен факт. Налице е обвързване (макар и като литературен феномен) на болярите от Първата българска държава с идеята за сенат и функционирането им като вид сенатори. С подобни функции никога не се натоваарват велможите и това е най-съществената разлика между тях. При наличието на оскъдни исторически данни за съществуването на болярски съвет, лингвистичните и в частност лексикографските свидетелства са в полза на подобна хипотеза. Така биха могли да се тълкуват въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград, в които след питането за владетеля, владетелката, престолонаследника, боил таркана, синовете на владетеля и останалите му чеда, следва въпросът за шестимата велики боляри и останалите вътрешни и външни боляри (*Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец*). Най-вероятно споменатите шестима велики боляри са съставяли болярския съвет. В тази посока могат да се тълкуват и изразите воларскѣго чнновѣ за *συγκλητικούς*, воларскомѣ съвѣтъѣ за *οἱ τῆς συγκλήτου βουλῆς* в *Хрониката на Георги Амартол*, съвѣтъѣ воларскѣ ψήφῳ κοινῇ τῆς συγκλήτου „по единогласното решение на сената“ в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*, както и предаването на *γερουσία* ‘римски сенат, съвет на старейшините [в Спарта]’ с воларѣ (въ воларѣ ἐν γερουσίᾳ) в същия паметник. Можем да предположим, че към X–XI в. болярската титла (взлѣа, волѣрннѣ) се е доближавала до византийската благородническа титла *πατρίκιος*, щом тя е преведена с взлѣа в *Супрасълския сборник* и *Римския патерик*. Някои специфични преводачески похвати ни позволяват да очертаем болярите като отделно висше съсловие, свързано с върховната власт (воларѣскѣмн ἐν τέλει, ѣкѣ н воларѣ ego τοὺς ὑπ’ αὐτὸν τελοῦντας *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*) и приближено на нея (с воларѣ свонмн *οἱ συνήθεις* *Хроника на Георги Амартол*), най-високостоящо, носещо първи длъжности (волѣре *οἱ τὰ πρῶτα φέροντες* *Супрасълски сборник*), високопоставено и влиятелно по положение, състояние и благородство (воларѣ *κατὰ τὸ πρότερον σχῆμα* *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*), прочуто и славно (волѣрннѣ...саторннѣ· н очнкторѣ *οἱ δὲ ἐνδοξότατοι ἄνδρες* *Супрасълски сборник*). Някои от последните гръцки паралели се доближават семантически до определенията за велможите като влиятелни властници (вельможь *δυνάστης* *Хроника на Георги Амартол*), най-силни и могъщи (вельможамѣ *δυνατώτατος* *13 слова на Григорий Богослов*). В този по-общ дух са и оцелелите латински съответствия: *optimatibus* ‘аристократи, най-знагни, най-благородни, най-славни’ *Писмо на папа Йоан VIII до български боляри [879]*⁴⁷; *primates* ‘първенци,

съставителят на *славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*.

⁴⁷ Писмото е адресирано така: *Petro Cerbule et Sundice ceterisque optimatibus et consiliariis dilecti filii nostri Michaelis regis Vilgarorum* До Петър чръгубиля и Сондоке и другите боляри и съвет-

едни от първите, знатни' *Отговори на папа Николай I по допитванията на българите*⁴⁸; *principibus* 'първи, главни, най-важни' *Анастасий Библиотекар. Хронография*⁴⁹.

Пълно пресичане на семантичните полета на понятията *вола̀рннѣ* и *вельможа* обаче е налице по отношение на две техни гръцки съответствия – *ἀρχων* и *μεγιστᾶνος, μεγιστᾶν*. С *ἀρχων* 'властник, предводител, управник' са назовани болярите в *Хрониката на Георги Амартол*, *Хрониката на Симеон Логотет*, *13-те слова на Григорий Богослов*, но и велможите в *Ефремовската кръмчая* и в някои библейски книги (Иер 32:32). Най-голямото припокриване в семантиката на *вола̀рннѣ* и *вельможа* е по отношение на гр. *μεγιστᾶνος, μεγιστᾶν* 'знатен човек, велможа, важна персона, велик мъж', включително и в рамките на един и същ паметник, срв. *взѣла* (1)⁵⁰ и *вельможа* (3) в *Хрониката на Георги Амартол*, *вола̀рннѣ* (1) и *вельмѣжа* (1) в *Григоровичевия паримейник*, *вола̀рннѣ* (2) и *вельможа* (5) в книгата *Премъдрост на Исус Сирахов* от състава на *Княжеския изборник*, *вола̀рннѣ* (3) и *вельможа, вельмѣжа* (7) в *Паренесиса на Ефрем Сирин*. Вижда се, че по-често гр. *μεγιστᾶνος* се предава с *вельможа*, което се вписва и в по-разпространената практика *μεγιστᾶνος* да се превежда единствено с *вельможа* (библейски книги, *Иполит Римски. Сказание за Антихриста*) и много по-рядко единствено с *вола̀рннѣ* (*Супрасълски сборник*).

Следователно писменото българско наследство от края на IX – XI в. ни дава основание да заключим, че термините *вола̀рннѣ* и *вельможа*, макар и отчасти със съвпадаща семантика ('властници, управници; знатни и влиятелни хора'), не са били пълни синоними не само в книжовното пространство, но вероятно и в реалните обществено-публични отношения. Тяхната едновременна употреба, включително и в рамките на един и същ паметник, свидетелства, че двете лексеми номинират различни реалии. Докато с термина *вельможа* са били назовавани най-общо някакви сановници (с различни длъжности), терминът *вола̀рннѣ* е имал и по-конкретно социално (а може би първоначално и институционално) съдържание и е визирал освен най-високопоставено и влиятелно съсловие, свързано с върховната власт, и участие в съвета на владетеля. За това подсказват текстологичните паралели с персийските, римските и гръцките сенатори. Въпроси като

ници на нашия любим син, българския княз Михаил (*ЛИБИ 2:161*). Най-вероятно под *optimatibus* трябва да се разбират болярите...

⁴⁸ Гл. 17: „вие разказвате как ония, след като били покръстени, встанали... срещу вас... и искали да убият вас и да си поставят друг княз, и как вие... сте ги надвили... и заловили със собствените си ръце, и как всичките им първенци и по-знатни хора (*omnes primates eorum atque maiores*) с целия им род били избити“ (*ЛИБИ 2:80–81*). Трифонов категорично тълкува *primates* като боляри (*Трифонов 1923:52*).

⁴⁹ Според Анастасий Библиотекар (*Chronographia Tripertita*) българите се разбунтували, убили Телец [761–764] заедно с неговите най-важни, най-главни [хора] (*cum principibus eius*) и поставили на престола Сибин [764–766] (*ЛИБИ 2:259*). Вероятно *principibus* визира болярите.

⁵⁰ Цифрата в скоби посочва броя на употребите в съответния текст.

колко от болярите са влизали в този предполагаем съвет, по наследствено право или пък са били избирани⁵¹ (назначавани) от владетеля, остават открити в българската историческа наука и са извън обсега на настоящото изследване.

В същото време ясно е прокарана тенденцията към славянизация на терминологията – лексемата *взлѣа* постепенно и повсеместно се заменя с формата *волѣрннѣ*, а тя, от своя страна, битува успоредно (още в края на IX в.) с чисто славянската по структура лексема *вельможа*, безпроблемно етимологизирана от прил. *велнн* и глаг. *моцн* ‘мога, в състояние съм’ (*Фасмер 1:290; БЕР 1:132*)⁵², откъдето и значението ‘който много може; човек велемощен, силен благородник при царски двор или сановник, болярин; голедец’ (*Младенов 1951:278*). Сравнително рано се е появила и формата *вельмѣжъ*, осмислена по същ. *мѣжъ*, срв. *Супрасълски сборник*, л. 354, 5 *вельмѣжѣ*; *Григоровичев паримейник* (Прит 8:16) *вельмѣже*, както и *вельмѣжн*, *вельмѣжн* в по-късните преписи *L* и *S* на *Паренесиса на Ефрем Сирин*, *вельмѣжѣмъ δυνάστας* в южнославянските преписи на Книга Битие (Бт 50:4, *Михайлов 1900:437*). Според Преображенски първоначално *вельможа* е означавало отвлеченото понятие ‘голяма сила’, а впоследствие под влияние на *вельмѣжъ* е получило ново значение *homo potens* ‘силен, могъщ човек, способен да управлява’ (*Преображенский 1:71*).

От глаг. *моцн* е била създадена и друга лексема – *могѣть*, с която са се назовавали най-общо властниците, управниците, знатните и в този смисъл тя донякъде е била синоним на *вельможа* и *волѣрннѣ*. Общи и за трите номинации са гръцките съответствия *ἀρχων* ‘вожд, предводител; управник’ и *μεγιστάνος* ‘знатен човек, велможа, важна персона’, вж. разказа за юдейския цар Йорам, син на Йосафат, нже вратню свою всю поговѣнн и многы могоуѣтн ноуденскы *καὶ ἐκ τῶν ἀρχόντων τοῦ λαοῦ* *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел* (л. 431627, *Тотоманова 2008:84–85, 444; Moshhammer 1984:220, 8–9*) и фразата *πρεδστοιχοуѣ могѣтѣн ои мегистанѣс* и все воарство *Житие на Никита (чети-миней за април, XVI в., МСБ № 91=265, Срезневский 2:161)*. Семантически лексемата *могѣть* е била по-близо до *вельможа*, за което говори общият им гръцки паралел *δυνάστης* ‘велможа, влиятелен човек; властник’, срв. 1Цар 2:8 *да посаднѣтъ н съ могѣтъмн людьскымн метѣ δυναστώων* в множество славянски библейски ръкописи (*Dunkov 1995*)⁵³, в библейските песни на *Евгениевския псалтир [XI в.]* и на

⁵¹ Вж. изразите *нзворным боллары тѣс συγγλήτου*, *нзвранны боллары тѣн σύγγλητον*, визиращи болярите във Византия при царуването на Михаил III и Теодора [842–867] в *Хрониката на Георги Амартол (Истрин 1920:507)*.

⁵² Лексемата е позната на всички славянски езици, срв. рус. *вельможа*, чеш. *velmož*, словаш. *vel'mož*, пол. *wielmożny* ‘велможа, магнат’.

⁵³ Среднобългарски препис от XIV в. (РНБ, F.I.461), молдавски ръкописи от XV в. (РГБ, ф. 178, Муз. 3750) и от 1537 г. (РГБ, ф. 256, Рум.29), руски ръкописи от XV в. (РГБ, ф. 173, МДА12; РГБ, ф. 304, ТСЛ 728; РНБ, Сол. 75/75), сръбски ръкописи от 1418 г. (Одеса, ОГНБ I/106) и от 1544 г. (РГБ, ф. 87, Григ.1). В някои ръкописи (РГБ, Унд.1) и в брeвиариите преводът е *кнѣзн*, *кнѣзн*, а в *Острожската библия* – *могѣцннн* (*Dunkov 1995*).

по-късните *Болонски и Погодински псалтири* (*Miklosich 1862–1865:378; Slovník 18:223*), вж. и прилежаще зълънмъ могжтемъ *δυνάσταις* 13 слова на *Григорий Богослов* (*Будилович 1875:207*), могътиє *δυνάσται* *Житие на Никита* (*чети-миней за април, XVI в., МСБ № 91=265, Срезневский 2:161*), както и варирането велмжжемъ, велможамъ/могочътелемъ *δυνάστας* в някои преписи на *Книга Битие* (*Бт 50:4, Михайлов 1900:437; СРЯ 9:230*). Че терминът *могжть* е номинирал богати, състоятелни и заможни лица, най-значителни, видни и знатни първенци, свидетелстват и оцелелите латински паралели, срв. *могочътн* *Iocupletes* *Житие на преп. Александър* (*чети-миней, XV в., МДА № 584, Срезневский 2:161*), нъкоєго *могочътн* *principis cuiusdam* *Житие на преп. Теодор* (*чети-миней за април, XVI в., МСБ № 91=265, Срезневский 2:161*). Вж. и гръцкото съответствие *ὑπεροχή* ‘висша длъжност, достойнство, високо положение’ *Житие на Евмухий* ѿ *могочътен τῶν ἐν ὑπεροχῇ* (*чети-миней за април, XVI в., МСБ № 91=265, Срезневский 2:161*). Можем да предполагаме, че от най-ранно време лексемата *могжть* е била част от книжовния старобългарски език, шом Йоан Екзарх я употребява в *Шестоднева*, при това без гръцко съответствие, срв. разказа му за астролозите, които се хвалят със своите способности да предсказват какви ще станат новородените: *славномъ лн нлн богатомъ • къназемъ лн н могжтемъ • црѣмъ • мждромъ* и т.н. (*Aitzetmüller 4, л. 130c16*). Лексемата обаче едва ли е имала титулатурен характер, защото ако е било така, старобългарският преводач на *Диалозите на Псевдо-Кесарий* едва ли би я използвал да означа състезател по бягане (*могочътъ* *γίγας* ‘исполин, великан’) в текста на *Пс. 18:6* н тъ̄ ѿко̄ жен̄̄ нс̄хо̄, да̄ нъ̄ ч̄ер̄то̄га̄ сво̄его̄ • в̄ъ̄з̄д̄ра̄до̄ч̄ет̄ъ̄ ѿ̄ко̄ н̄ мо̄го̄ч̄тъ̄ *γίγας* те̄щ̄н̄ по̄ч̄т̄ѣ̄ сво̄н̄м̄ъ̄ (70 въпросоотговор, *Милтенов 2006*)⁵⁴. Обикновено *могжть* се етимологизира на славянска почва (*Berneker 1908–1910:67; Фасмер 2:636; Menges 1951:38–39* и цит. лит.), но макар и рядко се привеждат и тюркски паралели, напр. с *böğü* ‘силен, знаещ’ с обичайното за тюркски редуване b/m (*Малов 1946:136*).

6. ДРОУГОВѢ

Сведения за сановник, титулуван *дрѣгъзъ* /*дрѣжъзъ* /*дръгъзъ* /*дръжъзъ* /*дѣргъзъ*, се откриват в средновековни славянски текстове, които макар и оцелели в преписи от XII–XVI в., са били преведени в България столетия по-рано, срв.:

Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел (*по Иер 37:14*), л. 438б22 *дѣргомъзъ* [*ἄρχοντας*], л. 447б *дрѣровъзъ*, *дѣр’говъзъ* (*по 1Мак 9:37*) *μεγιστάνων*, л. 465б13 *дръгъзовъзъ*, *дрѣжъговъзъ* *εἰς τῶν ἐν τελει*, л. 468а25–26 *дѣр’гове* *σύγκλητος*, л. 468б15–16 *дръгъгове*, *дрѣжъгове* *σύγκλητος*, л. 470б8 *дрѣжъзъ* *ὑπὸ τῆς συγκλήτου*, л. 480б1 *дѣргъзъ* *τῆς συγκλήτου*, л. 484б14 *дѣр’гове* *ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν*. *Иона 3:7* *дръгъзовъзъ* (*РГБ, ТСП № 89, л. 24б № 63, л. 25б*), *дѣрегъзовъзъ* (*РГБ, ТСП № 90, л. 47а*), *дръгъзовъзъ* (*РГБ, МДА №*

⁵⁴ В *Синайския псалтир* *възъдрадочѣтъзъ* сѣл̄ ч̄ѣко̄ н̄сполн̄ъзъ *γίγας* те̄щ̄т̄ӣ п̄ж̄т̄ъзъ.

л. 468615–16 ἀήριανῶν ρημλαμνοῦ ἁ δανῆ προστη· δα η δρзгове (С, Сл дрзгове) η βгоμз нарекоша ἢ σύγκλητος θεὸν αὐτὸν ἐψηφίσατο (Mosshammer 1984:426, 15–16) – събитията се отнасят към 109 г. сл. Хр.

л. 47068 Περτινακῆς δρῖз народο црѣ ρημски са нарѣ Пертинаξ ὑπὸ τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ δήμου βασιλεὺς ... (Mosshammer 1984:434, 5) – пасажът е за краткото царуване на Пертинакс [193], провъзгласен за римски император от синклита и народа (в славянския текст неправилно дрзг народο вм. дрьгоμз η народομз).

л. 48061 Διοκλετίανη цр···· долматиннз родомз соуцоу· η дергз η εουπατιῖο сы· павшн τῆς συγκλήτου βουλής μετέχοντα ἐν ὑπατεΐαις ἡξιώμενον (Mosshammer 1984:472, 19–20) – изразът е част от разказа за император Диоклетиан.

л. 483622 повелѣ дроуγῶ (С дрзгῶ) своη η боларо поклонати а не цѣловати προσκυνεῖσθαι ὑπὸ τῶν συγκλητικῶν, καὶ οὐ προσαγορεύεσθαι... (Theophanes 1963:9, 18) – епизодът визира Диоклетиан, който заслепен от успехите си, изисквал от сенаторите и високопоставените да му се поклоняват, а не просто да го приветстват според предишния обичай.

л. 484614 η зате коστατнна ητα ουμορτη· δα ῥ̄ с̄на ῥ̄гнаша η дергове ἐπιχειρήσεως ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν (Theophanes 1963:11, 12–13) – събитията са свързани с края на Диоклетиановото царуване [296]. Според Теофан Изповедник Херкулий отново поискал да заеме престола [307–308], опитвайки се да свали от трона сина си Максенций, а зет си Констанций да убие с коварство [309]. Но замисъла му предотвратили войниците (τῶν στρατιωτῶν у Теофан, които старобългарският книжовник е нарекъл странно дергове).

Обобщено гръцките съответствия на дергз, дергз, дрзгз, дрз, дрзгз, дроуγз, дрзгз в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* изглеждат така:

τῶν μεγιστάνων	У, л. 44769–10 др̄овз	С	дерговз	Сл	дерговз
εἰς τῶν ἐν τέλει	У, л. 465613 дрзговз	С	дрзговз	Сл	дрзговз
ἢ σύγκλητος	У, л. 468a25 дергове У, л. 468615 дрзгове	С	дергове	Сл	дергове
ἐκ τῆς συγκλήτου	У, л. 47068 дрзг У, л. 48061 дергз	С	дрзг С	Сл	дрзг Сл
τῶν συγκλητικῶν	У, л. 483622 дроуγῶ	С	дрзгῶ	Сл	дроуγῶ
? τοὺς ἄρχοντας	У, л. 438622 дергоμз	С	дергоμз	Сл	дергоμз
τῶν στρατιωτῶν	У, л. 484614 дергове	С	дергове	Сл	дергове

Преобладаващи са паралелите σύγκλητος ἢ ‘римски/гръцки сенат, синклит’; ἐκ τῆς συγκλήτου ‘сенатор’, συγκλητικός ὁ ‘член на сената, сенатор’, които обикновено в средновековните славянски текстове се превеждат с волѣрннз (*Хроника на Йоан Малала*, *Хроника на Георги Амартол*, *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*, *Супрасълски сборник*, *Ефремовска кръмчя*, *Лествица на Йоан Климакс*, *Slovník 1:136–137*; Miklosich 1862–1865:40;

Срезневский 1:150; СС 1999:99). Сравнително близки до тази семантика са гръцките паралели *μεγιστάνος* ‘знатен човек, велможа, голедец’, *ἄρχων* ‘предводител, управник, княз’ и *οἱ ἐν τέλει ὄντες* ‘властници, висши длъжностни лица, сановници’, които също в старобългарски се превеждат с *волѣрннѣ* или *вельможа*. Много далеч от горните значения стои *дєргъ στρατιώτης ὁ* ‘войник, събир. войска’, факт, който ще коментирам по-нататък.

Разпределението на славянските варианти (общо 27 употреби) в текста на *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* показва следната таблица⁵⁷:

У	Д, ѣ̄ - (1)	Дрѣг- (2)	Дєр'г- (2)	Д'рг- (1)	Дєрг- (2)	Дроуѣг- (1)
С	Дєр'г- (1)	Дрѣг- (2)	Дєр'г- (2)	Д'рг- (1)	Дєрг- (2)	Дрѣг- (1)
Сл	Дєр'г- (1)	Дрѣг- (2)	Дєр'г- (2)	Д'рг- (1)	Дєрг- (2)	Дроуѣг- (1)

И в трите преписа има варианти *Дроуѣг-* и *Дрѣг-* (6), за които е трудно да се каже кой е първичен. В основния препис У, в който редовно *ж > ѡѣ*, липсва форма *Дрѣгъ*, каквато обаче в антиграфа може и да е съществувала и в резултат на нейната русификация да се е получила формата *Дроуѣгъ* – вж. *Дрѣгѡвѣ*, *Дрѣгѡвѣ* в другите два преписа (С, Сл), които наред със замяната на *ж > ѡѣ* пазят и етимологична *ж*. Но също толкова е възможно *Дрѣгъ* да е хиперкорекция от първоначално *Дроуѣгъ*, каквито примери има в С и Сл⁵⁸. От друга страна, и на трите преписа са познати форми със сонант в корена, означен като *дєрг-*, *дєр'г-* (14), *д'рг-* (3), *Д, ѣ̄* - (1, само в У), *Дрѣг-* (3, само в У, С).

Същите правописни варианти (*Дрѣгъ/Дрєгъ/Дрѣгъ/Дроуѣгъ*) срещу гр. *παρὰ τῶν μεγιστάνων* се срещат и в *Книгата на пророк Иона 3:7*, запазена в руски преписи от XV–XVI в. с тълкуванията на Теодорит Кирски, някои с бележката на поп Упир Лихий от 1047 г.⁵⁹, а също и в Острожката библия (*ОБ 1581*), срв.:

Ръкопис

РГБ, ТСЛ № 89, л. 246⁶⁰
РГБ, ТСЛ № 63, л. 256⁶¹

Славянско съответствие

Ѡ Дрѣгѡвѣ

Гръцко съответствие

παρὰ τῶν μεγιστάνων

⁵⁷ Цифрата в скоби показва броя на употребите.

⁵⁸ Главно в окончания (*дѣрлѡмж 408а, ѡдѣж 409а, емж 410а, прѣнмшж 410а и т.н*). Те са по-малко на брой от употребите с етимологична *ж* (за първите 30 листа на ръкописа – л. 405а–435а– съотношението между неетимологична *ж* в м. ѡѣ и етимологична *ж* е 25:32).

⁵⁹ Изказвам сърдечна благодарност на Я. Милтенов за предоставената ми информация.

⁶⁰ Ръкописът е от РГБ, ТСЛ, XV–XVI в., 261 л., с бележката на поп Упир Лихий от 1047 г. Текстът на пророк Иона заема л. 23–25б, вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>

⁶¹ Ръкописът е от РГБ, ТСЛ, от края на XV в., 360 л. Текстът на пророк Иона заема л. 23б–26, вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>

РГБ, ТСЛ № 90, л. 47а ⁶²	Ѡ дрѣговѣ	παρὰ τῶν μεγιστάνων
РГБ, МДА №19, л. 35а ⁶³		
РГБ, ТСЛ № 91, л. 135а ⁶⁴	Ѡ дрѣговѣ	παρὰ τῶν μεγιστάνων
РГБ, МДА №20, л. 41а ⁶⁵	Ѡ дрѣговѣ	παρὰ τῶν μεγιστάνων
Острожка библия	Ѡ дрѣговѣ	παρὰ τῶν μεγιστάνων

Старобългарският превод на Книгата на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски се свързва с Преславското книжно средище, а глаголическите букви в някои от преписите потвърждават ранната хронология на паметника. Според библейския разказ след като китът изхвърлил Иона на брега, той отишъл до Ниневия да проповядва от името на царя н Ѡ дрѣговѣ (дрѣговѣ, дрѣговѣ, дрѣговѣ) его, т.е. от името на вельможите му (*Синодална библия 1925*), Ѡ царѣ н вельможѣ егѣ (*Елисаветинска библия 1819*) или голѣмцы-тъ му (старопечатни *Библия 1871*, *Библия 1874*)⁶⁶. В най-ранния (от края на XIV в.) среднобългарски ръкопис на Стария завет (РНБ, F.I. 461)⁶⁷ и в среднобългарския ръкопис от 1475 г. (ГИМ, сб. на Шчукин № 507)⁶⁸ на това място се чете н Ѡ волѣръ его (повече за тези ръкописи вж. *Златанова 1998: XIX–XXI, 48–110*), също и в хърватския Новлянски бревиарий от 1459 г. (волѣрн, *Златанова 1998a: 499*). Така разполагаме с категорично свидетелство, че по съдържание и функции титулт с фиксации дрѣгѣ/дрѣгѣ/дрѣгѣ/дрѣгѣ е стоял най-близо до титула волѣрнѣ.

Ето как стои титулт в контекста на правописа на преписите на *Книгата на пророк Иона*:

РГБ, ТСЛ №89	Ѡ>ѣ; етим. Ѡ; рядко Ѡ вм. ѣ	сонанти рѣ, рѣ; рядко ер	дрѣговѣ
РГБ, ТСЛ №63	Ѡ>ѣ	сонанти рѣ, рѣ; рядко ер	дрѣговѣ
РГБ, ТСЛ №90	Ѡ>ѣ; етим. Ѡ; рядко Ѡ вм. ѣ	сонанти рѣ, рѣ; ер, ер	дрѣговѣ
РГБ, ТСЛ № 91	Ѡ>ѣ; рядко етим. Ѡ, рядко Ѡ вм. ѣ	сонанти рѣ, ер	дрѣговѣ
РГБ, МДА №19	Ѡ>ѣ; рядко етим. Ѡ, рядко Ѡ вм. ѣ	сонанти само рѣ, рѣ	дрѣговѣ
РГБ, МДА №20	Етим. Ѡ; Ѡ вм. ѣ; рядко Ѡ>ѣ	сонанти рѣ, рѣ; рядко ер	дрѣговѣ

⁶² Ръкописът е от РГБ, ТСЛ, от 1489 г., 463 л., сходен е с ръкопис № 89. Текстът на пророк Иона заема л. 44а–46б, вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>

⁶³ Ръкописът е от РГБ, МДА, от края на XV в., 393 л. Текстът на пророк Иона заема л. 336–366, вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>

⁶⁴ Ръкописът (Книги пророчески с тълкувания, Иаков жидовин и Измарагд) е от РГБ, ТСЛ, от началото на XV в., 326 л. Текстът на пророк Иона заема л. 133а–136б, вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>

⁶⁵ Ръкописът е от РГБ, МДА, от 1489 г., 340 л. Текстът на пророк Иона заема л. 376–39б, вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>

⁶⁶ В еврейския текст ‘велик, голям’ (<http://textdrive.romkor.ru>), във Vulgata: regis et principum eius, където principis е ‘знатен; първи, главен; най-виден’.

⁶⁷ Текстът на пророк Иона заема л. 204а–208а.

⁶⁸ Текстът на пророк Иона заема л. 61а–63б.

От данните може да се заключи, че вариантите *дръговъ*, *дреговъ* не зависят от това дали в ръкописа има (РГБ, ТСЛ № 89, № 90, № 91) или няма (РГБ, ТСЛ № 63) знак за ж. Вариантите *дръговъ* (ръкописи от РГБ, ТСЛ № 91 и МДА № 19) и *дръговъ* (ръкопис от РГБ, МДА № 20) биха могли да се получат от лексема *дръжъ* в антиграфите им, запазена в ръкопис № 20 в синхрон с правописа му да се пише етимологична ж⁶⁹ и заменена с оу, ѝ в ръкописи № 91 и № 19, където това е правило. Но е напълно възможно първоначалната форма в антиграфите да е била *дрюгъ*, променена в *дръжъ* от руския преписвач поради свръхстарателност⁷⁰. Сигурно е обаче, че антиграфите на шестте руски преписа на *Книгата на пророк Иона* са познавали титул със значение ‘болярин, велможа, *μεγιστᾶνος*’, засвидетелстван във форми *дрюгъ*/*дръжъ*/*дръгъ*/*дрегъ*, аналогично на картината в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*.

Трета фиксация на този титул със значение ‘сановник на император Нерон’ срещу гр. τῶν περιφανῶν се открива в *Мъчението на Климент, papa Римски*, запазено под дата 25 ноември в следните чети-минеи: 1) староизводен чети-миней за септември-ноември (Липлянски, HAZU IIIc24), 420 л., XIV в., рашки правопис; л. 340 отъ сега же снсна мнози дръгови н дрюгъ нерона цара къ господоу вбратнше се⁷¹ *Διὰ τοῦτον δὲ τὸν Σισίνιον πολλοὶ τῶν περιφανῶν καὶ φίλων Νερούα τοῦ βασιλέως* (PG 2:625); 2) чети-миней за ноември, своден (Хилендар 441), 429 л., XVII в. (1624 г.), ресавски правопис; л. 328 ѿ сега же снсна мнѡзи дрюгове н дрюгы нерона цара къ боу вбратнше се; 3) чети-миней за ноември-декември от преходен тип (Зограф 94, сигн. II.в.3.), 421 л., XIV в., среднобългарски правопис: двуеров, двуюсов, търновски не-последователен⁷²; л. 115а сега же снсниа мнози ѿ славни дрюгъ ѿ нерона цара къ боу вбратнше са; (археографски и библиографски данни за ръкописите вж. у *Иванова 2008:174–175, 73–74, 142–143*). С оглед на правописа на тези преписи сведенията изглеждат така:

HAZU IIIc24	рашки правопис, ж > оу	ръ, ль	мнози дръгови	τῶν περιφανῶν
Хилендар 441	ресавски правопис, ж > оу, ѝ	ръ, ль	мнѡзи дрюгове	τῶν περιφανῶν
Зограф 94	среднобългарски правопис	ръ, ль	мнози ѿ славни	τῶν περιφανῶν

Вижда се, че и тук вариантите *дръгови* или *дрюгове* не зависят от правописа на ръкописите и явно в друга посока трябва да се търси първичната форма. Но

⁶⁹ Има 46 подобни примера в текста на Иона срещу само 5 примера за замяна на ж с оу.

⁷⁰ Явлението е характерно за ръкопис № 20 – в текста на Иона има 30 примера за ж вм. оу.

⁷¹ По *Miklosich 1862–1865:177*, където единствено измежду всички лексикографски справочници е посочена лексемата *дръгъ* и то като vox obscura.

⁷² Изказвам благодарност на Кл. Иванова за възможността да използвам микрофилм на ръкописа.

със сигурност може да се каже, че на антиграфите на HAZU Шс24 и Хилендар 441 е била известна лексема *дръгъз/дрочъгъз* със значение *περιφανής* ‘виден, известен, забележителен, прочут’ (seen all round, standing free and unattached, *Sophocles 1992:884; Liddell, Scott 1996:1391–1392*). За съжаление в Зограф 94, който е единственият български ръкопис, с който разполагам и който би могъл да хвърли светлина върху първичната форма, стои *ѡ* *славныѡ*, което показва, че титултът не е бил актуален и се е наложило да бъде заменен⁷³. Доколкото правописът на Зограф 94, „писан вероятно на Атон“, е „търновски непоследователен“ (*Иванова 2008:73*), можем да заключим, че търновските книжовници са замествали с по-познато съответствие титула, напр. с *волѡрныѡ*, както това е станало в Йо 3:7 в ръкописи от РНБ, F.I.461 и от ГИМ, сб. на Шчукин № 507, които също се свързват с търновска книжовна среда (*Златанова 1998:49* и цит. лит., 66–79, 105–110). В латинския текст на *Мъчението на Климент, papa Римски* на мястото на *дръговн/дрочгове τῶν περιφανῶν* стои *illustrium* (от *illustris* ‘славен, високопоставен, знаменит, знатен’); *illustris* ‘сиятелен’ в императорската епоха е било почетно звание за висши сановници.

Четвърта фиксация на титула *дрочъгъз* със значение ‘служител, придворен (на египетския фараон)’ срещу гр. *τῶν θεράπωντων*⁷⁴ се съдържа в стихове от Изх 14: 5, 8, визиращи преминаването на евреите през Червено море. Текстът е включен в най-ранните славянски паримейници, срв. Изх 14:5 (н прѣвратн сѧ срѣце фараоново · н дрочъговъз его на людн) и Изх 14:8 (н ожестн гѣ срѣце фараоново црѣ егѣпетъскѧ · н дрочъговъз его) в *Григоровичевия паримейник* (РГБ, Григ 2/М. 1685), както и Изх 14:5 (*дрочгомъз*) в *Захариинския паримейник* (РНБ, Q.п.I.13) (*Рибарова, Хауптова 1998:336–337*). Вариантът *дрочъгъз* от *Григоровичевия паримейник* (той е единствен!) е особено показателен, тъй като паметникът е среднобългарски (при това с глаголически следи), без чуждо езиково, в т.ч. и правописно влияние и несъмнено съдържа изконната форма. Тази форма се е запазила и в *Захариинския паримейник* (руски препис), а също и в най-ранния славянски ръкопис на Мойсеевото петокнижие (РГБ, ТСЛ № 1) от XIV в. (за него вж. *Славова 1999*), срв. н превратн сѧ срѣце фараоново · н дрочъговъз его на людн (л. 68б, Изх 14:5), н ожестн гѣ срѣце фараоново · црѧ егѣпетъскѧ н дрочн его (л. 69а, Изх 14:8)⁷⁵. В среднобългарския *Лобковския паримейник* от 1294–1320 г. (ГИМ, Хлуд 142) *дрочъгъз* е заменен с *волѡръ* (*Рибарова, Хауптова 1998:336*), а в руски препис на Петокнижието (РГБ, ТСЛ № 44/1550) от XV в. и в *Острожката Библия (ОБ 1581)* замяната е със *слоуѡга*, срв. съответно н прѣвратн

⁷³ Може би книжовникът е имал предвид и близката гръцка лексема *περιφαντος* ‘славен, знаменит’.

⁷⁴ Гр. *θεράπων* е със значения ‘служител, слуга, прислужник; приближен; оръженосец, спътник, другар, съратник; свита’ (*СБР 1943:360; Дворецкий 1; Lampe 1997:645; Liddell, Scott 1996:150*).

⁷⁵ Вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>

са срѣце фараоново• н слоугъз его на людн⁷⁶, н превратн са срѣце фараоново• н слвгъз его на людн.

И така, изложените дотук данни показват, че в старобългарските протографи на разгледаните четири преводни паметника е била употребена лексематитул със значение ‘болярин; велможа; властник; знатен, прочут; придворен’, съхранена в следните варианти:

Славянски съответствия	Гръцки съответствия	Паметник
Дѣрг- (6), Дѣр҃г- (8), Дрѣг- (4), Др҃г- (3), Дрѣг- (3), Дроу҃г- (2), Др - (1)	τῶν μεγιστάνων, εἰς τῶν ἐν τέλει, ἡ σύγκλητος, ἐκ τῆς συγκλήτου, τῶν συγκλητικῶν; ? τοὺς ἀρχοντας	<i>Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел</i>
Дѣр҃г- (3)	τῶν στρατιωτῶν	
Дрѣг- (2), Дрег- (1), Дрѣг- (2), Дрѣг- (1)	τῶν μεγιστάνων	<i>Книга на пророк Иона 3:7</i>
Дрѣг- (1), Дроу҃г- (1)	τῶν περιφανῶν	<i>Мъчение на Климент Римски</i>
Дроу҃г- (4)	τῶν θεραπόντων	<i>Изход 14:5, 8 (Григоровичев, Захарийски паримейник; Петокнижие от XIV в.)</i>

В тази специфична картина се очертават два основни варианта, от които единият ще е първоначален: от една страна, Дроу҃г-/Дрѣг-, а от друга – Дрѣг- с неговите производни (Дѣрг-, Дѣр҃г-, Др҃г-, Дрег-, Др҃г-). Склонна съм да смятам, че именно Дрѣг- (а не Дрѣг-) ще е бил по-ранният вариант, тъй като: 1) той и произхождащите от него форми са шесткратно повече (19 употреби за Дрѣг-, Дѣрг-, Дѣр҃г-, Др҃г-, Дрег- срещу 3 за Дрѣгъ) и 2) засвидетелстван е във всички паметници, докато Дрѣгъ се среща само в преписи У, С на *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*, в които може и да е вторичен, тъй като в тях много често има написание рѣ вм. рѣ⁷⁷. По тази причина изключвам възможността в Дроу҃г-/Дрѣг-, респ. Дрѣг- да търсим редуване на коренната гласна на славянска почва, т.е. двата варианта да имат обща етимология. Тогава различните варианти биха могли да се обяснят с намеса на по-късни книжовници (преписвачи) поради фонетична близост на вариантите или неясно значение на титула. Ще дам за пример две явни обърквания в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*: л. 47068 Пертннаксъ др҃гъ народѡ црѣ рнмскы са нарѣ Пертнѣаѣз ѹпѡ τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ δήμου βασιλεὺς ... (Mosshammer 1984:434, 5) – в славянския текст неправилно др҃гъ народѡ вм. др҃гомъ н народѡ-

⁷⁶ Вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>

⁷⁷ Вж. за У, С: прѣвын 405а17, 18, вѣврѣже 405б22, вѣврѣгоша 410б15, непрѣва 411а7–8, прѣваго 411а8, прѣвенець 411а17, 411а20–21, прѣвѣнѣгъство 411а19, чрѣмное 413а18, чрѣмнаго 413а24, 413б1, 11, ѡврѣгшоу 420б7; само за С: дрѣжаше 410а5.

мъ, което показва, че дръгъ, затруднило книжовника, „е могло да се възприеме като титла на самия Пертинакс и това е способствало за преосмислянето на текста и отклонението му от гръцкия оригинал“ (Тотоманова 2008:555–556); л. 480Б1 днѣклетїана црл... долматннѣ родомъ соущоу· н дєргъ н соупатїю сы· павшн тѣс суглѣтѣου βουλλѣс μετέχοντα ἐν ὑπατείαις ἡξιώμενον (Mosshammer 1984:472, 19–20) – края на фразата е бил променен на руска почва, като значението на гръцкия текст ‘Диоклетиан ... член на сената, удостоен и с консулство’ е било променено (Тотоманова 2008:565). Подобно объркване и то не в един, а в четири паметника с различна история, би се получило трудно, ако изходната лексема е с домашен произход, но ако става въпрос за заемка, процесът не би бил толкова необичаен. Затова смятам, че в дръгъ, дрѣгъ/дрѣгъ се крие чужда по потекло дума.

В редица алтайски (монголски, тунгусо-манджурски) езици битува лексемата *даруҕа*, *darga* ‘който стои начело, началник (избран или поставен), водач, ръководител; старейшина; човек с по-висок статус’, срв. п.монг.⁷⁸ *daruҕa* ‘началник’, *daruҕala-* ‘стоя начело’ (ССТМЯ 1975:200), евенк. остар. *даруҕа̄*, *даруҕа̄* ‘изобщо старейшина; упълномощено лице за събиране на данъци’, монг. остар. *дарга* ‘началник, ръководител; старейшина; вожд; превъзхождащ’ (РМС 1967:554, вж. и *даргын* ‘началнически’, *дарга нар* ‘началство’), бурят. *дарга* ‘председател, началник, командир; всеки човек с по-висок статус’, *даргала-* ‘стоя начело’, калм. *дарф* [*дарфъ*], *дарҕа* ист. ‘старейшина или предводител на племе или отряд, атаман, началник на окръг’ (ССТМЯ 1975:200; ЭРС 1958:109; КРС 1977:184; Фасмер 1:484, 530), мандж. *даргалаха* ‘заслужил’. В ханството от 40-те години на XIII в., известно като Златната орда, в градовете и подчинените им области били изпращани наместници на хана, наричани *даруги*, чието главно задължение било събирането на налози и данъци; *даруга* се наричала и всяка голяма административно-териториална и данъчна единица. След разпадането на Златната орда на територията на Волжко-Камска България се формирало Казанското ханство [1438–1552], което в административно отношение се делило на *даруги* (окръзи) и *улуси* (области). За началници *даруга* се споменава и в монголския юридически паметник „Осемнадесет степни закони“, приет на събор на най-големите князе в Северна Монголия в края на XVI – първата трета на XVII в. Титултът *даруҕа* ‘название на длъжност; управител’ е регистриран и в староуйгурски юридически документи от XII–XIV в. (ДТС 1969:159). В тях, както и в тунгусо-манджурските езици, *даруҕа* е заемка от монголски, а в монголски – от персийски, срв. перс. *dāroҕā*, *darova* (Падлов 3, 2:1629; ССТМЯ 1975:200; Сухбаатар 1997:81), съвременен перс. [*даруг’е*] остар. ‘старши полицай, шеф на полиция’ (ПБР 2009:423), *дари*⁷⁹ *dāruҕa* остар. ‘началник на окръг;

⁷⁸ Древният писмен монголски, който съществено се различава от разговорния монголски, възхожда към едно от старомонголските наречия от дочингисханово време (преди 1206 г.).

⁷⁹ Персийски език от югозападната група на западноиранските езици, говорен в Северен и

длъжностно лице на село, което следи за удържане на част от реколтата в полза на емирските чиновници' (*ДРС 1978:343*). На съвременните тюркски езици лексемата е слабо позната, засвидетелствана е в чаг.⁸⁰ *даруҫа* 'началник на област или град (у монголите), областен началник', *дарҫа* 'началник, офицер' (*Радлов 3, 2:1629*), тув.⁸¹ *дарга* 'председател, началник, изобщо старейшина, ръководител' (*ТРС 1968:148*), каракалп.⁸² ост. *дарҫа* 'чиновник, който ръководи речния флот в бившето Хивинско ханство; лоцман, кормчия на лодка' (*КРС 1958:159*). Титулт *даруҫа* 'татарски чиновник' се среща като *дароҫа* в хански грамоти (на хановете Атюляк, Бердибек, Менгу Тимур, Тайдула, Узбек), издадени до руски митрополити в периода 1267–1379 г. (*Срезневский 1:706–707*).

Персийско-алтайският титул *dāroḡā*, *даруҫа* 'който стои начело, предводи тел; изобщо старейшина' ще да е бил донесен от прабългарите и впоследствие възприет от славяните като *дрѹҫгъ*. Персийските⁸³ форми са с коренно *ā*, което за разлика от краткото *ǎ* се определя като много различно от славянското *a*, тъй като се произнася силно назад в устната кухня и с лабиализация, която обаче не пречи устата да остане отворена⁸⁴. Предполагам, че този звук за славянското ухо е наподобявал произношението на голям ер (ъ), също заден вокал, макар и нелабиален, но вероятно произнасян като *ǎ* или *ǐ*, по принцип лабиали. Впоследствие перс. *ā*, предавано като *ъ* в слаба позиция, е престанал да се отбелязва и така вероятно се е стигнало до дошлата до нас форма *дрѹҫгъ*, запазена в този вид в *Григоровичевия паримейник* – единствения среднобългарски ръкопис сред останалите използвани тук славянски (руски и сръбски) ръкописи, в който липсват чужди езикови (правописни) влияния. Сравнително рано титулт *дрѹҫгъ* е изгубил своето значение – може би и поради наличието на близки по семантика славянски или славянизирани титули (вельможа, волѣрннъ), станал е неясен за славянските книжовници. В някои случаи те са „поправяли“ *дрѹҫгъ* на *дрҫгъ*, проявявайки свръхстарателност, а в други случаи са етимологизирали и преосмисляли *дрѹҫгъ* по славянския корен *дрҫг-/дрҫж-*, доколкото той се свързва със сила и власт, срв. *дрҫжава* 'сила, власт, могъщество; държава', *дрҫжавнъ* 'могъщ, силен; който има власт; дрҫжавен', *дрҫжателъ* 'властник, управник', *дрҫжатнъ* 'владее, управлявам', *дрҫжалнвъ* 'дрҫжавнически'. Така титулт *дрѹҫгъ* 'болярин, вельможа' е изчезнал безвъзвратно, оставяйки следа освен в разгледаните средновековни славянски паметници и в стчеш. форма *druh* 'не

Централен Афганистан.

⁸⁰ Чагатайският книжовен език е мъртъв тюркски език, в миналото разпространен в Средна Азия, свързан с Чагатайското ханство (част от Монголската империя) и Чагатай хан – монголски владетел, син на Чингиз хан. Развива се под влияние на персийския и арабския език.

⁸¹ Тувинският език принадлежи към южносибирската група на североизточния клон на тюркските езици и е силно повлиян от монголския.

⁸² Каракалпакският език е от кипчакската група на западнотюркските езици.

⁸³ Персийските езици оформят западноиранската езикова група.

⁸⁴ Учебник персидского языка; www.iaas.msu.ru

особено знатен дворянин от свитата на велможата', 'нисък по ранг чиновник' (*ЭССЯ 5:131*)⁸⁵. Тази форма още веднъж потвърждава, че именно вариантът *дрѹгъз* 'болярин, велможа, сановник' е бил първичен.

С него обаче не може да се обвърже решението на старобългарския преводач на *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* да предаде гр. τῶν στρατιωτῶν 'войници, събир. войска' с *дѣргове*, тъй като гръцкият паралел изключва значение 'боляри, велможи'. Разказът на Теофан Изповедник (*Theophanes 1963:11, 12–13*) е как Марк Аврелий Максимиан, по прозвище Херкулий [285–305], решил да свали от власт сина си Максенций, но кроежите му предотвратили войниците⁸⁶: да ῶ σὴν ῶгнаша н дѣргове ἐπιχειρήσεως ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν (л. 484614). Тъй като примерът е единствен, тълкуванията ще бъдат по-скоро хипотетични. Възможно е например на старобългарския преводач войниците да не са се сторили достатъчно авторитетни да възпрат действията на Херкулий и той да ги е заменил със сенаторите, т.е. *дрѹгѹгове*-те, преосмислени от руските преписвачи като *дѣргове*. Не изключвам и друга хипотеза: в старобългарския протограф да е стояла чуждицата *дрѣгъз*⁸⁷ с най-общо значение 'отряд, група войници'. *Дрѣгъз* не е засвидетелствано в старобългарски, но са оцелели производните му *дрѣггарнн*, *дрѣггарь*, прил. *дрѣггарьскъз*, какъвто сан е имал бащата на Кирил-Философ според неговото *Пространно житие* (моужь нѣкъин...именемь лъвъ прѣдѣрже самъ драгарьскын ꙗко стратнгѡ, в други преписи *дрѣгарьскын*, *дрѣгарьскъз*, *сѡтннѣскын*, *Климент Охридски 3:142*; вж. и *Miklosich 1862–1865:180*)⁸⁸. В *Стратегикона на император Маврикий [VI–VII в.] дрѹгъгос* означава едно от

⁸⁵ Вж. моравските паметници (Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae) от 1225 г. (Chfepec de Lisinicz drugo) и от 1263 г. (Kunratec druho domini Benedae) – Brandl 1876:41.

⁸⁶ От други византийски извори се знае, че в опита си да се върне отново на власт Максимиан Херкулий събрал в Рим войска и народ, пред които обвинил за безпорядъка в държавата Максенций, съблякъл от него багренницата и го свалил от трибуната долу, но тогава именно войниците го приели в обятията си, отговаряйки на постъпката на Максимиан с гневен ропот.

⁸⁷ От гр. дрѹгъгос, лат. drungus 'отряд, войници'. Още в началото на IV в. лат. drungus се среща със значение 'варварски конен отряд, който действа самостоятелно на бойната линия' (*Кулаковски 1902:10–12*), а впоследствие drungus назовава 'корпус от войни, група войници' (*MLLM 1976:360*). Римските войници са заимствали думата от своите германски врагове (готите), назовавайки с нея техния специфичен неразчленен конен строй. Лексемата – заемка от готски (срв. нем. dringen 'прониквам, нахлувам (за тълпа), пробивам си път', Drang 'устрем порив; натиск, напирание', Gedränge 'навалица, блъсканица', англ. throng 'тълпа' < общогерм. корен þrinkw, þrung) или от келтски (чрез готско/германско посредничество) е преминала и в гръцки като дрѹгъгос (по-рядко дрѹгъгос), където най-рано е засвидетелствана у Йоан Златоуст (в писмо от 406 г., *Кулаковски 1902:10*) със значение 'тълпа, банда воинстваци монаси', срв. дрѹгъгос μοναχόντων – οὕτω γὰρ δεῖ εἶπεῖν καὶ τῇ λέξει τὴν μανίαν αὐτῶν ἐνδείξασθαι (така трябва да се каже и с изрза да се посочи тяхната лудост, ярост).

⁸⁸ Сред тълкуванията на *дрѣггарьскъз* санъ ꙗко стратнгѡ са: висш офицер, подчинен на стратега като управител на областта (*Климент Охридски 3:142*), другарски сан на длъжност подстратег (*Дуйчев 1943:178*), пълководец (*Теодоров-Балан 1920:63*), предводител на конна войска, пълководец на солунската конница (*Добрев 2007б:279–280*).

подразделенията на боевата армия (1/3 от армията)⁸⁹, а в *Тактиката на император Лъв VI* [кр. IX – нач. X в.] *δροῦγγος* бележи тактическа единица от около 1000 войници или отряд, корпус от около 1000–3000 пехотинци, равнозначен на *μοῖρα* = 1/3 от турмата според *Арета Кесарийски* [ум. 910] (*Lampe 1997:388; Sophocles 1992:397; Кулаковски 1902:3–9*)⁹⁰. Изобщо до XII в. *δροῦγγος* запазва значението си на подразделение в армията на темата (*ODB 1991:664*). Значението на *δροῦγγος* ‘войсково подразделение, войска, отряд от войници’ може и да е било известно на преводача на *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*, който би могъл да предаде гр. *τῶν στρατιωτῶν* с лексемата *дрѣгъ*, мн.ч. *дрѣгове* ‘отряд войници, войска’, впоследствие преосмислена от руските преписвачи като *дергове* по модела на *дрочгове* ‘боляри, велможи’.

7. БАГАИНИТЕ ΒΑΓΑΙΝΟΣ, ΒΑΓΑΗΝΟΣ, ΒΟΓΟΙΝ

Титлата *βαγαῖνος*, ΒΟΓΟΙΝ е засвидетелствана в няколко прабългарски надписа от първата половина на IX в. и в един старобългарски кирилски надпис от втората половина (края?) на IX в. Самостоятелно (без придружаващи я съставки) титлата е спомената двукратно в: 1) *Надпис на Маламир от Шумен № 58*, който разказва как канът ознаменува строителството на един водоскок, раздавайки на българите ядене и пиене, а на боилите и багаините големи дарове (*τοὺς βοιλαδας κὲ βαγαῖνους ἔδοκεν μεγάλη ξένηα*), 2) кирилския *Шуменски багаинов надпис № 70* със съдържание *ОСТРО ΒΟΓΟΙΝ*, където *ОСТРО* е лично име, а ΒΟΓΟΙΝ е славянизирана форма на *βαγαῖνος* с характерното широко *Ο < *ā* и вероятно с ударение върху първата сричка.

От съдържателна гледна точка тези две фиксации не предоставят почти никакви конкретни данни за ролята и функцията на багаините в ранносредновековна България. Все пак споменаването им редом с боилите в *Надписа на Маламир № 58* (в един и същи контекст) навежда към мисълта, че и те, подоб-

⁸⁹ Маврикий употребява *δροῦγγος* не само за част от армията или за цял отряд, но и за по-малко хора, настъпващи вкупом, накуп. Именно сплотеността, вкупеността без определен строй на войниците и без определен брой редове е бил основният признак на тази бойна единица (*Кулаковски 1902:10–12*). Такъв например е бил бойният ред на кавалерията у тюрките и аварите, а по предположение и у прабългарите, затова Ив. Добрев смята, че *δροῦγγος* най-напред е била наричана „сбраната в единен плътен боен строй конница на степните народи, и преди всичко на кубанско-кавказките българи, с които готите са воювали“ (*Добрев 2007б:281*).

⁹⁰ Тази еднородна военна единица се командвала от *δροῦγγάριος*, който в *Тактиката на император Лъв VI* заема трета по старшинство позиция във войската на темата след стратега и турмарха и преди комита. Постепенно през X в. значението на другария намалява: според *Константин Багренородни. За церемониите* към 949 г. по ранг той е стоял малко по-високо от обикновените войници (*ODB 1991: 663*), а в новелата на Константин Багренородни от 972 г. другарият и комитът са подведени под термина *стратиот* (*Кулаковски 1902:24*).

но на боилите, са формирали отделно съсловие. За по-ниския му обществен статус спрямо това на боилите може да се съди както по реда на изброяването (*βοιλαδας κε βαγαίνους*), така и по липсата на всякакви оцелели данни сред багаините да са избирани кавхани и ичергу боили – вероятно тази липса не е случайна, а отговаря на реалността. Може би багаините са били част от пространството на „средната класа“ (срв. разделението на *mediocres* и *primates maiores* за боилите в *Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите*).

В съчетание със съставката *βαγατουρ* титлата *βαγαίνος* се среща в: 1) *Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64 ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίν[ος]*; 2) *Надпис от с. Шабла № 48 βαγατουρ βαγαίνου* (вж. по-нататък). В няколко случая *βαγαίνος* влиза в състава на двукомпонентни длъжностни титли: *υκ βαγαηνου, ητζηρογυ βαγαηνου, βηρη βαγαηνου, σετηη βαγαηνου* (вж. по-долу). В тях багаин е на второ място (според тюркския словоред), а първата съставка посочва ранга на багаина.

Етимологическите паралели на прабългарската титла *βαγαίνος*/БОГОИН отвеждат към орхонските рунически надписи от VIII в., където *baγa* се среща като титул на тюркски владетели и пълководци (Тоньюкук и Билге каган) в състава на сложните титли *boγla baγa tarqan* и *cutluq baγa tarqan* (Малов 1951:61–67; Малов 1959). Още преди това обаче титулт *βγυ* ‘господин’ е засвидетелстван в согдийския надгробен надпис [последна четвърт на VI в.] от Бугута (Монголия), издигнат в чест на каганите от Първата тюркска династия (*Кляшторный, Лившиц 1971:121–146*). Коренът *bag-* е същият като в *βαγατουρ* и се свързва със стинд. **bhága* ‘благосъстояние, имущество, щастие; божество, господ’ < ие. **bhág-o-* ‘участ, съдба’, авест. *baga* ‘участ, съдба; господин; бог’, парт. *baγ* ‘бог; господин’, скит. *baga* ‘бог’, стперс. *baga-*, авест. *baγa* ‘бог, господин’ (*ОИЯ 1979:283; Растроргуева, Эдельман 2003:48–49*), иран. *bagh*, согд. *bag* ‘богат, силен’, откъдето е било заето в сттюрк. *bag-a** <*bäg* (*Altheim 1948:14–15* посочва титлата *βγω χωτ'ω* ‘*βαγο-* господар’ в согдийски документи и *σρι βαγο=šri bagō* в ефталитски монети; вж. и *Севортян 2:82–85; Moravcsik 1958, 2:83* и цит. лит.). Днес почти не подлежи на съмнение, че тюрк. *bäg, baγa* произхожда от сриран. **bag* ‘господин, управник, господар’, макар да не е съвсем ясно дали заемането е от согдийски или партенски чрез средноперсийско посредничество (*Кляшторный, Лившиц 1971:134*). Някои автори (*Menges 1951:95*) намират аналогии с прабълг. *Воγiαν, βαiανος, Бiаnъ*, монг. *bajan* ‘богат, мощен’ <**boya:n* – тяхното мнение е приемано (*Симеонов 1981, 2:42*) или оспорвано (*Бешевлиев 1979:59, бел. 261; Granberg [forthcoming]:Dictionary: 57–58*). Суфиксът в *βαγα-iv* е характерен за тюркските езици, където се среща в собствени имена като *Оγγα-ннъ, μαρμα-iv-ημ* и др. (*Симеонов 1981, 2:41*), но същата наставка е присъща и на славянски народностни имена (ед. ч.), което води към предположението, че самата титла *βαγαiv* е композирана в преобладаваща славяноговоряща среда (*Menges 1958:448–449*). Според трето мнение *-i-* в настав-

ката -iv е посесивен суфикс, като при граматичната адаптация в славяноезична среда края на думата е уподобен на старобългарската наставка за имена на дейтели и за народностни имена -ниъ (*Делева, Степанов 1998:96*). Етимологията на βαγαίνος не може да се свърже с тур. *бег* ‘боец, воевода’ (*Дуйчев 1943:170*, който повтаря становището на Томашек). Малко е възможен корейско-китайски произход на *bag(h) bāgh/bag(h)a < paik> pāk* ‘бял, старшина, по-стар’ (*Симеонов 1981, 2:42* и цит. лит.).

Често в научната литература багаините са определяни като каста на военните (*Runciman 1930 [1993:212]*), класово обозначение (*Бешевлиев 1979:59*), по-низше знатно съсловие, заемало по-малки военни постове (*Бешевлиев 1981:41*), втория клас на прабългарската племенна аристокрация (*Билярски 2008:25–26*). Както ще се види по-нататък, става въпрос за съсловие, от което са били избирани военни лица, предводители на по-големи или по-малки войскови подразделения. Тази семантика личи особено ясно в случаите, когато βαγαίνος влиза в състава на двукомпонентните длъжностни титли ητζηργου βαγαηνος, υκ βαγαηνος, βηρη βαγαηνος, σετηη βαγαηνος, в които първата съставка визира ранга на багаина. По-нататък ще коментирам всяка една от военните длъжности във възходящ йерархичен ред.

ητζηργου βαγαηνος ‘военно лице, отговарящо за охраната в двореца’

Тази съставна титла се среща само в *Надпис от Мадара № 50*, който посочва, че ητζηργου βαγαηνος е имал на разположение 12 ризници, докато юк боилът – 26, омирът – 17, юк багаинът и бири багаинът – по 22 (υκ βοηλα λορηκηα κς’, ητζηργου βαγαηνου ιβ’, ζη[τκ?]ομηρου ιζ’, υκ βαγαηνου κβ’, βηρη βαγαηνου κβ’). Надписът ясно показва, че чергу багаинът е бил най-ниско поставеният измежду другите изброени багаини. За уточняване значението на титлата спомага етимологията на съставката ητζηργου, свързвана, както вече се видя, с тюркските форми *ičärigü, ičirgü, ičrägi, ičräki, ičrä, ičräk* ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’ (*Moravcsik 1958, 2:133* и цит. лит.; *Малов 1951:379; Granberg [forthcoming]: Dictionary 120*) от първоначално пратюрк. *ič-äri-gü* ‘това, което е вътре’. Тъй като за ητζηργου етимологическите паралели отделят съставките ητζ-/ič- ‘вътре, вътрешност; вътрешен’ (*Севортян 1:388–391*) и ργou/erik, *ergü* ‘място, местопребиваване, лагер, стан, жилище’ (*Симеонов 1981, 2:39–40*), цялата лексема ще означава ‘[човек] от вътрешния стан, от вътрешното жилище на стана, от двора на хана’. За това и титлите, в чийто състав влиза компонентът ητζηργου, визират ‘вътрешни (дворцови) служители’. Така можем да заключим, че разглежданият ητζηργου βαγαηνος е бил военно лице със сравнително нисък ранг, което е отговаряло за охраната в двореца (‘началник на дворцовата стража’ според *Добрев 2007:76*, ‘началник на крепост, намиращ се вътре в крепостта’ според *Венедиков 1979:49*).

ух βαγαηνος ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’

Според *Надпис от Мадара № 50* ух βαγαηνος е имал на разположение 22 ризници, колкото и βηρη βαγαηνος. Този брой въоръжение показва, че като военно лице ух βαγαηνος е стоял преди ητζηργου βαγαηνος (с 12 ризници) и след σετητ βαγαηνος (с 83 ризници и 70 шлема) и βαγατουρ βαγαηνος (с 53 ризници и 45 шлема според *Надпис от с. Шабла № 48*). Значението на ух ще е същото, както и във вече коментираната титла ух βοηλα ‘старши боил’, доколкото етимологията на съставката ух отвежда към тюркски или тюркско-алтайски успоредици със семантика ‘по-горен, по-висок, висш, върховен; главен’, срв. тюрк. *jüq, производно от основата *jü- ‘раста, нараствам, ставам висок’, jük-sä-k ‘висок’, jük-sä-l ‘издигнат’, jokaji, jokkari, жокар, жокары, жокурт, жокуш, жокари ‘горна част, горен, (на)горе, нависоко, висок, по-висок, възвишение’, joqjer/üok йер ‘високо място, възвишение’, калм. uk/юк ‘висш, върховен, старши’. Така в длъжността ух βαγαηνος можем да видим по-горен ранг багаин, старши багаин (*Menges 1958:446; Симеонов 1981, 2:43–44*), предводител на неголямо войсково подразделение в някое от крилата на българската войска – централно, ляво или дясно. Известно е, че при кан Крум, а вероятно и след него, българската войска е била разделена в йерархичен ред на три крила: централно (главно), ляво (източно) и дясно (западно), командвани съответно от брата на владетеля, кавхана и ичергу боила (*Надпис от с. Хамбарли № 47*).

βηρη βαγαηνος ‘“южен“ (старши) багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’

Според *Надпис от Мадара № 50* βηρη βαγαηνος е имал 22 ризници, колкото и ух βαγαηνος, т.е. във военната йерархия тези две длъжности са били доста близки. Ключ към детайлизирането на длъжността βηρη βαγαηνος е първата ѝ съставка, за чиято етимология са изказани различни мнения. Някои (*Venedikov 1950:184, 187*) сравняват βηρη с прабълг. βори и тюрк. böri ‘град, крепост’ и определят βηρη βαγαηνος като ‘началник на крепост по ранг багаин’ (така и *Moravcsik 1958, 2:90*). За други (*Бешевлиев 1979:183*) βηρη е свързано с тюрк. böri ‘вълк’, следователно титлата означава ‘вълк багаин’ и би отговаряла на ‘тигър (багаин?)’ в *Надпис от с. Длъжско № 52*. Симеонов привежда хуно-тюркски и алтайски паралели (*bir/biri, bire, pire*, чув. *päre, päre* ‘първи’) и приема, че βηρη βαγαηνος е ‘първи, старши багаин’ (*Симеонов 1981, 2:42–43*)⁹¹. Подобно тълкуване обаче не се подкрепя от данните в *Надпис от Мадара № 50*, който свидетелства за еднакво военно снаряжение на βηρη βαγαηνος и ух βαγαηνος (по 22 ризници). Най-приемлива е етимологията на Прицак (*Pritsak 1981:36*,

⁹¹ Според *Севортиян 2:147–148* обаче *bir, pir* във всички тюркски езици е с основно значение ‘един, сам’ и само в саларски има значение ‘първи’.

споделяна и от *Granberg [forthcoming]:Dictionary 54*), извеждаща βηρη < тюрк. *biri* ‘южна страна, дясна страна’. С това значение лексемата и нейни производни са засвидетелствани в старотюркските рунически паметници, срв. *biriä* ‘на юг’ (паметник на хан Могилян, Малов 1959), *bäridänjän* ‘на юг, на дясната страна’, *bärija* ‘на дясно, на юг’, *bärijaki* ‘южен’ (паметник на Тонюкук, Малов 1951), *birgäriü*, *birijä* ‘на дясно, на юг’ (паметник на Кюл тегин, Малов 1951)⁹². Като се вземе предвид, че посоката север – юг е била определящата (главната, най-важната) за прабългарите⁹³ – така са ориентирани повечето официални строежи в Плиска (тронната зала, дворецът) и Мадарският конник, бихме могли да предположим, че βηρη βαγαηνος е някакъв ранг старши багаин.

σετητ βαγαηνος ‘висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’

Тази съставна длъжностна титла е позната само от прабългарския *Надпис от местността Селище при Преслав № 49*, според който този ранг багаин е имал на разположение 83 ризници и 70 шлема (σετητ βαγαηνου ἐξουσία λορίκια ὀμοῦ πγ’, κασιδία ὀμοῦ ο’). Така като военно лице σετητ βαγαηνος е стоял най-високо сред известните ни багаини, срв. βαγατουρ βαγαίνου – 53 ризници и 45 шлема (вж. по-нататък), υκ βαγαηνου и βηρη βαγαηνου – 22 ризници, ητζηργου βαγαηνου – 12 ризници. Големият брой ризници и шлемове подсказва, че този ранг багаин „е бил висок военен чин или че той е бил началник на голям брой войници във важно укрепено място“ (*Бешевлиев 1981a:45*). За въоръжаване на българската войска с железни ризници и шлемове съобщават редица византийски хронисти, срв. напр. сведението, че при аваро-славянската обсада на Цариград [626] варварите били облечени в ризници, а главите им покрити с шлемове (*Слово за обсадата на Цариград, ГИБИ 3:47*), както и сведението, че 30 000 българи от войската на кан Крум, целите покрити с желязо, стигнали до Аркадиопол [813] (*Scriptor incertus ГИБИ 4:23; Хроника на Псевдо-Симеон ГИБИ 5:172*). Ръководството по военното изкуство, съставено след 904 г., известно като *Тактика на император Льв VI [886–912]*, съобщава за военния строй на скитските племена (турките), който не се отличавал от този на българите, въоръжени с мечове, ризници, лъкове и дълги копия: повечето от тях имали двойно въоръжение в битките, като носели копията на раменете си и държали лъковете в ръце, служейки си и с едните, и с другите според случая (*ГИБИ 4:166–174*).

Повечето изследователи (*Moravcsik 1958, 2; Бешевлиев 1979; Бешевлиев 1981a:45*) не представят етимология на σετητ или я отбелязват като неизвест-

⁹² “За хуните, орхонтските тюрки, аварите, хазарите, уйгурите и др. посоката изток е била меродавна ... У тези народи ... дясната страна се смятала за почетна“ (*Бешевлиев 1981a:38*).

⁹³ За хуните от предхристиянската епоха, иранците, монголите, узбеките, волжките българи, китайците и др. посоката юг е меродавна и лявата страна била почетна (*Бешевлиев 1981a:38*).

на. Други обаче (*Pritsak 1981:35–36; Granberg [forthcoming]:Dictionary 108*) извеждат съставката $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ [*šedit, šädit*] от пратюрк. *šädapit*, заето от согд. ‘*yšud* ‘цар’ < ст.иран. *Xšathra-* ‘древно божество на ирански племена с военна функция в трифункционалната структура на върховните богове на индоевропейците’ (*Шервашидзе 1990:87–88*); срв. и сходните форми в сакски *šao*, перс. *šāh*, в основата си производни от стперс. *xšāyathiya* (*Clauson 1972:866–867*); известни са и кушански и евталитски образци (*Кляшторный 1964:111*). В старотюркските паметници са запазени формите *šad, šadaput* като висш титул на първия човек след хана, който са носили Кюл Тегин, Тонюнкук и др. (*Малов 1951:424*). Заемането ‘*yšud* > *šädapit* > *šädit* е станало чрез характерните за алтайските езици фонетични явления: 1) палатална хармония, рефлектираща върху коренната гласна (прабълг. *-ä- [e, i]:*тюрк. *-ä-*); 2) редуциране и изпадане на гласни в средисловие (в неударена сричка) и опростяване на съчетания от две съгласни чрез редукция на първата (**šäd-ap-it* > *šäd-av-it* > *šädvit* > *šädit*); 3) предаване на инициално иран. *y-* с прабълг. (тюрк.) *š-* (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 108*). Симеонов привежда паралели с якутски, калмицки и източноалтайски езици (тунгусо-манджурски), в които фонетично близки до $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ форми (*сүтү, сытыы, сэтэтэ, sigid, šit*) имат значение ‘мъдър, умен, разсъдителен; този, който може да съди’ и оттам на $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ βαγαηνος приписва семантика ‘съдия багаин’ (*Симеонов 1981, 2:43*). Надписът от Селище при Преслав № 49 обаче не показва такива функции и не в тази посока трябва да се насочат етимологическите търсения. Защото прабълг. $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ има аналог в орхон. *šad* ‘вицекрал’ (<согд. *xšud*) като една от висшите военно-административни титли в Тюркския и Уйгурския хаганати, трета в йерархията след *qaγan* и *jabγu*, обикновено давана от хагана на някой близък роднина (по-млад брат, син или най-големия племенник на върховния владетел, принц по кръв), който често е имал задължението да управлява част от териториите на хагана (*Clauson 1972:866; Шервашидзе 1990:87; СИГТЯ 5:322*). Неслучайно *šad* в тюркските езици означава ‘висок сан, пръв след хана’ (*Радлов 4, 1:971*). Явно този висок статут титулт е запазил и в древна България, щом $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ βαγαηνος е стоял най-високо сред известните ни багаини и според зачисленото му военно снаряжение се е нареждал след $\eta\tau\zeta\eta\rho\gamma\omega$ βοηλα, който е имал на разположение 455 меки ризници, 540 шлема, 427 плетени ризници и 854 шлема *Надпис от Преслав № 53*.

$\beta\alpha\gamma\alpha\tau\omega\rho$ βαγαинос ‘предводител на тежковъоръжено войсково подразделение, багатур’

В два прабългарски надписа се среща и съчетанието $\beta\alpha\gamma\alpha\tau\omega\rho$ βαγαинос. Според единия от тях багатур багаин е бил Славнас (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατωρ βαγαин[ος]) от времето на кан Омуртаг, негов хранен човек, който впоследствие се разболял и умрял (Κανα ἡσῆυβιγι Ομουρταγ. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατωρ βαγαин[ος] θρεπτός ἀντροπός μ[οῦ] ἶτον κὲ ἀσθενίσας ἀπέθανεν *Надпис на*

Омуртаг от с. Суютли № 64). Вторият прабългарски надпис съобщава за друг (анонимен) багатур багаин, който имал на разположение 53 ризници и 45 шлема (βαγατουρ βαγαίνου λαράκηα ἦν ὁμοῦ νγ' κασόια με' Надпис от с. Шабла № 48). Следователно анонимният βαγατουρ βαγαίνος е висш по ранг военен, предвождал тежковъоръжено войсково подразделение. Първата съставка βαγατουρ е почетно достойнство и в този смисъл βαγατουρ βαγαίνος е „славен, знаменит“ багаин с доста висок ранг (коментар за βαγατουρ вж. по-долу).

В обобщен вид данните за военната длъжностна титла багаин, реконструирана по оцелелите прабългарски надписи в низходящ йерархичен ред, изглеждат така:

Ранг багаин Име	Функция	Дата владетел	Въоръжение	Източник
Анонимен σετητ βαγαηνος	висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение	Първа половина на IX в.	83 ризници, 70 шлема	Надпис №49
Анонимен βαγατουρ βαγαίνος	предводител на тежковъоръжено войсково подразделение	Първа половина на IX в.	53 ризници, 45 шлема	Надпис №48
ὁ Σλαβνας βαγατουρ βαγαίνος	багаин, носител на почетното звание багатур	Омуртаг [814–831]	θρεπτὸς ἄνθρωπος	Надпис №64
Анонимен υκ βαγαηνος	старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение	Първа половина на IX в.	22 ризници	Надпис №50
Анонимен βηρη βαγαηνος	„южен“ (старши) багаин, предводител на неголямо войсково подразделение	първа половина на IX в.	22 ризници	Надпис №50
Анонимен ητζηργου βαγαηνος	военно лице, отговорящо за охраната в двореца	първа половина на IX в.	12 ризници	Надпис №50
Анонимни βαγαίνους		Маламир [831–836]	обдарени от владетеля	Надпис №58
ОСТРО БОГО Н		IX в.		Надпис №70

Трудно е да се каже дали само прабългари са били багаини. Разполагаме с две имена, които през IX в. са носили съсловната титла βαγαίνος – ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίν[ος] и ОСТРО БОГО|Н. В изследователската традиция личните имена Σκλαβνας и ОСТРО се тълкуват различно: 1) като славянски (срв. вожда на северите Σκλαβοῦνας или Слав в апокрифния български летопис, *Бешевлиев* 1979:220, 225), 2) като прабългарски с тюркско (алтайско) или иранско потекло

(срв. тюрк., монг. *Arslan* < **bars-lan* < иран. *pars* ‘тигър’, *Фехер* 1925:87; *Menges* 1951:108; *Clauson* 1972:238). Тези нееднозначни етимологии нито подкрепят, нито отхвърлят схващането, че само прабългари са формирали воинското багаинско съсловие. По брой въоръжение, а това означава и по ранг, начело на ранглистата стоят *σετήτ βαγαηνος* и *βαγατουρ βαγαиноς*, следвани от поне още три по-нисши длъжности багаини.

Този факт сочи високата стойност на достойнството *βαγατουρ*, най-често приемано за длъжностна военна титла (*Златарски* 1898:142; *Runciman* 1930 [1990:212]), „която в йерархията на българите заема още по-ниско място от боилите и багаините и е нещо повече от обикновените войници“, „командири на тежковъоръжени отряди; елитна войска, чиито представители, подобно на византийските спатарии, изпълнявали военни задачи и придружавали владетели при чуждестранни мисии“ (*Венедиков* 1979:50, 52), „бойци, отличили се в сражения“ (*Бешевлиев* 1981a:45), „бележити военни“ (*Павлов* 1993a:14), „елитна войска част“ (*Степанов* 1999:91). По-нататък ще се опитам да обоснова несъгласието си с подобни мнения и да защита тезата за функционирането на достойнството *βαγατουρ* не като служба (в т.ч. и военна), а като почетно звание, придружаващо титли и/или лични имена. При съчетаването с тях *βαγατουρ* е винаги в препозиция като определение, а когато е в съчетание едновременно и с име, и с титла, се следва тюркският словоред, напр. *ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαиноς*.

8. ПОЧЕТНОТО ЗВАНИЕ ΒΑΓΑΤΟΥΡ, VAGANTUR

Освен коментираните по-горе *ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαин[ος]* *Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64* и анонимния *βαγατουρ βαγαינוυ* *Надпис от с. Шабла № 48* багаури в източниците са още престолонаследници, колобри (жреци) и евентуално владетел, т.е. висши фигури в държавната йерархия, които далеч не са само военни лица, срв.:

Надпис на Маламир с. Насърлие № 69 *βογοτορ βοηλα κουλουβρος*. *Надпис от Плиска № 9* *βαγατουρ κο[λοβρος]*. *Надпис върху печат на Михаил багатур престолонаследник* *Μιχαήλ βαγατουρ* *κανε ιρτηνω*. *Надпис върху печат на Йоан багатур престолонаследник* *Ἰωάννη βαγατουρ* *κανα [ήρτη]νω*. *Надпис върху печати на N, багатур цар на българите* *[Ἰωάννη β]αγατουρ βασι[λεὺς] Βουλγάρων*. *Константин Багренородни. За управлението на държавата Ἄλογοβότουρ. Анастасий Библиотекар. Светият Осми вселенски събор* *nesundicus vagantur (vagantis, uagartur)*.

Багаури колобри в Първото българско царство

С почетното достойнство *βαγατουρ* е удостоен Чепа – багатур боил, на служба колобър (*Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος*), храненик на Маламир

[831–836], който се разболял и умрял *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69*. Нищо по-определено не може да се каже за анонимния βαγατουρ κο[λοβρος] от IX в. *Надпис от Плиска № 9*, където възстановяването на длъжността *κολοβρος* не е напълно сигурно. Ролята и функциите на колобрите ще бъдат разгледани по-нататък, затова тук само най-общо ще кажа, че колобрите в ранносредновековна България са били жреци с високо обществено положение (ясновидци, предсказатели), извършващи гадания и жертвоприношения, предводители на езически процесии. Каква длъжност се крие зад титлата колобър подсказва аналогията с прозвището Βουκολαβράς на един скит от двора на аварския хаган, което в *Историята на Теофилакт Симоката* и в *Библиотеката на Фотий* е глосирано с μάγος или ἱερεύς, т.е. става дума за жрец, шаман от скитско (хунско) племе, *kolovr* ‘предводител на магьосниците, жреците’. Етимологическите успоредици на прабълг. *κολοβρος*, *κουλουβρος* насочват към осм. *qolaghuz*, *qylayuz*, *qylavuz*, *kulavuz*, севтюрк. диал. *qolabur*, *qolobur*, чаг. *qolauz*, *qolavuz*, уйг. *qolayuz*, каш. *qulabuz*, *qulavuz*, уйг. *qulayuz*, *кулавуз*, *кылавуз*, *кѳлауз*, *kula:gu:z* всичките със значения ‘пътеводител, водач, съпровождач, гид, предводител’ < *qol-a-yuz* ‘който води с ръка’. Най-вероятно тюрк. *kula:wuz* е заемка от ирански, в частност хорезмийски, но има и етимологии, отвеждащи към алтайски и хуно-монголски паралели, срв. бурят. *холо бодохо* ‘далновиден’, *холо харадаг* ‘ясновидец’, *холо харанга* ‘ясновидение’, *холо харасагай хун* ‘далновиден човек, ясновидец’; *бърхъ*, *бърх*, *бър* ‘опитен ясновидец, отличен предсказател и жрец’. Интересни са сведенията за съществуването на *хулабыри*, *холовыри* в тангутско-тибетските покрайнини на Централна Монголия и Източен Тибет – участници в култови религиозни процесии и техни предводители, които изпълнявали магически или жречески функции, подобно на шаманите.

Багагури престолонаследници в Първото българско царство

В два *оловни печата* титулът βαγατουρ се отнася към престолонаследниците Михаил (Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὶλ βαγατουρ κανε ἱρτχθ(ι)νος Господи, помагай на своя раб Михаил багатур престолонаследник) и Йоан (Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννη βαγατουρ κανα ἡρτχθινω Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур престолонаследник), идентифицирани от някои (*Йорданов 1997:354–362*; *Йорданов 2001:73–74*) като синовете на цар Симеон, а от други (*Попконстантинов 2008*; *Попконстантинов 2008a*) като Йоан – бащата на Сондоке и багатур на престолонаследника на княз Борис Владимир-Расате, и като Михаил – сина на Сондоке и багатур на престолонаследника на цар Симеон и неговия първороден син Михаил⁹⁴. Втората идентификация е резултат от прочита на двата аналогични надписа съответно като Κύριε βοήθει τῷ σῷ

⁹⁴ Имената Йоан и Михаил, които носят бащата и синът на Сондоке, се четат в *притиска* в *Чивидалското евангелие*.

δούλω Μιχαήλ βαγατουρ κανε ηρτχθηνος Господи, помагай на своя раб Михаил багатур на престолонаследника и Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλω Ἰωάννη βαγατουρ кана ηρτχθηνω Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур на престолонаследника. Опирайки се на наблюдението на Бешевлиев от прабългарските надписи, че „при титлите, съставени от две или повече съставни части, ... получава гръцко падежно окончание само последният член, понеже са били схващани като неразделно цяло“ (Бешевлиев 1979:58), Попконстантинов приема, че в печата на Йоан титлата *кана ηρτχθηνω* е в Dat. sg., склонена по II-ро гръцко склонение, „но дат. падеж е равен по форма на родителния“ (?), а в печата на Михаил същата титла (във вариант *канε ηρτχθηνος*) е в Gen. sg., склонена вече по III-то гръцко склонение (Попконстантинов 2008:72). Така и в двата случая ученият вижда посесивно отношение между титлата *βαγατουρ* (носена от Йоан и Михаил) и следващата я престолонаследническа титла (*кана ηρτχθηνω, канε ηρτχθηνος*, вж. по-нататък), т.е. става въпрос за багатур на престолонаследника – лице, на което „владетелят е поверявал не само дипломатическите мисии, но и възпитанието и дори личната охрана на престолонаследника“ (Попконстантинов 2008:76). Всъщност и в двата печата изразът *βαγατουρ канε ηρτχθηνος*, респ. *βαγατουρ кана ηρτχθηνω* стои в Dat. sg. и е в ролята на непряко допълнение след глагола *βοηθέω* ‘помагам’⁹⁵. В същия падеж са и личните имена *Ἰωάννη* и *Μιχαήλ*. В надписа от печата на Йоан дативно окончание е получила последната съставка (*τχθηνω, Nom.sg. τχθηνος*) на многосъставното прабългарско означение *βαγατουρ кана ηρτχθηνω*, а в надписа от печата на Михаил дативното окончание е при първата съставка (*канε, Nom.sg. кана*)⁹⁶ на прабългарската престолонаследническа титла, респ. на цялото означение *βαγατουρ канε ηρτχθηνος*. Наистина само първият случай е в съзвучие с традицията на прабългарските надписи гръцко падежно окончание да

⁹⁵ Това е т.нар. същински датив, в случая като допълнение след интранзитивни глаголи (Милев, Михайлов 1961:225). Вж. употребата на датив след глагола *βοηθέω* в печатите на Баян [VIII в.] *Θεοτόκε, βοήθει Βαιανῶ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ* (Бешевлиев 1979:232–233), Телериг [VIII в.] *Χριστὲ, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Τελερυγ θεοφυλάκτῳ πατρικίῳ* (Бешевлиев 1979:232), Хумир [VIII в.] *Θεοτόκε, βοήθει τῷ δούλῳ σου Χουμήρ* (Бешевлиев 1979:233), княз Борис-Михаил *Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαήλ μοναχῷ γεγονοτος ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας* (Коев 2000; Йорданов 2001:34–36). Впоследствие старият датив след глагола *βοηθέω* понякога се измества от акузатив или генитив, срв. печат на княз Борис-Михаил *Θεοτόκε βοήθει Μιχαήλ ἄρχοντα Βουλγαρίας* (Мушмов 1924:157; Мушмов 1928/1929:225–230; Юркуова 1990:24–28; Йорданов 1994:100; Йорданов 2001:31–34), печат на княз Симеон *Χριστὲ βοήθει Συμεῶν ἄρχοντα Βουλγαρίας Θεοτόκε βοήθει Συμεῶν ἄρχοντα Βουλγαρίας* (Юркуова 1990:28–29; Йорданов 2001:40–43), печат на Тервел *Θεοτόκε, βοήθει Τερβελλίῳ καίσαρος* (Zakos, Veglery 1972:LVI; Бешевлиев 1979:231–232; Юркуова 1990:17–19; Йорданов 1991:40; Йорданов 2001:19).

⁹⁶ Най-вероятно прабългарската дума *кана* е била склонена като съществително от ж.р. по I-во гръцко склонение с окончание в Dat.sg. -α, означено като ε, доколкото в прабългарските надписи „буквата Ε означава не само първоначалния звук ε, но и някогашния дифтонг αι = е“ (Бешевлиев 1979:46).

получава последният член на многосъставните титли, но да не забравяме, че от това правило има и изключения, срв. напр. титлата *ὁ βουλίας ταρχάνος* *Nom.sg.* във въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград според *Константин Багренородни. За церемониите*, където и двете съставки имат окончателност. В същите въпроси намираме и категоричното свидетелство, че последната съставка от престолонаследническата титла *καναρτικεῖνος* (равнозначна на *καναηρτχθηνος* от печатите) в *Nom.sg.* е *τικεῖνος*⁹⁷, следователно е била схващана като съществително от II-ро, а не от III-то гръцко склонение, поради което съставката *ηρτχθηνος* от титлата *καηηρτχθηνος* в *печата на багатур Михаил* не би могла да бъде в *Gen. sg.* И най-накрая ще добавя още едно съображение в полза на тезата, че между *βαγατουρ* и следходната престолонаследническа титла (*καηηηρτχθηνω, καηηηρτχθηνος*) от *печатите на Йоан и Михаил* не би могло има посесивно отношение, защото това би противоречало на всички засвидетелствани употреби на *βαγατουρ* в прабългарските надписи, където *βαγατουρ* се съчетава със следхождащата я титла чрез съчинена (равнопоставена), а не подчинена връзка, срв. *ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίν[ος]* Славнас багатур багаин, *βογοτορ βοηλα κουλουβρος* багатур боил колобър, *βαγατουρ βαγαίνου* багатур багаин. Във всички тези случаи достойнството *βαγατουρ* и следващата я титла (*βοηλα κουλουβρος, κο[λοβρος], βαγαίν[ος]/βαγαίνου*) се отнасят до едно и също лице и никога до две лица в подчинено отношение. Така, изхождайки преди всичко от езикова гледна точка, смятам, че по-скоро можем да говорим за багатури престолонаследници (а не за багатури на престолонаследници), които на този етап, въпреки някои исторически трудности, се идентифицират със синовете на цар Симеон.

Багатур владетел (?) от времето на Първото българско царство

Сведението се съдържа в *надпис върху оловен печат с надпис*, запазен само частично, възстановяван във вида *Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ ... [β]αγατουρ βασι[λεὺς] Βουλγάρων* Господи, помагай на твоя раб ... багатур василевс? на българите (*Йорданов 1993:19–20, 36–37*) или във вида *Κύριε (Θεοτόκε) βοήθει τῷ σῶ δούλῳ ... βαγατουρ [τοῦ] βασι[λέως τῶν] Βουλγάρων* Господи (Богородице), помагай на твоя раб ... багатур на василевса на българите (*Попконстантинов 2008a:5–77; Попконстантинов 2008:70, обр. 2*). И в четирите оцелели екземпляра на печата името на притежателя не се чете, виждат се ясно само думите *[β]αγατουρ, Βουλγάρων* и частично *βασι[λεὺς]*, което предпоставя лансирането на няколко хипотези. Имайки предвид по-рано откритите печати с името на престолонаследника Йоан, сина на Симеон, а също и факта, че в определен момент той се е обявил срещу Петър, т.е. обявил се е за владетел, Йорданов предполага, че и настоящите печати визират Симеоновия син

⁹⁷ Вж. въпроса *πὼς ἔχουσιν ὁ Καναρτικεῖνος*.

Йоан (Йорданов 1993:19–20). Това мнение е възприето от Гюзелев, който чете надписа като Йоан багатур, василевс на българите и идентифицира Йоан като сина на Симеон, претендент за трона, изразил претенции чрез вдигнатия от него бунт срещу брат му цар Петър през 928 г. (Гюзелев 2006:56, 232, бел. 12). Впоследствие обаче Йорданов се отказва от тази хипотеза и допуска други две (Йорданов 2001:74–75; Йорданов 2007:167–168): 1) печатът е бил притежание на някой високопоставен държавен сановник, багатур на владетеля (βαγατουρ [τῆς] βασι[λείας τῶν] Βουλγάρων), ползващ се с неговото доверие, който е скрепявал кореспонденцията си с печати, и 2) печатът е принадлежал на българския владетел, наречен багатур ([β]αγατουρ [καὶ] βασι[λεὺς] Βουλγάρων). Като по-приемлива ученият приема първата възможност, към която се присъединява и Попконстантинов, според когото титлата ‘багатур на царя на българите’ „се нарежда сред най-висшите служби в царския двор, вследствие на което нейният носител е имал право единствен след царя да има печат“ (Попконстантинов 2008:76). По-горе акцентирах на факта, че във всичките известни ни от прабългарските надписи употреби на βαγατουρ прабългаризмът се съчетава със следхождащата го титла (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίν[ος], βογοτορ βοηλα κουλουβρος, βαγατουρ βαγαίνου) чрез съчинена (равнопоставена), а не подчинена връзка, т.е. целият израз βαγατουρ + титла се отнася до едно и също лице и никога до две лица в подчинено отношение. Трябва да се има предвид и фактът, че докато в печатите на гръцки определителният член не се изписва (поради спецификата на сфрагистичните паметници), в прабългарските надписи той винаги е налице. Затова колкото и странно да изглежда съвместяването на βαγατουρ с βασι[λεὺς] в разглеждания печат ще трябва да приемем, че по-скоро става въпрос за владетеля, наречен βαγατουρ βασι[λεὺς]⁹⁸. Печатът е единственият случай на подобно съвместяване и понякога тази „невероятна връзка“ предизвиква скептицизъм, включително и по отношение на идентификацията на собственика на печата с цар Симеоновия син Йоан (Божилков, Гюзелев 1999 [2006:301, бел. 6]). Кой би могъл да е притежателят на печата? Обичайното разсъждение в този случай е, че титулът βασιλεὺς датира печата след 927 г., когато за първи път Византия официално признава царското достойнство на българския владетел Петър (Йорданов 1993:19–20, 36–37; Йорданов 2007:168), следователно той би трябвало да е търсеният притежател. Не е изключена обаче и втора хипотеза – печатът да е свързан с цар Симеон, който в печати с надписи на гръцки е титулуван βασιλεὺς, напр. Εἰρινοποιὸς βασιλεὺς πολὰ τὰ ἔτη; Συμεὼν βασιλεὺς πολὰ αὐξί τὰ ἔτη; Νικοπουο Συμεονι πυος πολὰ τὰ ἔτη; Συμεῶν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ρομεῶν (Герасимов 1934; Юркова 1990:28–31; Йорданов 2001:41–54). Дори изглежда

⁹⁸ Освен ако не става въпрос за печат фалшификат, за неточно разчитане на надписа или за някаква друга титла, която стои в написанието βασι[λεὺς].

по-възможно именно при Симеон (независимо дали той реално е βασιλεὺς, или не) един византийски титул да е съчетан с едно прабългарско почетно звание (βαγατουρ) като своеобразен израз на многовековна държавническа традиция и основание за владетелско самочувствие. Още повече, че подобно „странно“ съвмествяване не е прецедент – то може да се види в едновременното битуване на византийската владетелска титла на Симеон (ἀρχων, βασιλεὺς) и прабългарската престолонаследническа титла на неговите синове (καναρτικεῖνος, κανειρτχθινος).

Багатури багаини

Тези случаи вече бяха коментирани по-горе (*Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64 ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαин[ος]. Надпис от с. Шабла № 48 βαγατουρ βαγαίνου*).

sundicus vagantur Сондоке багатур

Понякога почетното звание βαγατουρ следхожда не титла, а лично име, срв. сведението у *Анастасий Библиотекар* относно българските пратеници на X-ото заседание на VIII-ия вселенски събор [28 февруари 870] в Цариград: Stasiszerco borlas nesundicus vagantur (vagantis, uagartur) il vestannabare, praestit zicunas campsis, et Alexios Sampsi Huno. Сред изброените е Сондоке багатур (Nesundicus вм. Sundicus vaga[n]tur), познат още като Sondoke в *приписката в Чивидалското евангелие [867]*, Sundica (dat. Sundicae) в *Писмото на papa Йоан VIII [879]* (*Златарски I*, 2:796; вж. и *Moravcsik 1933:8–23; Moravcsik 1958, 2:355–356 NESUNDICUS bagatur*) и Zunduco [Зундуко = Сондоке] в „*Книга на братството*“ на манастира „Св. Петър“ в Залцбург, наред с имената на Хухинар пулгар, Пернина, Комир, Турдазо (*Попконстантинов 1987:123–133*). За високото положение на Сондоке по времето на княз Борис свидетелстват няколко факта от посочените източници: 1) споменаването му непосредствено след името на ичергу боила – Стасис (Stasiszerco borlas nesundicus vagantur *Анастасий Библиотекар*) или Петър (Petro Cerbule et Sundice *Писмо на papa Йоан VIII*), 2) посочването на рода на Сондоке, подобно на рода на владетеля Борис-Михаил (*Чивидалско евангелие, маргинална бележка*). „Сондоке единствен от всички пратеници е получил правото да запише имената на своето семейство, подобно на владетелското“ (*Попконстантинов 2008:75, бел. 14*). Словоредът лично име + звание (Сондоке багатур) съдържа характерната за алтайските езици заднопоставеност на званията и длъжностите (вж. още интересни примери, оцелели и до днес, у *Добрев 2005:67–68*).

Ἄλογοβότουρ

Последното известие, в което можем да видим почетното звание βαγατουρ, се отнася до 927 г., малко преди смъртта на Симеон, когато българският владетел изпраща войска срещу хърватите начело с Алогоботур (μετὰ τοῦ Ἄλογοβότουρ

Константин Багренородни. За управлението на държавата). Съществуват различни схващания за това какво трябва да се разбира под ᾿Αλογοβότουρ: лично име (Фехер 1929:148–152; Runciman 1930 [Рънсиман 1993:139, 212]) или титла, чиято втора съставка е βογοτουρ (с метатеза -bog-/gob-). Повече различия предизвиква тълкуването на началното ᾿Αλο- (᾿Αλα-) като: 1) ᾿Αλογοβότουρ = *alp bagatur*, *alyp bagatur* ‘храбър юнак’ (Marquart 1898:40; Златарски I, 2:500–501; Фехер 1929:152; Moravcsik 1958, 2:64 и цит. лит.), 2) ᾿Αλογοβότουρ = *ala bagatur* ‘пъстър багатур’ (Фехер 1928:95; Фехер 1929:151–152), 3) ᾿Αλογοβότουρ = *ulug*, *alug bagatur* ‘голям, велик багатур’ (Манолев 1917:871; Венедиков 1979:89 „званието на един военачалник в същата област, която управлявал олгу-тарканът и който носел титла със същия първи компонент”), 4) ᾿Αλογοβότουρ = *ala bagatur* < тюрк. *ā:l- ‘първи, преден’ (Clouston 1972:121), същият корен в алемъ + *boγotur, т.е. ‘първи, главен багатур’ (Granberg [forthcoming]:Dictionary 45). В крайна сметка грешното изписване на тази единична форма не дава възможност за някакви по-сигурни тълкувания.

Обобщено сведенията за почетното звание багатур и неговите носители изглеждат по следния начин (в хронологичен порядък):

Име	Дата, владетел	Длъжност, функция	Източник
ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ Βαγαίνος	Омуртаг [814–831]	βαγαίνος θρεπτός άνθρωπος (храненик = приемен син)	Надпис № 64
Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος	Маламир [831–836]	βοηλα κουλουβρος θρεπτός άνθρωπος (храненик = приемен син)	Надпис № 69
Анонимен βαγατουρ κο[λοβρος]	първа половина на IX в.	κο[λοβρος]	Надпис № 9
Анонимен βαγατουρ βαγαίνος	първа половина на IX в.	βαγαίνος 53 ризници, 45 шлема	Надпис № 48
nesundicus vagantur (vagantis, uagartur)	870	участник в задгранична мисия	Анастасий Библиотекар
β[α]γατουρ βаси[λειύς] Βουλγάρων	20–30-те години на X в. (?)	βаси[λειύς] Симеон (?)	Надпис върху печат
᾿Αλογοβότουρ	927		Константин Багренородни
Μιχαήλ βαγατουρ κανε ιρτχθινος	30-те години на X в.	κανε ιρτχθινος (престолонаследник), син на цар Симеон (?)	Надпис върху печат
᾿Ιωάννη βαγατουρ κανα ηρτχθινω	30-те години на X в.	κανα ηρτχθινω (престолонаследник), син на цар Симеон (?)	Надпис върху печат

Коренът *bag-* е същият като в βαγαίνος. Форми *ba:tir, pa:tir, batir, patir, padir, batur, bahadur, bahidur, bahadir* и др. се пазят във всички тюркски езици с първично значение ‘герой, храбрец; решителен, мъжествен, смел, доблестен’; в стуйг. *Vağatur, Batur* са собствени имена (*Севортыя* 2:82–85; *СИГТЯ* 5:560). Обикновено тюрк. *ba:tur* се разглежда като иранска заемка в старотюркски, срв. авест. *baχtar*, перс. *bahādur*, съвременен перс. *behader*, санскр. *b'aktr-* (*Menges* 1951:93–95; *Преображенский* 1:33; *Симеонов* 1981, 2:42; *Баскаков* 1985:40). Други учени извеждат хунски (*Clauson* 1972:313), хуно-монголски или общоалтайски (тюркско-монголски) произход (монг. *bagatur* ‘герой, лидер’, калм. *bátr*; *Ramstedt* 1951:76; *Фасмер* 1:183; *Севортыя* 2:83–85), трети намират най-пряка връзка с алански форми (осет. *baegataer, baegatyr* ‘храбър, храбрец, богат, безстрашен’ в надписи от X–XII в. като собствено име на царя на аланите *Baegataer* и като название на осетински вождове; *Абаев* 1:245–246; *Абаев* 2:277–278; *Golden* 1980:156)⁹⁹, а за четвърти етимологията остава неясна (*Шервашидзе* 1990:90). И в унгарски има дълга и кратка форма със значение ‘смел’, аналогично на тюркските **bağatur* и **bator*; срв. и българския топоним *Бату*р в Южните Родопи (*Granberg [forthcoming]:Dictionary* 48). Въпреки различните гледни точки относно етимологията на тюрк. **bağatur* (респ. прабълг. βαγατουρ, βογοτορ), със сигурност може да се каже, че думата е чужда заемка в тюркски и има древни предтюркски корени. Появата ѝ в тюркски през средновековния период е главно чрез форми със средисловно *-h-*, което предполага непосредствен персийски източник (*Clauson* 1972:313). Формите βογοτορ, ἸΑλογοβότορ с *-o-* в корена показват обичайния славянски развой **ǎ>o*, запазен в богатырь (руски летописи, *Срезневский* 1:127) и в рус. богатырь, укр. богатыр, брус. богатыр, пол. bohater, bohater (*Фасмер* 1:183), може би свързани с богаты. По-късно е преосмислено и като лично име, напр. Μπαχατούρης – османски пълководец от 1329 г. *История на Йоан Кантакузин*, *Moravcsik* 1958, 2:83; други примери у *Фехер* 1929:151).

Можем да заключим, че с почетното звание βαγατουρ са били удостоявани изключително влиятелни личности от държавната йерархия (владетели?, престолонаследници, колобри, багаини), които не са били, както обикновено се смята, само военни предводители. При това значението на βαγατουρ не ще да е било само ‘смел, храбър, силен, герой, юнак’, разбирано в тесен воински смисъл, но и ‘знатен, виден, славен’ (подобни вторични значения има в някои тюркски езици – *Севортыя* 2: 82; *Clauson* 1972:313). Защото ако семантика ‘смел, герой и др. под.’ подхожда на военни лица като багаините (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίνος, βαγατουρ βαγαίνου), то за владетел (βαγατουρ βασι[λεὺς] Βουλγάρων), престолонаследници (Μιχαηλ βαγατουρ κανε ιρτιχιω, Ἰωαννη

⁹⁹ За различните мнения и литература по въпроса вж. още *Moravcsik* 1958, 2:83; *Бешевлиев* 1979:180; *Granberg [forthcoming]: Dictionary* 48.

βαγατουρ κανα ηρτχινω) и жреци/колобри (Τζεπα βογοτορ βοηλα κολουβρος) подобно определение звучи неестественно. Възможно е прабългарското почетно звание багатур да е запазило нещо от древната индоиранска семантика, срв. ст-перс. *baga-*, авест. *baγa*, парт. *baγ* ‘господин’, иран. *bagh*, согд. *bag* ‘богат, силен’ < сриран. **bag* ‘господин, управник, господар’, стинд. **bhāga, bhagah, bhāgas* ‘благосъстояние, имущество’. При всички случаи обаче ще трябва се съгласим с мнението, че βαγατουρ не е название на длъжност, а само „почетен епитет“ (Фехер 1929:159), „почетно прилагателно“ (Фехер 1925:83), „епитет, определение“ (Симеонов 1981, 2:42) и по-точно почетно достойнство, според мен, с най-близко до съвременното ни значение ‘славен, знаменит’. Званието е битувало сравнително дълго в обществения живот на Първата българска държава, поне от 870 г. (Писмо на Анастасий Библиотекар до папа Йоан VIII) докъм 30-те години на X в. (Надписи върху печати на престолонаследниците Михаил и Йоан).

9. КОЛОБРИТЕ КОЛОВРОС, ΚΟΥΛΟΥΒΡΟΣ, ΚΛΥΒΡΪΗ

Разполагаме със следните фиксации на титлата κολουβρος:

Надпис на Омуртаг Плиска № 65 ὁ κολουβρος [ὁ ιζουργου κολουβρος. *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69* Τζεπα βογοτορ βοηλα κολουβρος. *Надпис на Персиан от Филипи № 14* κανα βοιλα κολουβρον. *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака* ὠ βοιλα κολουβρος. *Надпис от Плиска № 9* βαγατουρ κ[ολουβρος]. *Житие на Йоан Златоуст* въслѣдствоваше же кѣмоу неходѣще чинъ великыи не тѣчню акы κολουβρїи прѣ нмъ гредоуциен (не точно тѣкоже хожаху κολουβрїи прѣдъ нмъ ВЧМ 1899:905–906). нь н хотеше н желающе слышатн мѡудростн него. ἡ κολουθѣи δὲ αὐτῷ προερχομένῳ καὶ τάξι μεγάλῃ, οὐ μόνον εἰς ὀψίκιον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ θέλοντες καὶ ἐπιθυμοῦντες ἀκροαταὶ αὐτοῦ γενέσθαι τῆς σοφίας.

Както вече стана въпрос, прабългарската титла κολουβρος напомня прозвището на един скит Βουκολαβρα̅ς, който избягал с една от жените на аварския хаган (История на Теофилакт Симоката). От страх да не бъде разкрита постъпката му Βουκολαβρα̅ς решил да върне при своето племе – хуни, известни повече под името тюрки, живеещи на изток в съседство с персите. Това според Теофилакт Симоката довело до аварски нападения на юг от Дунава [края на VI в.]. Ако прозвището Βουκολαβρα̅ς се преведе на гръцки, т.е. „превърнем езика на скитите в благородния гръцки език“, както казва Теофилакт, ще получим превода μάγος или ἱερεύς. срв.: Σκύθης ἀνὴρ Βοοκολαβρα̅ (βοοκαλαβρα̅ς, βοοκαλαβρα̅, Βουκολοβρα) τὴν ἐπωνυμίαν περιαγόμενος [εἰ δὲ τι καὶ τῆς προσηγορίας τὸ σαφέστατον ὑπογλίχῃ μαθεῖν, παραυτίκα πρὸς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν μετοχρετεύσω τὸ ὄνομα. μάγον, ταυτὸν δὲ φάναι ἱερέα, τὴν τῶν Σκυθῶν ἐπὶ τὴν εὐγενίδα μεταμορφοῦντες φωνὴν τῆς ἐρμηνείας τευξόμεθα] (Moravcsik 1958, 2:95; ГИБИ 2:291–356). Същото тълкуване прави и Фотиѡ. Библиотека

(*Μυριοβιβλον η Βιβλιοθηκη* № 65): *καὶ περὶ Βουγολόβρα* [Βοσκολόβρα] τοῦ μάγου (*PG 103:141*, Theophyl. Sim. 4, 21). Явно в случая става дума за магьосник, шаман от скитско (хунско) племе, може би не най-големия, но достатъчно влиятелен човек в аварския двор, чиято титла е била *kolovr* ‘предводител на магьосниците, жреците’ (*von Arnim 1956:46*). В тюркския ѝ вариант титлата *qula:wuz* е спомената от Ибн Фадлан (*Clauson 1972:617*), посетил волжките българи през 923 г.¹⁰⁰

Най-ранната етимология на прабълг. *κολοβρος*, *κουλουβρος* принадлежи на Томашек, който намира паралел с осм.-тур. *qolaghuz* (*qylayuz*) и севтюрк. диал. *qolabur*, *qolobur* ‘пътеводител, водач, съпровождач, вожд, предводител’ (*gh>b, z>r*). Впоследствие мнението му е възприето от повечето изследователи (*Успенский 1905:204*; *Bury 1912:335*; *Фехер 1925:83*; *Фехер 1928:95*; *Runciman 1930 [1993:212]*; *Menges 1951:96*; *von Arnim 1956*; *Moravcsik 1958, 2:162*; *ДТС 1969:464–465*; *Hansak 1975:143*; *Бешевлиев 1979:64*). Преодоляно е схващането за успоредици с турския военен термин *kol* ‘войскова част, колона, крило, страна, фланг, отряд, военна колона’ и тълкуванията на *κολοβρος* като ‘ръководител, генерал’, ‘военачалник с високо положение, командващ голяма армия’ (*Иванов 1931 [1970:4–5]*; *Венедиков 1979:41*). Според Арним (*Arnim 1956: 46*) първична е формата *κολοβρος*, което обаче е трудно доказуемо. Възможно обяснение за съществуването на форми и с *-o-* (чаг. *qolauz*, *qolavuz*, уйг. *qolayuz*), и с *-u-* (осм. *qylayuz*, *qylavuz*, *qulayuz*, *kulavuz*, *kulaguz*, каш. *qulabuz*, *qulavuz*, уйг. *qulayuz*, *кулавуз*, *кылавуз*, *кѳлауз*, кипч. *kula:gu:z*) в корена *qol-/qul-* (*Радлов 2, 1:679, 770, 977–978*; *Clauson 1972:618*) дава Менгес, според когото в онези времена в тюркски или са съществували диалектни варианти (с *o* и с *o > u*), типични за северозападните езици, или нито гр. *o*, нито гр. *ou* са били в състояние да предадат адекватно прабългарската гласна, която е била звук между *o* и *u* (*Menges 1951:96*). Според него тюрк. *qolayuz*, *qulayuz* се извежда от *qol-a-yuz* ‘който води с ръка’. Във втората съставка на титлата в повечето случаи се приема развоят: *-gur >-vur >vr = βρ/βр* с редуциране и изпадане на гласна в средисловие в неударена сричка и опростяване на съчетанието от две съгласни чрез редукция на първата; полученото съчетание *βρ/βр* е девербално съществително със значение ‘способност за извършване на действие’; ударението се измества върху *-ou- > -oγ-* (*СИГТЯ 2:333*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 94*). Последната съгласна *ρ/р* се обяснява с характерното за алтайските езици явление ротацизъм. Най-вероятно тюрк. *kula:wuz* ‘водач, предводител, ескорт’ е заемка от ирански, в частност хорезмийски (*Clauson 1972:618*)¹⁰¹. От друга страна, има и етимоло-

¹⁰⁰ В достъпното ми издание на неговите записки (*Ковалевский 1956*) не открих подобно споменаване.

¹⁰¹ Според Степанов е налице родство с трак. *колаброс* ‘младо животно, прасе’ и *колабрисмос* ‘военен танц с мечове’, загова колобърът като жрец е стоял начело на войските (повече за евентуалното сходство между прабълг. *κολοβρος*, авар. *βουκολαβράς* и тракийския танц *κολαβρισμος* вж.

гии, отвеждащи към алтайски и хуно-монголски паралели, срв. бурят. *холо бо-дохо* ‘далновиден’, *холо харадаг* ‘ясновидец’, *холо харанга* ‘ясновидение’, *холо харасагай хун* ‘далновиден човек, ясновидец’; *бърхъ, бърх, бър* ‘опитен, изкусен ясновидец, отличен предсказател и жрец’; якут. *берик, бърк, бъри, бър* ‘жертва, принасям жертва, елен, принасян в жертва’ (Симеонов 1981, 2:44–45).

Интересни са сведенията на Потанин (Потанин 1905:410–411, 435) за съществуването на *хулабыри, холовыри* в тангутско-тибетските покрайнини на Централна Монголия и Източен Тибет – „особени“ лица, живеещи в светилища, които при извършване на обреди срещу градушки и бури с мълнии или гръмотевици забиват в полето големи дървени кръстове (с изрязано човешко лице на върха или друго чучело, напр. череп на животно), за да умилоствят своите китайски божества (*лун–ван* ‘цар дракон’ и *нян–нян* ‘женско божество’). Друг път за отблъскване на градушките те поставят стълбове, облечени в дрехи (Потанин 1893:367–376). Така *хулабырите, холовырите* се оказват важни участници в култови религиозни процесии, техни предводители, в които изпълняват магически или жречески функции, подобно на шаманите. Потанин отбелязва, че названието *холовыр* се среща предимно в езика на широнголите (монголите в Сан-чуан между Тибет и Тангут), който в основата си е монголски, но с много китайски заемки и по-специфични особености (Потанин 1905:378–379).

По-нататък ще разгледам всички споменавания на *κολοβρος/κουλουβρος* в прабългарските надписи и в книжовните източници:

κανα βοιλα κολοβρος ‘родственик на кана, боил на длъжност колобър’

Според *Надписа на Персиан от Филипи № 14* по заповед на кан Персиан [837] неназован *κανα βοιλα κολοβρος* участва заедно с кавхан Исбул и ичергу боила във военни действия в отговор на исканата от император Теофил помощ при потушаването на въстанието на Тома Славянина. Интересуващият ни начален пасаж от надписа гласи: *Τον πολῶν Βουλγάρων ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων ὁ Περσιανος ἀπέστειλεν Ἰσβουλον τὸν καυχανον δόσας αὐτὸν φοσάτα κὲ τὸν ητζιργου βοιλαν κὲ κανα βοιλα κολοβρον*. Според Дуйчев *κανα βοιλα κολοβρος* означава хански боил колобър, особено приближен до владетеля и до двора първобългарски първенец (Дуйчев 1940:196; Дуйчев 1943:175), дворцов или кански боил колобър според Бешевлиев и Венедиков (Бешевлиев 1979:65; Бешевлиев 1981:43; Венедиков 1979:42). От друга страна, има тълкувание на титлата *κανα βοιλα κολοβρος* като ‘принц-боил-водач’ (Menges 1951:98), наследствен хан, удостоен с титла боил и изпълняващ функции на колобър (Симеонов 1981, 2:45), а Добрев дори допуска, че това би могло да е титлата на кан Маламир, преди той да стане *κανα συβηγηη* (Добрев 2007:81). В подкрепа на втората теза би могъл да

у Степанов 1999:88–89).

се изтъкне фактът, че титлата *κανα* влиза като съставка единствено в титлата на върховния владетел *κανα συβηγη* и на престолонаследника *καναηρτχινω* (*печати на престолонаследниците Йоан и Михаил*) и *καναρτικεινος* (*Константин Багренородни. За церемониите*). Тогава би могло да става въпрос за близък родственик на кана, *βοιλα* на длъжност *κολοβρος*. С твърде голямо въображение в *Надпис от Чаталар № 54* Венедиков реконструира още един *κανα βοιλα κολοβρος*, комуто приписва 254 ризници и заключава, че „той е командвал една голяма армия от тежко въоръжени, вероятно най-голямата след тази на ичергу-боилата и на боила-кавхана“ (*Венедиков 1979:43*)¹⁰².

βογοτορ βοηλα κολουβρος ‘багатур боил, на длъжност колобър’, *βοιλα κολουβρος* ‘боил, на длъжност колобър’

Тези фиксации са засвидетелствани в два прабългарски надписа от времето на кан Маламир и евентуално на кан Персиан. Първият е надгробен и споменава Чепа¹⁰³ – боил на служба колобър, удостоен с почетното звание багатур (*Τζεπα βογοτορ βοηλα κολουβρος Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69*), храненик на Маламир, който се разболял и умрял (*Κανε συβηγη Μαλαμηρ. Τζεπα βογοτορ βοηλα κολουβρος ήτον κέ τοῦ ἄρχοντος θρεπτός ἄνθρωπος ήτον κέ ἀσθενήσας ἀπέθανεν κέ ἐπενεβάλην αὐτὸ ἕς μνημόσυνον αὐτοῦ*). Чепа е носил почетното звание *βογοτορ* и е бил сред хранениците на владетеля¹⁰⁴. Във втория *надпис на Маламир (Персиан?) от Василага* (във фрагментарен вид) се чете титлата *ὠ βοιλα κολουβρος*, както и имената на кан Маламир и кавхан Исбул, името на Солун, поради което се предполага, че надписът е свързан с военни действия в околностите на Солун (... *κὲ τὸν ἐκ θεοῦ ἄρχοντα ... ἐπὶ Μαλαμιρ τοῦ ἐκ θεοῦ ἄρχοντος ... ὠ βοιλα κολουβρος ... κὲ ἤμεινα ... τὴν Σαλονίκην ... ὠ ἀδελφύ μου ... ὠ ΒΟΥΛΑ ... Ισβουλης ὁ καυχανος*). И двата епиграфски източника не дават никакви по-конкретни сведения за колобрите, но показват, че те са избирани сред боилите, което е знак за високото им положение в обществото.

ιζουργου κολοβρος ‘дворцов колобър, жрец от вътрешния (владетелския) двор’

Тази длъжностна титла е притежавал неизвестен *ιζουργου κολοβρος*, който е бил храненик на кан Омуртаг, умрял вътре, както съобщава възпоменателният *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65*. Както и при другите титли с първа състав-

¹⁰² В *κανα βοιλα κολοβρος* не може да се търси и значение ‘старши, главен колобър’ (*Степанов 1999:87*).

¹⁰³ Етимология на името вж. у *Симеонов 2008:186*.

¹⁰⁴ В съответствие с разбирането си за багатур Венедиков (*Венедиков 1979:42–43*) тълкува *βογοτορ βοηλα κολουβρος* като багатурски боил колобър, изпълняващ длъжността си при багатурите, т.е. боил колобър на един отряд от багатури във функцията му на един от важните офицери във вътрешната област.

ка *ιζουργου* Венедиков смята, че *ιζουργου κολοβρος* е изпълнявал длъжността си при централното управление във вътрешната област на държавата (*Венедиков 1979:42*). Менгес (*Menges 1951:97*) го тълкува като ‘вътрешен водач’, т.е. водач от вътрешното племе (племена), принадлежащо към непосредствения антураж на кана или към племето-ядро в племенната конфедерация. Всъщност титлата *ιζουργου κολοβρος* е аналогична на *ιζουργου βοηλα* и *ιζουργου βαγατηνος*, т.е. става въпрос за дворцов колобър, жрец от вътрешния (канския) двор.

βαγατουρ κ[ολοβρος] ‘багатур колобър’

Възможно е в *Надписа от Плиска № 9* след *βαγατουρ* да се възстанови длъжностната титла *κ[ολοβρος]* (*Бешевлиев 1979:125*), но тъй като се чете само първата буква, реконструкцията е по-скоро хипотетична.

Таблицата показва обобщените данни за колобрите през Първата българска държава:

Име	Дата, владетел	Функция	Източник
Анонимен <i>ὁ κολοβρος</i> <i>[ὁ ι]ζουργου κολοβρος</i>	Омуртаг [814–831]	дворцов колобър, жрец от владетелския двор	Надпис № 65
<i>Τζεπα βογοτορ βοηλα</i> <i>κουλουβρος</i>	Маламир [831–836]	багатур боил на длъжност колобър, <i>θρεπτὸς ἀνθρωπος</i>	Надпис № 69
Анонимен <i>ὠ βοιλα κουλουβρος</i>	Маламир [831–836] (Персиан?) [836–852]	боил на длъжност колобър, участник във военни действия?	Надпис от Василака, Солунско
<i>κανα βοιλα κολοβρον</i>	837 Персиан	кански колобър или родственник на кана, боил на длъжност колобър, участник във военни действия	Надпис № 14
Анонимен <i>βαγατουρ κ[ολοβρος]</i>	IX в.		Надпис №9
<i>κ̅λοβ̅р̅и̅н̅ пр̅ѣ̅ н̅н̅м̅ь̅</i> <i>гр̅ед̅о̅у̅щ̅ен̅ (хо̅жа̅х̅у̅</i> <i>κ̅ол̅υ̅β̅ρ̅и̅н̅ пр̅ε̅δ̅ъ̅ н̅н̅м̅ъ̅)̅ ε̅ι̅ς̅</i> <i>ὀ̅ψ̅ί̅κ̅ι̅ο̅ν̅ α̅ύ̅τ̅ο̅ῦ̅</i>	първа половина на X в.	предводители на езически религиозни шествия	Житие на Йоан Златоуст

Може да се заключи, че в оцелелите източници функциите на колобъра се свеждат до:

1. Участие във военни походи, вж. *κανα βοιλα κολοβρος* *Надпис на Персиан от Филипи № 14*, който придружава кавхана и ичергу боила, и *βοιλα κουλουβρος* *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*, доколкото може да се допусне, че този фрагментарно запазен надпис съобщава за сражения в околностите на Солун по времето на Маламир или приемника му Персиан и кавхан Исбул (*Бешевлиев 1983:112*). Не разполагаме с надеждно свидетелство, че колобрите са

били военни лица, но „участието на първобългарския колобър във военни походи трябва да се свърже с отговора [№ 35] на папа Николай I [по допитванията на българите] ... и разказите на Теофан и Scriptor incertus за магически деяния, извършени от Крум при обсадата на Цариград в 813 ... Сложните магически обреди, от които е зависел изходът на сражението, са били извършвани от нарочно подготвени хора. Те са ръководели военните действия според полчибите и чрез магически деяния“ (Бешевлиев 1979:64–65).

2. За изясняване функциите на колобрите в мирно време оцелелите прабългарски надписи не споменават нищо, но към известното от Теофилакт Симоката и Фотий, глосиращи Βουκολαβρᾶς с μάγος или ἱερεὺς, може да се добави фрагментът от *Житието на Йоан Златоуст*, чийто старобългарски превод се свързва с дейността на Преславския книжовен център през X в. (Hansack 1975:142–144; ВЧМ 1899:905–906). Житието разказва как младият Йоан след учението си при Ливаний в Антиохия пристигнал в Атина, където с особена популярност се ползвал езическият философ Антемий – хитър зъло книжнѣмн мѣдрѣстѣмн. Когато той излизал, съпровождала го голяма свита, не само вървящите пред него като колобри (не тъчно акы кълѣбѣрѣн прѣ ннмѣ грѣдоуѣщен, не тъчно тъкоже хѣжахѣ кѣлѣбѣрѣн прѣдъ ннмъ оὐ μόνον εἰς ὀψίχιον αὐτοῦ), но и всички желаещи да чуят неговата мъдрост. Старобългарският преводач (според някои Йоан Екзарх или книжовник от неговия кръг) предава гр. ὀψίχιον ‘свита, ескорт’ по-свободно с израза акы кълѣбѣрѣн прѣ ннмѣ грѣдоуѣщен вероятно воден от значението на кълѣбѣрѣз като ‘предводител, водач (на някакво езическо шествие)’.

Фрагментът от старобългарския превод на *Житието на Йоан Златоуст* показва, че колобрите не трябва да се разглеждат като военни лица, военачалници с високо положение и командири на големи армии (Венедиков 1979:41–44), част от командния състав на армията с функции на висш командир (Симеонов 1981, 2:45). От споменаването на *κανα βοῖλα κολοβρος* в *Надписа на Персиан от Филипи № 14* след кавхана и ичергу боила не може категорично да се заключи, че боил колобърът по ранг стои между кавхана и ичергу боила (или след тях) във военната йерархия на Първата българска държава (Венедиков 1979:43; Симеонов 1981, 2:45). Няма никакви сведения те да са командвали войскови части, по-скоро са били „религиозни вождове на войската на път, при някаква военна мисия“ (Калоянов 2003:141). Като жреци (ясновидци, предсказатели) сигурно са извършвали гадания и жертвоприношения не само по време на война, но и в мирно време, като са предвождали езически религиозни шествия.

Несъмнено дворцовият колобър е имал високо обществено положение. За високопоставеността на колобрите говори фактът, че някои от тях са имали привилегията да бъдат храненици на владетеля (на кановете Омуртаг и Маламир), напр. неизвестният *ἰζουργου κολοβρος* *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65* и *Τζεπα βογοτορ βοηλα κολουβρος* *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69*, а други са носили и почетното звание багатур в лицето на споменатия Чеп

(Тζεπα) и евентуално на неизвестния по име βαγατουρ κ[ολοβρος] *Надпис от Плиска № 9*. На тази длъжност са били избирани боили. Колобрите по-скоро са били част от боилското съсловие (*Андреев 1974:16; Калоянов 2003:141*), принадлежали са към класата на боилите (*Бешевлиев 1979:64*), макар че преки данни за това липсват¹⁰⁵, като е съмнително е да са съставяли отделно жреческо съсловие. В тази посока могат да се тълкуват съставните титли βογοτορ βοηλα κουλουβρος, κανα βοιλα κολοβρον ω βοιλα κουλουβρος, защото в тях едва ли могат да стоят един до друг два показателя за съсловност – βοηλα и κουλουβρος. Аналогично на ιζουργου βοηλα и ιζουργου βαγατηνος в двореца на владетеля е служил и ιζουργου κολοβρος. Със сигурност длъжностната титла κολοβρος/κουλουβρος е действала през първата половина на IX в., откогато датират съхранените я надписи от времето на канове Омуртаг, Маламир и Персиан. Очаквано след християнизацията длъжността престава да се среща в изворите, и това не е случайно, но явно тя е била позната на книжовниците от началото (първата половина) на следващия век, когато е преведено *Житието на Йоан Златоуст*.

10. ТАРКАНИТЕ ΤΑΡΚΑΝΟΣ, ΤΡΑΚΑΝΟΣ

От средновековните източници (домашни и чужди, книжовни и епиграфски) са известни следните споменавания на титула таркан:

Надпис на Омуртаг от Провадия № 60 Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα ταρκανος. Надпис на Омуртаг от Плиска № 61 ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος. Надпис на Симеон от с. Наръш № 46 Θεοδωρου ολγου τρακανου. Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец ὁ Βουλίας ταρκάνος (ὁ βουλίας [τ]αρκάνος). Хроника на Георги Амартол (Продължителя на Георги Монах) Συμεὼν ὁ Κουλουτερκάνος Семенъ Кълоутороканъ (Елински летописец Клоутороканъ). Продължителя на Теофан Συμεὼν ὁ Καλουτερκάνος. Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски Βοριτακάνω (βοριτακάγγω).

Макар че не разполагаме с преки свидетелства за това, дали през IX–X в. тарканството в България е било почетно звание за привилегия и/или висша административно-военна служба, някои от малкото оцелели свидетелства позволяват разсъждения в тази насока. Титлата таркан се среща у тюркските народи (*Moravcsik 1958, 2:299–300; Севортыя 3:151–152*). Най-древни (в орхонските рунически надписи) са значенията на титул (на владетеля, на велможа, високо звание, достойнство) и на компонент от старотюркски лични имена (*Alp tarхан, Ara tarхан, Kutluγ baγa tarхан, Tamaн tarхан, Малов 1951; Малов 1959*) или прозвища (напр. *boila baγa tarхан* като прозвище на Тонюкук). Ранно е и зна-

¹⁰⁵ Според Дуйчев сведенията, че прабългарските канове са извършвали лично жертвоприношения на своите езически божества, обясняват отсъствието на указания за съществуването на някакво определено и влиятелно жреческо съсловие в езическа България (*Дуйчев 1940а:89*).

чението ‘ковач’, най-вероятно заето от монг. *darqan* > *darxan* ‘занаятчия; лице, освободено от обичайно данъчно облагане’, където също е заемка (*Clauson 1972:540*); за привилегиите на тарканите у монголите вж. *Златарски 1898a:32*. По-късни в тюркски са значенията ‘човек, освободен от данъци и повинности, със свободен достъп до палатката на хана; привилегировано съсловие; освободен от данъци дворянин, офицер или васал’ (*Севортян 3:152*). Титулт *trγwn* е засвидетелстван в согдийския надгробен надпис от Бугута (Монголия), посветен на каганите от Първата тюркска династия, където стои след кагана (респ. неговите роднини) и шадаптитите (*Кляшторный, Лившиц 1971:121–146*). Титлата е съхранена и в китайски източници още от предтюркско време, в които върховният владетел се титулува *shan-yü*, сткит. **dān-γwaγ* > *darxan* (*Clauson 1972:539*). В по-късни китайски извори, отразяващи историята на тюрките, *dagan/dargan, da-la-gan* е второто по ранг длъжностно лице в племенното подразделение (*Menges 1951:93; Menges 1958:445*). Следователно у тюрките тази титла вече не е била най-висшата, йерархически е стояла след *tegin* и *pad*, но макар и с „понижено“ достойнство, все още е оставала висока титла с административни отговорности (*Clauson 1972:539*), предназначена за сановници и впоследствие за привилегировани лица изобщо (*Шервашидзе 1990:85–86*). Известно е, че военните предводители и пълководци на хазарските хагани са носили прозвището таркани, заместникът на хазарския хаган – управителят на Крим – също се е наричал тархан (*Златарски 1898a:32–33; Golden 1980:210–213*). Титлата е засвидетелствана и у хуните (чрез китайска транскрипция – *Кляшторный 1964:31* и цит. лит.), аварите (вж. примери у *Бешевлиев 1981:55*) и ефталитските владетели от Афганистан (*tarka, taraka*, VII в.) без тюркско посредничество (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 12*).

Върху етимологията на *тарханос*, *tarqan* е натрупана значителна литература, в която са изказани различни мнения относно произхода ѝ: тюркски, предтюркски, китайски, хуно-монголски, ирански (скитски), неизвестен (вж. по-подробно *Севортян 3:151–154*). Повечето автори извеждат китайски (сткит. **dan-γwaγ*, кит. *dāgān, ta-kan, ta-kuan*, сино-кор. *tar-kwan* ‘благороден’, *Bailey 1939:91; Moravcsik 1958, 2:300; Clauson 1972:39–540; Добрев 2005a:98*, вж. още литература у *Севортян 3:153*) или хуно-монголски (алтайски) произход (монг., бурят., якут., калм. *tarxan, darxan* ‘ковач, изкусен майстор, умен, почтен, важен, свободно от всякакви повинности лице, любимец на хана, привилегирован човек’, *Menges 1951:93; Симеонов 1981, 3:53–54; СГТЯ 5:413–414*). От друга страна, титлата се среща и в индоирански, срв. стинд. *tarkana-* ‘съждение, предположение’, скит. **tarxān* ‘съдия; лице, освободено от повинности и налози; привилегировано лице’ (с последните две значения думата е навлязла в тюркски през VII в.), осет. *tærxon* ‘съждение, съдебно решение, съд’, сак. *ttarkana-*, согд. **tarxan* (*py’ trx’n*), хотан. *ttarkani, ttarkana*, срперс. *trx’n*, **Tarxun* (*trγwn*) – име на цар от началото на VIII в., етруското име *Tarchon*

(Bailey 1939:91; Moravcsik 1958, 2:300; Абаев 3:275–277). Етимология на индоевропейска почва предполага и Степанов (Степанов 1999:90), според когото в дълбока древност тарканите са били нещо като старши, глава (*χανα*) на събранието (*ταρ/ο*), които са отсъждали при спорове и други особени случаи. Въпреки разнопосочните етимологически тълкувания категорично може да се каже, че в тюркски *tarqan*, *tarxan* е чужда заемка, титла с дълбока древност и широко разпространение още от предтюркско време.

По-нататък ще разгледам шестте оцелели употреби на титула таркан в комбинация с предхождащата я съставка.

βορη тарханος ‘вълк таркан – военен и административен заместник на владетеля в провинциална административна област’

Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски съобщава как Методиевите ученици, напуснали Моравия след смъртта на Методий, на път за България стигнали в Белград, където се явили при Боритакан, който тогава пазел този най-прочут крайдунавски град (*Βοριτανάων τῷ τότε φυλάττοντι ταύτην*), а той ги изпратил при българския княз Борис, чийто подстратег бил (*οὐπερ αὐτὸς ὑποστράτηγος ἦν*) (Милев 1966:121). Според някои мнения боритаканът, сметнат от Теофилакт като собствено име на подстратега, е бил управител на голяма крепост или област, зависим от княза (Милев 1966:156). От друга страна, *Βο[ρ]ιτανάων* (гр. *ὑποστράτηγος*) се тълкува и като военно лице: ‘воевода’, ‘подвойвода’ или ‘военен помощник’ (вж. мнения у Милев 1966:156), военен управител на област, равен на стратег във Византийската империя (Runciman 1930 [1993:213]), лице с военни задължения (Ангелов, Андреев 1972:110), офицер от леката кавалерия (Granberg [forthcoming]:Dictionary 69). Гръцката титла *στρατηγός* обаче означава не само командир на сухопътни сили, армия в провинцията, пълководец, но и управител на тема във Византия, който освен военни отговорности е имал финансови и юридически правомощия, т.е. става въпрос за провинциален военен и граждански администратор (*Дворецкий 2; Lampe 1997:1263; Lidell, Skott 1996:1652; ODB 1991:1964*). Под властта на стратег е бил другарият Лъв – бащата на Константин-Кирил (*мочъжь нѣкын...нменемъ Лвъжь прѣдръже самъ драгаскын ꙗ̑ стратнꙗ̑, Климент Охридски 3:144*). Особено показателно за тълкуването на лексемата *ὑποστράτηγος* е друга нейна употреба в *Теофилактово житие на Климент*, където княз Борис-Михаил е наречен подстратег на Бога (*ὁ τοῦ θεοῦ ὄντως ὑποστράτηγος Μιχαήλ*, Милев 1966:124). Тук контекстът ясно показва, че под *ὑποστράτηγος* трябва да се разбира не само военен заместник на владетеля, който охранява с войска Белград (погрешно е в случая отъждествяването на *ὑποστράτηγος* с византийски военачалник, участник в действаща войска, която провежда военна кампания, Жеков 2007:283). Според житието когато Методиевите ученици разказали на Борита[r]кана за случилото се с тях, понеже той искал да го узнае

(нещо нетипично, ако е бил само военен командир!), той разбрал, че те са велики и близки до Бога мъже, и решил, че трябва да ги изпрати при българския княз, защото знаел, че Борис жадува за такива хора. Пасажът красноречиво говори за това, че *βορι тарханος* е бил запознат с духовните възделения на княз Борис и е имал правомощията да ги изпрати при него. Затова тълкувания на титлата само като ‘началник на Белградската крепост’, ‘началник на крепости (в гранични области?)’ (*Цанкова-Петкова 1985:233; Степанов 1999:90*), лице с чисто военни функции (*Жеков 2007:283*) не представят изцяло функциите на *βορι тарханος*, който явно е бил както военен, така и административен наместник на владетеля в поверена му провинциална област (така и *Андреев 1978:127*; като управител на града и неговата област го разглеждат *Бешевилив 1979:68; Венедиков 1979:59*; ‘началник на крепостта и представител на княза’ у *Златарски I, 2:221*).

С голяма доза условност титлата [*βορι тархан*] [*βορατουρ*] се реконструира и в прабългарския инвентарен *Надпис от Чаталар № 54 (Pritsak 1981:49–51)*. Освен малкото запазени сигурни букви, съмнения относно тази възстановка са: 1) постпозицията на почетното звание [*βορατουρ*] (във всички други аналогични случаи то е в препозиция), 2) изписването на [*тархан*] без гръцко окончание противоречи на всички останали случаи *тарханος*, но пък от друга страна се среща *ζουπαν Надпис № 61, ζωπαν Надпис № 53* без обичайното гръцко окончание *-ος*.

Етимологическите коментари на първата съставка *βορι* в *βορι тарханος* вървят в няколко посоки (*Moravcsik 1958, 2:97; Runciman 1930 [1993:213]*). От една страна се приема, че *βορι* е идентично на *βηρη* от съставната титла *βηρη βαγαηνος* от прабългарския инвентарен *Надпис от Мадара № 50* (поради палатална хармония), за което се търсят паралели в казан. *birik* ‘укрепявам’, *berik* ‘укрепление’ осман. *birkit, beriklik* ‘крепост, укрепявам’, *barou* ‘убежище, крепост’, *bar* ‘защитавам’, откъдето се извежда тезата, че *Βοριтарханος* е ‘началник на крепост’ (*Venedikov 1950:184*). Както се вижда обаче, приведените успоредици стоят етимологично доста далеч от прабълг. *βορι/βηρη*, сравнително късни са и не са обичайни за повечето тюркски езици, в които семантика ‘град, крепост, ограда, стена’ изразяват други лексеми (*balyq, balik* и *kent, kend, керман, кермен; Севортян 2:59; Севортян 5:44, 52; Clauson 1972:335–336*). Съмнение в свързването на прабълг. *βορι/βηρη* с тюркски думи със значение ‘крепост, укрепявам’ като осм.-тюрк. *birkit, beriklik* изказва и Бешевилив, който обаче също отъждествява *βηρη* и *βορι* (но в обратна посока – *βηρη* с *βορι*) и оттам извежда и двете форми от тюрк. *böri* ‘вълк’ (*Бешевилив 1979:183*). Намирам, че поставянето на знак за равенство между *βορι* и *βηρη* е уязвимо от лингвистична гледна точка, тъй като: 1) палаталната хармония – отличителна черта на всички тюркски езици – би настъпила още в тюркската форма, 2) при този процес на хармонизиране обикновено гласната от суфикса (окончанието)

се адаптира към гласната от основата (корена), като обратните (инверсни) случаи са по-скоро изключения. И за Симеонов $\beta\omicron\text{ρι}$ в $\beta\omicron\text{ρι тарханος}$ е равнозначно на $\beta\eta\text{ρη}$ в $\beta\eta\text{ρη βαγαηνος}$ (но поради графична грешка, довела до $\beta\eta\text{ρη} > \beta\omicron\text{ρι}$) с хуно-тюркски и алтайски паралели като *bir/biri, bire, pire*, чув. *päre, pærre* ‘първи’, откъдето тълкува $\beta\omicron\text{ρι}$ (вм. $\beta\eta\text{ρη}$) *тарханος* като ‘първи, старши таркан’ (Симеонов 1981, 2:42–43).

Като изхождам от схващането, че прабълг. $\beta\eta\text{ρη}$ и $\beta\omicron\text{ρι}$ възхождат към две различни тюркски лексеми (за $\beta\eta\text{ρη} <$ тюрк. *biri* ‘южна, дясна страна’), смятам, че $\beta\omicron\text{ρι}$ в *Воритарханος* отразява тюрк. *böri, böriü, büre, büri* ‘вълк’ (така и Дуйчев 1942–1943:125–126; Бешевлиев 1979:183; Granberg [forthcoming]:Dictionary 59–60). Известно е голямото значение на вълка за тюрките през VI в., напр. митологическата му роля като древен тотем, култът към вълчицата като легендарна прародителка на редица тюркски племена, култът към сивия вълк като родоначалник на монголските ханове. Вж. отражението на тази традиция върху формирането на многосъставни (старо)тюркски лични имена със съставка *böri – böri bars* ‘вълк тигър’, *böru baj* ‘вълк мъж (съпруг)’, *büre han* ‘вълк хан’, *er böri* ‘мъж вълк’ (СИГТЯ 5:642–643, 706–707; Севортян 2:219–221). В согдийския надгробен надпис от Бугута (Монголия) е изобразен не кагански знак, а вълк (вълчица) като сцена от старотюркския генеалогически мит, свързващ произхода на тюрките с вълчицата, отгледала, а впоследствие и станала жена на единственото оцеляло момче след избиването на тюрките от съседно племе (*Кляшторный, Лившиц 1971:126*). Отглас на тази легенда са и някои от атрибутите на тюркските кагани, напр. златните вълчи глави върху знамената или назоваването с прозвището ‘вълци’ на телохранителите на владетеля, неговата гвардия (*Clauson 1964; Кляшторный 1964:26*). Тюркските управители от рода Ашина, на които били поверени западните области (включително и част от българските племена), носели титлата Бури–шад, Бури–хан от тюрк. *böri* ‘вълк’ (*Димитров 1993:501*).

Лексемата *bö:ri* ‘вълк’ е присъща на почти всички тюркски езици (без югозападната езикова група), най-рано е регистрирана в орхонските рунически надписи от VIII в. (паметник на Кюл тегин) и в староуйгурски текстове, включително и като част от лични имена (*Малов 1951; Clauson 1972:356; Левин 2001:168; СИГТЯ 5:642–643*). Според някои изследователи (*Clauson 1972:356*) лексемата е образувана на тюркиска почва, но по-разпространена е иранската версия за произхода на тюрк. *bö:ri, böri, büri* ‘вълк’, срв. осет. *beräγ, biräγ* < иран. **bairaka* ‘страшен’, хот.-сак. *birgga*, иран. **birü-ka*, согд. *wyrka*, авест. *vāhrka*, стперс. *vāhrka-, vrkāna* ‘вълк, вълчица’ (вж. Севортян 2:221; Шервашидзе 1999:72–73; *Кляшторный 1964:111*). Други индо-ирански паралели свързват тюрк. *böri* не с форми със семантика ‘вълк’, а с форми със значение ‘град, крепост, крепостна стена, ограда’, срв. памир. *бору* ‘крепост, град’, *боруи* ‘началник на крепост’ (*Добрев 1995:21*), трак. *βρια* ‘град’, перс. *bāri* ‘крепост’,

bâr, bârgâh ‘владетелска резиденция’ (Velkova 1986:48–49; Делева, Степанов 1998:90; Степанов 1999:102), към които могат да се добавят още и осет. *byru/buru* ‘крепостна стена’, чеч.-инг. *buru* ‘крепост’, балк. *buru* ‘ограда’, които възхождат към перс. *bârû, bâra* ‘крепостна стена, ограда’ < ст.иран. *vāra* ‘ограждане’ (Абаев 1:262; Климов, Халилов 2003:116). За по-възможно приемам тълкуването на длъжностната титла *βορη тарκανος* като ‘вълк таркан’, отчитайки следните факти: 1) участието на *bō:ri* ‘вълк’ в аналогични на разглеждания тук тюркски съсловни титули (*bō:ri sanun* ‘вълк пълководец’, *bōru baj, büre han, СИГТЯ 5:42–643*); 2) по-голямата вероятност коренната гласна *o* в гръцкия запис *βορη* да предава коренно *ö* и дори *ü* в тюркските (алтайски) форми¹⁰⁶, отколкото да предава вокал *u* или *ā* в индоиранските форми. Така приемам, че съставната титла *βορι тарκανος* ‘вълк таркан’ обозначава военно-административен наместник на владетеля в голяма провинциална област (в случая западна, югозападна с център Белград).

ζερα тарκανος ‘военен и административен наместник на владетеля в северна провинциална административна област’

Тази съставна титла се среща единствено в *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60* [827–829], според който *ὁ Νεγαβον[α]ης ὁ ζερα тарκανος*, храненик на владетеля Омуртаг, от рода Кубиар, като отишъл във войската, се удавил в Тиса (*θρ[ε]πτός ἀνθρώπος μου ἐγένετο καὶ ἀπελθὼν ἐς τὸ φουσάτον ἐπνήγγην ἐς τὴν Τήσαν*). Четенето *ζερα* понякога се оспорва заради не съвсем ясното *ζ-* (*Успенский 1905:191; Menges 1951:93*). Възможно е съставката *ζερα* да фигурира също и в *Надпис от Мадара № 50 ζη[ρα? ,τκ?] ομηρου*. Обикновено тази част на сложната титла *ζερα тарκανος* се посочва като неточно обяснена (*Дуйчев 1943:170*) или изобщо не се коментира (*Moravcsik 1958, 2:130; Бешевлиев 1979:215*). Едно от малкото тълкувания принадлежи на Прицак, който свързва *ζερα* със сттюрк. *yiri* ‘север, северен’ (*Pritsak 1982:437; Granberg [forthcoming]:Dictionary 71*), вж. още сттюрк. *yir* ‘север’, *yirtin, yirya, jyrjaqu, jyrjaru* ‘северен, в северна посока, [на ляво]’, уйг. *ir, yir* [VIII в.] ‘север’ (*Малов 1951:391; Clauson 1972:954*). Аналогията на *ζερα* < **ζηρη* с *βηρη* (**bi-ri*) дава възможност прабългарската форма да се реконструира като **ži-ri* (*-ri* е окончание на падежа за насока на движението) > *ži-ra* > *že-ra* с редуване на коренната гласна *i* > е поради предходния палатал [*ži* : *že*] и с начално *ž-* (гр. *ζ-*) срещу начално сттюрк. *j-/y-*, архаична черта от алтайски (възможно е прабългарският език да е съхранил два диалекта: *ž-* диалект и *d-* диалект, по-подробно вж. у *Делева 1997:16, 18; Granberg [forthcoming]:Dictionary 71*). Ако приемем това обяснение, можем да

¹⁰⁶ Според Гранберг хуно-българските заемки в славянски, за разлика от тюркски, не показват цялостно стесняване на широките гласни и усиляване на лабиализацията. По-скоро се запазват архаични особености на алтайската вокална система, напр. Борнъ, *Βορης, βορι* : **bori(si)* – име и титла, вм. по-късно *ö* (*Granberg [forthcoming]:Phonology № 35, вж. и №№ 15, 25, 29, 43, 77*).

тълкуваме титлата *ζερα тарканος* като ‘таркан, който е отговарял за северните провинции, т.е. бил е наместник на владетеля в тези земи’ (според *Granberg [forthcoming]:Dictionary 87* ‘таркан на северното крило на войската’). Такъв е бил *Νεγαβον[αη]ς* [Негабонаис]¹⁰⁷, живял най-вероятно около Провадия, където е бил издигнат и впоследствие намерен възпоменателният му надпис. Река Тиса, в близост до която е била войската му (войсковият му стан), е в северна посока. Така разполагаме с още едно свидетелство (освен езиковото *ζερα* ‘север, северен’), че служебните си задължения *ζερα тарканος Νεγαβοναης* е изпълнявал в тогавашните северни области на България, на които той е бил управител, наместник, в това число и военен. Свързването на *Νεγαβοναης* [Негабонаис] единствено с войската стеснява неговите функции, срв. напр. схващането за *ζερα тарканος* като военен титул и за *ζερα* като название на военна длъжност въз основа на паралели с калм. *зep(ε)* ‘звание, степен, ранг’, ‘чин, титул’, *зep-* (*зep-зев* ‘оръжие, въоръжение’, *зep-зевин* ‘оръжейник’), откъдето и обобщението, че *ζερα тарканος* имал отношение към въоръжението на прабългарските войски и бил нещо като оръжейник, снабдител с оръжие (*Симеонов 1981, 3:54*). Може да се спори по въпроса дали *ὁ ζερα тарканος Νεγαβοναης* [Негабонаис] е загинал по време на война, или това е станало в мирно време. Ако се беше удавил по време на война, може би това би било изрично споменато, подобно на друг възпоменателен надпис (“... като отиде във войската, загина във войната“ *Надпис на Омуртаг от Плиска № 62*), още повече, че всички възпоменателни надписи следват единна точно определена схема. Към схващането, че събитията в *Надписа на Омуртаг от Провадия № 60* се развиват в мирно време, се придържа Венедиков (*Венедиков 1979:58; Венедиков 1981:153*). Но по-често се приема, че *Надписът на Омуртаг от Провадия № 60* отразява военните действия на българите срещу франките, респ. участието на *Νεγαβοναης* [Негабонаис] в експедицията срещу откъсналите се от България славянски племена в Долна Панония и опита им да се присъединят към Франкската империя, потушен съответно със сила от страна на Омуртаг (*Златарски I, 1:315–316; Божилов, Гюзелев 1999 [2006:153]; Овчаров 2002:51*; още мнения вж. у *Бешевлиев 1979:216*).

ολγου тарканος ‘велик таркан – военен и административен наместник на владетеля в провинциална административна област’

За титлата *ολγου тарканος* свидетелства *Надписът на Симеон от с. Наръш № 46*, поставен [904] да маркира границата между ромеи и българи при *Συμεών ἐκ θεοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων, ἐπὶ Θεοδώρου ολγου тарканου ἐπὶ Δριστροῦ κομίτου* (*Бешевлиев 1979:171*). Високото положение на длъжностното лице *ολγου тарканος* личи от споменаването му непосредствено след владетеля. Надписът явно се отнася за времето, когато след като арабите превзели,

¹⁰⁷ Етимология на името вж. у *Симеонов 2008:185*.

опустошили и разграбили Солун [29–31 юли 904], българите не са го окупирали, но в замяна на това са получили значителни териториални отстъпки в тази част на полуострова, т.е. надписът „хвърля светлина върху крайния резултат от българо-византийските преговори“ (Божилов, Гюзелев 1999 [2006:249]).

Една от етимологиите (Фехер 1925:20; Иванов 1931 [1970]:18–19; Menges 1951:99) извежда *олγου* от тюрк. *oγul, oγlu* ‘син, момче’ (с метатеза *олγου*), вж. в орхонските рунически надписи *Оγul tarqan* ‘син таркан’, ‘по-младия таркан’. Тогава в *Наръшкия надпис № 46* би ставало въпрос за ‘Теодор, син на таркан’, каквото тълкуване обаче напълно противоречи на съдържанието и логиката на надписа. Същото може да се каже и за някои други тълкувания, напр. ‘водач на юношеските възрастови формирования, които изпълнявали и граничарски функции’ (Йорданов 1993:77–78), ‘станал неотдавна, наскоро таркан’ или ‘удостоен посмъртно таркан’ (Симеонов 1981, 3: 54). Несъстоятелна е и етимологията, която свързва *олγου* с *ογλος* ‘ъгъл, ограда, кошара, военен стан’ и представя Теодор като началник на военния стан (Иванов 1931 [1970] 18–19). Смятам, че единствено научно е извеждането на *олγου* (с метатеза *иγ > γи*) от тюрк. *uluγ, uluq, ulu* ‘велик, голям’ в буквален и преносен смисъл (Menges 1951:99; Laskaris 1951:275; Moravcsik 1958, 2:216 и цит. лит.; Симеонов 1981, 3:54). Това са основните и първични значения, запазени във всички тюркски езици, като в някои ‘велик’ е със семантика ‘обществено голям’, ‘известен, знаменит’, ‘старши’ ‘висока особа’, ‘почтен, уважителен’, ‘важен, знатен’ (Радлов 1, 2:1695; Clauson 1972:136; Севортян 1:593–594; СИГТЯ 5:684–685; Левин 2001:178). *Uluγ* ‘велик’ е епитет, предхождащ лични имена в старотюркските рунически надписи (Кули-чур, Иркин). Особено интересен е пасажът в паметника на принц Кюл тегин [ум. 736], в който се разказва, че измежду народите, живеещи в страните на слънчевия залез (согди и „бугарски народи“), дошли Нек-Сентун и Огул-Тархан (Малов 1951).

Някои учени (Иванов 1931 [1970]:18–19; Баласчев 1909:73) отъждествяват Теодор олгу таркан с: 1) Теодор логотет, изпратен в Цариград да приеме българските пленници [895], 2) Теодор магистър, преговарял за мир с византийците в Цариград [913]; за идентифицирането на Теодор олгу таркан с Теодор Сигрица вж. Венедиков 1979:84–88, Венедиков 1981:151–152. Срещу подобни идентификации справедливо възразява Златарски, за когото изброените лица са само съименници, докато Теодор *олγου тарκανος* от *Наръшкия надпис* е един от областните управители или наместници на Източна Македония и по-конкретно на Струмишката област (Златарски 1898а:33–34; Златарски 1, 2:314). Според него известието в *Дюканжовия списък на българските архиепископи*, че Борис поставил Климент за духовен началник на „третата част от българската държава“, не дава право да се мисли, че при Борис България е била разделена в църковно и административно отношение на три части (Златарски 1898а:33). Други учени обаче, опирайки се на сведението за тридялба на България, приемат Теодор

олгу таркан като провинциален служител, управлявал една от трите големи административни единици (тарканства) на България, „третата част от българската държава“ (югозападната), която други източници назовават Кутмичевица (*Андреев 1978*). Присъединявам се към мнението, че олгу тарканът е бил военен и административен управител на голяма област, независимо дали това е била Струмишката или югозападната част на българската държава (според *Бешевлиев 1981:55* службата на олгу таркана е била подобна на тази на бори таркана). Той дори може да е стоял по-високо в йерархията от бори таркана и зера таркана, ако имаме предвид ранговата съставка *ολγου* ‘велик’. При всички случаи обаче олгу таркан Теодор е имал привилегията името му да се запише редом до това на владетеля в официален документ (каменен надпис), с който е означено изменение на държавната граница, постигнато в резултат на преговори с византийците.

κουλου τερχανός, καλου τερχάνος, κζλοу (клоу) тороканъ ‘славен таркан’

Известното за *κουλου τερχανός* се съдържа у *Продължителя на Теофан Συμεών* ὁ *Καλουτερχάνος* и *Хрониката на Георги Амартол Συμεών* ὁ *Κουλουτερχανός* Семенъ Къзлоу-тороканъ (*Елински летописец* Клоу-тороканъ). Сведенията се отнасят към септември – октомври 927 г., когато за преговори с византийците в Цариград заминава пратеничество в състав: Георги чръгубиля, Симеон калу таркан и сампис, Симеон, „брат“ по жена на българския владетел¹⁰⁸,

¹⁰⁸ Според Златарски е възможно изразът *καὶ Συμεών, τοῦ ἀρχηγοῦ Βουλγαρίας ἀδελφός πρὸς γυναικί* „да се приеме като още едно определение към калутаркан Симеон и да се тълкува, че последният бил брат на цар Симеона по жена, т.е. че той бил женен за сестрата на цар Симеона, Анна“ (*Златарски I, 2:523, бел. 4*). Текстът обаче ясно показва, че става въпрос не за Симеон калу таркан и сампис, а за друг Симеон, „брат“ по жена на българския владетел. В славянския превод на това място има разминаване с гръцкия оригинал, срв. изданията от *Истрин 1920* ръкопис от РГБ, Ундолски ф. 310, № 1289 от XV–XVI или първа четвърт на XVI в. и седемте преписа от критическия апарат към изданието (л. 397а н семенъ старъвшинна възгарскон землн тъ вврѣт на жентвоч), както и руските преписи от РГБ, Егоров 98. 305 от XV–XVI в. (л. 404б н семенъ старъвшинна възгарскон землн тъ вврѣт на жентвс), РГБ, Егоров 98. 335 от последната четвърт на XVI в. (л. 816б–817а н семѣонъ старъвшинна възгарскон землн тъ же вврѣт са на жентвѣж ндл), РГБ, Егоров 98. 908 от втората четвърт на XVI в. (л. 486б н семенъ старъвшинна възгарскон землн тон оврѣтъ на жентвс) (за тези преписи вж. археографска справка у *Матвеевко, Щеголева 2006:37–38*). Изказвам сърдечна благодарност на Д. Пеев за тези справки. Обаче в *Летописец Елински и Римски I редакция*, в чийто състав влиза *Именникът на българските ханове* (ГИМ, Син. 280, XVI в.), това място отговаря на гръцкия първоизточник, срв. л. 397а н сѣмениъ старъвшинна възгарскѣтън землѣ брат на [вм. на] жентвс. Предполагам, че в първоначалния славянски превод на *Хрониката на Георги Амартол* е стоял именно изразът *брат на жентвоч*, предаващ гр. *ἀδελφός πρὸς γυναικί*, с предлог на + *Ac.sg.* за обозначаване начин на действие или причина, т.е. в случая *брат чрез женитба*. Замяната на предлога на с на може да се обясни с вторична преписваческа грешка, свърхстарателност (?) на руския преписвач, който обичайно заменя стб. ъ с ѡ (както и обратно), а след палатали замяната е на ѡ с ѡ (напр. ѡнца вм. ѡнца, откъдето неправилно на вм. ѡна). Следователно в самостоятелните руски преписи на *Хрониката на Георги Амартол* (извън *Летописецѣ*) по някаква причина *братъ* е било преосмислено (разчетено, преписано?) неправилно като *тъ вврѣт*.

Стефан, най-близък негов [на владетеля] родственик, маготина, крона и миника (Γεώργιος ὁ Σουρσοῦβουλις καὶ Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς [Καλουτερκάνος] καὶ Οὐσαμφος [Οὔσαμφις], καὶ Συμεὼν, τοῦ ἀρχηγοῦ Βουλγαρίας ἀδελφὸς πρὸς γυναῖκα. πρὸς τούτοις καὶ ὁ ἀρχιστεὺς αὐτοῦ Στέφανος, καὶ μὴν Μαγοτίνος, Κρόνος τε καὶ Μηρικὸς γεωργῖν σερουβυла· н семенъ кълоутороканъ н оуспапъ· н семенъ старѣвшнна влзгарскон землн тѣ вбрѣ на женитѣоу· к смъ же възлюбленнкъ его стефанъ· н мннъ н клогатннъ· кронъ же н мнннкъ, *Истрин 1920:561*). Така интересуващият ни Симеон калу таркан и сампис се оказва сред участниците в голяма официална делегация (начело с Георги Сурсувул, т.е. чръгубиля), която във византийската столица подготвя споразумението за мир и династичния брак на цар Петър с Мария – внучка на Роман Лакапин и дъщеря на третия му син Христофор. Той несъмнено е бил влиятелна личност в държавната йерархия, щом името му е споменато веднага след това на Георги Сурсувул.

Титлата *κουλου* (*καλου*) *τερκανὸς* [*ταρκανὸς*], *κълоу* (*κλοу*) *тороканъ* [*тарканъ*] предизвиква различни обяснения – като име, почетен епитет към името, изобщо титла (*Moravcsik 1958, 2:166*) или длъжностна титла (*Златарски I, 2:523; Beševliev 1932:14; Венедиков 1979:60*). Опитите да се разкрие нейното съдържание срещат трудности, свързани преди всичко с първата съставка, по отношение на която приемам за първоначална формата *κουλου*, а не *καλου* (навярно грешка на преписвача; възможно е и сближаване с гр. *καλός*, *Бешевлиев 1981:29*).

От една страна, в *κουλου* (*καλου*), *κълоу* (*κλοу*) може да потърсим метатезирана форма на тюрк. *uluq* ‘велик, голям’, т.е. титла, идентична на *олγου траханου* от *Наръшкия надпис на Симеон № 46* (*Венедиков 1979:89; Венедиков 1981:152; Добрев 2007:60, 85*). Трябва да отчетем обаче, че в този случай с известно насилие в прабългарската форма ще ни се наложи да допуснем две метатези (между гласните и съгласните във всяка от двете срички), а после и трета метатеза между самите срички (*ul > lu, uq > qu, luqu > qulu*). В същото време *Семенъ Кълоутороканъ* (*Συμεὼν ὁ Καλουτερκάνος, Κουλουτερκανὸς*) е бил и *σαμφис*, т.е. ‘началник на двореца, съветник по протокола’ (за *σαμφис* вж. по-нататък). Трудно можем да си представим, че Симеон е съвместявал двете служби – на сампис и на олгу таркан – те стоят твърде далеч една от друга в държавната йерархия: едната е дворцова, а другата – провинциална.

Много по-възможно е съставката *κουλου*, *κълоу* да се обвърже с тюркското посесивно име/прилагателно *külü(g)* ‘славен, известен, знаменит’, използвано в аналогичен контекст в старотюркски и староуйгурски паметници, срв. напр. *Kül-Tegin, külüg qaγan, kül bilgä qaγan* ‘славния управляващ каган’, *Külüg čur* ‘именит čur (титла)’, *Külüg sanun* ‘славен пълководец’, *Külüg urunu* ‘славно знаме’ (*Clauson 1972:717–718; Кононов 1980:16–17; Симеонов 1981, 3:55; СИГ-ТЯ 5:711–715*). Тогава ще трябва да разглеждаме *κουλου тερκανὸς* [*ταρκανὸς*], *κълоу* (*κλοу*) *тороканъ* като почетен епитет за привилегия (а не длъжност) за Симеон, чиято служба е била сампис. От това пък ще следва, че в този случай

титулът калу таркан ‘славен таркан’ не е длъжностна титла, а почетно звание (привилегия).

Заслужава внимание поразителното сходство между съставката *κοῦλου*, *κζλοῦ* [**qolu*] от титлата *κοῦλου* (*καλου*) *τερκάνος*, *κζλοῦ* тарканъ и първата част на длъжностната титла *κολοβρος*, *κοῦλουβρος*, *κζλοῦβρην*, които понякога се отъждествяват (*Granberg [forthcoming]:Dictionary* 93). Ще припомня, че *κολοβρος*, *κοῦλουβρος*, *κζλοῦβρην* се етимологизира от тюрк. *qolaγuz*, *qulaγuz* < *qol* (*qul*)-*a-γuz* ‘който води с ръка > водач’ < тюрк. *ko:l*, *kol,qul*, чув. *хул* ‘горната част на ръката, изобщо ръка’ (*Clauson 1972:614–615*; *СИГТЯ* 5:244–245) и суфикса *-gur* >*-vur* >*vr* =βρ/βρ със значение ‘способност за извършване на действие’. Редуването на коренната старотюркиска гласна [o: o, u] съвсем естествено се предава с гр. ου, ο и стб. ъ. По подобен начин и сттюрк. гласна [ü] (в *kül-* ‘славен’) се предава с гр. ου и стб. ъ. Така се е стигнало до омонимията в *κζλοῦ* (тарканъ) и в *κζλοῦ-βρην*, без да има етимологична връзка между тях (не са изключени вторични взаимовлияния на българска почва).

ζουπαν тарκanos ‘жупан, удостоен с почетното звание таркан’

Според *Надписа на Омуртаг от Плиска № 61* [ок. 822] Шун, жупан тарканът (ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν тарκanos), храненик на Омуртаг от рода Кюригир, умрял във войската¹⁰⁹. В съставната титла *ζουпан тарκanos* се натъкваме на нов тип съчетаване на *тарκanos* – не с рангова съставка (подобно на *βορι*, *ζερα*, *ολγου*), а с длъжностна титла – *ζουпан*, която се среща и самостоятелно и със сигурност е означавала второстепенно длъжностно лице в държавната провинциална йерархия (вж. по-нататък). Важното в този случай е, че докато *ζουпан* сочи служебния ранг, *тарκanos* явно показва принадлежност към тарканството като привилегирована прослойка (срв. и *Фехер 1925:82* „жупан е названието на служебното достойнство, а таркан е титлата на класа”), защото е неправдоподобно и двете съставки да означават служби (при това твърде различни), които едно лице трудно би съвместило.

βοιλα тарκanos ‘боил таркан, почетен титул на втория син на българския владетел’

За не свидетелства *Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец*, където един от въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград е: „Πώς ἔχει ὁ πνευματικὸς ἔγγονος τοῦ βασιλέως ἡμῶν τοῦ ἀγίου ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας, πώς ἔχει ἢ ἐκ θεοῦ ἀρχόντισσα, πώς ἔχουσιν ὁ Καναρτι κεινος καὶ ὁ Βουλίας тарκάνος οἱ υἱοὶ τοῦ ἐκ θεοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας καὶ τὰ λοιπὰ αὐτοῦ τέκνα, πώς ἔχουσιν οἱ ἐξ Βολιάδες οἱ μεγάλοι? πώς ἔχουσιν καὶ οἱ λοιποὶ οἱ ἔσω καὶ ἔξω Βολιάδες?“ „Как е от Бога [поставеният] владетел на

¹⁰⁹ Етимология на името Шун вж. у *Симеонов 2008:188–189*.

България? Как е владетелката? Как са канартикинът, боил тарканът, синовете на поставения от Бога владетел на България и останалите му чедра?“. Същата мета-тезирана форма Βουλίας е употребена и в *Житието на Мария Нова*. Известните ми тълкувания на βουλίας ταρκάνος се свеждат до: 1) име на български пълководец от X в. (*Moravcsik 1958, 2:107*), 2) висш чиновник с по-висок чин дори от самите царски синове (*Баласчев 1899:219*, критика на това мнение вж. у *Златарски 1898а:31*), 3) изобщо титла (*Златарски I, 2:433*) или титла на един от синовете на българския цар (*Mango, Ševčenko 1960:247–249; Златарски 1898а:31; Трифонов 1923:44*), 4) титла на втория син на българския владетел (*Андреев 1978:130; Венедиков 1979:61; Бешевлиев 1981а:117; Granberg [forthcoming]:Dictionary 63*), 5) „водач на воинските формирования на боилите и на възрастово-аристократичната им статусна група въобще“ (*Йорданов 1993:76–77*). Почти същия титул (*boila baγa tarqan*) в орхонските надписи носи Тонюкук – управник при трима ханове (*Малов 1951*), най-висш съветник и пълководец на тюркския каган Кутлуг (*Бешевлиев 1981а:117*), представен в паметника на Билге каган като *buγruk* ‘длъжностно лице, служител’ (*Clauson 1972:540*). Контекстът, в който Константин Багренородни употребява титула Βουλίας ταρκάνος (след престолонаследника и преди синовете на владетеля), показва, че може би става въпрос за втория син на владетеля, потенциалния престолонаследник, който е привилегирован боил (по рождение), т.е. боил таркан.

В обобщен вид фиксациите на титула таркан изглеждат така:

Ранг таркан Име	Функция	Дата Владетел	Източник
ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος	жупан, носител на званието за привилегия таркан, <i>θρεπτός άνθρωπος</i>	822 Омуртаг	Надпис № 61
Νεγαβοναης ὁ ζερα ταρκανος	военен и административен наместник на владетеля в северна провинциална област, <i>θρεπτός άνθρωπος</i>	827–829 Омуртаг	Надпис № 60
Анонимен βορι ταρκανος	военен и административен наместник на владетеля в голяма провинциална област	885–886 Борис I	Теофилактово житие на Климент
Θεοδωρος ολγου τραχανος	военен и административен наместник на владетеля в голяма провинциална област	904 Симеон	Надпис № 46
Συμεών ὁ κουλου / καλου τερκάνος Семенъ Кълогъторканъ	славен таркан [почетно звание за привилегия] и сампис	927	Продължителя на Теофан, Продължителя на Георги Монах, Хроника на Георги Амартол
ὁ βουλίας ταρκάνος	почетен титул на втория син на българския владетел	втора четвърт на X в.	Константин Багренородни. За церемониите

В заключение може да се каже, че в България през IX–X в. титулт таркан е бил двуфункционален. Във всички разгледани по-горе фиксации той е засвидетелстван в съчетание или с друга съсловна/длъжностна титла (*βουλίας ταρχάνος, ζουπαν ταρχανος*), или с предхождаща я съставка (*ζερα ταρχανος, олγюу тарханову, βορι τα[ρ]κάνω*). Когато се е употребявал предхождан от друга съсловна/длъжностна титла (боил или жупан) или от епитет (кълу), титулт таркан е означавал вид привилегия, вероятно получавана като награда за определени заслуги или по рождение. За привилегированото положение на тарканите в държавната йерархия свидетелстват множество факти: 1. Това звание за привилегия е носил вторият син на българския владетел (*ὁ Βουλίας ταρχάνος*). 2. От оцелелите осем лица, особено приближени на Омуртаг и Маламир (т.нар. *θρεπτός άνθρωπος*, вж. по-нататък), трима са били таркани. 3. Произхождали са от знатни родове – някои от тях изрично са посочени в прабългарските възпоменателни надписи.

Когато обаче титулт таркан е влизал в съставни титли, предхождан от рангова съставка (*олгюу тарханос, зера тарханос, βορι тарханос*), той е придобивал функция на длъжностна титла, равнозначна на владетелски наместник на голяма административна единица извън централната област, подобно на наместника на хазарския хаган – управителя на Крим (“тарканът е бил областен управител или наместник на българския цар в известна област, зависел е направо от него и, като такъв, вероятно е съединявал в лицето си военната и гражданската власт, подобно на византийските катепани, дуки, стратежи на темите“, *Златарски 1898а:33*). В никакъв случай обаче не можем да сведем длъжността тарканство само до военачалник (*Bury 1912:335*), висок военен чин (*Runciman 1930 [1993:213]*), военна длъжност (*Ангелов, Андреев 1972:110; Андреев 1974:29*), военни функции, свързани главно с командването на войските (*Жеков 2007:282–283*).

Двуфункционалността на титула таркан вероятно е наследена от тюркската йерархична система, където *tarqan* има значение на титла, но и на високо звание. Изворите също подкрепят предположението за подобно едновременно двойно функциониране на титула и в България (а не развитие на едната функция към другата), ако имаме предвид датировката на всяка негова употреба: по едно и също време са засвидетелствани длъжностите зера таркан – 827/829 г., бори таркан – 886 г., олгу таркан – 904 г. и званията за привилегии жупан таркан – 822 г., боил таркан – първа четвърт / първа половина на X в., кълу таркан – 927 г. Съвсем естествена е тенденцията през първата половина на IX в. таркани да са лица с прабългарски имена (Негабонаис и Шун), докато век по-късно – лица с християнски (гръцки) имена (Теодор и Симеон).

Липсват преки данни за това, дали тарканите са образували отделно съсловие, подобно на боилите и багаините (мнение за принадлежността на тарканите към великите и външните боляри вж. у *Андреев 1978:130*). Фактът, че е

регистрирано съчетанието *βουλίας* [*βουλας*] *ταρχάνος* и то като титул на член на владетелската фамилия (втория син на българския владетел, безспорно боил), ясно показва, че тарканите не са формирали отделна класа или съсловие – в противен случай ще трябва да приемем, че едно и също лице е принадлежало към две съсловия. Този, както и всички останали случаи, по-скоро ни насочват към съждението, че тарканите са били каста (прослойка) от хора със специални привилегии, често заемащи високи административно-военни длъжности. Със сигурност титлата е функционирала поне столетие (ок. 20-те години на IX в. докъм 30-те години на X в.) в българския обществен живот.

11. ЖУПАНИТЕ ΖΟΑΠΑΝ, ΖΟΥΠΑΝΟΣ, ΖΩΠΑΝ, ΖΟΥΠΑΝΖ

Титлата жупан се среща в епиграфски и книжовни паметници от VII–X в., срв.:

Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21 βουηλα ζοαпан, ζωαпан.
Надпис на Омуртаг от Плиска № 61 ὁ Χσουνος ὁ ζουпан тарχανος θρεπτὸς ἄνθρωπος. *Надпис от с. Могила № 63 ζουπανος θρεπτὸς ἄνθρωπος.* *Дарствена грамота на херцог Тасило III [777] ioran qui vocarue Physso.* *Надпис от Преслав № 53 τωυρτωυνα πηλε ζωпан.* *Надпис върху чаша на жупан Сивин № 87 Σηβην ζουπανος μεγας.* *Константин Багренородни. За управлението на държавата ζουπάνουος γέροντας 29, 67; τοῖς ζουπάνοις 32, 120; τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας 34, 8.* *Добруджански надпис [943] ...гърьцьгъхъ в] лѣто с :чъ н:а прн дѣнмнтрѣ ... жупанѣ.* *Закон за съдени на хората довлѣтътъ во жупаномъ архуосин княжа частъ, аще н жупанн таβουλάριοι соутъ.* *Житие на Анин (Супрасълски сборник) л.561 жоупанъи н сановнѣтъи, множествомъ во воеводъ н казньць н жоупанъ н сановнѣтъинн, л. 562 сановнѣтїи н жоупанн.*

βουηλα ζοαпан

Единственото свидетелство за тази двусъставна титла е *Надпис от съкровището от Наг Сент Миклош върху съд №21 βουηλα. ζοαпан. τεση. δυγητοιγη. βουταουλ. ζωαпан. таγρογη. ητζιγι. тαιση.* Съкровището от 23 съда може да се свърже с културата на прабългарската родова аристокрация през VII–IX в. (*Ваклинова 2003:784–788*, където са изложени и други датировки и локализации) на фона на широка хетерогенна културна среда: сасанидска, византийска и согдийско-алтайска. *Надписът върху съд № 21* се различава различно от изследователите, срв.: 1. „Зоапан Боила направи този тас, този тас за пиене Зоапан Бутаул бе пригоден да го закачи“. 2. „Чашата на Боила Зопапа, направена от Ботаул, чаша за пиене за обкръжаващите Зопапа“. 3. „Боила Зоопан направи този тас, Бутаул Зоопан го закачи за пиене“. 4. „Буила жупан гравира юнашката борба, Бутаул жупан гравира кръста отвътре“ (вж. още варианти у *Москов 1981:91; Попконстантинов 1993:149*). Въпреки че някои учени схващат *βουηλα ζοαпан*

като лично име, по-скоро в случая става въпрос за съставна титла (*Фехер 1925:58*), с която е бил удостоен боил на длъжност жупан. Можем да тълкуваме *βουηλα ζοαπαν* в две посоки: 1) през датирания период жупаните са били избрани от средата на боилите, т.е. са принадлежали към боилското съсловие (*Койчева 1982:215*) или 2) чашата е принадлежала на определено високопоставено в йерархията лице, боил по произход, изпълняващо службата жупан, без това да означава, че всички жупани са били боили. Като отчитам и другите фиксации на *ζοαπαν* в изворите, втората хипотеза изглежда по-правдоподобна. Надписът не хвърля никаква светлина върху съдържанието на титлата.

iopan qui vocatur Physso; iuppanus, zuppani

Жупан на име Physso се чете в *Дарствена грамота [777] на херцог Тасило III* [ум. 778], писана на латински, за чийто неоцелял оригинал се съди по двата му по-късни преписа от XIII и XIV в.: ... *et decaniam de (illis Sclavis) quos sub illos actores sunt qui vocantur Taliup et Sparuna... quos infra terminum manent quem coniuravit ille iopan qui vocatur Physso* (цит. по *Malingoudis 1972–1973:64–65*). В грамотата жупан Фисо (*iopan Physso*) стои най-високо в йерархията сред посочените трима управители на област в поречието на Дунав, която била населена със славяни, живеещи близо до манастир (на територията на средновековна Словения). И тримата носят неславянски имена (*Physso, Taliup, Sparuna*) въпреки че управляват област със славяни. Документът категорично свидетелства, че най-късно в средата на VIII в. (а вероятно и много по-рано) титлата жупан като длъжностно лице – управител на област – е функционирала сред славяните и че нейни носители са били неславяни. Допуска се, че тези функционери (*actores* според грамотата) освен военно-административни функции са имали и данъчни (фискални) и съдебни правомощия (*Malingoudis 1972:64–65* и цит. лит.). И в хърватски документи на латински език, датирани от средата и втората половина на IX в., се откриват сведения за жупани сред славяните, срв. *Грамота на княз Търтимир [852]*, в която петима негови служители са наречени *iuppanus*, и *Грамота на княз Мутимир [892]*, в която сред приближените му има и *zuppani* (*Грачев 1972:203–204*).

ζουπανος

Самостоятелно титлата *ζουπανος* е засвидетелствана в *Надпис от с. Могила № 63* вероятно от времето на Омуртаг (името на владетеля, по традиция изписано на първия ред, не се чете, но е налице ясна аналогия с другите възпоменателни надписи). Не е запазен и вторият ред на надписа, където е стояло името на жупана (а може би и/или друга титла, предхождаща *ζουπανος*), но се съобщава, че той е храненик на кана (*θερεπτορ μου ἦτον*) от рода Ермиар, който се разболял и умрял. Посочването на рода (несъмнено знатен, идентичен с ерми, рода на Гостоуџъ [Органа] в *Именника на българските канове*) и удостояването

с привилегията храненик говорят за високо обществено положение, но отново не предоставят данни за самата длъжност *ζουπανος*.

ζουπάνους γέροντας, τοῖς ζουπάνοις, τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας

Неколкократно споменавания на жупани има у *Константин Багренородни*. За управлението на държавата: *ζουπάνους γέροντας* 29, 67; *τοῖς ζουπάνοις* 32, 120; *τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας* 34, 8 (*Moravcsik 1949:124, 158; ГИБИ 5:198–220*). Първото споменаване се отнася до славянските племена (хървати, сърби, захълмци, дукляни), които по времето на император Михаил II [820–829] нямали князе, а само старейшини жупани (*Ἀρχοντας δέ ... πλὴν ζουπάνους γέροντας*), какъвто обичай имали и останалите славяни. Във второто споменаване на титлата Константин Багренородни визира сръбския архонт Властимир [850], който дал дъщеря си за жена на сина на Белоя, жупан на Требине (*τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας*). Така известието свидетелства, че в средата на IX в. жупан Белое е управлявал не един район, а цялата Требинска област, която наброявала не по-малко от девет такива района (*Грачев 1967:36, 42*). В третото споменаване на жупани Константин Багренородни визира военните действия на Симеон срещу сръбския княз Захарий [924], когато българите известили на тамошните жупани (*τοῖς ζουπάνοις*) да дойдат при тях и да приемат за княз Чеслав. Явно и в трите коментирани случая става въпрос за местни управници при южните славяни, които отначало [ок. 820–829] са стояли начело на племенни подразделения, но вече към 850 г., 924 г. са оглавявали териториални и административни единици. Че през X–XII в. властта на жупана не е била ограничена на територията на един район, а се е разпростирала на територия от няколко района, свидетелства *Дуклянският летопис* (*Грачев 1967:37–38*).

[*τωρτωνα*] *πηλε ζωπαν*

Титлата *πηλε ζωπαν* се среща в инвентарния *Надпис от Преслав № 53*, в който най-напред се описва военното снаряжение на ичергу боила (вж. по-горе), а после това на *τωρτωνα πηλε ζωπαν εστρυγην куπε κ' τωυλσχη μ' αλχашη купе α' χλωβρην α'*. Изясняването на съставната титла *πηλε ζωпан* изисква преди всичко изясняване на нейната първа съставка *πηλε*, а също и на предхождащото я определение *τωρτωνα*, което може допълнително да осветли съдържанието на титлата. Затова най-напред ще поразсъждавам върху съставката *πηλε* [**pile*], по отношение на която са изказани различни мнения, свързващи я с: 1) осм.-тюрк. *ile/bile* 'съюз и, наречие заедно' (*Venedikov 1950:176, 186; Moravcsik 1958, 2:330; Altheim 5:312–317*), 2) императивно-желателна форма на тюркската глаголната основа *pil-* (*Димитров 1991:17*), 3) тюрк. *baş, ba:š, paš* 'глава, главен, началник, възглавяващ, ръководител, старши', засвидетелствано още в ранните тюркски паметници. В последната етимология, към която се придържам като лингвистично най-издържана, в прабълг. *πηλε* **pile* са налице

следните езикови особености: 1) началното *p-* : тюрк. *b-*, чув. *p-*; 2) средисловното *-i-* : тюрк. **-a-*-, което може да се обясни или с диалектни различия, или с аналогичната в чувашки език тенденция на стесняване на широките гласни и по-конкретно преход *a > i*, ако гласната е кратка; 3) явлението ламбдацизъм (прабълг., чув. *l*: тюрк. *š*), което е архаична алтайска черта в суфиксни морфемни (Делева 1997:13; Granberg [forthcoming]:Dictionary 104, Phonology №№ 17, 40, 82, за *baš* вж. Clauson 1972:375–376; Севортыян 2:85–88; Pritsak 1981:45; СИГТЯ 5:673). С оглед на етимологическата обосновка приемам тълкуването на *πηλε ζωπαν* като главен жупан, т.е. такъв, който стои начело на останалите жупани.

Опитите да се изведе значението на лексемата *τωρτωυνα* в израза *τωρτωυνα πηλε ζωπαν* от *Надпис в Преслав № 53* отвеждат до следните известни ми тълкувания: 1) тюрк. *tordu* ‘племе, род’ + *-na* [ок. за принадлежност *Dat. sg.*] (Venedikov 1950:176, 18 и приведените паралели с якут. *torot* ‘произход’, уйгур. *tarik* ‘съотечественик’, чаг. *toria* ‘семейство, произход’); 2) тюрк. *töürtown*, *törtön* [числит. 40] <*tört*, *dört* [числит. 4] + *oun*, *on* [числит. 10] + *-na* [ок. за принадлежност *Dat. sg.*] (Pritsak 1981; Granberg [forthcoming]:Phonology 31); 3) тюрк. отглаголно име от *türemek*, *türetmek* ‘правене, направляне, направа’, откъдето *τωρτωυνα πηλε ζωπαν* се превежда като ‘жупанът да знае за направата на ...’ (Димитров 1991:17–18, 20). От лингвистична гледна точка последното предположение е уязвимо и затова няма да го коментирам. Колкото до етимологическите паралели на *τωρτωυνα* с тюрк. *tordu* ‘племе, род’ и други подобни форми¹¹⁰, може да се каже, че все пак те стоят далеч от прабълг. *τωρτωυνα*, нямат общотюркиска употреба (такава имат *uruq*, *uq*, *uquš*, *oquš* ‘род, племе, народ, потомство, поколение, каста’, *oba* ‘род, племе’, *bod* ‘род, народ, племе’, СИГТЯ 5:307–308, 318, 323–324) и затова изразът *τωρτωυνα πηλε ζωпан* трудно може да се преведе като ‘и за племето си жупанът [притежава]’ (Venedikov 1950:176) или ‘племенния жупан’ (Гюзелев 1971 [2007:133]).

Най-възможно и етимологически издържано изглежда предположението на Прицак, че прабълг. *τωρτωυνα* отразява тюрк. числително *töürtown*, *törtön* [40] (за *tört*, *dört* [числит. 4] вж. Радлов 3, 1:1258; Altheim 5:314–315, който превежда *τωρτωυνα πηλε ζωпан* като ‘заедно с 4 жупана’; Clauson 1972:534; Севортыян 3:284–286; Левин 2001:176), т.е. става въпрос за ‘жупан на четири десетици, т.е. на четири отделения войници’ (Pritsak 1981:45). Според Прицак се визира чисто военно образование (взвод) от 40 войника (четири подразделения от по десет войника). Действително, инвентарният *Надпис от Преслав № 53* съобщава, че *τωρτωυνα πηλε ζωпан* е имал на разположение *εστρυγην*

¹¹⁰ Към цитираните от Венидиков форми могат да се добавят още и сттюрк. *törküm* ‘род, племе’ (ДТС 1969:581), чув. *туртулла* ‘родствен’, *турту* ‘родство, родствена връзка; родственици’ (ЧРС 1982:497), тюрк. *tardus* ‘народ’ (паметник на Тонюкук, Малов 1951:427), кирг. *тукум* ‘племе, род’, туркм. *тайма* ‘племе’, *тире* ‘род’ и др.

κυπε κ' ("20 люспести ризници" *Venedikov 1950:175*; *Бешевлиев 1979:188*; „20 брони“ *Altheim 5:312–317*; „20 шлема“ *Pritsak 1981:43–44*; *Ждраков, Делева 2000:71*; „20 подплатени ризници“ *Димитров 1991:14–15*) и *τωυλσχη μ'* („40 шлема“ *Venedikov 1950:174*; *Бешевлиев 1979:188*; *Altheim 5:312–317*; *Москов 1997:48–51*; „40 нагръдници“ *Pritsak 1981:47–48*, *Ждраков, Делева 2000:71*). Описаният брой ризници и шлемове, респ. шлемове и нагръдници (*εστρυγην* = 20, *τωυλσχη* = 40) наистина биха могли да се разпределят между 40 войници. Прицак приема *πηλε ζωπαν* за командир на четири взвода лека кавалерия (*Pritsak 1981*). В същото време снаряжението сочи не особено висок ранг лице с военни правомощия, притежаващо: 1) много по-малко ризници и шлемове от *ητζουργου βοιλα*, *υκ βοηλα*, *σετητ βαγαηνος* и *βαγατουρ βαγαинос*; 2) приблизително толкова ризници, колкото имат *υκ βαγαηνος* и *βηρη βαγαηνος*; 3) под него остават само омирът (вж. по-нататък) и *ητζηργου βαγαηνος*. *Надписът от Преслав № 53* съобщава, че *τωυρτωυνα πηλε ζωпан* е имал на разположение освен посочените ризници и шлемове още и *αλχαση κυπε α'* („ризница от халки“ *Venedikov 1950:174, 176*; „верижна ризница“ *Бешевлиев 1979: 88*; *Altheim 5:312–317*; *Москов 1997:37*; „изплетена от халки ризница“ *Димитров 1991:20*; „меден шлем“ *Pritsak 1981:47*) като лично снаряжение на *τωυρτωυνα πηλε ζωпан*-а. В самия край на надписа се съобщава, че *τωυρτωυνα πηλε ζωпан* е имал на разположение още и *χλωυβρηη α'* („особен вид шлем“ *Venedikov 1950:174*; „*κολοβρος*, т.е. водач, въпровождач“ *Altheim 5:316*; „шлем?“ *Бешевлиев 1979:188*; „обръч, пръстен от метал или кожа“ *Granberg [forthcoming]:Dictionary 116*; „къс, парче“ *Pritsak 1981:47–48*; „каменно-метална машина“ *Димитров 1991:18–19*). Най-явни са етимологическите паралели с тюрк. *kalbuz, qalbuz* ‘буца, къс, парче’ (*ДТС 1969:411*; *Clauson 1972:617*; *Pritsak 1981:47–48*), а според Гранберг в прабългар. *χλωυβρηη* [**qloubrin* Acusative, *qloubri-a*] може да се види по-древното несъхранено **qo:lburi-a* ‘пръстен, халка, кръг, обръч, колело’, в което пратюркските дълги гласни са се развили в прабългар. дифтонги (*o:* > *ou*), настъпила е редукция в неударена сричка (*-buri* > *-br-*) и е настъпила метатеза (*oul* > *lou*) (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 116*). Не е изключено под *χλωυβρηη* да се визира вид метателна машина за хвърляне на буци, камъни или други подръчни материали. С оглед на втората етимология би могло да става въпрос пък за някакви колела, с което са се придвижвали бойните машини или за някакви обли камъни (или други материали с кръгла форма), хвърляни от машините. В този контекст заслужава да се припомни сведението от *Хронографията на Теофан Изповедник* за това как Крум се отправил [813] с войската си срещу Месембрия с бойни и обсадни машини, след като някакъв покръстен арабин научил българите да изработват такива машини (*ГИБИ 3:286*). Доста подробно различните бойни оръдия са описани в *Scriptor incertus* (*Bekker 1842:335–362*; *ГИБИ 4:16–24*), респ. в *Хрониката на Псевдо-Симеон* (*ГИБИ 5:173*), разказващ за Крумовото нападение на Цариград. Сред обсадните средства са огромни метателни

машини (*μηχανήματα*), триволи и петраволи (*τριβόλους τς και τετραβόλους/πετραβόλους*)¹¹¹, огнеметни и каменометни машини (т.е. огнехвъргачки и каменохвъргачки *πυρόβολά τε και λιθόβολα*), топки (шарове *σφαίρας*)¹¹², които биха могли да се свържат с прабълг. *χλωυβρην*. Сред останалите съоръжения, използвани при нападението на кан Крум, са посочени още градопревземачи (подвижни бойни кули), костенурки или куританки (*χελώνας*)¹¹³, високи стълби (за изкачване на стените), лостове, кирки (копачки за подкопаване на стени), овни (машини за разбиване и пробиване на обсадните стени) и поставки (за метателните машини, изхвърлящи стрели), скорпиони за хвърляне на стрели и прашки, всякакви съоръжения срещу зъберите на стените (по-подробно вж. у *Златарски I, 1:279–280, 415–420*; както и *ГИБИ 4:23–24; ГИБИ 5:173; Вуру 1912:133–134*). Костенурките, триболите, стенобойните машини, дървените кули (*χελώνας, τούς τριβόλους, τὰς ἐλεπόλεις, τούς πύργος*) са били използвани и при аваро-славянската обсада на Цариград [626], вж. *Слово за обсадата на Цариград (ГИБИ 3:54)*. В тази връзка може да се допълни и известието на *Приск. Excerpta* как при нападението на илирийския град Ниш [средата на V в.] хуните използвали греди, поставени върху колела, за да бъдат по-лесно придвижвани (*ГИБИ 1:91*).

ζουπαν тарканος

Според *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61* Шун, жупан тарканът (*ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν тарканος*), храненик на Омуртаг от рода Кюригир, умрял във войската. Както вече видяхме, *ζουпан* сочи служебния ранг (в случая с военни функции), докато званието *тарканος* показва принадлежност към тарканството като привилегирована прослойка. Затова не мога да се съглася с мнението, че титлата жупан (по-присъща за славянските племена) в съчетание с прабългарската титла таркан е образувала една композитна титла – жупан таркан, която е била израз на привличането на славянската аристокрация в прабългарското управление през IX в. (*Койчева 1982:216*).

Σηβην ζουπανος μεγας

Върху украсена *сребърна чаша*, намерена в гроб в Преслав, е гравирани надпис *Κ[ύρ]ιε βο[ή]θη* (1 ред) *Σηβην ζουπανος μεγας ἤς Βουλγαρηαν* (2–6 ред) Господи помози. Сивин велик жупан в България (*Тотев 1964; Бешевлиев*

¹¹¹ Според някои (*Златарски I, 1:416–417*) става въпрос за западните *tribuli, petraeae*, т.е. капутли, огромни метателни машини, с които се изхвърлят големи каменни блокове за разбиване на стени, а според други (*ГИБИ 4:23; ГИБИ 5:173*) – за железни тризъбци, с които се спъвала конницата на неприятеля, и четиризъбци.

¹¹² Големи кръгли камъни (до 100 кг.) за хвърляне от метателните машини (*Златарски I, 1:417, 419*).

¹¹³ Дървени навеси за прикритие на войниците при обсада (*Златарски I, 1:417*), подвижни дървени прикрития за войниците (*ГИБИ 5:173*).

1979:№ 87). Първият ред датира надписа във времето след Покръстването, но тъй като е бил допълнително гравирани (буквите в него са по-малки и неравномерни в сравнение с останалите), е възможно и да предхожда Покръстването (Тотев 1964)¹¹⁴. Личното име на притежателя на чашата Сивин е прабългарско, като не са изключени и ирански (согдийски) паралели (Бешевицев 1979:235–236). Словоредът не е славянски и затова титлата ζουπανος μεγας не е равнозначна на славянската μεγας ζουπανος, каквато са носили държавните глави в Сърбия, Далмация и други западнославянски държави, т.е. двете титли са еднакви само по форма, но не и по значение (Бешевицев 1979:236). Вероятно е живял по времето на княз Борис-Михаил, бил е един от неговите велможи, надживели християнизацията (Овчаров 1998а), или лице от придворната йерархия, подчинено на владетеля и резидиращо в столицата (Койчева 1982:218). Като имаме предвид, че жупаните не са принадлежали към най-висшата държавна йерархия, трудно ще се съгласим с твърдението, че Сивин „е бил не само един от великите боляри, но и шестият от онези, които се намирили във вътрешната област ... и е влизал и в централното правителство на България“ (Венедиков 1979:47). С оглед на съставката μέγας ‘велик’ можем да предположим, че Σηβηην ζουπανος μεγας е стоял над всички жупани в България. Дали обаче под тази двусъставна титла се крие прабълг. πηλε ζωπαν ‘главен жупан’ от Надписа в Преслав № 53, или става въпрос за някакъв друг високопоставен жупан, остава в сферата на догадките.

Димитър жупанъ

Десетилетия след Сивин ще да е живял Димитър жупанъ, за чиито действия срещу гърците, вероятно свързани с отбраната на поверената му област, споменава Добруджанският надпис [943] (въ гърцѣхъ... въ лѣто сѣчн:а... при дѣмнѣтъ въ... жупанѣ...). Колкото и да е фрагментарен надписът, неговият контекст подсказва, че по това време жупанът сигурно е бил местен военно-административен управител (в Северна Добруджа, където е намерен надписът), щом чрез неговото жупанство се датират военни действия. Изказани са различни хипотези за историческото съдържание на надписа (Гюзелев 1968; Божилков 1973; Добрев 1985:601–602), сред които най-правдоподобна е тази за военна победа на българите начело с държавния функционер жупан Димитър над печенезите, опитващи се да нахлуят [943] в България (Гюзелев 1968), респ. в управляваната от него българска административна област, обхващаща Добруджа или част от нея (Божилков 1973).

Обобщените свидетелства за наличието на жупани изглеждат така:

¹¹⁴ Аргументи за датировка XI в. вж. у Михайлов 1996.

Ранг жупан Име	Функция	Дата Владелец	Източник
βουηλα ζοαπαν, ζωαπαν		VII–IX в.	Надпис върху съд № 21 от Наг Сент Миклош
ioran qui vocatur Physso	неславянин, управител на област със славяни	777 г.	Латинска грамота на херцог Тасило III
ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν тарканος	жупан, удостоен с почетната привилегия таркан, с военни функции; θρεπτός άνθρωπος	ок. 822 Омуртаг	Надпис № 61
Нечетящо се име на ζουπανος	θρεπτός άνθρωπος	Омуртаг?	Надпис № 63
[τωυρτωυνα] πηλε ζωпан	главен жупан, имал на разположение 20 ризници и 40 шлема	първа половина на IX в.	Надпис № 53
ζουπάνους γέροντας, τοῖς ζουπάνοις, τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας	местни князе (старейшини) у славянски племена, жупан на Требине	820–829, 850, 924	Константин Багренородни. За управлението на държавата
Iurpanus, zuppani	служители сред хърватите	852, 892	Грамоти на Търпимир и Мутимир
Σηβηην ζουπανος μεγας	велик жупан	Борис-Михаил	Надпис № 87
Дѣвнмнтрѣ ... жупанѣ	местен управител (Северна Добруджа)	943	Добруджански надпис

Фиксациите на титлата жупан в някои преводни паметници от времето на Първата българска държава хвърлят допълнителна светлина върху съдържанието ѝ. В *Закон за съдене на хората*¹¹⁵ се казва, че при победа на война една шеста част от плячката трябва да вземе князът (*δημόσιος*), а на жупаните стига княжески дял (доявлѣтъ бо жюпаномъ *ἀρχουσιν* княжа частъ). Вижда се, че по отношение на полагащата му се военна плячка жупанът (в съответствие с гр. *ἀρχων* ‘наместник, управител на област’) е бил равнопоставен на княза, което говори за високото му положение в йерархията (освен с жюпанъ гр. *ἀρχων* се превежда и с *къметъ*, *Гавликова 1989: 62*). Втората употреба на жюпанъ в същия паметник превежда необичайно гр. *ταβουλάριος* ‘юрист, адвокат’ (свѣднтелн словъха да не свѣдѣтельствуюють глѣце· яко слышахомъ ѿ кого···аще н жюпанн соуть), т.е. налице е адаптиращ славянския еквивалент, използван поради липса на длъжността ‘адвокат’ у славяните (*Максимович 2004: 40, 102–103*, вж. и с. 78 за глосирането на титлата в печатната руска крѣмчая). Преводът подсказва, че сред западните славяни, където по-скоро е направен преводът на *Закон за съдене на хората*, към края на IX в. жупанът ще

¹¹⁵ Славянският превод на кратката му (най-ранна) версия се свързва с Велика Моравия или България от втората половина на IX в.

да е изпълнявал и някакви съдебни (юридически) функции, щом е бил предпочетен от преводача да замести практикуващия юрист в гръцкия текст.

От друга страна, *Житието на Анин в Супрасълския сборник [X в.]* разказва как боляринът Троконд тръгнал да получи в пустинята изцеление от светия отшелник Анин, придружен от военачалници, жупани и знатни сановници. Срв. л. 561, 7 мѣжа жоупанъ и сановнтъ; л. 561, 24–25 прѣде съ множествомъ воеводъ и казньцъ и жоупанъ и сановнтъиимн, л. 562, 25–26 нже съ волярнномъ троконднемъ сановнтнѣ и жоупани. Липсата на гръцки текст (неустановен засега) затруднява по-конкретните лингвистични наблюдения, но все пак прави впечатление, че жупаните са изброени (чрез съчинителна, а не подчинителна връзка) редом (веднѣж пред, веднѣж след) със сановниците, което определено насочва към факта, че те са възприемани от старобългарския преводач като нещо различно от сановнтъ. Последните са притежавали висок сан, някакво достойнство (напр. били са от прочут род), без обаче задължително да са изпълнявали длъжностни функции, докато жупаните явно са имали такива. От друга страна, жупаните са изредени между сановниците и множествомъ воеводъ и казньцъ, т.е. военачалници – по-големи (воеводъ)¹¹⁶ и по-малки (казньцъ)¹¹⁷ по ранг.

Известният *Надпис на Георги [X в.]*, намерен в Мурфатлар, Басарабия, чието начало някои учени разчитат като [ж]оупан и нмлетъ георге· ꙗц тебе там мѣ естъ ѣкъ крѣннъ и рѣжѣтъ... (*Barnea, Ștefanescu, 1971:212, 216*), след направената корекция на прочита (тоупан дѣллетъ георгеѣѣ цркъве каменън съкън крѣннъ и рѣжѣннъ... Тупай направи каменна църква на [св.] Георги..., *Popkonstantinov 1987:128–133; Kronsteiner, Popkonstantinov 1994:79*), не би могъл да се използва като източник на сведения за жупаните, тъй като в крайна сметка надписът не съобщава за никакъв жупан Георги.

Така сведенията от оцелелите епиграфски и книжовни извори (домашни и преводни) очертават по следния начин функциите на жупаните през IX–X в. Според прабългарските надписи от времето на Омуртаг някои от жупаните са имали привилегията на храненици на владетеля, имали са знатен произход и са носили почетното достойнство таркан (жупан таркан Шун от рода Кюригир *Надпис от Плиска № 61*, анонимен жупан от рода Ермиар *Надпис от с. Могила № 63*). Инвентарният *Надпис от Преслав № 53* (също от първата половина на IX в.) свидетелства, че е имало главен жупан (πρῆλε ζωπαν) – длъжностно лице с военни прерогативи. Зачисленото му снаряжение сочи не особено висок ранг военно лице, стоящ много по-ниско от ичергу боила, главния боил и σερτητ βαγαηος и близко до багатур багаина. Като военни предводители, аналогични

¹¹⁶ Явно тук значението на воевода е ‘военачалник’, а не ‘управник, властник’, щом става въпрос за множествомъ воеводъ.

¹¹⁷ Същият израз въеводы нхъ и казньца στρατηγούς καὶ ταξίαρχας (Пс. 73:14) се чете и в *Чудовския псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски* (с преславски протограф от времето на *Супрасълския сборник*), където казньць таξίαρχος означава ‘командир на отряд, чета’.

на гръцките стратегии, са представени и жупаните у маджарите в *Историята на Йоан Кинам* [1118–1176], в която се разказва за войната между унгарци и византийци, започнала през 1128 г., и в частност за онези от маджарите, които успели да побегнат, но щом стигнали реката, били пленени от византийската флота: живи попаднали в ръцете на ромеите петима от стратегите, които те самите наричали жупани (*στρατηγῶν μὲν, οὓς αὐτοὶ [Οὔννοι] ζουπάνους καλοῦσι, πέντε*). Мнозина от тях са били прочути и по рождение с добро положение (*Meineke 1836:274, 8; ГИБИ 7:209–262*). Макар и по-късен по време [XII в.], текстът на Йоан Кинам красноречиво описва жупаните като военни предводители по време на военни действия, може би равни на византийските стратегии (в латинския превод *ex ducibus quidem*). Не случайно сред източните народи титлата жупан означава и ‘предводител на войската’ (*Ждраков, Делева 2000:70*). От факта, че в този надпис един след друг са споменати *ητζουργου βοιλα* и *τωυρτωυνα πηλε ζωπαν-α*, може да се допусне, че по аналогия на ичергу боила жупанът също е бил военно-административен функционер, макар и върху далеч по-малка област, длъжностно лице от провинциалното управление със значителни военни прерогативи по време на война и с големи административни пълномощия в мирно време (*Койчева 1982:217–220*), „военен и политически началник на една област или на един окръг“ (*Фехер 1925:57*), „управител на голямо административно подразделение“, „териториален управител“ (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 71*).

Вече стана въпрос, че по времето на император Михаил II [820–829] южните славяни (хървати, сърби, захълмци, дукляни, но и останалите славяни) са имали старейшини жупани (*ζουπάνους γέροντας* *Константин Багренородни. За управлението на държавата*), т.е. племенни, родови старейшини. Затова, а и защото прабългарското социално устройство било основано на родов принцип, някои учени приемат, че и в прабългарските надписи титлата означава „племенен старейшина или княз“ (*Успенский 1905:199*), „глава на всяко племе (род)“ (*Bury 1912:334*). Бешевлиев дори изказва предположение, че и прабългарите, подобно на славяните, са се делили на жупи, тъй като жупаните Сивин, Шун, Кюригир са прабългари (*Бешевлиев 1981:56*).

С предположението, че отначало и сред прабългарите титлата *ζωπαν*, *ζωαπαν*, *ζουпан*, *ζωпан* може би е била свързана с родовата организация, се свързва и първоначалното тълкуване на тюрк. *čub* (hарах legomenon) от старотюркските паметници на Могилиян и Кюл Тегин, като ‘народностно подразделение’, срв. израза *alti čub soγdaq*, превеждан като ‘шест рода (?) согдийци’ (*Падлов 3:2184*) или ‘шест [владения] на народа на согдийците’ (*Малов 1951:31, 40, 376; Малов 1959:16, 20*); като родово име на владетелски согдийски династии разглежда *čub* Маркварт (още мнения в тази посока вж. у *Кляшторный 1964:79*). Впоследствие обаче се стига до заключението, че лексемата *čub* от израза *alti čub soγdaq* означава ‘област’ и е калка от кит. *čiu, chou* ‘област, район, окръг’, срв. съответно превода ‘согдийците от шестте окръга’, където

се визира област от согдийски колонии в Южен Ордос – Северен Шанси към 679–786 г. (*ДТС 1969:39, 156*). Именно тази идентификация, направена най-напред от Пулибланк (*Pulleblank 1952*), се възприема впоследствие в изследователската традиция (*Кляшторный 1964:79–80, 93–94; Clauson 1972:394*); „жупанъ е от ирански произход със значение ‘община’, която в Согдиана е засвидетелствана като „жуп“, а в Турския хаганат като „чуб“ (*Ждраков, Делева 2000:70*). Тогава, ако приемем, че съществува връзка между прабълг. ζοαπαυ и сттюрк. *čub* (< кит. *čiu, chou*) ‘област, район’, ще имаме основания да разглеждаме прабългарския ζοαπαυ като административно лице, функциониращо в дадена област. Още повече, че в тюркски (хакаски) е регистрирана лексемата (с несигурно произношение) *čupan/čoban/čoron* ‘второстепенен служител, селски вожд’, ‘помощник селски кмет’ (*Menges 1959:178*), ‘помощник на старшия (по положение) в някакво населено място’ (*Баскаков 1985:54*), откъдето е попаднала в унг. *ispán, spán, espán, ispány* ‘регионален префект, граф’ и в някои славянски езици със значение ‘областен, районен началник’ (*Clauson 1972:397–398; Granberg [forthcoming]:Dictionary 70*). Според някои изследователи тюрк. *čupan* е заето от китайски (*čoran : žoran : župan : joran* < кит. *tsou-pan* ‘секретар, канцлер’, *Ramstedt 1951; Баскаков 1985:30, 41; Добрев 2005a:383–384*). Наличието на ζοαπαυ в *Надпис от Наг Сент Миклош върху съд № 21*, на *ioran qui vocatur Physso* (неславянин) – управител на област със славяни в *Грамота на херцог Тасило III*, на множество жупани в *прабългарските надписи* насочва към аваро-хунски, респ. прабългарски произход или поне към прабългарско посредничество (*Moravcsik 1949:30; Преображенский 1:275; Трубочев 1967:73; Malingoudis 1972–1973:75–76* и др.; вж. привържениците на това мнение у *Procházka 1968:7–10; Лекова 2009:187–191*; според *Фасмер 2:66* това е малко вероятно). Именно в паметници от неславянски (прабългарски) произход са най-ранните споменавания на титлата [края на VII – средата на VIII в.]. От друга страна, в словообразователно отношение са очевидни аналогиите с прабългарски титли като кавхан, таркан, копан, което също би могло да се тълкува като аргумент, че титлата жупан е заемка от (или с посредничеството) езика на прабългарите, откъдето лесно би могла да попадне в южнославянски и източнославянски паметници. Фактът, че тя е позната на всички славяни, включително и на западните, предполага, че ако жупанъ е била заета от славяните, това ще е станало много рано – по времето преди разпадането на славянската общност на западен, южен и източен клон (*Делева 2000: 10–111*). Ранното заемане ще е станало преди VII в. (*Надписи върху съдове от Наг Сент Миклош*), преди времето [777], когато *ioran qui vocatur Physso* е управлявал област със славяни (*Дарствена грамота на херцог Тасило III*) и преди времето на император Михаил II [820–829], когато вече сред южните славяни функционира старейшини жупани (*ζουπάνους γέροντας Константин Багренородни. За управлението на държавата*).

От друга страна, титлата жупан е позната на всички славянски езици със значения ‘длъжностно лице, началник на комитат’, ‘управител на окръг’, ‘управител на жупа, глава на род’, ‘селски старейшина или съдия’. Обикновено привържениците на славянското (индоевропейско) потекло на лексемата я разглеждат като производна от жупа, която в различните славянски езици има широка семантика ‘окръг, област, енория; община, семейство, челяд; селска задруга; селско събрание; солна мина’ (*Фасмер 2:66; Procházka 1968:11–14; БЕР 1:559–560*; още поддръжници на тази теза вж. у *Лекова 2009:187–191*). Факт е обаче, че като название на административна единица жоупа е засвидетелствана едва към XI в. – среща се най-напред в хърватски грамоти от този век, дошли до нас в по-късна преработка, а първата ѝ фиксация в сръбски документи е от 1220 г., откогато е Грамотата на Стефан Първовенчани (*Срезневский 1:883–884; Даничић 1863*; липсва в СДЯ, СРЯ), което е трудно обяснимо при наличието на многобройни данни за жупани още през VIII–IX в. При това сведенията за жупани до XI в. засягат само южните славяни – у западните славяни жупа и жупан се появяват от XII–XIII в. нататък и то с по-различни значения (*Грачев 1972:13–14, 16*). Освен това ако титлата жоупанъ е произлязла от слав. жоупа (<*корен *žip-* + суфикс *-an*), трябва да се намери обяснение за суфикса *-an*, който задължително в този случай би трябвало да има агентивно значение, защото изворите сочат жупана като лице-деятел, управител на жупата, и неговото название би трябвало да съдържа агентивен суфикс. В старобългарски (а още и в праславянски) суфикси за *nomina agentis* м. р. са *-(ъ)ннѣъ, -(н)гѣль, -дръ, -ъць, -ъца, -нць, -ѣнн* (днес към тях можем да добавим *-ачь, -овар, -овник*), но никога *-анъ/-ан*, с който суфикс се образуват девербални съществителни, означаващи ‘лица, назовани според склонността им към извършване на действието, посочено от мотивиращия глагол: *забраван, мърморан, повлекан, преструван, развлекан*’ (*Радева 1991:86*). Напротив, суфиксът *-an* има адиективно значение и тогава жупанът би трябвало да притежава качества, присъщи на жупата – такава тълкуване обаче противоречи на известното от изворите за жупана. По принцип в старобългарски (а и в стари славянски) текстове суфиксът *-анъ* е винаги с адиективно значение, вж. напр. *братанъ* ‘братовчед, племенник, който е като брат, който има качества на брат’ (*Индекс 1968:256–257*), както и лични имена като *Δραγάνη* (**Драганъ*), засвидетелствано в Епир, Янина, или *Δραξάνος* *Драгъшанъ* – име на войвода от Воден [ок. 1018] *Хроника на Йоан Скилица*. Затова пък в тюркските езици суфикс *-an* е суфикс за мъжкия клас, обикновено със значение ‘млад мъж в разцвета на силите си’ (*Granberg [forthcoming]:Morphology № 21*). Затова едва ли е възможно жоупанъ да е производно от жоупа, обратно, по-скоро жоупа в значение на административна единица е вторично получено от прабълг. жоупанъ. В същото време обаче на старобългарските паметници (*Зографско* и *Мариинско евангелие, Синайски псалтир, Супрасълски сборник*) е познат коренът жоуп-, срв. жоупелъ, жоупельнъ, жоупнице, свързан с древната

славянска практика на опожаряване на гора със земеделска цел и с обичая да се изгарят мъртвците, откъдето праслав. **žura* е ‘изпепелена за засяване гориста местност’, сродна с жоупелъ, жоупелевнна ‘облаци черен прах и ситни въглени, вдигнали се над изгорената гора’ и жоупнице ‘мястото, където са заровени овъглените останки и пепелта след изгарянето на трупа’, а жупанът е авторитетно лице, което „стои начело на агротехническите работи“ и „възглавява събранieto, присъждащо или разпределящо по жребие дялове от „жупата“ между участвалите в сечта и изгарянето на стопанствата“ (Добрев 1969). Всичко това е дало възможност в езиковото съзнание на славянина прабългарската заемка жоупанъ да се схване като съставена от производна основа жоуп- и суфикс -анъ (според славянския словообразователен модел) и впоследствие вторично да се формира съществителното жоупа (още аргументи в тази посока вж. у Лекова, под печат, Лекова 2009:192–195).

Привържениците на тезата за славянския произход на титула жупан етимологически го извеждат от ие. корен **geu-* (редом с **gou-*) ‘едър рогат добитък, крава’ + индоиран. **panas* ‘пазач, страж’, т.е. цялото значение е ‘стопанин на животни, пастир, овчар’, срв. перс. *šubān*, *čūrān* ‘пастир, овчар’, срперс. *špan*, авест. **šnu.pāna-*, стинд. *gōpas* ‘пазач, пастир’, *gōrayati* ‘пазя’, афган. *γoba* ‘пастир’ (Погодин 1903:243–244; Фасмер 3:195–196; Altheim 4:39; Procházka 1968:11–14; Гавликова 1989; още мнения у Грачев 1972:15); вж. и стинд. *gavya-* ‘стадо от едър добитък’, авест. *gav(a)-* ‘заселване’, стперс. *gau-pati-* ‘администратор, глава на селище’, пехл. *gōpat* ‘титул на согдийски княз’ (Абаев 2:300); срв. и тюрк. *čoran* ‘пастирска звезда’ (СИГТЯ 5:51). Най-вероятно обаче връзката на тюрк. *čupan* ‘второстепенен служител, селски вожд’ (респ. на прабълг. ζοαπαν, ζωαπαν, ζουпан, ζωпан) с перс. *čūrān* (с вторични форми *šabān*, *šubān*) ‘овчар, пастир’¹¹⁸ (а оттам и с всички по-горе приведени индоирански форми) трябва да бъде отхвърлена (Clauson 1972:398). Според Клосон перс. *čūrān* ‘овчар’ е по-късна заемка във всички съвременни тюркски езици (с изключение на югоизточната група)¹¹⁹ – най-ранните фиксации на перс. *čoban*, *čupan* ‘овчар’ в тюркски са от XIII в., а впоследствие от XIV (хорезм.) и XV в. (чаг.). В ст.тюркски (до XIII в.) липсват форми *čoban*, *čupan* със значение ‘овчар’, а единствената им семантика е ‘помощник селски кмет’ (ДТС 1969:157). Връзката между южнослав. **župan* и индоиранските форми със значение ‘овчар, пастир, пазач на добитък > стопанин, господар’ е много съмнителна и поради още един факт – никъде сред индоевропейските названия на едър рогат добитък не е засвидетелствана огласната степен **geu-*, от която единствено би се получила формата **župan* (Трубачев 1967:73). И на трето място трябва да

¹¹⁸ Перс. *čūrān* ‘овчар, пастир’ е заето в рус. като *чабан* и в бълг. като *чобанин* ‘овчар’ (от турски, но с персийски корен, Младенов 1941:687).

¹¹⁹ Напр. лексикографската справка показва, че в уйгурски, киргизки и др. езици липсва лексема *čoran/čoban/čupan* в значение ‘пастир’, а други лексеми изразяват тази семантика.

се отбележи, че никъде в източниците прабълг./слав. ζοαπαν/ζωαπαν/ζουπαν/жоупанъ и тюрк. *čupan, čub* (от кит. *čiu, chou* ‘област’) нямат значение ‘овчар, пастир, стопанин на животни’. Така в съзвучие с Клосон смятам, че връзката и на прабълг. **župan* (гр. ζοαπαν, ζωαπαν, ζουπαν, ζωпан), и на слав. жупан (стб. жоупанъ) с индоиран. **gou-pan* ‘пастир, началник на пастирите’ трябва да се отхвърли (такава връзка приема *Симеонов 1981, 3:54*). След XIII в. в повечето тюркски езици са функционирали две близки по звуков състав, но различни по значение лексеми (пароними): *čupan/čoban/čoron* ‘второстепенен служител, началник на област’, ‘помощник селски кмет’ (с възможни паралели към кит. *čiu, chou* ‘област, район’ или кит. *tsou-pan* ‘секретар, канцлер’) и *čiban, čupan* (с варианти *šabān, šubān*) ‘овчар’ (персийска заемка). Колкото до отношенията между прабълг. и слав. **župan*, съвсем възможна изглежда тезата за много рано заемане от прабългарски (или чрез прабългарски) в праславянски (*Фехер 1925:57; Clauson 1972:398*), за ранен остатък от славяно-алтайските (хуни, авари, българи) лингвистични контакти, чието начало отвежда след втората половина на IV в., когато хуните започват да кръстосват източните граници на Европа (*Granberg [forthcoming]:Introduction 12–13*). Менгес допуска и възможността за съществуването на омонимични прабългарски (алтайски – на монголските авари и тюркските печенези) форми от рода на **županъ* (жоупанъ, унг. *išpān*), и на славянски форми от рода на **γъpanъ, гъpanъ* (прототип на стчеш. *hrān* и изтслав. *pān*), които с течение на времето са могли да контаминират и да сближат значенията си (*Menges 1959:178–179*). Прабългарската титла **župan* (гр. ζοαπαν, ζωαπαν, ζουпан, ζωпан) е обозначавала местен (провинциален) функционер от по-нисък ранг с подчертано военни, но в мирно време и с административни прерогативи (за тях данните са косвени). Свидетелство, че в началото на IX в. в България е господствал административно-териториалният принцип на държавно управление е напр. организирането и разполагането на българската войска именно на териториален принцип, а не по племена и родове. За това известява *Надписът на Крум от с. Хамбарли № 47 [813]*, който разкрива териториално деление в съответствие с тюркската традиция за разпределение според посоките на света: ляво (изток) и дясно (запад) (*Божилков, Гюзелев 1999 [2006]:134; Николов 2005:89*). Оцелелите свидетелства показват, че за разлика от другите длъжности титли, сред жупаните не са фиксирани други рангови отличия освен ‘главен жупан’ или ‘велик жупан’ (πηλε ζωпан, ζουπανος μέγας).

Възможно е при славяните жупаните най-напред да са били племенни старейшини, вождове на племето, включващо няколко рода (в този аспект са сведенията относно 820–829 г. на *Константин Багренородни. За управлението на държавата*, ако той не е използвал по-стари източници, както и съхранените значения ‘глава на род, семейство’ за жупан). Едва след разпада на кръвнородствените съюзи жупанът от представител на племенната дружинна йерархия

се превърнал в управител на териториална област, окръг, т.е. изпълнявал функции, близки до кмета (*Грачев 1967:4; Malingoudis 1972–1973*). Но пак според *Константин Багренородни* към 850 г. [времето на Властимир] сред хърватите, сърбите и др. южни славяни жупаните вече са били чиновници, които са действали наред с други представители на властта, напр. с архонтите (князете), от които те в някаква степен били зависими (аналогична е картината и в *Закона за съдене на хората*, където жупаните вземат княжески дял от плячката). По същото време (а и преди това по времето на Омуртаг) и в България жупаните също са действали като провинциални териториални военно-административни управители, които по време на война са били военачалници.

12. ΚΟΠΑΝΟΣ ВОЕННО ЛИЦЕ, ОТГОВАРЯЩО ЗА СТАДАТА НА АРМИЯТА (БЕЗ ΚΟΝΕΤΕ)

Титлата *κοπανος* е *haxax legomenon* в надгробния *Надпис на Омуртаг от Провадия № 59*, издигнат за възпоменание на *ὁ Κορσης ὁ κοπανος*, храненик (*θρεπτὸς ἄωθροπος*) на Омуртаг, от рода Чакарап, който като отишгъл във войската, се удавил в река Днепър (*Бешевилив 1979:212*). Неяснотата на титлата (*Дуйчев 1940:163*) поражда хипотези за погрешно изписана форма – вм. *καυχάνος* (*Moravcsik 1958, 2:163*), *qap(a)γan* (*Menges 1951:92*) или *ζοπάνος* (*Успенский 1905:199; Вуру 1912:334; Menges 1951:92*). Тези обяснения трудно могат да се приемат поради: 1) изключително нищожната възможност да се допусне грешка във владетелски надпис, 2) голямата разлика в графичното изписване между *καυχάνος* и *κοπανος*. Също така не може да се сложи знак за равенство между длъжностите *κοπανος* и *ταρχανος*, „понеже копан на гръцки означава, който блъска, бие, кове, т.е. това, което означава и таркан“ (*Венедиков 1979:62–63; Венедиков 1981:154*), защото близостта с гръцките форми е само по отношение на корена *κοп-* (вж. *κοπή* ‘удар’, *κόπος* ‘удряне, биене’, *κόπτω* ‘удрям, бия; кова’). Изказани са мнения за *κοπανος* като военна длъжност (*Златарски 1903:96; Андреев 1974:29*), представител на висшия команден състав, без точно да се определя служебният му ранг (*Овчаров 2002:47*). Срв. и паралелите с името на унгарския княз *Киран*=*Κορράνυ* от времето на Арпадите (*Féher 1931:83*), с чеш. и пол. *пан* ‘господин’ (*Бешевилив 1981a:141*), с титлата *банъ* [**ban*] и с втората част на титлата *жупанъ* [**župan*] (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 83*). Според Симеонов титлата е с ирански (тохарски) произход и се състои от следните две части: 1) *ко-* < зап.иран. *gau/gou* [> *gō*] ‘добитък’. 2) *-панος*, *-пан-* < ие. **pana* ‘стопанин, господин, владетел; защитник, пазач’, т.е. *gō-pan* е ‘пазач на добитък, пастир, говедар’ (стинд. *gorá, gōpas*, афган. *γobá* ‘пазач, пастир’, стинд. *gōpayati* ‘пазя’), от което с промяна на началните звучни фрикативни съгласни се е получило **ko-pan-os* (*Симеонов 1981, 3:61*). За първата съставка

могат да се добавят още и паралелни форми от стинд. *go-*, *gāu-*, *gav-* ‘едър рогат добитък; крава’, стперс. *gau-* ‘едър рогат добитък; крава’, перс. *gāu* ‘крава’, *gōg* ‘теле’, пехл. *gāu*, *gō* ‘крава’, афган. *γwā*, согд. **γāw* ‘едър рогат добитък’, сак. *gguhi*, *gūha*, хорезм. *γōk* ‘крава’, авест. *gau-* ‘едър добитък’, осет. *qūg*, *gog* ‘крава’, бел. *гoк* ‘крава’, памирските форми *γōwa*, *γawo*, *γū*, *γau*, *γou* ‘крава; бик’, възходящи към иран. **gau-ka* или **gava-ka* < иран. **gau-*, и.е. **gōu-* (*Абаев 2:312*), а също и стинд. *gōpas* ‘пастир’, *gōpayati* ‘пазя’, афган. *γoba* ‘пастир’. И в съвременния персийски [гав] има значение ‘говедо, диво говеда; дойна крава; работен вол; крава; бик; вол; говеждо месо’, а производните [гавенār], [гави] съответно ‘бик; вол’ и ‘кравешки, бичи, говежди, волски’ (*ПБР 2009:936, 938*).

На този етап не мога да изключа и втора възможна хипотеза, отвеждаща към алтайски успоредици. Единият ѝ вариант би могъл да свърже прабълг. *кoπaνoς* с тюрк. *ka:pan*, *qaban*, *qaran* ‘глиган, дива свиня; общо название за мъжко животно, самец’ с вторични метафорични значения ‘здравеняк, герой, храбрец; велик, висок, победоносен, силен, голям’ (*Радлов 2, 1:408, 439, 652* чаг. *кoпaн*, *1033 кyпaн*; *СИГТЯ 5:156*). Семантиката ‘общо название за мъжко животно’ се среща във всички тюркски езици с незначителни изключения (*СИГТЯ 5:156*). Слабост на подобна етимология обаче е фактът, че лексемата е зафиксирана относително късно в тюркските езици – до XIII в. се среща само личното име *Qaran* (*СИГТЯ 5:706*; *ДТС 1969:420*; лексемата липсва у *Clauson 1972*). Именно поради късната ѝ поява в тюркски се допуска възможността за заемане от монг., калм. *xawn*, *xabang*, *xaban* ‘дива свиня, герой’ (*Севортян 5:164*). Според друго мнение обаче лексемата *ka:pan*, *qaban*, *qaran* е тюркизъм (*СИГТЯ 5:156*). Проблематична в тази етимология е и коренната гласна – *o* в прабълг. форма срещу *a* в преобладаващите тюркски и монголски форми (само в чагат. *кoпaн*), освен ако не допуснем вторично настъпила славянизация в *кoπaνoς* и поява на широкото славянско *o* в корена. За съставката *кo-* от прабълг. *кoπaνoς* не изключвам и друга възможна алтайска етимология, свързана с тюрк. *qoj*, *koj*, *qoј*, *кой*, *хой* ‘овца; година на овцата; овен – самец при овцете’, запазено в почти всички тюркски езици, в някои като *qoñ*, *qojin*, *qojun*, *qojyn*, *qojn*, *qon* (*ДТС 1969:453*; *Севортян 6:23–24*; *СИГТЯ 5:431*). Приема се, че от тюркски лексемата рано е преминала в монголски, от монголски е била заета в тунгусо-манджурските езици, а впоследствие в аварски и в някои енисейски (асански, котски) и уралски (самоедски, хантийски, мансийски) езици със значение главно ‘овца, овен, агне’ (*Doerfer 3:563–565*; *Clauson 1972:631*, които я разглеждат като културна заемка). Според Клосон е заемка и в персийски, а според други изследователи в сттюрк. е съществувала думата *kojban* ‘овчар’, заета от персийски, аналогична на перс. *šubān*, срперс. *špan* ‘овчар’ (*Peisker 1905:104–105*). Проблематично обстоятелство в този алтайски паралел за прабълг. *кoπaνoς* е обстоятелството, че повечето етимолози определят като първични формите с назал. Дерфер реконструира пратюркската форма **qoñān*, редуцирана впослед-

ствие до сттюрк. *qoñ*, а всички последвали тюркски форми обяснява като резултат от развой на *ñ*, дало в повечето диалекти *qoj*, в други *qon*, в огузки *qojn* и с вокализация *qojun*, *qojyn* (*Doerfer* 3:563–564). Този развой в общи линии се споделя и от други тюрколози, като разликата е само в пратюркската форма **qoni*, от която са се развили всички останали форми: **qoni* > *qoñ* > *qon* > *qojn* > *qojun*; *qoñ* > *qoj* (*СИГТЯ* 5:432). Въпреки наличието на конкуренция между двете етимологии – индоиранската (за мен по-възможната) и алтайската с двете ѝ разновидности, в крайна сметка всички те се припокриват в семантиката ‘говедо, добитък’, независимо дали става въпрос за крава, бик, овца или овен¹²⁰.

Според Симеонов *κοπανός* е отговарял за „имуществото около стадата, несвързано с конете“ на рода и войската, за разлика от миника (вж. по-долу), който е отговарял за „имуществото около стадата, свързано с конете“. Копанът е бил командир на подчинените му помощници – пазачи, пастири на стада, както и командир на самостоятелно войсково подразделение; може би е отговарял за войсковия обоз и е бил негов началник (*Симеонов* 1981, 3:61). Предполагам, че службата на копана е включвала задължения относно стадата добитък, необходими по време на военни действия. Няма никакво съмнение, че сред прабългарите скотовъдството е било силно развито, напр. в *Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите* специални въпроси третира крадците на животни (№ 31, *Отговорите* 1994:133) или даването в зестра на съпругите наред със злато и сребро също волове и коне (№ 49, *Отговорите* 1994:140–141). От друга страна, византийски хронисти свидетелстват многократно, че унищожаването или заграбването на стада добитък постоянно съпровожда военните действия на враждуващите страни. Например, след като Никифор опожарил двореца на Крум [811] и се отправил към Сердика, войската му разграбвала нивите, прерязвала жилите на добитъка [волове, бикове, крави *τοὺς βόας*], одирала ремъци от слабините им, колела дребния добитък [предимно овце *τὰ πρόβατα*] и свинете [*τοὺς χοίρους*] (*Анонимен ватикански разказ*, *ГИБИ* 4:12). А император Лъв V по време на похода си срещу Омуртаг [814] опустошавал нивите и отвлечал не само хора, но и добитък [предимно домашни животни *βοσκήματα*] (*Продължителя на Теофан*, *ГИБИ* 5:112). Така постъпил и кан Крум, когато тръгнал срещу Цариград [813] и войската му стигнала планината Ганос [западния бряг на Мраморно море], където били скрити много ромеи и почти целият добитък [*τὰ κτήνη*] – тогава българските войници избили хората, а многобройния добитък заграбили и изпратили в България. След като превзели Одрин, наред с 50 000 пленени ромеи войниците на

¹²⁰ Дали с някоя от тези етимологии е свързано често срещаното в Северен Кавказ име Кобан – като топоним (име на селище в Северна Осетия, в което е открита древна материална култура от II–I хилядолетие пр. Хр. на ираноезични племена, т.нар. кобанска култура) и антропоним (лично име, разпространено сред карачаевците, населяващи Карачаево-Черкеската република, вж. *Салпагарова* 2003:29, 30, 33 и име на кагана, владетел на Хазария от 668 до 683 г.), засега остава неясно.

Крум натоварили за България всичките им стада говеда и дребен добитък [τὰς ἀγέλας αὐτῶν βόας καὶ πρόβατα] (*Scriptor incertus*, ГИБИ 4:23). Според същия източник [*Scriptor incertus*, 811–820] преди да обсади Цариград Крум е имал в оборите си хиляди волове, които на 5 000 обковани с желязо коли е трябвало да докарат бойните машини до византийската столица (*Bekker 1842:347–348*; *Златарски I*, 1:280; ГИБИ 4:23–24). Срв. същото известие и в *Хронографията на Псевдо-Симеон* (ГИБИ 5:172–173), където броят на воловете в оборите на Крум е 10 000 [βόας χιλιάδας δέκα].

Обикновено изразът „като отиде във войската“ се тълкува като известие за някакво военно сражение, предприето в областта на р. Днепър – срещу маджарите (*Златарски I*, 1:307), славяните (*Баласчев 1909:232*) или хазарите (*Božilov 1973*; *Божилков, Гюзелев 1999 [2006:150]*); още мнения вж. у *Жеков 2007:261–262*), макар че няма друг исторически извор, който да съобщава за подобни действия. Ако допуснем, че се визират военни действия около Днепър, копан *Κορσης* се е удавил по време на война.

13. ΟΜΗΡΟΣ ΠΡΕΔВОДИΤΕΛ НА НЕГОЛЯМО ВОЙСΚОВО ПОΔΡΑΖΔΕΛΕΝΙΕ С ΝΙΣЪΚ ВОΕΝΕΝ ЧΙΝ

Длъжностната титла ζη[τх?] ομηρος е запазена единствено в инвентарния *Надпис от Мадара № 50*, според който ζη[τх?] ομηρου има 17 ризници, юк боилът – 26, ичиргу багаинът – 12, юк багаинът и бири багаинът – 22. Втората част на титлата (ако приемем, че тя е двусъставна) Венедиков (*Venedikov 1950:184*) разчита като μηρος и свързва с *mir* в османотурската титла *miralai* ‘полковник’, перс. *mourza*, възприета в кирг. като ‘великодушен, благодетел’, а в казан.-татар. като ‘благородник’ (*мырза, мурза* ‘щедър; дворянин’ у *Радлов 4*, 2:2143). В старотюркски лексемата не е зафиксирана (липсва у *Малов 1951*; *Малов 1959*; *ДТС 1969*; *Clauson 1972*), а като *mir* ‘емир, господин’ се среща в някои тюркски езици – кумански, чагатайски, киргизки (*Радлов 4*, 2:2158). Четене μηρος предлагат също Москов (*Москов 1981:91*) и Бешевлиев (*Бешевлиев 1979:183*), който добавя като паралел и перс. *mirza* ‘благородник’, отбелязвайки, че може би μηρ- е равнозначно на втория елемент на името *Μαλαμηρ* (така и *Moravcsik 1958*, 2:189 *μηρου* <тюрк. *mir* ‘владетел, господар’). Друг прочит – ομηρου (вм. *μηρου*) защитават Прицак и Гранберг (*Pritsak 1981:37*; *Granberg [forthcoming]:Dictionary 103*), основавайки се на възможна връзка с личното име *Ουμωρ* **umor*. Трето решение е налице у Менгес, който в израза ζη[τх] ομηρος разчита славянското лично име **Житкомнръ*, а не някаква титла, тъй като според него титлата *mir*, *mīr* (съкратена форма на араб. *emir* ‘командир’, във византийските извори *ἀμῆρας*) се появява в алтайския свят едва след като ислямът завладява Централна Азия (*Menges 1958:447–448*).

Смятам, че прабълг. *омир/мир* от *Надпис от Мадара № 50* трябва да се свърже с арабската титла (отначало военна) *āmīr*, *amīrah* или *emīr* с първоначално значение ‘командир; главатар, водач на група, народ’ (от араб. корен *amr* – ‘командвам, заповядвам’, затова *amīr* е по-близо до арабското произношение). Впоследствие в арабския свят, но и в някои тюркски държави, *āmīr* се установява като владетелска/управническа титла, включително и със значение ‘принц’. Под ислямско влияние тя е възприета в други езици, напр. персийски, пушу, урду, където *mīr* означава водач на група/племе в Иран, Афганистан, Пакистан. Свързана с араб. *āmīr* е и персийската титла *mīrza* (от перс. *amīr-zādeh* ‘син на емира, принц по кръв’ < араб. *āmīr* ‘принц’ и перс. *zādeh* ‘кръв, произход’), с която са удостоявани царе, султани, императори, техни синове и внуци, членове на владетелската фамилия или членове на висшата аристокрация¹²¹. Заемането на арабската титла не само в персийски, но и във всички други езици, трябва да се обвърже с арабско-мюсюлманската експанзия приблизително около и по-скоро след 632 г., когато умира пророкът Мохамед [роден 569] и се създава Арабският халифат. В следващите години арабите завладяват Сирия, Вавилония, Месопотамия, Египет, Западна Персия [636–642], унищожават държавата на Сасанидите [652], осъществяват първата голяма обсада на Константинопол [674–679] и в началото на VIII в. постигат успехи в земите на Афганистан, Северна Индия, Армения, Кавказ. В този контекст е логичен въпросът кога арабската титла *āmīr*, *amīrah* ‘командир’ е могла да бъде зета от прабългарите и към първата половина на IX в., откогато приблизително датират инвентарните надписи (вкл. и *Надписът от Мадара № 50*), да функционира като военна титла. Исторически са известни две възможности, когато прабългари и араби влизат в пряк контакт помежду си. Първият случай е войната, която Кубрат води с арабите в средата на VII в. (според някои в 648 г.) – по силата на географското си положение неговото ханство първо е трябвало да поеме удара на арабската експанзия в източната част на Предкавказието (*Божилков, Гюзелев 1999 [2006]:79*). Арабската армия (ок. 20 000 души) пресякла прохода Дербент в източната част на Голям Кавказ, нахлула в земите на Стара голяма България, където обаче била разгромена. Ако по това време титлата *āmīr* е била заимствана, впоследствие тя е могла да бъде пренесена отвъд Дунава от Аспаруховите българи-уногондури, които след смъртта на Кубрат [ок. 665] победили в битката при Онгъла и трайно се установили в земите южно от Дунава [680]. Втората възможност за пряко заемане на араб. *āmīr* е години по-късно [717–718], когато арабите за втори път обсаждат Константинопол по суша и вода. Тогава кан Тервел по силата на сключения с Византия договор започва военни действия в тила на арабската армия, избива 22 000 нейни войници (*Хронография на Теофан*

¹²¹ Днес в персийски *mīrza* е остаряла дума със значения: 1) ‘писар, секретар’, 2) титла пред имената на князе от династията на Гаджарите, 3) титла пред името на грамотен човек (*ПБВ 2009:1171*).

Изповедник, но според други източници 20 000, 30 000 или 32 000) и на 15 август 718 г. арабите снемат обсадата (година след нейното начало) и се оттеглят (критичен преглед на извороведческите свидетелства за българското участие в отблъскването на обсадата вж. у *Гюзелев 1973*).

И така, ако приемем, че титлата *āmir* е била заета пряко от арабите (независимо дали към средата на VII в. или в началото на VIII в.), ще трябва да приемем, че нейният облик в *Надпис от Мадара № 50* е *ομηρου* (с гласна в инициална позиция), а не *μηρου* (без гласна титлата се среща в персийски източници). Заемането би могло да е и чрез гръцко посредничество, тъй като титлата *ἀμηράς, ἀμηραῖος, ἀμηρεύω* е засвидетелствана в гръцки извори (*Константин Багренородни. За церемониите*); срв. и имената на турски и османски владетели (емири) от XIII–XV в. < араб.-тур. **Omar* : *Omur* (*Moravcsik 1958, 2:216–217*). Бихме могли дори да допуснем, че началното *ο-* (вм. *α-*) се дължи на славянизация, както напр. в титлите *βογοτορ, Ἀλογοβότορ, ΒΟΓΟΙΝ* с характерното широко славянско *ο*, често предавашо чуждо *α*.

С големи трудности е свързано разчитането на буквите преди *ομηρου* – ясно се виждат само *ζη*, а следващите две букви не личат. Бешевлиев (*Бешевлиев 1979:182*) допуска четене *ζη[τκ?]*, а Прицак (*Pritsak 1981:36–37*) – *ζη[ρα]*, т.е. същата първа част като на съставната титла *ζηρα ταρακνος* в *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60*. Други изследователи разчитат словосъчетанието като *ζη[τκ?]ο μηρου*, където първата съставка отправя към формата *ζητκω > ζητκωη* от *Надпис от Преслав № 53*, която се тълкува различно: като неясна по етимология и значение (*Moravcsik 1958, 2:130*), като глаголна форма (*Venedikov 1950:173, 175, 177*), като понятие, определящо по-точно положението на чръгубиля (*Бешевлиев 1979:183, 187; Димитров 1991:8–9* < тюрк. *ejgi, ezgü, edgü* ‘благороден’), като аналог на ср.гр. *ἐξουσία* с функции на родителен за притежание и значение ‘притежание; товарене, носене на отговорност’ ([**zid-gü*] < *zid-*, сттюрк. *yüid-* ‘притежавам, имам на разположение’ *Pritsak 1981:39; Делева 1997:17*).

В обобщение може да се каже, че длъжностната титла *ομηρος* *Надпис на Омуртаг от Провадия № 50* произхожда от араб. *āmir, amīrah, emir* ‘командир; главатар’ и визира сравнително нисък военен чин, имал на разположение 17 ризници и командвал неголямо войсково подразделение.

14. ΗΜΝΗΚΟΣ, ΜΗΝΙΚΟΣ, ΜΗΝΙΚΩ ВИСШ ВОЕНЕН КОМАНДИР НА КАВАЛЕРИЯТА

Следните византийски извори (някои от тях със славянски превод) са съхранили длъжностната титла *ημνηκος, μηνικος, мнникъ*, срв.:

Константин Багренородни. За управлението на държавата Ἡμνήκου. Хроника на Симеон Логотет (< *Продължителя на Георги Монах*) *μηνικῶ μννίκακ. Хроника на Георги Амартол* [*Продължителя на Георги Монах*] *Μηνικῶ Μννικῶ*.

Μηνικός Μννικъ. *Продължителя на Теофан* (> *Продължителя на Георги Монах*) Μηνικός > *Хроника на Скилица Μινικόν τῶν ἱπποκόμων τὸν πρῶτον*.

Появата на миника е свързана със следните три събития в българската история:

1. Възобновената война с Византия [921], когато цар Симеон изпраща към Цариград войска под предводителството на кавхана и миника (пославъ коупно с Каханѡ н Мнннкѡ καὶ Μηνικῶ н ннѣмн повелѣ на Константинъ грѣ тако скоро нагнати *Хроника на Георги Амартол [Продължителя на Георги Монах]*, н пославъ кавхана н мннѣка μηνικῶ съ прочнми повелѣ на цнргрѣ врззо гнатоу *Хроника на Симеон Логотет, Μινικόν τῶν ἱπποκόμων τὸν πρῶτον* (*Хроника на Йоан Скилица*). Както се вижда, Скилица е определил миника като „пръв коняр, пръв между конярите“.

2. Изпращането на войска срещу сръбския княз Захарий [края на 924] под предводителството на тоῦ Κνήνου καὶ τοῦ Ημνήκου καὶ τοῦ Ητζβόκλια, с които бил и Чеслав – потомък на сръбските князе и потенциален претендент за престола (*Константин Багренородни. За управлението на държавата*).

3. Сключването на мирно споразумение между България и Византия [септември – октомври 927], подкрепено от последвалия династичен брак на цар Петър с Мария, във връзка с което за преговори в Цариград заминава голямо българско пратеничество начело с Γεώργιος ὁ Σουρσοῦβουλις, придружаван от Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς καὶ Οὔσαμφος, καὶ Συμεὼν, τοῦ ἀρχηγοῦ Βουλγαρίας ἀδελφὸς πρὸς γυναῖκα. πρὸς τούτοις καὶ ὁ ἀρχιστεὺς αὐτοῦ Στέφανος, καὶ μὴν Μαγοτίνος, Κρόνος τε καὶ Μηνικός Γεωργῖν Συρσοῦβυλα н Семенъ Кълогтороканъ н Оурапъ н Семенъ, старѣншна българскон земанъ тъ вврѣ на женитвоу. к снм же възлюбленнкъ его Стефанъ н Мннъ н Клогатннъ Кронъ же н Мнннкъ (*Продължителя на Теофан* < *Продължителя на Георги Монах [Хроника на Георги Амартол]*)¹²².

Обобщено известията за миника в българската история изглеждат така:

Име	Функция	Дата, Владелец	Източник
Неизвестен Μηνικῶ, Μнннкѡ, мннѣка Μινικόν	пълководец	921 Симеон	Хроника на Георги Амартол [Продължителя на Георги Монах], Хроника на Симеон Логотет Хроника на Скилица

¹²² Славянският превод е по изданията от *Истрин 1920* ръкопис от РГБ, Ундолски ф. 310, № 1289 от XV–XVI или първа четвърт на XVI в. Същата титла се чете и в седемте преписа от критическия апарат към изданието, както и в руските преписи от РГБ, Егоров 98. 305 от XV–XVI в. (л. 404б мнннкъ), РГБ, Егоров 98. 335 от последната четвърт на XVI в. (л. 816б–817а мнннкъ), РГБ, Егоров 98. 908 от втората четвърт на XVI в. (л. 486б мнннкъ) (за тези преписи вж. археографска справка у *Матвеевко, Щеголева 2006:37–38*), както и в *Летописец Елински и Римски I редакция* (ГИМ, Син. 280, XVI в., л. 397а мнннкъ).

командир на българската конница, която винаги е била важна част от войската и основен фактор по време на война. Затова не може да се отъждестви с обикновен началник на конен отряд (*ГИБИ 5:130*). За обичай да се преглеждат конете преди сражение се споменава в *Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите*: „Вие заявявате, че има обичай в отечеството ви да се изпраща от вашия господар, преди да пристъпите към сражение, един проверен или преблагоразумен мъж, който да прегледа всички оръжия, коне и вещи, които са необходими за сражение; и оня, у когото те се окажат немарливо приготвени, се наказва със смърт“ (№ 40, *Отговорите 1994:135–136*). Същият източник свидетелства, че прабългарите са влизали в сражение, носейки като военно знаме именно конска опашка (№ 33, *Отговорите 1994:133*). Присъствието на коня в погребалния обряд на степните народи, в т.ч. и на прабългарите, е знак за култа към това животно, както и за социалния и имуществен ценз на мъртвеца и неговия род – напр. в гроб при Мадара [VI–VII в.] е открит човешки скелет, над който е погребан цял кон (*Рашиев 2007:171–172*). Пак от това време в множество гробни могили в района на източноевропейските степи са намерени положени до мъртъвците цели коне (с предмети от конската сбруя – седло, юзда, стреме, приложения за кожени ремъци) или части от коне (*Рашиев 2007:65–95, 98–99*). За голямата роля на конете във войската на скитите (турките), аналогична на тази у българите, разказва *Тактиката на император Льв VI*. Според нея не само войниците са въоръжени, а и конете на знатните са покрити отпред с желязо или плът (кече). Обичайна гледка е войниците да се упражняват да стрелят от конете си. Сбитият пехотен строй е опасен за тях, понеже са конници и не слизат от конете си. По време на битка войската се придружава от много коне и добитък, които я снабдяват с храна и мляко, а едновременно с това я правят и по-многобройна. Често пъти турките (българите) свързват излишните коне в тила, т.е. зад бойния си строй, и го превръщат в охрана. В мирно време те пасат непрестанно конете си и лете, и зиме, разпръснати по родове и колена чак до деня на сражението (*ГИБИ 4:166–174*). По аналогия на волжките българи, които са имали големи стада военни коне, неяздени в мирно време (сведение на ал-Масуди), се допуска, че и у Аспаруховите българи е имало постоянни стада от специално обучени военни коне. В този смисъл *Ἰμνῆρος/μηνικός* мнникъ се тълкува се като ‘завеждащ армейския резерв от неяздени коне’ (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 72*). За тези коне, представляващи резерв за армията, са се грижили специално обучени хора със свой командир (у хуните наричан *Emmedzur*), които, според ал-Масуди, охранявали и отглеждали тези млади стадни коне и ако някой в мирно време се осмелявал да възседне такъв военен кон, подлежал на смъртно наказание (*Симеонов 1981, 3:60*)¹²⁴. Логично е да допуснем, че в мирно време миникът е

¹²⁴ „Вероятно в мирно време той е бил инспектор на именията, в които са се пазели животните..., а през време на война е управлявал военните транспорти и обози... това е превръщало миника в началник или министър на военния транспорт“ (*Венедиков 1979:45–46*).

имал важни функции за поддържането на резерв от специално обучени военни коне, но преди всичко той е бил висш военачалник, предводител на кавалерията, пълководец по време на война, както и високопоставено лице в йерархията на централната администрация. Доказателство е включването му в българското пратеничество за мир с Византия. Макар да са оцелели исторически сведения за функционирането на разглежданата длъжност само през 30-те години на X в., няма съмнение, че тя е била действаща много преди това.

15. ΚΡΟΝΟΣ, ΚΡΟΝΖ ВИСШ ВОЕНЕН КОМАНДИР, ОТГОВАРЯЩ ЗА ГРАНИЦАТА И ПОГРАНИЧНИТЕ РАЙОНИ

Титлата *Κρόνος*, *Κρονζ* се чете у *Продължителя на Теофан* и *Хрониката на Георги Амартол*, които съобщават за сключването на мирното споразумение между България и Византия [927] и брака на цар Петър с Мария. По този повод, както вече неколкократно беше отбелязано, за преговори в Цариград заминава голяма българска делегация начело с *Γεώργιος ὁ Σουρσοῦβουλις*, придружаван от *Συμεὼν ὁ Κουλουτερκάνος* (*Καλουτερκάνος*) *καὶ Οὔσαμψος* (*Οὔσαμψις*), ... *καὶ μὴν Μαγοτίνος*, *Κρόνος* *τε καὶ Μηνικός* (Гевргѣн Сърсоуѣвѣла н Семенѣ Кълоуѣтороканѣ н Оусапѣз н ... Мннѣз н Клогатннѣз Кронѣз же н Мнннкѣз)¹²⁵.

Обикновено се посочва, че титлата *Κρόνος*, *Κρονζ* има неясна етимология, дори понякога в изследователската традиция има колебания дали става въпрос за име (на знатен българин, *Moravcsik 1958, 2:174*) или за титла (*ГИБИ 5:136, бел. 5; Златарски I, 2:524; Венедиков 1979:126*). Не почива на сигурни основи твърдението, че *κρονът* и *маготинът* са титли на лица, заместили колобритите или поне притежаващи тяхното положение (*Венедиков 1981:146*). Единствен Симеонов предлага етимологически коментар, отвеждащ към хуно-монголските и алтайските езици, срв. монг. *хорон* (*хороон*) < *корон* [с нечуто и съответно незаписано коренно кратко *o*] ‘полк, район’, ‘командир на полк’, ‘командир на район’ (*Симеонов 1981, 3:65–66*). На подобно тълкуване възразява Степанов: „Но какво ще прави един командир на сватбено тържество в Константинопол?! Едва ли един доста низш командир, какъвто е този на даден полк, може да присъства на подобно изключително важно събитие... а и струпането на две съгласни в началото на думата „крон“ е доста нетипично за тюркските и монголските езици“ (*Степанов 1999:93*). Ще добавя, че в осетински съществува

¹²⁵ Според изданието от *Истрин 1920* ръкопис от РГБ, Москва, Ундолски ф. 310, № 1289 от XV–XVI или първа четвърт на XVI в. и седемте преписа от критическия апарат към изданието (л. 397а *κρον* же), както и според руските преписи от РГБ, Егоров 98. 305 от XV–XVI в. (л. 404б *κρον* же), РГБ, Егоров 98. 335 от последната четвърт на XVI в. (л. 816б–817а *κρον* же), РГБ, Егоров 98. 908 от втората четвърт на XVI в. (л. 486б *κρονζ* же) (вж. археографска справка у *Матвеевко, Щеголева 2006:37–38*), а също и в *Летописец Елински и Римски I редакция* (ГИМ, Син. 280, XVI в., л. 397а *κρονζ* же).

лексемата *карон* [с коренна гласна, звучаща като неударено *a*, звук между *a* и *ъ*, който лесно може да не бъде чул] със значение ‘край, граница, предел’ (*ОРС* 1952:97), която е във връзка с други индоирански паралели, срв. иран. **karana*- ‘край’, срперс. *karān, kanār* ‘бряг, край’, согд. *kerān* ‘страна, направление’, авест. *karana* ‘край, бряг’, сак. *kara-* ‘предел’ (*Абаев* 1:586). Затова можем да допуснем, че лицето, носител на военната длъжностна титла *κρόνος* (кронъ), е имало задължението да охранява границата (в случая с Византия). А като имаме предвид, че българското пратеничество в Цариград не само е трябвало да подготви предстоящата сватба на цар Петър, но преди всичко да сключи споразумение за мир с Византия, напълно логично изглежда в делегацията да присъства кронъ – висшият военен командир, охраняващ границата. Защото подписването на всеки мирен договор фактически узаконява границата между съответните държави. Голямото значение, което прабългарите са отдавали на охраняването на границите, личи от специалното запитване по този въпрос на княз Борис, срв. *Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите*: „Виe заявявате, че е по обичая на отечеството ви всякога пазачи да бдят на границата между вашето отечество и това на другите; и ако роб или свободен избяга по някакъв начин през тая същата стража, то незабавно вместо него се избиват пазачите“ (№ 25, *Отговорите* 1994:131–132).

16. МАГОΤΙΝΟΣ ВИСШ ВОЕНАЧАЛНИК, ОТГОВАРЯЩ ЗА ВОЙСКОВИЯ ОБОЗ

В състава на коментираното по-горе българско пратеничество за подписване на мир с Византия и подготовка на сватбата на цар Петър с Мария [927] *Продължителя на Теофан* посочва и *Μαγοτινος* (Клогатниъ в славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол*)¹²⁶. Най-често се допуска, че става въпрос за лично име (*Златарски* 1, 2:524; *Moravcsik* 1958, 2:179; *ГИБИ* 5:136, бел. 5; *Венедиков* 1979:126; *Добрев* 2007:60) и по-рядко за титла. За изясняване значението на лексемата се предлагат следните алтайски, хуно-монголски и славянски паралели: 1. *Μαγοτινος* <*сттюрк. *таγ*, чув. *тохта, тухта* ‘слава, хвала’, куман., чаг. *тахта* ‘хваля, възхвалявам’, калм. *маг-тал* ‘възхваля, прослава’, *маг-тал-та* ‘прославен’, *маг-тэхъ* ‘славя, хваля’, т.е. значението е ‘прославен, славен; този, който ще прослави; маг; певец’ (*Симеонов* 1981, 3:56). 2. *Μαγοτινος* < име на тотемно животно, напр. якут. *моготой* ‘вид белка’, сттюрк. *таghа*, калм.

¹²⁶ В изданията от *Истрин* 1920 ръкопис от РГБ, Москва, Ундолски ф. 310, № 1289 от XV–XVI или първа четвърт на XVI в. и в седемте преписа от критическия апарат към изданието (л. 397а клогатниъ), както и в руските преписи от РГБ, Егоров 98. 305 от XV–XVI в. (л. 404б клогатниъ), РГБ, Егоров 98. 335 от последната четвърт на XVI в. (л. 816б–817а клогатниъ), РГБ, Егоров 98. 908 от втората четвърт на XVI в. (л. 486б клогатниъ) (археографска справка у *Матвеевко, Щеголева* 2006:37–38), но в *Летописец Елински и Римски* I редакция (ГИМ, Син. 280, XVI в., л. 397а) стои клаготниъ.

моха ‘змия’ (Симеонов 1981, 3:56–57) или тюрк. *boγu/toγu* ‘бик, вол’ (Баскаков 1985:65). 3. *Μαγούτινος* < уйг., куман. *taγat, taγat-ta*, монг. *taghad* ‘добър, честен, справедлив; смел, храбър’ (Симеонов 1981, 3:57). 4. *Μαγούτινος* е титул със славянски произход, срв. *могъть, могътънън, могътъннкъ, могътъць* за гр. *δυναστης* ‘властник, управител, велможа, влиятелен човек’, идентично с рус. *могуты* ‘воеводи’ (Dujčev 1967:131; Венедиков 1979:45; Симеонов 1981, 3:57; още мнения у Баскаков 1985:65). Последната теза намира опора в споменаването на *могуты* в *Слово о полку Игореве* (с *могуты...*, и с *татраны*, и с *шельбиры*, и с *топчаки*, и с *ревуты*, и с *ольберы*), където според някои (Малов 1946:136–137) под *могуты* се крие титул със семантика ‘силни, герои’ (от тюрк. *bögü* ‘знаещ, силен, мъдър’ с редуване *p/b : t* като в хак., алт. *tögü, tögö* ‘знаещ, силен’ и окончание за мн. ч. *-t*), а според други (Баскаков 1985:65, 132–133) *могуты* е название на народностно подразделение – ‘племя на силните, знаещите, можещите’ по името на неговия основател и старейшина *Mögü : Bögü*.

Едно друго възможно обяснение е ако допуснем, че става въпрос за двусъставна длъжностна титла. Първата част на гръцкия запис *Μαγούτινος* би могла да се свърже с тюркската форма **baγo/*taγo*. Предаването на *Μαγούτινος* като Клогатннъ (с кирилско *o* в първата сричка) в славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол* предполага и форма **boγa/*toγa*, в което можем да видим тюркската лексема *boγa/toγa* ‘бик’ (Баскаков 1985:65), запазена във всички съвременни тюркски езици като *buqa, buya, boya, boqa, ruya* ‘бик, бивол (едро рогато животно за впрягане)’ (Clouston 1972:312), ‘бик за разплод’, ‘самец от едър рогат добитък’ (ДТС 1969:112, 125; СИГТЯ 5:437–438, 646–646). Лексемата се среща още в старотюркски и уйгурски паметници от VIII в. и в хакаски текстове от XI в., а също и като съставно лично име (*Er buya, Ara buya, Bars buya, Buqa qan, Aq buya (boya), Qutluγ buya, Arslan boya* и др., вж. ДТС 1969:50, 84, 120, 175, 183, 473; СИГТЯ 5:646, 706). По сведения на Клоусон (Clouston 1972:312) турките и персийците наричали всяко мъжко животно *buya* (от араб. дума *baγγā* ‘похотлив’). Редуването *p/b : t* е обичайно за тюркските езици, срв. хак., алт. *tögü, tögö* ‘знаещ, силен’ наред с *bögü, bögö*; алт. диал. *ma:tyr, matir*, хак. *matyr, matir*, тув. *ma:dyr, ma:dir* наред с *bayatur, batur, bahadur, bahadyr, batyr* и т.н. (Севортян 2:82–85; СИГТЯ 5:560). От друга страна, понякога тюрк. *b* във византийските източници се предава с гр. *μ* (вж. примери у Moravcsik 1958, 2:84–86) или *μπ* (напр. личното име на османски пълководец от 1329 г. *Μπαχάτουρης* *История на Йоан Кантакюзин* и др., Moravcsik 1958, 2:83, 204–206; още примери у Фехер 1929:151). Така първата съставка на титлата, записана с гръцки букви като *Μαγούτινος*, можем да изтълкуваме като означение на животно, най-често бик (или бивол), самец едър рогат добитък, но и изобщо мъжко животно.

Втората част *-τιν-* от титлата *Μαγούτινος*, Клогатннъ [**Boya tin*] може да се свърже с тюрк. *tin* ‘повод (въже или ремък, с който се води добитък), юлар, юзди’ (Радлов 3:1360; ДТС 1969:561; СИГТЯ 5:557, 728, 812). Според Клоусон

точното значение на *tin* е съмнително, като най-вероятното е ‘повод, оглавник, юлар’, но не може да се изключи и ‘юзда’. Думата е стара, тъй като се среща още в уйгурски текстове от VIII в. (*tinin* ‘държа, дърпам юздите на коня’) и в хакасски текстове от XI в. (*tin* ‘оглавник, юлар’, *Clauson 1972:512*).

Така гръцкият и славянският запис (*Μαγοτίνος* и *Клогатиннъ*) на прабългар. [**Boγα tin*] биха могли да представят военно лице, отговарящо за животинския впряг (обоз) във войската. Нарездайки се след крона и миника от същото пратеничество, можем да предположим, че *Μαγοτίνος*, *Клогатиннъ* [**Boγα tin*] е бил висш военен с отговорности за войсковия обоз (превозни средства и товарни животни) и бойните машини. Несъмнено войсковият обоз е имал голямо значение при военните походи, напр. в *Scriptor incertus* (*Bekker 1842:335–362*; *ГИБИ 4:16–24*) се разказва, че преди обсадата на Цариград Крум е имал в оборите си хиляди волове, които на 5 000 обковани с желязо коли [*χιλιάδας ἐσίδηροδεθέντας*] е трябвало да докарат бойните оръдия под стените на византийската столица (*Bekker 1842:347–348*; *Златарски I, 1:280*; *ГИБИ 4:23–24*). Вж. същото известие и в *Хронографията на Псевдо-Симеон* (*ГИБИ 5:172–173*), където броят на воловете в оборите на Крум е 10 000 [*βόας χιλιάδας δέκα*]. Според *Тактиката на император Лъв VI* войската на скитските племена (турките), аналогична на тази на българите, била придружавана от много коне и добитък, които им давали храна и мляко, а същевременно им придавали и вид на по-многочислени (*ГИБИ 4:166–174*). Когато кан Кардам удържал победа над ромеите при крепостта Маркели [792], българите взели обоза и конете на императора (*Хронография на Теофан Изповедник, ГИБИ 3:277*). Векове по-късно аналогично постъпил и император Василий II – след като покорил българите [1014] и избил 160 000 от тях, ромеите задигнали и обоза на българите наред с палатките и оръжията (*Продължителя на Георги Монах, ГИБИ 6:156*).

Ако се доверим на посочения от *Продължителя на Теофан*, респ. *Хрониката на Георги Амартол* ред (*καὶ μὴν Μαγοτίνος, Κρόνος τε καὶ Μηνικός Κλογατίννъ Κρονъ же н Мнникъ*), то тогава *Μαγοτίνος*, *Клогатиннъ* [**Boγα tin*] ще е стоял по-високо в йерархията не само от *μηνικός*, *мнникъ*, но и от *κρόνος*, *кронъ*.

17. ΤΖΙΓΑΤΟΣ, ҮНГОТЪ, TZIGATON ЛИЧЕН ТЕЛОХРАНИТЕЛ НА ВЛАДЕТЕЛЯ

В историческите и литературните извори (византийски и среднобългарски с възможни старобългарски протографи) са засвидетелствани следните фиксации на длъжностната титла *τζιγάτος*, *tzigaton*, ҮНГОТЪ и производните ҮНГОЩЪ, ҮНГОҮННЪ:

Хронография на Теофан Изповедник βοῦλᾶν καὶ Τζιγάτον. Анастасий Библиотекар. Хронография Tzigaton. Римски патерик едннъ ѿ ҮНГОТЪ его, еднного

же нѣкакого своѣ ѣнготѣ. *Мъчение на св. Арета (чети-миней от средата на XIV в., НБКМ 1039)* ѣнготы. *Чудеса на мъченик Мина (чети-миней от средата на XIV в., НБКМ 1039)* въ вбрздѣ ѣнгоцн. *Житие на Григорий Акрагантски (чети-миней от трета четвѣрт на XIV в., HAZU Шс24)*, л. 160 ѣнготн, л. 329 ѣнгота *σπαθάριον*, ѣнготѣ, л. 349 кнезн н ѣнготн. *Надгробно слово за Никита (Чети-миней за април) ѡ ѣнготѣ ἀπὸ σπαθάριον*. *Сказание за пророк Исаия за бѣдните години и за царете, и за Антихриста* ѣнгоцннѣ.

Най-ранното свидетелство за чигот е в *Хронографията на Теофан Изповедник* и *Хронографията на Анастасий Библиотекар*, които разказват как след като император Константин Копроним насочил флота срещу българите [773–774], те се изплашили и изпратили *βοιλᾶν καὶ Τζιγάτον* (Tzigaton) да сключат мир. Вече беше коментирано, че някои изследователи (Menges 1958:446; Бешевлиев 1979:60; Ангелов 1985:220) разглеждат като една титла израза *βοιλᾶν καὶ Τζιγάτον*, но много по-вероятно е, че става въпрос за две лица – боил и чигот (Златарски I, 1:228, бел. 1). В ранния (първи) превод на *Римския патерик*, отнасян към моравското или плисковско-преславското книжовно наследство, се визира един чигот, у когото се настанява лукав дух и започва да го мъчи (л. 566 дхъ лваквын прѣ вѣѣмн ввндѣ вѣ ѣдннѣ ѡ ѣнготѣ его н сего лютѣ нацатѣ мѣнтн, РНБ, СПб., Пог 909) – в по-късния (втори) превод от XIV в. (РНБ, СПб., Толстой, Q.I.275) на това място вместо ѣнготѣ стои меченошьць, срв. л. 1166 дхъ лжкавѣ прѣ вѣѣмн воннѣтѣ вѣ ѣднного ѡ меченошець его вѣнндѣ; вж. още и л. 366 (РНБ, СПб., Пог 909) сего нскоцѣнтн дръзнѣ ѣднного же нѣкакого своѣ ѣнготѣ рнгона глѣма срещу л. 836 того нскоцѣнтн дръзнѣ н ѣднного нѣкакого ѡ своѣ слоцѣгъ рѣггвна глѣмаго (РНБ, СПб., Толстой, Q.I.275) (Тихова 1987:300–301).

Средновековната славянска ръкописна традиция до късно е съхранила титлата чигот, напр. в *Липлянски чети-миней от трета четвѣрт на XIV в. (HAZU Шс24)*, л. 160 носен нагы мъче за царемь рекомн ѣнготн, л. 329 [*Житие на Григорий Акрагантски*] царь поцѣтнѣ съ ннма марькнана ѣнгота своего *σπαθάριον Μαρξιανόν*, повелѣ ѣнготѣ в темннцн затворнтн, л. 349 кнезн н ѣнготн (Срезневский 3:1518; Miklosich 1862–1865:1116; Трифонов 1923:2). Титлата се среща и в два агиографски текста в староизводен *чети-миней от НБКМ №1039*, който макар да е писан с рашки правопис от XIV в., има изключително архаичен състав и език, подсказващ българска подложка, и най-вероятно се свързва с Преславското книжовно средище (Иванова 2008:93–94 и цит. лит.; Атанасова 2008:49–51 и цит. лит.): 1. *Мъчение на св. Арета и християните с него* – при преследването на християните от гр. Негран в Омиритската страна еврейският цар обезглавява двете дъщери на християнина Арета именно с помощта на чиготите, носещи голи мечове (л. 280б тѡгѡ носен нагы мѣн за црѣмь рекомы ѣнготы ѡсѣкоше главы ѡвѣ дѣщерма стѣнѣ). 2. *Чудеса на мъченик Мина* (л. 331 Н се дѣые прнспѣ мннкѣ стѣн на конн въ вбрздѣ ѣнгоцн къ хлѣвннѣ съ мноуѣмн, тогда мочѣжь тѣ ...мнѣваше бо како црѣ оувѣлѣ не оубынство се н поцѣтнѣ ѣнгота самого н

млаше стаго оужасомь велниемъ яко въ вбразѣхъ ѳнгоцинъ зре его); за другите славянски преписи на тези текстове вж. *Иванова 2008:264–266, 291–293; Атанасова 2008:189–193*. Следи от титлата са останали в историко-апокалиптичната книжина (въстане цръ лѣ нменемъ гордѣе н порѣкломъ ѳнгоцинъ, н порази нтъ ѳнгоцинъ грѣскою землю *Сказание за пророк Исая за бѣдните години и за царете, и за Антихриста*), българското народно творчество (*Геров 5:552; Трифонов 1923:16*) и българската топонимия (*Дуйчев 1957:161–162*).

Обикновено титлата ѳнготъ се тълкува като ‘войник, джигит’ (*Трифонов 1923:16; Златарски I, 1:228; Moravcisk 1958, 2:313*), ‘придворен сановник, който носи меч след царя’ (*Фехер 1925*), и в частност като реликт от някогашна активно функционирала при тюркските и иранските народи първобитна юношеска организация (*Йорданов 1993:71–74*), като социално-възрастово граничарско¹²⁷ воинско формирование (*Йорданов 2003*). Неколкократно в изворите аналог на ѳнготъ се явява гр. *σπαθάριος* ‘дворцов сановник, член на церемониалната охрана’ (*Lampe 1997:1247*), ‘който носи меч, сабя’ (равнозначно на *ξιφηφόρος*), част от императорската охрана (*Sophocles 1992:1002; ODB 1991:1935*). В късната Римска империя *σπαθάριος* означава телохранител, а императорските спатарии, които първоначално били евнуси, са известни от времето на император Теодосий II [408–450]. Вероятно към началото на VIII в. достойнството *σπαθάριος* се е превърнало в почетна титла – с нея Юстиниан II удостоил бъдещия император Лъв III. През IX в. с термина *οἰκειαχός σπαθάριος* са означавани все още императорските телохранители, но след това време титлата постепенно започва да губи своето значение и изчезва след 1075 г. (*ODB 1991:1935–1936* и цит. лит.) Понякога в старобългарската книжина гърцизмът *σπαθάριος* се запазва непреведен, напр. в *Супрасълския сборник*, л. 64, 10 (*Житие на 42-та ампройски мъченици*), където сред пострадалите за Христовата вяра в Амория през 840 г. наред с Теодор протоспатарий, Константин пагриций и Теофил протоспатарий се споменава и Калист спатарий (калнѣта спа-ѳара *Κάλλιστος σπαθάριον*) (‘оръженосец, въоръжен с двустър меч; член на лична охрана’, *CC 1999:619; Slovník 37:143*). Вж. и по-късните употреби на спатарнѣ, спатарь в *Михановичевия миней* от XIV в. (*HAZU Ис24*), *влахобългарските грамоти* (*Хрисовул на Влад воевода [1437]*), където сред свидетелите стои името на Димитрий спатарь; *Венелин 1840:79, 195–196*)¹²⁸ и *молдавски грамоти* от XIV в. (*Miklosich 1862–865:871–872*).

Още към края на X в. прабългарската титла е имала старобългарско (славянско) съответствие, както сочи *Надписът върху златен пръстен-печат от Пазарджишко мечѳниша тагѳн*, където тагѳн обикновено се приема за личното име на притежателя на печата и носител на титлата мечѳниша (*Станчев 1955:13; Смядовски 1993:177; Popkonstantinov, Kronsteiner 1994:131–132; дру-*

¹²⁷ С оглед на топонима Чиготово в сръбска грамота от 1314 г.

¹²⁸ По обясненията на Венелин *σπαθάριος*, *спатарь* е началникът на телохранителите, но и на всички военни сили; когато господарят му се качва на коня, той му подава меча, след което го следва.

го мнение за тагчн като термин със значение ‘пазител на печата, който поставя печат’ вж. у *Москов 2003*). Съществува и интерпретация на мечѡноша като синоним на тагчн ‘мечоносец’ (с мотивираща основа *tēγ*, сродна на иран. ‘лезвие, острие’ > ‘меч, сабя’), според която прабълг. таг- е означавало ‘меч’ (срв. туркм. *тигчи* като обозначение на категория войни от митичното войнство на туркменския шаман и осм.-тур. заемка от персийски *tig* ‘сабя’, *Йорданов 2003*). За Йорданов термините чигот и мечоносец/тагчи обозначават един и същ социален референт, но с акцент върху различното им въоръжение – мечове при чиготите, а саби при тагчите. Действително, перс. *tig*‘e, *tig*‘e са със семантика ‘сабя, меч; острие (на сабя, меч, нож)’ (*ПБР 2009:264*) и с прабългарската наставка -чн за *Nomina agentis* тагчн би могло да означава ‘човек, който ползва (носи) меч или сабя’, т.е. мечѡноша. В случая обаче е проблематично редуването на коренната гласна *λ* в българската форма тагчн и съответната гласна (гласни) във всички индоирански паралели, свеждащи се до *ī, ī, ē, ē*, от които не би могъл да се получи вокалът *a*, срв. перс. *tīγ, tēγ* ‘връх на планина; шип; меч’, *tīγa, tēγa* ‘връх; острие’, *tīz, tēz* ‘остър’ осет. *tīg, tegae* ‘било (на планина); остра издатина, ъгъл; остър край’, тадж. *teγa* ‘връх; гребен (на планина)’, белуд. *tēγ* ‘остър; меч’, афган. *tēγ* ‘меч’, различните памирски форми *tēγ, teig, tīγ* ‘връх’, ‘острие, бръснач’, ягн. *tīγ, teγ* ‘лезвие; връх (на планина), гребен на хълм’, пехл. *tēx* ‘остър край; гребен (на планина)’, хорезм. *ciγ* ‘острие’, стинд. *tejas* ‘лезвие’, *tigita-, tigma-* ‘остър’ и др. под., които възхождат към иран. **(s)tajga-*, и.е. **(s)toigo-* < **(s)teigo-*, **(s)tig-* ‘остър’ (*Абаев 3:291–292* и цит. лит.). Думата *tig* (с различни възможни варианти) не е позната на тюркските езици, където значение ‘меч, сабя’ има лексемата *qylyč, qilīč, gilič, кылыч* (*ДТС 1969:442; Севортян 6:213–215; СИГТЯ 5:570, 674*). Тези филологически несъответствия ме въздържат да видя в тагчн *Nomina agentis* и иранизъм със значение ‘който носи меч, сабя’.

Освен в *Надписа върху печата от Пазарджишко* и във втория (от XIV в.) превод на *Римския патерик* славянското наименование мечѡноша, мечѡношыць в значение ‘оръженосец, княжески дружинник; който носи меч, въоръжен с меч’ е съхранено в *Повесть временных лет* [*Лаврентиева и Новгородска летопис*] (*Срезневский 2:131; Miklosich 1862–1865:390*), *влахобългарски грамоти* (*Христовул на господаря Влад до Сняговския манастир [1441]:* „и приложи Жупанъ Станъ Мечѡноша Комати¹²⁹ съ Грьломъ Снѣговскимъ“; *Венелин 1840:88*) и в славянските преводи на *Хрониката на Симеон Логотет* и *Хрониката на Йоан Зонара*. Симеон Логотет разказва как при царуването на Константин и Ирина [780–790] арменските войници не подкрепили заговора на Ирина срещу сина ѝ, поради което тя изпратила мечѡносеца Алексей Муселе (посла *алейѡа мѡчѡнлеа мечѡношѡу да оукротѡи и прѣложѡи снѣхъ въ волѣ еж*) да ги укроти и подчини на

¹²⁹ Земята и имуществото (стопанството) върху нея.

славянските преводи на *Хрониката на Симеон Логотет* и *Хрониката на Йоан Зонара*, *влахобългарски* и *молдавски грамоти*).

Като имаме предвид анализа на изворовия материал, както и гръцкото съответствие *σπαθάριος*, функцията на чигота придобива сравнително ясни очертания като воин, ползващ се с особено доверие от страна на владетеля млад мъж, който носи меч, или с други думи – телохраниел на владетеля, част от личната му охрана. Всъщност българските средновековни писмени източници (преведени от гръцки и запазени в по-късни преписи, но с явна по-ранна подложка) винаги говорят за чиготи в мн.ч. С оглед на тюркските паралели чиготите най-вероятно са били млади мъжествени воители (юнаци), в състояние да защитят владетеля от всякакви посегателства.

18. ΣΑΜΨΗΣ, ΣΑΜΨΙΣ, ΣΑΜΨΗΝΗ УПРАВИТЕЛ НА ДВОРЕЦА И СЪВЕТНИК НА ВЛАДЕТЕЛЯ ПО ДИПЛОМАТИЧЕСКИЯ ЦЕРЕМОНИАЛ

Фиксациите на титула сампис се срещат в латински, византийски и български историко-литературни извори от края на IX – края XI в. (нач. XII в.), в старобългарски книжовни и епиграфски паметници от X в. и в по-късни преписи (XIV–XV в.) на старобългарски житийни текстове и библейски книги, срв.:

Анастасий Библиотекар. Светият Осми вселенски събор praestitizisunas campsis et alexios sampsi hunno. *Хроника на Георги Амартол [Продължителя на Георги Монах]* [*Οὐσαμψος Продължителя на Теофан*] Συμεὼν ὁ Κουλουτερκάνος (κουλουτερκάνος) καὶ οὐσαμψις Семенъ кълоутороканъ Оуцапсъ. *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски* Βουλγαρων Ἐσχάττης τὴν κλήσιν, σαμψῆς τὸ ἀξίωμα. *Бесарабски графит* прнде къ немюу ...пъ самъун...енава...мъсаца. *Житие на Йоан Мълчаливи (Супрасълски сборник)* самъуна санъ прѣдръжашта μειζοτέρου τάξαν ἐπέχοντα. *Житие на Иларион Велики* самъуннъ τοῦ ἐπιτρόπου. *Бт 43:15* самъуно τῶ ἐπὶ τῆς οἰκίας, *Бт 43:16* самъин, самъиа ὁ ἄνθρωπος, *Бт 43:18* самъин, самъио τὸν ἐπὶ τοῦ οἴκου, *Бт 43:22* самъин (без гр.), *Бт 44:1* самъуно, самъин τῶ ὄντι ἐπὶ τῆς οἰκίας, *Бт 44:4* самъуно, самъин τῶ ἐπὶ τῆς οἰκίας, *Ис 36:3* самъун οἰκονόμος, *Ис 37:2* самъуно οἰκονόμου.

Историческите източници визират няколко самписа, участници в конкретни събития, които ще разгледам в хронологичен ред:

1. Praestitizisunas campsis, един от пратениците на княз Борис-Михаил за последното X-о заседание на VIII-ия вселенски събор в Цариград [28 февруари 870]¹³⁰ според сведението на *Анастасий Библиотекар*, който изброява пратениците така: Стасис чръгубиля, Сондоке багатур, ил Вестрана табаре, интересе-

¹³⁰ На него е бил решен въпросът за преминаването на българската църква под юрисдикцията на патриаршията в Константинопол.

суващия ни praestitzisunas campsis и Алексей сампис Хуно (stasis zero boilas, nesundicus vagantus, il vestrannabare, praestit zisunas campsis et alexios sampsi hunol)¹³¹. Известни са ми няколко тълкувания на съчетанието praestitzisunas: 1) praestitzisunas = лично име, близко до бълг. *Πρεσιανός, Προυσιανός, Πρεασιάνος*, изопачено като *Πρεασ(τ)ι(ζ)άνος*, което в латинския препис на *Анастасий Библиотекар* е дало Praestizisunas, т.е. Пресиан (*Златарску I, 2:796–797; PRASTITZISUNAS σαμψής* у *Moravcsik 1933:21–22; Moravcsik 1958, 2:355–356*); 2) praestitzisunas = лат. *praeses, praestitis, praestit(i), praestit* ‘ръководител, управител’ + *zisunas* като лично име [*čišiün, čišüina*], т.е. целият израз означава ръководител-сампис Чисюн(а) (*Симеонов 1981a:75–79*); 3) praestitzisunas = *prastitz(i) sunas*, където *prastitz(i)* е лично име [**parstič > prastič* с метатеза и с крайна съгласна *č* като в прабългарското лично име *Mostič*], оприличено от латинския преписвач на латинския глагол *praesto* и по-точно на формата за 3л. ед. ч. *praestit*; крайното *-i* след името е добавено заради палаталното *č*; *sunas* е първа част от съставната титла *suna samči* (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 103–104*). Последната етимология приемам за най-правдоподобна не само от лингвистична гледна точка, но и с оглед на словоредата при съчетанията от лично име и титла, тъй като в тези случаи името винаги предхожда титлата, срв. не само срещащото се у *Анастасий Библиотекар* *nesundicus vagantus* [Сондоке багатур], но още и *Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα ταρακνος Надпис на Омуртаг от Провадия № 60, ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρακνος Надпис на Омуртаг от Плиска № 61, Θεοδωρου ολγου ταρακνου Надпис на Симеон от с. Наръш № 46, Σηβηην ζουπανος μέγας Надпис на жупан Сивин № 87, Συμεών ὁ Κουλουτερκάνος Семенъ Кълоутороканъ Хроника на Георги Амартол [Продължителъ на Теофан]* и др. Колкото до съставката *suna* (от предполагаемото **suna samči*), тя явно играе ролята на определение (доуточнение) към следходното *campsis* и наистина най-вероятно става въпрос за съставна титла, която ще коментирам по-нататък.

2. В същото пратеничество на княз Борис-Михаил за VIII-ия вселенски събор [869–28 февруари 870] в Цариград *Анастасий Библиотекар* изброява най-накрая и Алексей сампис Хуно (*alexios/alexius sampsi hunol/hunno/huno*) – след Стасис чръгубиля, Сондоке багатур, ил Вестрана табаре и Прастич *sunas* сампис). Според Златарски *hun[n]o* е прозвище, „което сочи на неговия хунски произход“ (*Златарску I, 2:798; Moravcsik 1933:22; Moravcsik 1958, 2:355–356* ’*Ἀλέξιος σαμψής Hunol*). Всъщност името му Алексей ясно показва, че той е

¹³¹ Оригиначните (с гръцко писмо) актове на този църковен събор [869–28 февруари 870], които трябвало да бъдат отнесени в Рим, са били унищожени, но достигнали до папа Адриан II благодарение на латинския превод на Анастасий Библиотекар, който лично присъствал на заседанието на събора като пратеник на германския император Людовик Немски и своевременно успял да се снабди с екземпляр от протоколите. Вариантите *borlas, uagartur/vagantur, il vestrannatabare, prastit, alexius, hunno/huno* са по преписите, означени като V, R, Bi, La, Ma, Mi у *Moravcsik 1933:21–22; Moravcsik 1958, 2:355–356* и цит. лит.

грък, който обаче по някаква причина (предположения в тази посока вж. по-нататък) е бил на служба у хуните, т.е. (пра)българите, откъдето явно е дошло и прозвището му hunno (тезата за ‘хунски сампис’, който е можел да чертае и чете хунските руни, вж. у *Симеонов 1981а:77*).

3. Третият (с оглед на хронологията) сампис, споменат в *Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски*, е българинът Есхач, по чин сампис (Βουλγάρων Ἐσχατζης τὴν κλήσιν, σαμψῆς τὸ ἀξίωμα), който след пристигането на Климент, Наум и Ангеларий в Плиска [886] и посрещането им с почести от страна на княз Борис и неговите приближени, изявил желание да приеме в дома си пресветия Климент и преподобния Наум. Князът с готовност дал съгласието си за това, „понеже молителят му бил драг“, т.е. сампис Есхач ще да е бил близък и доверен човек на владетеля, с високо обществено положение.

4. Четвъртият известен ни сампис е вече коментираният Симеон калу таркан и сампис, член на българската делегация, отпътувала за Цариград [927] да сключи мирно споразумение между България и Византия и да подготви династичния брак на цар Петър с Мария (*Продължителя на Теофан > Хроника на Георги Амартол*). Симеон калу таркан и сампис (Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς [Καλουτερκάνος] καὶ Οὐσαμψος [Οὐσαμψις]) е споменат веднага след чръгубиля Георги (Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις), което говори за високото му място в държавната йерархия. Дали това се дължи на почетното звание калу таркан, или на длъжността сампис, е трудно да се каже, но е безспорно, че самписите са били избирани сред високопоставени хора в двореца.

5. Титулт сампис е споменат и в *Басарабския графит [X в.]*, запазен само фрагментарно. Интересуващата ни част е разчетена като ...πρндε κз νε[μοу] ... пз самъчн ... ънава ... [мъса]ца (*Popkonstantinov 1987:119; Popkonstantinov, Konstantinova 1995:111–113*) и освен сигурното четене на самъчн никаква друга информация не може да се извлече от надписа. Възможно е пред самъчн да е стояло личното име на носителя на длъжността, което е завършвало на -пъ.

Обобщените данни за самписите в ранносредновековна България изглеждат така:

Име	Функция	Дата, владетел	Източник
praestitizisunas campsis Прастич, сампис на крепостта (кулата)	пратеник на VIII-ия вселенски събор в Цариград	869–870 Борис-Михаил	Анастасий Библиотекар
alexios sampsi hunno Алексий, сампис Хуно	пратеник на VIII-ия вселенски събор в Цариград	869–28 февруари 870 Борис-Михаил	Анастасий Библиотекар
Ἐσχατζη ..., σαμψῆς τὸ ἀξίωμα Есхач сампис	приема в дома си Климент и Наум като доверен човек на владетеля	886 Борис-Михаил	Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски

Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανός/ Καλουτερκάνος καὶ Οὔσαμψος, -ις Семенъ Кълуѣтороканъ и Оуцапсъ Симеон, славен таркан и сампис	участник в делегация за сключване на мир с Византия и подготвяне на династичен брак	927 Петър	Продължителя на Теофан > Хроника на Георги Амартол
...пъ самъчн [...п] сампис	Неясна	X в.	Басарабски графит

Оцелелите исторически извори очертават самписа преди всичко като участник в най-високи задгранични пратеничества във важни за България моменти – когато след дълги дипломатически усилия е на път да се разреши църковният въпрос [VIII-ият вселенски събор, 870] или когато след дълги години на политическо и военно противопоставяне между Византия и България се сключва мирен договор, подкрепен с династичен брак [927]. Не е без значение, че и в двата случая начело на официалните делегации стои третият човек в държавата – чръгубилят, а в състава на посолството от 870 г. влизат двама самписи. В не по-малко значим исторически момент се появява и сампис Есхач, който приютава в къщата си жадуваните от княз Борис свети мъже Климент и Наум, с каквато чест са удостоени само той и Чеслав, макар че всеки от приближените на княза, „които се отличавали от другите с достойнството на рода си и с голямо богатство ... усърдно се стараел да убеди светците да посетят къщата му, смятайки присъствието на учителите за освещение“.

Какви функции е изпълнявал самписът? В изследователската традиция титлата *σαμψής*, *самъчнн* се тълкува различно: като велик болярин, член на синклита, велможа-съветник (Златарски I, 2:798), придворник (*Runciman 1930 [1990:212]*), име на знатен българин или наименование на титла (*Moravcsik 1958, 2:238*), пълномощник, началник, попечител (*Menges 1954:194*), сановен велможа, по достойнство сановник (*Милев 1966:156, бел. 113*), управляващ домакинство (*Фасмер 3:554–555*), секретар на делегация (*Венедиков 1979:60*), летописец и секретар, „човек, който може да чертае и гадае знаците“ (*Симеонов 1981, 3:62–64; Симеонов 1981a:76*), длъжностно лице у българите (*Sophocles 1992:978*), дворецов секретар, ръководител на дворецовите секретари и писари (*Павлов 1994:318, 116–117*), „човек с висок ранг, чин; велможа, сановник“ (*Добрев 2005a:130–131*), управител, домакин (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 105*).

С оглед да се конкретизира съдържанието на титула сампис ще привлекат данни от някои ранни български преводи, в които е налице вариантът *самъчнн* с прабългарския суфикс *-чнн* за *Nomina agentis*, аналогичен на сттюрк. суфикс *-či*: (по-подробно за него вж. *Granberg [forthcoming]:Morphology № 18*). Съществителните от м. р. със завършек *-чнн* (вълъчнн, кръчнн, къчнн-

гарския протограф, *Μιχαήλω 1900–1908*), *Ис 36:3* *самъѣн οἰκονόμος*, *Ис 37:2* *самъѣно οἰκονόμον* (в тълковната преславска версия на Упир Лихий)¹³⁶. В текста на Книга Битие *самъѣнн ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας* е наречен домакинът на Йосиф (на служба при фараона на Египет), а в книгата на пророк Исаия *самъѣн οἰκονόμος* е Елиаким – началник, управител на двореца. За *οἰκονόμος* гръцките лексикографски справочници сочат семантика ‘управител, администратор; титла на подчинен държавен чиновник’, а за *ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας* – ‘управител, домакин на къща’ (*Lampe 1997:943–944; Lidell-Skott 1996:1203–1204*).

Какво показва етимологията на титлата, засвидетелствана в изворите с гръцка, кирилска и латинска графика като *σαμψῆς*, *οὐσαμψις* (вм. *ὁ σαμψις*), *Οὐσαμψος* (вм. *ὁ σαμψος*), *Усапсъ*, *самъѣнн*, *sampsis/sampsi*? Повечето учени застъпват тезата за нейния тюркски произход, срв. уйг., чаг., тат., кипч., казах. *san* ‘число, брой’, чув. *sum*, севтюрк. *sanamak* ‘броя, почитам’ (*Miklosich 1886:288; Младенов 1921 [1986:63–64]; Moravcsik 1958, 2:266* и цит. лит.; *Фасмер 3:554–555; Granberg [forthcoming]:Dictionary 106–106, Phonology №№ 3, 19.5, 61, 63, 69.2, Morphology № 18*). Девербалното съществителното *sa:n* ‘число’, глаголите *san*, *sana* ‘броя, смятам’ и произв. *sansuz* ‘безброй’ са засвидетелствани още в старотюркските рунически паметници на Моголиян и Тонюкук, както и в уйгурски паметници от VIII в. (*Малов 1951:419*). По-различна гледна точка, но пак в рамките на тюркската (алтайската) етимология, защитава Менгес, който свързва *σαμψις*, *samъѣii* с тюрк. **sab-čy*, *sav-čy* (> волжско-бълг. **sam-čy* с характерния и за началото на думата аблаут *b/m*) и съответните форми в орхон., уйг. *sab*, *saw*, кашуб. *sav* ‘дума, реч, слово, пословица, известие, вик, зов, (въз)хвала’, респ. с деятелния суфикс *sab-čy*, *sav-čy* в орхон. и уйг. ‘пратеник, куриер; преводач’, а в туркм. ‘посредник при женитба’ (*Menges 1954:193–194*). Алтайски паралели предлага Симеонов, извеждайки *σαμψις* от източно- и западноалтайски (т.е. древноалтайски) форми *sam*, *samъ*, *siz*, *sic*, *sizmak* със значения ‘знак, символ, буква; гадая, разгадавам; чертая, рисувам, пиша’, т.е. самписът е бил „писач и четец/гадател на знаците“, имал е функциите на аналит, дворцов летописец, а може би и на преводач (*Симеонов 1981, 3:62–64; Симеонов 1981a*). Намирам, че от езиково гледище етимологията, свързана с тюрк. *sa:n* ‘число, брой, количество, оценка’, чув. *sam* ‘изчисление’, е най-издържана – в тази посока могат да се добавят и глаголните основи *san-*, *sa:n-* (възвратни форми от *sa:-*) със значения ‘броя (се), преброявам, смятам (се)’, ‘оценявам, пресмятам’, ‘разплащам се, съобразявам се’ (*Clauson 1972:830–831, 833; ДТС 1969:483*).

Като изхождам от тези паралели, смятам, че самписът е изпълнявал роля на своеобразен домакин, управител в стопанство, отговарящ за него, но и съ-

¹³⁶ Според *Miklosich 1862–1865:822* на посочените места *самъѣнн* се среща в *Μιχανοβιχέωτο* *πετοκνιχέω* от XVI в. [HAZU IIIc17], в Генадиевата [1499] и в Острожката [1581] библия, както и в *Житието на Нифонт* [XIII в.] и в *Лествицата на Йоан Климакс* [XIV в.], вж. и *Срезневский 3:256–257*.

ветник на владетеля във връзка със своите функции (специализиран съветник, който говори чужди езици у *Granberg [forthcoming]:Dictionary 106–106*). Предполагам, че въпросите, по които е съветвал, са били свързани с дипломатическия протокол и церемониал като съвкупност от правила за практическо поведение при общуването с чуждестранните официални представители. Вероятно това са били установени правила за гостувания, посещения и срещи на различни по ранг пратеничества в България, правила за посрещане и подписване на официални документи, правила за титулите и формите на обръщения и т.н. Тогава самписът е посредничил между чуждите пратеници и българския владетел, бил е своеобразен „домакин“ в двореца. Не случайно в текста на Книга Битие самъчнн е наречен домакинът $\acute{\omicron} \acute{\epsilon}\pi\iota \tau\eta\varsigma \omicron\iota\kappa\iota\alpha\varsigma$ на Йосиф. Тази негова функция кореспондира и с другото гръцко съответствие на самъчнн – $\omicron\iota\chi\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$ (в старобългарския превод на Книгата на пророк Исаия), т.е. лице, което управлява, завежда нещо (обикновено нечий дом)¹³⁷. В същото време като вещь в дипломатическия етикет самписът е бил влючван в състава на задгранични дипломатически мисии начело с владетеля или по-често с неговия ичергу боил, както сочат изворите. Вероятно самият той е участвал във воденето на преговорите.

Извън всякакво съмнение е идентичността на гръцките, респ. латинските форми ($\sigma\alpha\mu\psi\eta\varsigma$, $\sigma\alpha\mu\psi\iota\varsigma$, $\sigma\alpha\mu\psi\omicron\varsigma$, *sampsis*, *sampsi*) и на прабългарската (старобългарската) форма самъчнн. Възможно е коренното м да е вторично (обичайните тюркски форми са преобладаващо с *n*), резултат от асимилация или дисимилация пред суфиксия африкат ψ (*Menges 1954:194*). Че прабългарската форма е била самъчнн с м¹³⁸ сочи и предаването на ψ (* $\acute{\epsilon}$) с гр. ψ ($\pi + \sigma$), което може да бъде обяснено с вторична епентеза на лабиалната съгласна π след лабиалната съгласна μ (ако коренната съгласна беше дентално *n/n*, тя би трябвало да предизвика епентеза на друг дентал, напр. τ , δ или θ , но не и на лабиала π , вж. *Симеонов 1981a:76*). Обикновено прабългарският беззвучен шушкав африкат $\acute{\epsilon}$ в гръцка транскрипция се предава със съчетанието $\tau\acute{\zeta}$ (срв. $\tau\acute{\zeta}\alpha\chi\alpha\rho\alpha\rho\eta\varsigma$, $\tau\acute{\zeta}\epsilon\pi\alpha$, $\tau\acute{\zeta}\iota\gamma\acute{\alpha}\tau\omicron\varsigma$ ψ нготъ, $\tau\acute{\zeta}\iota\tau\mu\alpha$ ψ нтемъ, $\iota\acute{\zeta}\iota\rho\gamma\omicron\upsilon$, $\iota\acute{\zeta}\iota\rho\gamma\omicron\upsilon$ ψ ръгоу-, *Granberg [forthcoming]:Phonology №№ 59–61*) и по-рядко само със ζ (срв. $\iota\acute{\zeta}\upsilon\rho\gamma\omicron\upsilon$, $\eta\acute{\zeta}\upsilon\rho\gamma\omicron\upsilon$, *Zergo bula* ψ ръгоу-) или само със σ (срв. $\Sigma\omicron\upsilon\rho\sigma\omicron\upsilon\beta\omicron\upsilon\lambda\eta$, $\Sigma\omicron\upsilon\rho\sigma\omicron\upsilon\beta\omicron\upsilon\lambda\iota\varsigma$, $\Sigma\omicron\upsilon\rho\sigma\omicron\upsilon\beta\epsilon\lambda\iota$.¹³⁹ ψ ръгоу ψ зѣлѧ). Именно с беззвучния съскав фриктив σ е бил заменен африкатът $\acute{\epsilon}$ (ψ) и в титула $\sigma\alpha\mu\psi\eta\varsigma$, допълнен с предходна епентеза на π и в крайна сметка изписан като ψ .

¹³⁷ В *Генадиевата библия* [1499] самъчнн е заменено с домостронтель (Ис 37:2), *Срезневский 3:256*. Вж. и 3Цар 18:3 ψ вдѣл стронтелл домъ в ръкопис (Стар завет) от РГБ, МДА, ф. 173, № 12, 621 л., 1470–1490 г., л. 353 (<http://www.sisl.ru/manuscripts>).

¹³⁸ Въпреки отделни написания самъчнн в някои преписи на Книга Битие, вж. *Срезневский 3:256*.

¹³⁹ С предходна асимилация от незасвидетелствано * $\tau\acute{\zeta}\omicron\upsilon\rho\sigma\omicron\upsilon\beta\omicron\upsilon\lambda\iota\varsigma$, *Добрев 2007: 74–76*.

sunas campsis = *sunā samčī* = сѣна самѣчнн ‘сампис на кулата (крепостта)’

Защо в пратеничеството на княз Борис-Михаил за VIII-ия вселенски събор в Цариград участват двама самписи: единият е Алексей Хуно, а другият е Прастич – *sunas campsis* (според латинския запис), предаващо прабълг. **sunā samčī*. Опитът да етимологизирам загадъчното *sunā* ни отвежда към старотюркската глаголна основа *sun-* ‘простирам (се), разтягам (се), протягам (ръка, крак)’ (‘to stretch out’, ‘to stretch oneself out’ *Clauson 1972:834 sun-*; *ДТС 1969:514 sun* ‘протягивать(ся), растягиваться’; *Радлов 4, 1:804 сун* ‘растягиваться’; други етимологии вж. у *Ледаева 1963:28–30*), която лежи в основата на прабългаризма сѣннз/сѣчннз ‘кула’ и произв. сѣннннз ‘кулов, куловиден’, съхранени в редица старобългарски и по-късни славянски паметници¹⁴⁰ предимно срещу гр. πύργος ‘кула, крепостна стена; обсадна кула; крепост’ (*СБР 1943:722*), по-рядко срещу βάρης ‘голяма къща, кула; замък, крепост’ (*Lampe 1997:289; Liddell, Skott 1996:307*) или без гръцко съответствие. Затова предполагам, че в записа *praestitzisunascampsis* можем да разчетем личното име Прастич, който е бил сампис на крепостта с кулите, т.е. *sunā samčī* = сѣна [Gen.sg] самѣчнн. Коренната гласна в *sunā*, предавана с латинско *u*, респ. с кирилско ъ и тюрк. *u*, е била редуцирана, задна, висока и нелабиална [ə], срв. още сѣрсѣмѣнннз : **boyla*, Бѣаннз : **Bayan* и др. (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 112, Phonology № 79*), което обяснява написанието сѣчннз (освен сѣнннз) в *библейските книги* и в *13-те слова на Григорий Богослов*. От археологическите проучвания на Плиска, към която трябва да отнесем сведението на *Анастасий Библиотекар* от 870 г., е известно, че столичният град е имал три отбранителни пояса, наричани условно Външен град, Вътрешен град и Малък дворец. Вътрешният град, в чиято среда е бил разположен дворцовият комплекс, представлявал каменна крепост – в средата на всяка от страните му е имало по една порта, оформена като масивна кула с височина около 15 м. В четирите ъгъла на крепостната стена са били изградени кръгли кули, като между тях и портата е имало и по две петогълни кули (общо осем). В същото време и около Малкия дворец (ханското жилище) е била издигната висока оградна стена, заграждаща обширен правоъгълен двор, където били разположени дворцовите сгради. Така в самия дворец център се обособявала една малка укрепена територия, нещо като дворец с три входа, като самите входове представлявали четиригълни кули, през които се преминавало. Тези преходни кули придавали на оградната стена около Малкия

¹⁴⁰ *Супрасълски сборник, Шестоднев и Богословие в превод на Йоан Екзарх, 13 слова на Григорий Богослов от XI в., Златоструй от XII в., Синайски патерик, Хроника на Георги Амартол* [Лк 13:4], *Диалози на Псевдо-Кесарий, Християнска топография на Козма Индикоплевст, библейски книги* [Бт 11:4, 8, Иез 26:9, 27:11, Песен на песните 8:9], *Тълковен апостол от 1220 г., Тълковна палей, “История на Юдейската война” на Йосиф Флавий, Михановичев пролог, Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел; вж. СС 1999:676; Miklosich 1862–1865:903–904, 967–968; Срезневский 3:619, 874–875; Милтенев 2006:189; Тотоманова 2008:88, 90, 129, 375, 657–658*.

дворец вид на истинска крепост (*Ваклинов 1977:110–111, 114–116*). Можем да предположим, че българинът Прастич е бил управител, домакин, началник на крепостта с кулите, включваща и княжеския дворец. В изброяването на *Анастасий Библиотекар* той е посочен преди гърка Алексей Хуно, от което следва, че е бил водещият. Като имаме предвид, че събитията визират края на 869 – началото на 870 г. (изминали са само 5 години от официалното приемане на християнството!), логично е да допуснем, че Алексей е бил изпратен да запознае новопокръстения български владетел и неговата администрация с дворцовия етикет и церемониал, предавайки опита на християнския императорски двор. Показателно е, че по-късно никъде в изворите не се споменават двама самписи по време на едно княжеско (царско) управление.

Така можем да заключим, че самписът в ранносредновековна България (със сигурност между 869 и 927 г.) е бил управител, домакин, началник на двореца, но и съветник на владетеля по въпросите на дипломатическия протокол и церемониал. Не е бил обаче, както смятат мнозина, секретар, летописец, анализист и дори не ръководител на дворцовите секретари и писари (подобни функции е имал (il) tabare – началникът на владетелската канцелария, вж. по-долу). Несъмнено самписът е бил човек, стоящ високо в йерархията, много близък на владетеля, ползващ се с неговото доверие (не случайно в къщата на сампис Есхач са отседнали Климент и Наум!). Имал е възможността да го съветва по редица въпроси, свързани с пребиваването на чуждестранни делегации, и му е било оказвано доверие да участва в задгранични мисии. Ако се доверим на реда, в който са изброени длъжностите в изворите, в административната йерархия той се е нареждал след ичергу боила и (ил)табара – началника на владетелската канцелария (*Анастасий Библиотекар*), но преди *μαγούτινος* – висшия военен, отговарящ за войсковия обоз и бойните машини, преди *χρόνος* – висшия военен командир, отговарящ за границата и пограничните райони, и преди *μηνικος* – висшия военен командир на кавалерията (*Продължителя на Теофан > Хроника на Георги Амартол*). За високото обществено положение на самписите свидетелства и обстоятелството, че един от известните ни самписи – Симеон [927] – е носил почетното звание калу таркан (*ὁ Κουλουτερκάνος/Καλουτερκάνος*) ‘славен таркан’.

19. (IL) TABARE НАЧАЛНИК НА ВЛАДЕТЕЛСКАТА КАНЦЕЛАРИЯ

Една от най-трудно разгадаемите прабългарски титли, с която е наречен един от пратениците на X-ото заседание на VIII-ия вселенски събор [28 февруари 870] в Цариград, е il tabare от израза il vestranna tabare. *Анастасий Библиотекар*. *Светият Осми вселенски събор* посочва тази длъжност след тази на ичергу боила и след Сондоке багатур (stasis zerco borlas [ne]sundicus vagantus [uagartur, vagantur]) и преди двамата самписи Прастич и Алексей Хуно

(*praestitz(i) sunas campsis et alexios sampsi huno [hunol, hunno]*). Според Златарски изразът *ilvestrannatabare* не се поддава на обяснение – възможно е *tabare* е някаква титла, а *Vestranna* собствено име, но ако вм. частицата *il* се чете *et*, тогава може би целият израз се отнася към предходното име и става въпрос за титла или длъжност, която Сондоке е заемал (*Златарски I, 2:796–797*). Моравчик (*Moravcsik 1933:18–21; Moravcsik 1958, 2:355–356*) разчита *ilvestranna[ta]bare* като **ilues canna taban* = **Ἡλείας qan-tegin (-tarqan?)* (така и *Бешевлиев 1981:43; Илия кана таркан* и у *Гюзелев 1971[2007:149]*). За Маркварт (*Marquart 1898:41*) *il vestrannatabare* е съчетание от: 1) личното име *Vestranna* и 2) *iltabare* < сттюрк. *ältäbär*), т.е. става въпрос за *Vestranna iltabar*. Това мнение се възприема и от Рънсиман (*Runciman 1930:288 [1993:214]*). Към него ще се придържам и аз, намирайки го за най-издържано от лингвистична гледна точка.

Титулът *ältäbär* е засвидетелстван в следните орхонски рунически паметници: 1. *Паметник на Кюл Тегин*, според който Кюл Тегин се хвърлил в атака, хванал елтебера [*ältäbär*] на азите¹⁴¹ и този народ загинал, а след смъртта му тойгуните [носителите на вид достойнство] и елтеберите [*ältäbär*] довели каменоделци да му издигнат надгробен паметник (*Малов 1951*). 2. *Паметник на Могиян*, според който уйгурският елтебер [*ältäbär*] побягнал със 100 души на изток; споменат е и народ, който имал двама елтебери (*Малов 1959*). 3. *Паметник на Моюн Чур*, в който се чете фразата: „аз военачалник ... елтебер задържах хиляди коне, 10000 овце“ (*Малов 1959*). 4. *Паметник на Кюл Чур*, където се споменава за елтебер – победител в сражения (*Малов 1959*). От цитираните фрагменти, които често не представят цялостен текст, може да се извлече информацията, че *ältäbär* е титул на племенни владетели, зависими или подчинени на висшия владетел – тюркския хаган, като например покорените от тюрките ази. Елтеберите са били крупни васали и вождове на коалиции (напр. между карлуки, ази и уйгури), подчинени на върховния управник, но с определена автономия и задължения на губернатори. Не са принадлежали към владетелското семейство, но са произхождали от родове на бивши самостоятелни коалиционни управници (*Doerfer 2:nap. 65*). Титулът е бил познат и на уйгурите („титул военачалника у азов“, *ДТС 1969:171, 209*), среща се в китайски исторически извори, отбелязан е и от Ибн Фадлан при посещението му [922] сред волжките българи – техният владетел е назван *йылтывар*, погрешно изписан като *балтавар*. Запазено е името *Xat'irli't'ber* <**Qadir il täbär* на командир на една от тюркските орди от състава на хазарската армия от времето, когато тя нападала Транскавказия [758–764]¹⁴².

¹⁴¹ Азите са последните останки от средноазиатските аорси, подложени на тюркизация.

¹⁴² Голден е категоричен, че става въпрос именно за лично име на управника (владетеля) на тази орда, а не за име на самата орда, тъй като по това време тюркските племена не са използвали личните имена като племенни имена (*Golden 1980:197–198*, вж. цитираните там мнения за връзка на достойнството *il täbär* с кавказките хуни).

По различно време титула са носили управникът на хуните (Алп-Илитвер) и хорезмийският княз Хатимолитбер.

Ясно е, че лице с подобен титул не би могло да бъде участник в българското пратеничество на VIII-ия вселенски събор, където в присъствието на представители на всички християнски църкви се очаква да се разреши изключително важният въпрос за юрисдикцията на българския църковен диоцез. Затова корените на титлата *il tabare* трябва да се търсят в друга посока. Известни са няколко етимологии на тюрк. *il täbär*: 1) *il, el* ‘племе, народ, държава’ + *täp-* ‘потъпквам, погавям с крака’ или *tap-* ‘намирам, възраждам’ + *-ar/-er, -r* афикс за деятел > *il täbär* ‘който стъпкава с краката си племето’ или ‘който възражда племето’ (Баскаков 1985:40; Golden 1980:147–150); 2) *el* ‘племе, народ’ + *tap-* ‘служи’ + *-ar* афикс за деятел > *el tapar* ‘който служи на своето племе’ (ДТС 1969:169, 533; Баскаков 1985:40); 3) *el* ‘племе, народ’ + *tebär* < **teb-*, **teg-* ‘достигам, довеждам, нападам’ (ДТС 1969:546–547; Кононов 1980:102); 4) *e:l* + аорист на *-r* на глагол, който може би е бил **teb-* **tev-*, но не и близкият *tev-* ‘прониквам, пробивам’ (Clauson 1972:134, според когото *élteber* е чужда заемка в тюркски). Както се вижда, единодушно първата част на титула се свързва с тюркската лексема *il, äl el* ‘племе, племенен съюз, хора, народ, страна, държава, държавно устройство’ (среща се още в орхонските рунически паметници, вж. Малов 1951; Малов 1959; ДТС 1969:168–169; Севортян 1:339–343; СИГТЯ 5:316–317), с което несъмнено трябва да се съгласим¹⁴³. Често тюрк. *il, äl el* се съпоставя с монголски и други алтайски съответствия, срв. калм. *el* ‘мир, съгласие; съплеменник, не враг’, монг. *el* ‘мир’, тунг. *elke* ‘тишина’, евенк. *ilel* ‘народ, хора’ (Севортян 1:342–343).

Различията засягат втората съставка на титула *tabare*. Извън посочените погоре етимологии, отвеждащи към различни тюркски лексеми, специално внимание заслужава една иранска етимология. Тя принадлежи на Шервашидзе, който вижда в *täbär* срперс. *dbyr* [dibīr] ‘канцеларист’ < ст.иран. **dipī-vara-* (с възможно согдийско посредничество) и извежда значение на *il täbär* ‘канцлер, министър-председател, министър, началник на кралската канцелария, пазител на печата и др.’ (Шервашидзе 1990:89). Според учения този термин е засвидетелстван и в ср.кит. **γiet-li-pwət* [предаващо тюркското звучене **äl-tibār* или **äl-tipār*], както и в езика жуан-жуан, за който не се знае почти нищо, но е известно, че определено време тюрките са били под тяхно подчинение. Подобна е и тезата на Добрев, който вижда в тюрк. *täbär* персийска заемка (от ст.иран. *dapir*), попаднала най-напред [II–III в.] в средноазиатските български езици, а после и в останалите тюркски езици (Добрев 2005a:461). Тези мнения могат да се подкрепят с още етимологически свидетелства. *Dibir* ‘писар, секретар’, което се споменава в ста-

¹⁴³ Минимална ми изглежда възможността *il* в латинския запис *ilvestrannatabare* да е някаква грешка (напр. съюзът *et*, както допуска Златарски), но дори да игнорираме съставката *il* и да ограничим титлата само до *tabare*, това не променя нейната същност, както ще се види по-нататък.

ри персийски текстове, има по-древни корени в елам.¹⁴⁴ *teppir* ‘канцлер, главен писар’ и авар.¹⁴⁵ *dibir* ‘свещеник, преписвач, познавач на Свещеното писание’¹⁴⁶. Вж. и перс. [*dābir*] ‘секретар; учител (в средното училище)’ (*ИПС 1959:291*), ‘секретар, лице, което води кореспонденцията на управител, ръководител; секретар на организация; секретар на посолство; учител в средно училище или гимназия; писател, литератор’ (*ИБР 2009:431–432*), *dābirxanə* ‘секретариат’ (*ИПС 1959:291*). Към края на древноперсийската династия на Ахеменидите [VII–IV в. пр. Хр.] представители на образованата класа иранци (обикновено жреци) започнали специално да се обучават в арамейския език и писменост. Писарите се назовавали с полужуждото име **дипивара* (еламска заемка), срперс. *дибир* < ст.акадски *дипи* ‘писмо, писане, запис’, а обучението се извършвало в училища, наричани по срперс. *дибирестан* ‘помещение на писарите’. Постепенно професията на писарите станала наследствена, а по времето на Сасанидите [III–VII в.] те вече формирали особено съсловие в обществото (*Бойс 1988:69–70*). Не случайно по-късно в съчинения, описващи начина на живот в иранските и средноазиатските дворове (“Четири беседи“ на Низам Арузи, 1157 г.), може да се прочете, че тронът се държи на четири категории придворни професии: *дабир* ‘секретар-деловодител, писар, често пъти с функции на съветник-секретар’, поет, астролог и лекар (*Рейснер 2001*). Сасанидските традиции продължили да съществуват в Средна Азия и след завладяването ѝ от арабите, когато се образували държавите на Тахиридите и Саманидите (в тях влизали известните Бухара и Самарканд). По това време [втора половина на VIII–IX в.] в таджикския език широко е бил разпространен терминът *дабир* с по-широко значение ‘личен секретар’. Дабирът е трябвало да бъде добре образован, с литературни познания и сведущ в различни науки; да познава арабските поговорки и иранските сентенции, както и да умеє да чете древните писатели. Главната му задача е била да води кореспонденцията на своя господар, а основно правило – да е наясно с живота и състоянието на делата на адресата, тъй като в кореспонденцията е трябвало да бъдат отразени неговото родословие, богатство, авторитет, военна мощ.

Позволих си това по-дълго изложение, защото смятам, че в тази посока са паралелите с илтабар Вестрана (*il vestranna tabare*) от състава на българското пратеничество в Цариград. Неговата титла е двукомпонентна, съчетаваща две съставки с различен произход: сттюрк. *il* ‘народ, държава’ и срперс. *dbyr*, *dibir* < ст.иран. **dipī-vara-* (еламска заемка), *dapir*, стакад. *dipi*, тадж. *dabir* със значения ‘писмо, запис’, ‘писар, главен писар’, ‘канцеларист’, ‘секретар, секретар-деловодител с функции на съветник-секретар’. Като имам предвид тези

¹⁴⁴ Еламската цивилизация е една от най-древните. На еламски, както и на староперсийски и вавилонски, е изсечен Бехистунският надпис на Дарий [521–486 г. пр. Хр.].

¹⁴⁵ Аварският е кавказки език, разпространен в Дагестан и някои съседни области, и няма нищо общо с езика на аварите.

¹⁴⁶ *Гаджимурадов* <http://z-obereg.ru>

етимологически успоредици, както и контекста на съобщението на *Анастасий Библиотекар*, смятам, че Вестрана (ако това е правилният запис на името му) е бил началник на владетелската канцелария (в случая на княз Борис-Михаил) и основните му задължения са били да води кореспонденцията на владетеля, да отговаря за канцеларската документация. Може би е бил и пръв секретар на владетеля, не е изключено да е имал и съветнически функции от гледната точка на служебното си положение. Извън всякакво съмнение е неговата висока образование, със сигурност е владеел и чужди езици, подобно на самписа, но е стоял по-високо от него в служебната дворцова йерархия. Не бих могла да отговоря на въпроса по какви причини тюрките, заемайки иранската титла, са променили значението ѝ (ако изобщо става въпрос за една и съща титла), но е ясно, че прабългарите са я съхранили със семантиката на древната си прародина. Не е ясно защо в България след 870 г. длъжността (ил)табар не се споменава повече – дали това се дължи на случайно оцелелите източници, или длъжността реално е изчезнала от дворцовата ранглиста, бидейки „погълната“ от други, напр. от длъжността на самписа. Факт е, че в състава на делегацията за Цариград [927] по повод мира с Византия и сватбата на цар Петър с Мария липсва (ил)табар, а след ичергу боила непосредствено стои калу таркан и сампис Симеон.

20. ΘΡΕΠΤΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ХРАНЕНИЦИТЕ НА ВЛАДЕТЕЛЯ, НЕГОВИ ПРИЕМНИ СИНОВЕ

Изразът *θρεπτός άνθρωπος* ‘хранен човек’ е запазен в прабългарските възпоменателни надписи, срв.:

Надпис на Омуртаг от Провадия № 59 ὁ Κορσης ὁ κοπανος θρεπτός ἀνθρωπός μου... ἦτω δὲ γενεᾶς Τζακαραρης. *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60* ὁ Νεγαβон[αη]ς ὁ ζερα тарκανος θр[επτός] ἀνθρωπός μου... ἦτο δὲ γενεᾶς Κουβιαρης. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61* ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν тарκανος θρεπτός ἀνθρωπος μου... ἴτον δὲ τὸ γένος αὐτοῦ Κυριγηρ. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 62* [...] θр[εп[т]ός ἀνθρωпός μου... ἦτο δὲ γενεᾶς... δουарης. *Надпис от с. Могила № 63* [...] ζουπανος θρεпτός [ἀ]νθρωпός μου... ἦт[он] δὲ γενεᾶς Ерμηарης. *Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64* ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαин[ος] θρεпτός ἀνθρωпός μου... ἴтон. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65* ὁ κολουβρος [ὁ ι]ζουργου κολουβρος [θр]εпτός ἀνθρωпός μου... ἴтон. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 66* ὁ Τουρдатζис ὁ канδίδατος θρεпτός ἀνθρωпός μου ἴтон. *Надпис на Омуртаг от с. Калугерица № 67* [...тар]κханος [θρεпτός ἄ]νθρωп[ός] μου [ἴтон. *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69* Τζεпа βογοτορ βοηλα κολουβρος ἦтон κὲ τοῦ ἄρχοντος θρεпτός ἀνθρωπος ἦтон.

За повече от век в българската предимно историческа и по-малко филологическа наука са се натрупали различни, понякога и противоречиви тълкувания за това какво трябва да се разбира под израза *θρεπτός άνθρωπος*, а

именно: лице от военната аристокрация на хана, негов комит и васал, свързан с дружинното начало, което прабългарите усвоили от готите; лице, близко на букелариите – елитната лична гвардия на византийските стратежи (*Успенский 1905:204–212*), „дружинник“, част от личната свита на българския владетел (*Вигу 1912:333; Дуйчев 1940а:85*) или от нейния команден състав (*Ангелов, Андреев 1959:84*), „предан човек“, „верен служител“ на владетеля, който по негова воля заема определена военна или административна държавна служба (*Златарски 1903:96–98*), „свой, близък човек“, аналогично на византийското οἰκεῖος ἄνθρωπος (*Успенский 1905:204–212; Баласчев 1909:328; Дуйчев 1940:163; Бешевлиев 1981:68*), „хранени лица“ на вожда, негови вътрешни хора – „придворници и прислужници“ (*Фехер 1925:81*), „свои люде, които ядат хляба му“ (*Дуйчев 1940:163*), лица на държавна служба, които се издържат от владетеля и получават прехраната си от него във вид на заплата, земи, припаци, стада и продукти (*Венедиков 1979:25–26; Венедиков 1981:145–146*), обща типологическа особеност в ранносредновековните общества, аналогична на οἰκεῖος ἄνθρωπος във Византия, hird при скандинавците, truste при франките, които оформяли една общност от хора на съ-яденето, съ-естна общност (*Степанов 2000:100*), служебна аристократична група, която участва в новите редовни войски и в изграждащата се структура на комитатите, командири на редовните военни отряди, от чиито среди канове назначават управителите на комитатите (*Жеков 2003; Жеков 2007:95–97, 274*), хора от личната стража на владетеля (*Добрев 2007:77*), сътрапезници, притежаващи особената привилегия да вземат участие в тържествените угощения на владетеля (*Бешевлиев 1979:68–70; Бешевлиев 1981:150–149; Бешевлиев 1981а:141–142; Андреев 1993; Йорданов 1993:74; Степанов 1999:92–94*), съвет от подбрани аристократи, които се отличават по чест, достойнство и правомощия и се хранят на една трапеза с кана (*Бакалов, Павлов 2003:210*). Тълкуването на θρεπτὸς ἄνθρωπος като „сътрапезник“ се свързва с Византия, където поканата на императорската трапеза се е смятала за голяма чест. От друга страна, церемониални пирове са известни и сред българите от Волжко-Камска България, както сочат записките на арабския пътешественик Ибн Фадлан [922]. Аналогични сведения за тържествени угощения се откриват и у Аспаруховите българи, срв. *Надписа на Маламир от Шумен № 58* за изграждането на водоскок, *Житието на Тивериуполските мъченици от Теофилакт Охридски, 42-рия отговор на папа Николай I по допитванията на българите* (коментари на тези сведения вж. у *Бешевлиев 1979:69; Андреев 1993:65*). В този контекст хранените хора от прабългарските надписи разглежда и Андреев, според когото с тази привилегия „били удостоявани онези личности, които били хранени на тържествените угощения в дворците на Плиска; те били измежду малцината посветени в церемониалното тайнство, което предполагало едновременно взаимна обвързаност и абсолютно подчинение“, „тези избраници предста-

вявали едно затворено съсловие, попадането в което се смятало за върховно постижение и гарантирало на носителя му привилегирован социален статус“ (Андреев 1993:67, 68).

Тъй като изразът *θρεπτός ἄνθρωπος* се споменава само във възпоменателните надписи от времето на Омуртаг и Маламир, неговото съдържание трябва да се търси и разглежда в контекста именно на този тип надписи и на модела, който те следват. Този модел няма аналог във византийските надгробни паметници, той „рязко отделя първобългар. надгробни надписи от съответните византийски и християнски латински“ (Бешевлиев 1979:36). Съвсем различна е структурата и на по-късните тюркски епитафии, напр. тези на волжките българи от XIII–XIV в. (Хакимзянов 1978), макар че е изказано и обратно мнение – че има аналогии с надписите на тюрките и монголите. При втората теза обаче не се отчита основната идейна разлика между българските и тюркските надписи – докато първите се изсичат от името на владетеля, вторите се издават от името на починалия или от името на неговите близки (Жеков 2007: 92–93).

Възпоменателните прабългарски надписи показват, че хранениците на владетеля са заемали различни длъжности: сред тях са трима таркани – двама от тях са длъжностни лица (*ζερα тарκανος*, [...тар]κανος), а третият носи тарканството като почетно звание (*ὁ ζουπαν тарκανος*), двама жупани (*ζουπανος*, *ὁ ζουпан тарκανος*), двама колобри (*ὁ κολοβρος* [*ὁ ι]ζουργου κολοβρος*, *βογοτορ βοηλα κολουβρος*), по един багаин (*ὁ βαγατουρ βαγαин[ος]*), копан (*κοπανος*) и кандидат (*ὁ кандίδατος*)¹⁴⁷, срв.:

Име	Служба Звание	Род	Дата Владетел	Причина за смъртта	Източник
ὠ Κορσης Корсис	ὁ κοπανος военно лице, отговорящо за стадата на армията (без конете)	δὲ γενεᾶς Τζακαραρης	Омуртаг	като отиде във войската, удави се в Днепър	Надпис № 59
ὠ Νεγαβουαης Негабонаис	ὁ ζερα тарκανος военен и административен наместник на владетеля в северна област	δὲ γενεᾶς Κουβιαρης	Омуртаг	като отиде във войската, удави се в река Тиса	Надпис № 60
ὁ Χσουνος Шун	ὁ ζουпан тарκανος местен военен и административен управител, носител на званието таркан	δὲ τὸ γένος αὐτοῦ Κυριγιηρ	Омуртаг	умря във войската	Надпис № 61

¹⁴⁷ Титлата е византийска (от лат. *candidatus*) и обозначава личната охрана на императора, неговата гвардия (вж. по-нататък).

незапазено (нечетящо се)	незапазена (нечетяща се)	δὲ γενεᾶς... δουαρης чете се само кроят	Омуртаг	като отиде във войската, загина във войната	Надпис №6 2
незапазено (нечетящо се)	[...] ζουπανος местен военен и административен управител	δὲ γενεᾶς Ερμηαρης	Омуртаг?	като се разболя, умря	Надпис № 63
ὁ Σλαβνας Славнас	ὁ βαγατουρ βαγαин[ος] военно лице, носител на достойнството багатур	не е посочен	Омуртаг	като се разболя, умря	Надпис № 64
Липсва?	ὁ κολοβρος [ὁ ι] ζουργου κολοβρος дворцов колобър	не е посочен	Омуртаг	умря вътре	Надпис № 65
ὁ Τουρδατζис Турдачис	ὁ кандίδατος лична охрана на владетеля	не е посочен	Омуртаг	умря вътре	Надпис № 66
незапазено (нечетящо се)	[...ταρ]κανος наместник на владетеля в голяма административна област	не е посочен	Омуртаг	умря в...	Надпис № 67
Τζεπα Чепа	βογοτορ βοηλα κολουβρος боил на длъжност колобър, носител на званието багатур	не е посочен	Маламир	като се разболя, умря	Надпис № 69

В същото време съдържанието на надписите показва, че привилегията *θρεπτός άνθρωπος* е била независима от други почетни звания, напр. *ταρκανος* и *βαγατουρ*, с които е можела да се съчетава.

Зависел ли е изборът на *θρεπτός άνθρωπος* от потеклото и произхода на съответното лице? С посочени родове (всички прабългарски) в надписите са: ὁ Κορσης ὁ κοπανος от рода Чакарар, ὁ Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα *ταρκανος* от рода Кубиар, ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν *ταρκανος* от рода Кюригир, незапазено лично име на *ζουπανος* от рода Ермиар). Родовете не са посочени на ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ *βαγαин[ος]* (може би заради обстоятелството, че най-вероятно е славянин), ὁ κολοβρος [ὁ ι]ζουργου *κολοβρος*, ὁ Τουρδατζис ὁ кандίδατος (може би заради арменския му род), Τζεπα *βογοτορ βοηλα κολουβρος*. В последния случай непосочването на рода (явно прабългарски!) може да се дължи на различията, настъпили в структурата на възпоменателните надписи от времето на Маламир в сравнение с тези от времето на Омуртаг. Сред тях особено внимание заслужава включването на заключителния израз *ἐπενεβάλην αὐτὸ ἡ*

ς μνημόσυνον αὐτοῦ ‘това се постави за негов спомен’ на мястото, където в Омуртаговите надписи се посочва родът (според *Бешевлиев 1979:225* този израз наподобява заключителните формули християнските надгробни надписи от по-старата епоха). В крайна сметка може да се каже, че изборът на дадено лице за храненик на владетеля не е бил в пряка зависимост от неговия род, още повече че изборният за *θρεπτός ἄνθρωπος* е можел да бъде и от друг етнос (разбира се, прабългарите все пак са преобладавали).

Били ли са хранениците на владетеля само военни лица, както смятат някои изследователи? Със сигурност това може да се твърди за *Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίνος, Τουρδατζις ὁ κανδίδατος*¹⁴⁸, *Κορσης ὁ κοπανος* ‘военно лице, отговарящо за стадата на армията (без конете)’ и вероятно за неизвестния по име от *Надписа от с. Могила № 63 ζουπανος*, който „като отишъл във войската, умрял във войната“. Останалите обаче – *Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα тарκανος* ‘военен и административен наместник на владетеля в северна административна област’, неизвестният по име от *Надписа на Омуртаг от с. Калугерица № 67 [...ταρ]κανος* ‘военен и административен наместник на владетеля в голяма административна област’, *Χσουνος ὁ ζουπαν тарκανος* ‘местен военен и административен управител, носител на званието таркан’, *Τζεπα βογοτορ βοηλα κολουβρος* ‘боил на длъжност колобър, носител на достойнството багатур’ и *ὁ ιζουργου κολουβρος* ‘дворцов колобър’ – са счислявали военни, административни и други функции.

Формирали ли са хранениците на владетеля неговата лична военна гвардия (дружина)? И отговорът на този въпрос по-скоро е отрицателен, защото макар и да има дворцови служители сред тях (напр. *ὁ ιζουργου κολουβρος, Τουρδατζις ὁ κανδίδατος*), по-голямата част все пак са били провинциални длъжностни лица (напр. *Νεγαβοναης ὁ ζερα тарκανος, ὁ Χσουνος ὁ ζουпан тарκανος*). Освен това ако изразът *θρεπτός ἄνθρωπος* означава човек от личната владетелска гвардия, какво прави сред хранениците *Τουρδατζις ὁ κανδίδατος*, чиято титла сама по себе си означава лична охрана на владетеля? Привърженик на тезата, че хранените хора не трябва да се отъждествяват с дружинниците на българския владетел, е и Андреев, но аргументът му – славянският произход на някои от тях (напр. *ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίνος*), което „изключва възможността този багаин да е бил член на военната дружина и още по-малко на някой от нейните предводители“ (*Андреев 1968–1969:43*), се опровергава от факта, че сред личната охрана на владетеля е арменецът Турдачис кандидат.

Следователно може да се заключи, че привилегията храненик на владетеля не е била обвързана нито с точно определена военно-административна длъжност, нито с определено почетно звание, нито е била в пряка зависимост от

¹⁴⁸ Доколкото багаините са съставлявали военното съсловие, а кандидатите са били личната охрана на владетеля (не случайно Турдачис е починал „вътре“, т.е. в двореца).

произхода или етноса на избраника. В израза $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ не можем да видим и дружинник, човек от личната владетелска гвардия, както и само вътрешни хора на владетеля (в смисъл пребиваващи в двореца), негови „придворници и прислужници“, защото мнозина от тях са провинциални служители. Съдържанието на $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ не се изчерпва и със значението „сътрапезник“ в буквалния смисъл на думата – безспорно всички храненици са имали свободен достъп до владетелския двор и неговата трапеза, но въпросът е защо?

От друга страна, всички надписи са намерени, т.е. са били издигнати, в един определен район на Североизточна България (с граници Плиска – Провадия – Новопазарско [с. Могила, с. Върбяне] – Шуменско [с. Калугерица, с. Радко Димитриево]), макар че служебните си задължения повечето храненици са изпълнявали в провинциални области. Най-вероятно каменните „некролози“ са били изложени на специално култово място в (или около?) столицата Плиска, тъй като са били „подписани“ от името на самия владетел. Дали обаче това не е бил и районът, където са израснали и възмъжали, т.е. са били „отхранени“ хранените хора?

За обичай да се дават за отглеждане и възпитаване лица в знатни семейства, близки до царския род и висшата аристокрация, съобщават някои надписи още от времето на Сасанидски Иран. Напр. в големия летописен надпис на Шапур I [240–270], запазен в средноперсийска (пехлеви), партска и гръцка версии, се четат фразите *Сасан, от царски род, храненик [в рода] на Фарреканите*¹⁴⁹ и *Сасан, от царски род, храненик [в рода] на Кидуканите*, срв. различните версии: S'sn ZY BRBYT'¹⁵⁰ ZY PWN Pldk'n d'(š)ty, (S')s'(n ZY) B(R)B(Y)T' ZY PWN Ktwk'(n) (d')šty (средноперсийска), S'sn BRBYT' MH pty Prdkn HHSNt, S'sn BRBYT' MH pty Ktwkn HHSNt (партска), *Σασάνου τοῦ ἐγ βασιλέω(ν) τοῦ εἰς Παρικαν τραφέντος, Σασάνου τοῦ ἐγ βασιλ(έ)ων τοῦ εἰς Κιδουκαν ἀνατραφέντος* (гръцка) (*Maricq 1958:327, № 60–61*; вж. и *Луконин 1987:43, бел. 17, 119*). Гръцкият текст ясно показва, че „близкият до царете“ Сасан е бил отгледан, отхранен, възпитан¹⁵¹ в съответните знатни родове. Отдавна са известни фактите, че от времето на сасанидския владетел Шапур I са запазени скални релефи на конници, подобни на Мадарския, и че в летописния надпис на този владетел е засвидетелствано името Аспарух (<*Ἀσπωράχου, Ἀσπωρικ, Ἀσπωριγαν, Бешевлиев 1967:239*). Коментирани са и някои допирни точки между този надпис и Омуртаговия надпис от църквата „Св. 40 мъченици“, срв. „Ние затова заповя-

¹⁴⁹ Знатен род, чиито представители се споменават при двора на цар Парса Папака и царя на царете Арташир I.

¹⁵⁰ С термина BR BYT' = *от царски род* са се обозначавали не преките потомци на царя (престолонаследниците), а лица (фамиили), близки до царския род (*Maricq 1958:326, бел. 6; Луконин 1987:43, 119*).

¹⁵¹ Вж. гр. *τραφέντος, ἀνατραφέντος Part. Aor. Passivi II* от *τρέφω, ἀνατρέφω* 'отхранвам, отглеждам, възпитавам'. Така и във френския превод на надписа: *le prince Sasan, élevé par les Farigan, le prince Sasan, élevé par les Kidoukan (Maricq 1958:326)*.

дахме да се напише надпис, та този, който бъде след нас, да узнае нашето име, нашата храброст и нашата власт“ и „Нека роденият по-късно като гледа този надпис, да си спомня за този, който го е направил. Името на владетеля...“ (*Бешевлиев 1969:97*). Според Бешевлиев е трудно да се каже дали в случая става въпрос за просто съвпадение, или за някаква далечна реминисценция, но явно към изброените успоредици между надписа на Шапур I и прабългарските надписи можем да добавим и цитираните по-горе изрази за лица, обозначени като храненици (възпитаници) на знатни родове.

Сходен обичай да се дават лица от царския двор или близки до него на възпитание у велможи имало и в средновековна Армения (*Луковин 1987:242*). И сред тюрките е бил разпространен подобен обичай, наречен аталичество (от тюрк. *atalag* ‘башинство’, *ata* ‘баща’), съгласно който детето скоро след раждането си временно се отглежда и възпитава в чуждо семейство, след което се връща при своите биологични родители. Връщането на възпитаника става след достигане на определена възраст (обикновено пълнолетие) в тържествена обстановка и с размяна на подаръци между възпитатели и родители (относно башкирците извън Кавказ вж. *Косвен 1935 [1961:111]*). Според повечето изследователи обаче тюркската терминология (вж. още *enceg, emcek* ‘брат по мляко, брат по гръд, син’, ‘възпитател’, *qan* ‘кръв, възпитаник’) не означава автоматично и тюркски произход на аталичеството, тъй като много по-дълбоко и същностно в обществения и семейния живот обичаят е засвидетелстван сред кавказките народи – абхазци, черкеси, кабардинци, карачаевци, балкарци, осетинци (включително и у техните предци аланите и в техния нартски епос), ингушети, чеченци и др. (*Абаев 1:142; Абаев 2:262*). Целта на аталика, т.е. на възпитателя, била да създаде определени трудови навици у своя възпитаник (вместо обичайното по-изнежено възпитание от страна на кръвния баща), да го направи отличен стрелец, ездач, безстрашен воин, превръщайки се в негов покровител и защитник за цял живот (*Калоев 2004:297–300*). Първоначално децата-възпитаници се отглеждали в равностойни по социално положение семейства: князете отдавали децата си в семейства на князе, а сами вземали за отглеждане деца на князе, дворянските деца се отглеждали в дворянска среда, а децата на селяните – в селска. Въпреки някои различия между отделните кавказки народи (напр. относно срока на отглеждане, възможността за среща или не с биологичните родители и т.н.) навсякъде са налице изключително близки отношения между аталика и възпитаника и техните семейства/родове, като връзката на възпитаника с неговия приеман баща (респ. неговия род) се е смятала за по-висша и значима от тази с родното му семейство – рядко храненикът е бил много по-свързан със своя възпитател в сравнение с кръвния си баща. Възпитаникът е трябвало до края на живота си да защитава интересите на рода, в който е бил отгледан, безпрекословно да изпълнява всички искания на аталика, който е можел по всяко време да го извика в дома си (включително и след срока на отглеждането) и да му възложи грижата

за своите роднини (*Косвен 1935 [1961:106–110]*). В същото време възпитателят е бил длъжен да осигури на своя приеман син някои материални придобивки (дрехи, оръжие, кон), както и да участва в решенията на всички съдбовни въпроси в живота му, напр. да избере бъдещата му невеста. Даването на деца за отглеждане е било само по себе си оказване на голяма чест на възпитателя и отказ от тази чест не се е допускал. Сред много кавказки народи (напр. абхазците) паралелно с аталичеството е било широко разпространено и осиновяването, включително и осиновяване на възрастен човек. Между осиновителя и осиновения също се установява тясна връзка – осиновителят бил задължен да помага на своя приеман син при построяването на дом, уреждането на сватба, извършването на погребения и т.н., понякога дори поемал върху себе си вината за извършено от него престъпление; от своя страна, осиновеният е трябвало да защитава приемния си баща от различни набези и произволи, насилия, грабежи или обиди (*Смирнова 1951:111*).

И сред древните скандинавски народи и келтите е съхранен аналогичен на кавказкото аталичество обичай доброволно да се дават младежи на възпитание в чужди семейства с цел възмъжаване и закаляване на характера и сдобиване със силно покровителство (по-подробно вж. *Косвен 1935 [1961:113–116]*). Единственото по-различно обстоятелство е в това, че според скандинавските саги често пъти децата се възпитават в семействата на роднини по майчина линия, а самият възпитател е вуйчото. Именно тази форма на разглеждания обичай, срещаща се и в редица народи на Западна Африка, Малайзия, Северна Америка, се приема за най-ранната, характерна за първобитнообщинните отношения и прехода от матриархат към патриархат и смяната на матрилокалния с патрилокалния брак, при който омъжената жена преминава да живее в семейството на мъжа. При този преход обаче все още майчиното право продължава да се пази, което отчасти се изразява и в това, че децата продължават да принадлежат на рода на майката, а не на бащата, и затова те рано или късно преминават от своите родители в своя майчин род, където глава на семейството е вуйчото – братът на майката (*Косвен 1935 [1961:116–119]*). От тази най-архаична форма на разглеждания обичай няма запазени следи в кавказкото аталичество и у тюрките, за разлика от скандинавските саги. Навсякъде обаче даването, респ. приемането на деца за отглеждане в чужди семейства не е индивидуална, нито чисто семейна проява, а носи колективно-родови черти, тъй като отношенията между възпитаника (храненика) и приемния му баща прерастат в отношения между техните семейства и родове. Те винаги можели да разчитат на взаимопомощ от всякакъв характер, което спомагало за укрепването на връзките между родовете. С установяването на феодализма кавказкото аталичество придобило нови икономически и съсловни характеристики – социално по-слабият род, за да се сдобие със силен покровител и икономически придобивки, вземал за отглеждане дете от социално по-богат род, главно от средите на феодалната

аристокрация. Така с течение на времето обичаят се запазил главно сред господстващото съсловие – князе и дворяни. В случаите, когато аристокрацията продължила да дава децата си за отглеждане в други аристократични семейства, целта била заздравяване на връзките между двете фамилии, които по този начин засилвали своето обществено-политическо влияние.

По-различен аналог на хранените хора е налице през VI–VIII в. в западната и източната част на франкското кралство в лицето на т.нар. *nutriti* „хранени“ – младите синове на висшите аристократи, изпращани в дворовете на Нейстрия и Австразия да изучават онези отговорности, които по-късно щели да прилагат на практика по градове и села. Наричали ги „хранени“, тъй като били подслонявани и издържани от „бащата осиновител“ – краля на франките, който поемал всичките задължения по тяхното отглеждане и обучаване (*Histoire* 1985:412; *Степанов* 1999:94). Много вероятно е Омуртаг да е познавал тази практика, още повече че през 30-те години на IX в. българският хан е имал пряк сблъсък с войската на франкския император Людовик Благочестиви, при когото най-напред изпраща няколко български пратеничества [824–826] с цел определяне на границата между българи и франки, а впоследствие предприема военни действия срещу него до завладяването на Долна Панония [826–830] и регламентирането на общата граница между двете държави.

Допускам, че обичай, аналогичен на кавказкото и тюркско аталичество и осиновяване, е бил известен и на прабългарите¹⁵². Възможно е дори през VIII–IX в. той да не е бил само спомен от древната им прародина, а жив обичай, ако имаме предвид факта, че остатъци от подобен, макар и с нови варианти обичай, наричан храненичество, се намират векове по-късно в българското народно творчество, словното ни богатство, юридическите обичаи и гражданското семейно право.

Не е известен прабългарският термин, скрит в обозначението $\theta\rho\epsilon\pi\tau\omicron\varsigma \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$, чрез който „навярно се е изразявала същината на някакъв прабългарски израз, точният смисъл на който се предава на гръцки само приблизително“ (*Андреев* 1993:64). Но в книжовния ни език се среща както лексемата храненик, така и лексемата питомец в значение ‘чуждо дете, което се отглежда като свое и обикновено се осиновява; лице, което се отглежда или възпитава от някого’. Всъщност днешното питомец е наследник на старата славянска (старобългарска) лексема за назоваване на ‘възпитаник, храненик’, включително и в по-широко небуквално значение на ‘духовен възпитаник, последовател’ (от *питати*, *питѣти* ‘храня, отглеждам’), която в средновековните паметници е съхранена като *пнцѣннкъ* (*миней за септември от 1096 г.* и *за октомври от 1097 г.*, *Путятин миней от XI в.*, *Златоструй от XII в.*, л. 22, *Иловичка кръмчя от 1262 г.*, л. 68а; *Срезневский* 2:946; *Jagič* 1874:89; *СРЯ* 15:66; *Георгиева*

¹⁵² Аналогичното на кавказкото аталичество е и руското кормилство, сведения за което има в *Повесть временных лет* (под години 945, 1018, 1171, 1202 и др.). По-подробно за кормилците, наричани още дядъки, като възпитатели на княжески и боярски синове в древна Русия вж. *Гарданов* 1959.

2003:157), пнѣмнкъ (*Козма Индикоплевст, Иловичка кръмчая, Miklošič 1862–1865:566; СРЯ 15:62*), пнѣмьць (*Михановичев миней, сръбски препис от XVI в., Miklosich 1862–1865:566*), пнѣвъць (*сръбски фрагменти от XVII в., Miklosich 1862–1865:565*), пнѣаннкъ (*чети-миней от XVI и XVII в., Срезневский 2:941; СРЯ 15:58*)¹⁵³. От същия корен са образувани и названията за ‘възпитател, осиновител, който храни и дава живот’, срв. пнѣатель, пнѣательннкъ *τρόφιμος* (вж. паметниците у *Срезневский 2:942; Miklosich 1862–1865:565; СРЯ 15:59, Среднеболгарский перевод 1988*). През следващите векове старобългарският глагол пнѣати ‘храня, отглеждам’ е изчезнал от езика ни и на негово място се е настанил глаголтъ хранити (с първоначално единствено значение ‘пазя, защитавам, охранявам’), който впоследствие е започнал да означава и ‘давам храна, грижа се за някого’¹⁵⁴. Този процес е обхванал и дериватите, напр. пнѣмьць е отстъпил мястото си на храненик и едва по-късно чрез руски лексемата питомец е била възвърната за нов живот в книжовния ни съвременен език. Показателна в това отношение е липсата на питомец (при наличие на храненик) в нашите говори¹⁵⁵ и в книжовния ни език докъм 40-те години на XX в.¹⁵⁶ Аналогична на български е ситуацията и в сръбски и хърватски, срв. *хранѣњик* ‘мушка особа коју су отхранили људи који јој нису родитељи’, *хранѣлац, хранѣтель* ‘онај који храни некога; онај који издржава некога’ (*РСХКЕ 6:745–746*), *питомац, -омац* ‘дечак или младић који се одгаја у неком заводу где има стан и храну, стипендист, штићеник; онај који је одгајен, воспитан у духу какве идеје’ (*РСХКЕ 4:439*), за разлика от словенски, където има *hránjenec* ‘kdor dobiva hrano’, но само *pitati* ‘храня’ и *pitoven* ‘угоен’ (*SSKE*). В западните славянски езици други коренни морфемни изразяват значенията ‘който храни, поддържа някого; възпитател’ и ‘възпитаник, питомец’, срв. чеш. *živitel* ‘хранител, който храни някого’, *krmič* ‘човек, който храни добитък’, *vychovatel* ‘възпитател’, *vychovanec, odchovanec, chovanec* ‘възпитаник’, *schovanec* (разг.) ‘хранениче, осиновено

¹⁵³ В класическите старобългарски паметници е засвидетелствано само причастиято пнѣмьць *питѣтъс* ‘охранен, угоен’ (*Јлк 15:30*), вж. *Slovník 2:41*.

¹⁵⁴ Това значение е писмено документирано през XIII–XIV в., срв. примерите от *Иловичката кръмчая* (1262 г.) *кормаше н хранаше медвѣдн* и от *Троянската повест* (XIV в.): Ватикански препис, л. 43б егда родниши сна не храни его, л. 51 азъ бо млетнѣ еи дощѣ възити н хранити доволнѣ (*Среднеболгарский перевод 1988:244, 248*).

¹⁵⁵ Вж. храненик ‘чюждо чядо земено за свое, усыновено; чюваник, беслеме; рус. вскармленник, воспитаник, питомец, приемъшь’ (*Герои 5:508*), ‘дете, осиновено от бездетни родители’ (Странджанско, *Горов 1962:153*), ‘дете, закърмено с мляко на чужда жена’ (Родопско, *Стойчев 1965:296*), хрънѣник ‘осиновено дете’ (с. Зарово, Солунско; *Вачева-Хотева, Керемедчиева 2000:414*). Само в тѣжачка е отбелязано питателъ ‘който храни’ (Гоцделчевско, *БЕР 5:266*).

¹⁵⁶ Вж. отсъствието на питомец в речниците на *Дювернуа 1889, Герои 4* и *Младенов 1941*, където е зафиксирано само питомый, питомен ‘опитомен’. От 40-те години на XX в. лексемата питомец е факт в лексикографските справочници, срв. *БРС 1947:252; БФР 1949:505; РСБКЕ 2:497; БТР 1963:586; РЧДБЕ 1992:662; РБЕ 12:450*.

дете', словаш. *živitel'* 'който изхранва някого', *krmič* 'човек, който храни добитък', *vychovávateľ* 'възпитател', *vychovanec, odchovanec* 'възпитаник', пол. *żywiciel* 'който храни някого', *wychowanek, wychowaniec* 'възпитаник, питомец', *przybrane dziecko* 'хранениче'.

От друга страна, и българските обичаи са съхранили прояви както на храненичество, така и на осиновяване, понякога дори без да ги разграничават терминологично – напр. в Еленско осиновяването е известно под названието храненичество, в Лясковец, Русенско, Казанлъшко и Хасковско осиновенията (по-често момче, но и момиче) се наричат храненик и храненица (*Бобчев 1896:286, 288, 292, 294*). Между двете страни винаги се установяват отношения като между родители и деца: приемният баща се приравнява с биологичния родител, а осиновеният става като родно чедо на осиновителя. Обикновено осиновителят се задължава да изхрани и ожени приемния си син и след смъртта си да му остави в наследство цялото или част от своето имущество, а храненикът обещава, „че ще му е вече като същи син, че ще го счита като свой баща и във всичко ще му бъде покорен и послушен, ... че ще гледа тези нови свои родители до смъртта им, да ги храни, облача, пои, погребее...“ (*Бобчев 1896:292*). В Еленско по време на обряда „осиновяване“ осиновителят произнася думите: „сынъ мой еси ты, азъ днесъ родихъ тя“, а след обряда стават угощения и веселия като при раждане. „Посиновяването се извършва пак с гозба... Като захванат гостите да ядат и да пият *посиненикът* или *храненицата* излазя и целува ръка на всички присъствающии“ (*Бобчев 1896:286–287*). В Лясковец по време на обряда осиновеният хвърля старите си дрехи, които оставя у биологичния си баща, и облича купените от осиновителя. По всички краища осиновеният взема фамилното име или прякора на осиновителя си, „като се нарича от хората храненик на еди-кого си или син на еди-кого си“. Във Варненско осиновяването ставало в присъствието на съседи, чорбаджията и попа, като на трикратно зададения въпрос към осиновителя дали приема детето за свое чедо той отговарял: „Приимам го, аз ще го имам за свое чедо и ще му оставя всичкия си имот“. Основната разлика между осиновения и храненика била в наследяването и родството – първият придобивал наследствени права (напр. върху имота на осиновителя), за разлика от втория, тъй като „отхранителят искал да вземе детето не за свое чедо, а само да го отгледа за хаир и да го ожени“. Колкото до родството, важал принципът дали осиновеният е кърмен от осиновителката, или не, т.е. само кърменето създавало кръвно родство. Затова осиновеният е можел да се жени за роднините на осиновителя, но не и за роднините на осиновителката, в случай че е бил кърмен от нея (вж. варианти на това правило у *Бобчев 1896:85–90; Бобчев 1923:33–34*). Но и осиновеният, и храненикът са били длъжни да помагат на изнеможелите си благодетели, на първо място били задълженията именно към тях и едва след това към биологичните им родители (вж. по-подробно *Попов 1904:19–21*). Векове наред е съществувало само църковно осиновяване, респ. храненичество – до 1889 г.,

когато се промулгира граждански закон, разглеждащ отчасти и осиновяването (*Балджиев 1891:191–192*). Осиновяването е познато на всички южни славяни, срв. събрания от в. Богишич фолклорен материал от различни области на Сърбия, Хърватска, Черна гора, Босна и Херцеговина, Войводина, България (Пазарджик, Търновско), Банат (*Bogišić 1874:303–312*), където под формата на анкети намират отговор въпроси като кога се осиновяват чужди деца (по-често момчета, но и момичета), кои присъстват на обряда осиновяване, как се назовават приемните родители, какви права и задължения имат осиновителите и осиновените, как се променя името на осиновения и т.н. Следи от обичая храненичество пази и народното ни творчество, вж. напр. поговорките „Храненик има, за мъж грижа няма“ (*Герои 5:508; БНТ 12:471*), „Хранители као и родители“ (*Косвен 1948:34–35*), „Турчин побратим не хващай, На жена никога тахна не доверявай, Чуждо чедо не посинвай, или Храненик не зимай“ (*Охридско, Бобчев 1896:289*).

И така, смятам, че в израза $\theta\rho\epsilon\pi\tau\omicron\iota \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\iota$ от възпоменателните прабългарски надписи се крият именно храненици на владетеля, т.е. млади хора, отгледани и възпитани в двора на кана, който се е превърнал в техен приемен баща и покровител. Към подобно тълкуване насочват и филологическите аргументи. Според гръцките лексикографски справочници (*Chantraine 1974:1134; Liddell, Scott 1996:805; Sophocles 1992*) прилагателното $\theta\rho\epsilon\pi\tau\omicron\varsigma$, $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{\eta}$ (от $\tau\rho\acute{\epsilon}\phi\omega$ ‘храня; възпитавам, отхранвам, отглеждам, откърмям’) е засвидетелствано в гръцки и ранновизантийски автори от I–V в. (*Plinius [rerum naturalium scriptor], Lysias [orator], Pherecrates [comicus]*) и в епиграфски паметници (*Inscriptiones of Cos, Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, Sylloge Inscriptionum Graecarum*) само със значения: 1) brought up in another household, fostered ‘отгледан, възпитан в друг дом, семейство’ (така в Естир 2:7, където се разказва как осиротялата Естир е отгледана от своя братовчед Мардохей и баща ѝ емв отроковница воспитана $\pi\alpha\iota\varsigma \ \theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{\eta}$ дщерь амїнадава брата отца егв и нма ен есвнрь. По преставленїи же родителен еа прїа ю мардохен во дщере мѣсто); 2) domestically raised slave, esclave élevé à la maison ‘роб/слуга, възпитан в семейството/дома на господаря’; 3) fosterling (of the Nile) describing Sosibius, a Greek born in Егурт ‘храненик, възпитаник (на Нил) – напр. такъв е Сосибий [министър при Птолемей IV Филопатор, цар на Египет, III в. пр. Хр.], грък, роден в Египет’; 4) enfant adopté ‘осиновено дете’. Тъй като гръцките и ранновизантийските писатели използват прилагателното $\theta\rho\epsilon\pi\tau\omicron\varsigma$ за обозначаване не само на възпитаник/храненик, но и на роб/слуга, Успенски (*Успенский 1905:204–205, 210*) изключва възможността изразът $\theta\rho\epsilon\pi\tau\omicron\varsigma \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ да визира лице, получило възпитание при владетеля. Според него като цяло изразът $\theta\rho\epsilon\pi\tau\omicron\varsigma \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ не се вписва в кръга на отношенията възпитател (господар) : възпитаник (роб) – докато $\theta\rho\epsilon\pi\tau\omicron\varsigma$ съдържа елемент на несвободност, $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ не се употребява в такъв контекст, напротив, най-често се използва за лица с високо обществено положение, военни и придворни, следователно идеята за робско

отношение е несъвместима с почетното звание $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$. И най-накрая Успенски недоумява защо в надгробни колони на заслужили хора ще се споменава незначителният факт, че те са получили възпитание в двора на кана. Ако това обаче е толкова незначителен факт, как да си обясним силната воля на владетеля да увековечи хранениците си (според запазилите се свидетелства за други починали той не прави този жест!) освен ако не гледа на тях като на свои приемни синове. Всъщност това е и единственото общо между тях – по всички останали характеристики (служба, етнос, род, причина за смъртта) те се различават. Но Успенски е прав, че терминът $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ издава форма на зависимост на номинирания спрямо владетеля, която липсва във византийския термин $\omicron\iota\kappa\epsilon\iota\omicron\varsigma \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$. Не случайно най-напред във възпоменателните надписи е посочено служебното положение на храненика (т.е. йерархическата му позиция спрямо кана) и едва най-накрая е посочен родът на храненика. Това обстоятелство справедливо се тълкува като израз на идеята за върховенството на кана над аристокрацията, за нейната лична зависимост от владетеля и неговото лично благоволение, т.е. като част от засилената централизация на властта при Омуртаг (*Андреев 1968–1969:36; Жеков 2003:12–14*). Фактът на зависимост между $\kappa\alpha\upsilon\alpha \ \sigma\upsilon\beta\eta\gamma\eta$ и $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ обаче не означава непременно робско отношение, защото в случая става въпрос за друга зависимост – на възпитател към възпитаник, на баща към син, в чието отглеждане е вложено много, но и много се очаква от избраника, отгледан под закрилата на владетеля и получил възпитание в неговия двор. Вероятно по такъв начин Омуртаг и приемникът му Маламир са изграждали новата държавна администрация от предани към тях лица – провинциални управители, колобри, военни лица, техни приемни синове ($\theta\rho\epsilon\pi\tau\omicron\iota \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\iota$). Съдържанието на възпоменателните надписи ясно показва, че в стремежа си да установи централизирана териториално-административна система за управление Омуртаг се опира не само на (пра)българския етнос (напр. $\acute{o} \ \Sigma\lambda\alpha\beta\upsilon\alpha\varsigma \acute{o} \ \beta\alpha\gamma\alpha\tau\omicron\upsilon\tau\omicron\upsilon\beta\alpha\gamma\alpha\iota\omicron\upsilon\varsigma$, $\acute{o} \ \text{Τουρδατζις } \acute{o} \ \kappa\alpha\upsilon\delta\acute{\iota}\delta\alpha\tau\omicron\varsigma$), както и не само на потомци на знатни родове (напр. $\acute{o} \ \Sigma\lambda\alpha\beta\upsilon\alpha\varsigma \acute{o} \ \beta\alpha\gamma\alpha\tau\omicron\upsilon\tau\omicron\upsilon\beta\alpha\gamma\alpha\iota\omicron\upsilon\varsigma$, $\acute{o} \ \text{Τουρδατζις } \acute{o} \ \kappa\alpha\upsilon\delta\acute{\iota}\delta\alpha\tau\omicron\varsigma$, $\acute{o} \ \kappa\omicron\lambda\omicron\beta\omicron\upsilon\tau\omicron\varsigma \acute{o} \ \iota\zeta\omicron\upsilon\tau\omicron\upsilon\beta\alpha\gamma\alpha\iota\omicron\upsilon\varsigma$, $\dots\tau\alpha\rho\kappa\alpha\upsilon\omicron\varsigma$). Това вероятно е предизвикало ответна реакция от страна на родово-племенната аристокрация, израз на което е било недоволството и отцепването на някои славянски племена – особено в пограничните северозападни области (*Божилков, Гюзелев 1999 [2006:155]*). Всъщност още при кан Крум родовата организация на властта започва да губи позиции за сметка на налагането на династичния принцип в управлението на държавата. Но при Омуртаг засилените процеси на централизация, авторитарност и монархизъм, признавани от всички историци, подкопават още повече позициите на родовата аристокрация и нейната управленческа роля. И именно с оглед на тази ситуация – за да бъде по-малко уязвим от родовата аристокрация, Омуртаг може би е стъпил на един древен родов обичай, натоварвайки го обаче с по-различна обществено-политическа

цел – изграждането на нова централна и провинциална администрация със строго определени функции и правомощия, пряко подчинена и предадена на владетеля, която да го подпомага в упражняването на властта.

21. НҮРҮГЪНА ВОЙНИК ОТ СТРАЖАТА НА ВЛАДЕТЕЛЯ

Названието нурьгъна е *haxax legomenon* – известно е само от *Житието на Иларион Велики*¹⁵⁷, запазено в чети-минеи от XIV, XV и XVII в., срв. *чети-минеи от средата на XIV в. (НМКМ 1039, л. 239а), чети-минеи от средата на XIV в. (Деч94, л. 251б), чети-минеи от последната четвърт на XIV в. (Цет20, л. 95б), чети-минеи от 1614–1625 г. (Рс59 НБС, л. 237б), чети-минеи от средата на XV в. (Драг700, л.256б), Липлянски чети-минеи от трета четвърт на XIV в. (HAZU IIIc24, л. 137)* *ѿ҃҃҃҃ (ѿ҃҃҃) же ѿ҃҃҃҃ нурьгъно (нурьгъно) τὸν кандидатῶτον.*

Интересуващият ни пасаж от житието разказва как един войник от личната гвардия на император Константин Велики, по чин кандидат (*кандидῶτος γάρ τις αὐτοῦ τοῦ βασιλέως*, *Strout 1943:366*, *ѿ҃҃҃҃ же ѿ҃҃҃҃ нурьгы его*), от малък бил обладан от бяс, който го карал нощем да креши и стене и да скърца със зъби. Затова отишъл при императора, разказал му за това и измолил препоръчително писмо до първенците в Палестина, където се намирал преподобният Иларион. А те, щом разбрали, че обхванатият от бяс е изпратен лично от императора, му оказали голяма чест, като го придружили до манастира. Там блаженият Иларион ги посрещнал сърдечно, приветствал ги, ръкувайки се с всички. Като видял кандидата (*Ὡς δὲ εἶδεν τὸν кандидатῶτον*, *ѿ҃҃҃҃ же ѿ҃҃҃҃ нурьгъно*), светецът заповядал на придружаващите го да се върнат, след което изгонил беса от него. Докато гръцкият текст и в двата случая използва лексемата *кандидῶτος*, с която назовава обладаният от бяс войник, старобългарският книжовник само в единия случай следва точно гръцкия текст, предавайки *τὸν кандидатῶτον* с нурьгъно (*Ass. sg. от Nom.sg. нурьгъна*) явно със значение ‘кандидат [като военен чин], войник от кандидатския императорски корпус’. С голяма сигурност можем да предполагаме, че и в неоцелелия старобългарски протограф на *Житието на Иларион Велики* е стоял терминът нурьгъно, респ. нурьгъна, тъй като и шестте славянски преписа¹⁵⁸, с които разполагам, съдържат тази форма. Миклошич (*Miklosich 1862–1865:1121*), в чийто речник единствено измежду всички лексикографски

¹⁵⁷ Св. Иларион Велики, чиято памет се чества на 21 октомври, е живял през 291–372 г.

¹⁵⁸ НМКМ 1039, л. 229–242б; Цет 20, л.82–121б; Деч94, л. 239–259б; HAZU IIIc24, л. 131б–139б; Драг700, 246б–27б; Рс59 НБС, л. 231–241б. Археографска справка за ръкописите вж. у *Иванова 2008:64–65, 68, 93–94, 132–134, 158–159, 174–175* и в доклада на И. Кузидова. „Житието на св. Иларион Велики в ръкопис Драгомирна 700 (XV век)“, изнесен на XVII-ия интердисциплинарен колегиум по старобългарска литература и култура в памет на акад. П. Диневков, София, 18–19.12.2008 г. Изказвам сърдечна благодарност на И. Кузидова за предоставената ми информация и за възможността да използвам копия от славянските преписи и гръцкия текст.

справочници фигурира лексемата, макар и с неясно значение (“sensus ignotus”), разчита титлата като *φργγία* с предходен съюз н (*οφφρφ* н *φργγίω*), но липсата на съюза *καί* в гръцкия текст подсказва, че формата трябва да е *нφργγία*.

За изясняване етимологията на *нφργγία* спомага съществуването в служебна йерархия на ранносредновековна България на съставката *ητζιργου* (*ηζουργου*, *ητζηργου*, *Σουρσου-*, *Серсоу-/Сърсоу-*, *φργγου-*, *zergo-/zergo-*), запазена в гръцки, старобългарски и латински книжовни и епиграфски паметници от IX–X в. – не самостоятелно, а само в посесивна употреба към титлите *боил*¹⁵⁹, *багаин*¹⁶⁰ и *колобър*¹⁶¹. Както вече беше коментирано, тази съставка се етимологизира от тюрк. *ičäriǰü*, *ičirǰü* ‘вътрешен’, *ičrägi*, *ičräki*, *ičraki*, *ičrä*, *ičräk* ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’ < пратюрк. *ič-äri-gü* ‘това, което е вътре’. Имам основания да приема същата етимология и за *нφργγία* – съществително име със значение „вътрешен“ войник, т.е. войник от дворцовата стража на владетеля. Гръцкото съответствие *κανιδιδάτων* също потвърждава подобна етимология, доколкото кандидатите са съставлявали личната гвардия на византийския император и са били негови „вътрешни хора“. Като имаме предвид, че *ητζηργου βαγαηνος*, разполагаш с 12 ризници, е отговарял за охраната в двореца като началник на дворцовата стража (*Надпис от Мадара № 50*), можем с голяма вероятност да допуснем, че редовият войник от тази владетелска стража е бил наричан *нφργγία*.

Този прабългаризъм, с който се визира определена военна служба в Първата българска държава, се е присъединил към праслав. **-ja-* склонение, следвайки един ранен и не особено продуктивен модел. Най-разпространеното съществително от този модел е *вѣща*, засвидетелствано в почти всички класически старобългарски паметници, докато останалите оцелели съществителни от този словообразователен тип се срещат рядко и само в съчинения от ранната славянска книжнина, срв. *гроборѣща* *тѣмѣворѣщос* ‘който копае/краде гробове’ *Устюжка кръмчя* (в *Ефремовската кръмчя* *гробънын възгрѣвѣтель*), *роукомѣща* *хѣдос* ‘чаша, съд за измиване на ръце’ *Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски*, *Хроника на Йоан Малала*, *крѣторѣща* *ἀσπάλαξ* ‘къртица’ *Лев II:30 по ръкопис от XIV в.* (*Miklosich 1862–1865:143, 317; Срезневский 1:594; Срезневский 3:194, 1340; Срезневский 1912:79*).

¹⁵⁹ *ηζουργου βουληα* *Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*, *ητζιργου βοιλαν* *Надпис на Персиан от Филипи № 14*, *ητζηργου βουλε* *Надпис от Преслав № 53*, *Ἡτζιβοκλια* *Константин Багренородни. За управлението на държавата*, *Γεωργίου Σουρσουβούλη* *Γεωργία* нже н *Серсоувила*, *Γεωργία* *Сървила*; *Γεώργιος ὁ Σουρσοῦβουλις* *Γεωργίν* *Сърсоувила*, *Γεωργίε* *Софрвила*; *Γεωργίου Σουρσοῦβελι* *Γεωργίνю* *Серсоувила*, *Γεωργίю* *Софрвоулас* *Хроника на Симеон Логотет и Георги Амартол [Продължителя на Теофан]*, *мостнѣ* *φργговѣща* *Надпис на Мостич*, *Zergobula* *Чивидалско евангелие*, *маргинални бележки*, *Petro Cerbulae/Cerbula* *Писмо на papa Йоан VIII [879]*, *zergo boilas* *Анастасий Библиотекар*.

¹⁶⁰ *ητζηργου βαγαηνος* *Надпис от Мадара № 50*.

¹⁶¹ *ιτζουργου κολοβρος* *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65*.

В началото на разглеждания пасаж от *Житието на Иларион Велики* старобългарският книжовник предава гръцкия израз *κандιδάτος γάρ τις αὐτοῦ τοῦ βασιλέως* ‘един кандидат на същия [Константин Велики] император’ по-свободно – едннь же ѿ ѳръгы его ‘един от неговата ѳръга’, където ѳръга (както би трябвало да е формата в *Nom.sg.*)¹⁶² явно не визира титлата кандидат (нѳръгына), а целия кандидатски корпус, отряд¹⁶³. Така въпреки фонетичната близост между нѳръгына и ѳръга ще приемем, че става въпрос за две различни лексеми, сравнително добре различавани в славянските ръкописи, които обаче ще да са били близки по значение, щом превеждат едно и също гръцко съответствие.

За разлика от нѳръгына, възходящо към тюрк. *ičärigü, ičirgü* ‘вътрешен’, лексемата ѳръга има паралел в друга алтайска форма – *čerig* с първоначално значение ‘войска, части, подредени в боен ред’, което впоследствие се разширява изобщо до ‘отряд войни, войска, войскава част, армия’, каквото значение днес е запазено във всички тюркски езици с минимални фонетични варианти (*Clauson 1972:428–429; СИГТЯ 5:372–373*). Лексемата *čerig*, която рано е заета в монголски, няма единна етимология: според някои е санскритска заемка (*ksatrika*, *ДТС 1969:144*), а според други е образувана от глаголната основа *čer-* ‘освобождавам, избавям’ и суфикса *-ig* (*СИГТЯ 5:372–373*). В старотюркските текстове има немало глаголи и имена от основата *čer-*, срв.: *čergäs-/čerkäš-* ‘съставям, образувам редици’, *čerig ček-* ‘насочвам, изпращам войската’, *čerig sü* ‘войска, битка’ и др. Явно с този корен трябва да се свърже и цслав. ѳерга ‘ред, редица’ в *руска грамота от XVI в.* (*Срезневский 3:1499*), рус. *черга*, диал. южнорус. *черги* ‘ред, редица’, укр. *черга, черег, черха* ‘ред, редица’, *черговой* ‘пореден, редовен’, брус. *черга, черег* ‘ред, редица’, *чергою* ‘поред’, дон. *Черговой* (*Фасмер 4:336; Преображенский 2:64; Даль 4:590; Miklosich 1862–1865:1121*)¹⁶⁴. Всички те възхождат към стб. (прабълг.) ѳръга (от тюрк. *čergä* ‘ред, редица’, *ДТС 1969:144*), оцеляло единствено в *Житието на Иларион Велики*. Така славянският израз от това житие едннь же ѿ ѳръгы его ще трябва да преведем като ‘един от неговия [на Константин Велики] отряд, корпус’. Като имаме предвид и съответния гръцки текст (*κандιδάτος γάρ τις αὐτοῦ τοῦ βασιλέως*), ѳръга ще визира императорската лична гвардия, кандидатския корпус, осигуряващ охраната му, като най-вероятно старобългарският преводач е направил аналогия с воинската дружина, личната свита на българския владетел, наричана ѳръга.

Имам основания да отнеса функционирането и на двата неизвестни досега *haxax legomena* с прабългарско потекло ѳръга и нѳръгына към по-ранно време, когато ще да е бил осъществен първоначалният превод на *Житието на Илари-*

¹⁶² В петте преписа (НБКМ 1039, Деч94, ХАЗУ Шс24, Драг700, Рс59 НБС) формата е ѳръгы/ѳръгы и само в Цет20 е нѳръгы, явно повлияно от нѳръгыно.

¹⁶³ У Миклошич (*Miklosich 1862–1865:1121*) ѳръга е посочена с неизвестно значение (“*sensus ignotus*”).

¹⁶⁴ Не са ми известни подобни форми и значения в българския книжовен език и диалекти.

он Велики. Най-ранният оцелял славянски препис (НБКМ №1039), както вече беше коментирано, макар и писан с рашки правопис от XIV в., има изключително архаичен състав, език и възможна българска подложка, като най-вероятно се свързва с дейността на Преславското книжовно средище (Иванова 2008:93–94 и цит. лит.; Атанасова 2008:49–51 и цит. лит.). А и трудно можем да си представим, че през XIV в. един славянски (български) книжовник ще предпочете да употреби прабългаризми като преводаческо решение вместо да остави непеведен гръцизма *κινδιδάτος*, каквато е обичайната преводаческа практика по това време. Подобно заемане със славянска сонантизация може да се види и в други прабългаризми с алтайски паралели¹⁶⁵.

22. ЧЪВАНЪНН ВИНОЧЕРПЕЦЪТ НА ВЛАДЕТЕЛЯ

Лексемата чъванънн ‘виночерпец’ е съхранена в ранни български преводи, оцелели в по-късни славянски преписи, срв.¹⁶⁶:

Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел (по Бт 40:1–3, 9), л. 410а ЧВАНЧІН *ἀρχιοινοχόος*, л. 410б ЧВАНЧНА *τοῦ ἀρχιοινοχόου*, л. 442б ЧВАНЧІНН, л. 456б ЧВАНЧІН. *Синайски патерик [XI в.], слово 119* ЧЪВАНЪННО *τὸν ἐπίκερνήν*. *Римски патерик, л. 5б* ЧВАНЧІН. *Златоструй [XI в.]* ЧЪВАНЪННА (*Златоструй XIII в.* ЧВАНЧНІЕ, *Златоструй XVI в.* ЧВАНЧІНА) *ἀδόντων οἰνοχοοῦντων* *vina infundentium*. *Паренесис на Ефрем Сирин, XIV в. (по Бт 40:9–14)* старъншннѣ ЧЪВАНЧНАМЪ *τῷ ἀρχιοινοχόῳ*. *Житие на Симеон Юродиви (Севастианов сборник от XIV в., л. 71б)* ЧВЪНЕЦЪ.

Аргумент в полза на тезата, че чъванънн ‘виночерпец’ е част от най-ранното ни словно богатство, е наличието на мотивиращата лексема чъванъ *ξέστης* ‘съд, чаша, кана’ в глаголическите *Зографско евангелие* и *Мариинско евангелие* (Мк 7:4, 7:8)¹⁶⁷, на умал. чъванъць *καψάκης* ‘шише, стомна, гърне’ в *Паримейника* (Григоровичев, Лобковски и Захаршински, 3Цар 17:12, 14, 16; 19:6; *Slovník*

¹⁶⁵ Срв. чъртогъ ‘спалня, къща, палат’, прабълг. **kārtag* ‘спалня’ с начално *k-*, от което би се получило слав. *ч-* < перс. *gārdāk* ‘четири входа’ > тюрк., азерб. *gārdāk*, *Codex cumanicus kārtāk* ‘къща’; чръзанъ ‘камшик, бич’, прабълг. **xurzan* < перс. *xara:zan* ‘камшик’ > гр. *χαρζάνιον* ‘бич’; крзучагъ ‘чаша, кана’, прабълг. **qurčay* < тюрк. *qurčay* ‘кожа’, алт. *qorčauy* ‘чаша за пиене’; влъванъ ‘колона, стълб; статуя; идол’ < орхтюрк. **bulvan* / **balvan* ‘стълб, колона’ с *-u/-a-* поради диалектни различия в зависимост дали има или няма лабиализация; прабълг. **bulvan* / **balvan* < иран. **pahlāva:n* ‘герой, боец, атлет’ (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 117, 121, 86–87, 55*).

¹⁶⁶ Вж. и словообразователния вариант чъванънннъ *οἰνοχόος* в сръбски пролог за юни-ноември от 1572 г., *Miklosich 1862–1865:1112*.

¹⁶⁷ Също и в староруските *Юриевско евангелие [1119]* и *Галичко евангелие [1143–1144]*, *Пандекти на Антiox (Miklosich 1862–1865:1111; Срезневский 3:1554)*.

49:901)¹⁶⁸ и в старобългарския превод на Книга Царства¹⁶⁹. Гръцкото съответствие *ξέστης* (лат. *sextarius*) е с основно значение ‘мярка за течности, равна на около половин литър’, което подсказва големината на чашата. В средновековната славянска книжнина *чъванъз* има дълъг живот. Освен в староруски евангелия от XII в. лексемата се среща и в множество руски евангелски преписи от XIV–XVI в.¹⁷⁰, в (старо)сръбски¹⁷¹ и среднобългарски евангелия от XII–XIV в., както и в печатното *Търговищко евангелие [1512]*¹⁷², в *Елисаветинската библия [1751]* (Мк 7:4, 8 *чъваннмъз*, Иер 35:5 *коръгаъз*, 1Ездра 7:22 *чъваннвъз*) и в църковнославянски книги¹⁷³.

Особено показателни за осветляване на въпроса дали терминът *чъванъчнн* ‘виночерпец’ би могъл да има титулатурен характер по времето на Първата българска държава са четирите му фиксации в *Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел*¹⁷⁴. Първите две са в разказа за Йосиф и братята му (по Бт 37: 2–4, 27–28, 39–41) и визират момента, когато след обвинението на жената на Потифар Йосиф е хвърлен в тъмницата заедно с хлебаря и главния виночерпец на египетския цар (в нем же съдла хлѣбарю н чъванчнн, л. 410а, по Бт 40:1–3), който виночерпец разказва съня си на Йосиф (слышавше же ѿ чъванчна л. 410б, по Бт 40:9; *Тотоманова 2008:41–42*). И в Словото за Йосиф от *Паренесиса на Ефрем Сирин* по ръкопис от XIV в., изградено по мотиви на Бт 40:9–14, се чете старъншннѣ чъванчнамъз ꙗѿ архиловоуоуѿ (*Miklosich 1862–1865:1112*). Напълно е възможно изборът на старобългарските преводачи на прабългаризма *чъванчнн* да е в унисон с институционалния термин от двора на българския владетел. Във

¹⁶⁸ Също и в *Ефремовската кръмчая от XII в.*, *Чудовския Нов завет на митрополит Алексей от 1355 г.* (*Срезневский 3:1554*), както и в различни сръбски ръкописи: *Михановичев хомилиар от XIII в.*, *Петокнижие от Крушедолския манастир от XVI в.*, *Миней за септември*, *Пролог от 1370 г.* (*Miklosich 1862–1865:1112*).

¹⁶⁹ Вж. ЗЦар 17:12 н мало масла въ чъванецъ, ЗЦар 17:14 н чъванецъ масла не оумалнт сѧ до дне, ЗЦар 17:16 н чъванецъ масла не оумалнт сѧ, ЗЦар 19:6 н чъванецъ воды. По ръкопис от РГБ, МДА, ф. 173, № 12, 621 л., 1470–1490 г., л. 353, 356. Вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>

¹⁷⁰ Сред тях са *Чудовският Нов завет на митрополит Алексей [1355]*, *Константинополско-то евангелие [1383]* и други, означени със сигли А21, Б1, Б8, Б19, Б22, Б23, Б26, Б33, Б36, Б42 у *Воскресенский 1894:214–217*. Вж. и руско евангелие от 1537 г.

¹⁷¹ *Мирславово евангелие [XII в.]*, *евангелие от НБКМ № 455 [1342]*, *евангелие от Британския музей*, *Add. ms 39 626 [1354]*, *Николско евангелие [XV в.]*.

¹⁷² *Добромирово*, *Банишко*, *Добрейшово*, *Атинско*, *Тертерово*, *Търновско*, *Лондонско*, *Рилско*. Сведения за посочените среднобългарски ръкописи и печатното евангелие вж. у *Славова 1989:23–24*.

¹⁷³ Вж. чъванецъ ‘небольшой кувшин, фляга’, чъванъз ‘кувшин, жбан’, чъванъчнн ‘виночерпий’, чъванъз ‘смешанный, налитый’ у *Дьяченко 1993:813*.

¹⁷⁴ В *Патериците чъванъчнн* е църковно лице (*Римски патерик*, л. 56 архидѣлаконъ желаниемъ епѣкпствѧ сего хотѣ ... мѣддоу во чъванчнн его дѣшо растланъз приготова, *Синайски патерик*, л. 65аb лѣвъз ноуланнѣз звѣзвшнннмъ епнскоуѣтѣ ... нѣкъзѧ богатнннз ... възхотѣша отравати пороуѣннн н ... н прѣгашѧ чъванъчннню него; *Тихова 1987:302*; *Гольишенко, Дубровина 1967*), а в *Житието на Симеон Юродиви чъвнецъ* е слуга на светско лице (*Севастиянов сборник*, л. 72а развѣ твою чъвнецъ въздъ залтнкы твоѧ, *Лалева 2004:129*).

всички достъпни ми славянски преписи на Книга Битие обаче преводът на този текст е по-различен, срв.: Бт 40:1 старъншина медарскъ, мѣдарскын, медарска *ἀρχαιονοχός*, Бт 40:2 старъншиною медарска τῷ ἀρχαιονοχῶ, Бт 40:5 старъншинны медарска, медарскы τῷ ἀρχαιονοχῶ (Михайлов 1900–1908). Това преводаческо решение издава славянска реалия¹⁷⁵. В други преписи на Словото за Йосиф от *Паренесиса на Ефрем Сириин*, напр. в ръкопис от XIII в. от ТСЛ № 7, преводачът е предпочел решението старън виночерпыамъ (л. 224а), старъншему чърпынамъ, старъншиннѣ чърпынамъ (л. 225а), старъншиннѣ чърпынамъ (л. 225б), старъншина чърпынамъ (л. 226а)¹⁷⁶. Всъщност не само чърпынн *οἰνοχός*, но също и чърпыць *οἰνοχός*, *πιχέρης*, и винынкъ *οἰνοχός* все в значение ‘виночерпец’ (включително и като ‘виночерпец на владетеля’) се срещат както в хронологически по-ранни (*Златоструй от XII в.*, *Римски патерик*, *Лествица на Йоан Климакс*, *Хронографска Александрия*, *Хроника на Георги Амартол*), така и в хронологически по-късни (*чети-минеи*, *Златоуст от 1574 г.*, *пролози от XVI–XVII в.*) текстове (*Miklosich 1862–1865:1122*; *Срезневский 3:1576*; *Истриин 1920:147*). Тези славянски лексеми обаче, макар и понякога образувани с прабългарския суфикс -чынн, едва ли са назовавали институционално виночерпеца, тъй като повечето титули дори и след християнизацията са с алтайско (тюркско) или индоиранско потекло. И втори път в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел* (в разказа за възстановяването на Иерусалимския храм от Неемия) виночерпецът на владетеля – в случая персийският цар Артаксерс I [465–424 пр. Хр.] – е наречен именно чъваньчынн, срв. неемна чъваньчынн артексерковъ *οἰνοχός* Ἀρταξέρξου (л. 442б, Неемия 1:11); разказът е повторен и на л. 456б при артаксеркъ цртвоушоу въ персъ въ кное лѣто неемѣ во чъваньчынн нудъванн родомъ (*Тотманова 2008:106, 134*; *Moshhamer 1984:299, 5*)¹⁷⁷. Извън контекста на ‘царски виночерпец’ лексемата чъваньчынн има ранна фиксация в *Златоструй от XI в.* (*Златоструй на Бичков*) в Златоустовото Слово такоже самъ себе не ѡбндѣтъ никтоже не можетъ ѡбндѣтън, запазено само частично¹⁷⁸. В него се разказва за дома и трапезата на богат човек, където освен позлатени чаши, певци и смешници има и „правещи се“ на вино-

¹⁷⁵ През 448–449 г. на път за двореца на Атила византийският пратеник Максимин бил нагостен от местните жители, които населявали отчасти днешните ни земи, с питие *медος*, приготвено от пчелен мед (медовина).

¹⁷⁶ Вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>

¹⁷⁷ За виночерпеца на Соломон споменава и старозаветната Книга 3Цар 10:5, когато Савската царица вижда дома на Соломон, ястията на трапезата му, жилищата на слугите му, държането и облеклото на служителите му, виночерпците му и всесъженията му, които принася в храма Господен (същото и в Пар 9:4), но в достъпните ми славянски ръкописи гр. *χαὶ τοὺς οἰνοχόους* е пропуснато, срв. *оцртвоенье ѡтрокъ его н предѣстоанне слоугъ его н ѡбладанья его еже приношаше въ храмъ гнь* (РГБ, ТСЛ, ф. 304, № 728, 392 л., XIV в., вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>); и *оцртвоенье ѡтрокъ его н прѣстоаннѣ сьвжацинъ емоу н владенїе его таже приношаше въ храмъ гнь* (РГБ, МДА, ф. 173, № 12, 621 л., 1470–1490 г., вж. <http://www.stsl.ru/manuscripts>).

¹⁷⁸ Цитираното заглавие е известно от по-късен препис от XIII в., в сръбски сборник Хилендар 386, където словото влиза в цялостен вид.

черпци (н ласкавьца н пѣвьца н ѡваньчннѧ *ἀδόντων οἰνοχοώντων* сѡмъшьннкы; така и в ръкописа от Хилендар 386: н ласкавце н пѣвце н ѡваньчнне н смѣшннкы, *Ильинский 1929; Минчева 1978*).

Бил ли е виночерпецът дворцов служител у степните народи (напр. хуни или турки) и можем ли да потърсим титулния характер на ѡваньчнн още в прародината на българите? Разполагаме с категоричното сведение на *Приск Панийски*, участвал [448] в пратеничеството на Максимин при предводителя на хуните Атила и описал видяното в своята *Готска история* (*Ἱστορία Γοτθικῆ*). Специално място в нея Приск отделя на двореца на Атила и пиршествата, устройвани по строги порядки, в които традиционна роля изпълнявали виночерпците. Те подавали на гостите чаши, най-напред да се помолят, преди да седнат, а после, отпивайки от чашите, поканените пристъпвали към столовете в определен ред. Когато всички заемали местата си, пристигал виночерпецът и поднасял на Атила голяма чаша вино. Вземайки я в ръка, той приветствал първия в редицата отядно на него, а удостоеният с поздрава ставал от мястото си и можел да седне отново едва когато Атила отпивал от чашата и я връщал обратно на виночерпеца. След като гостът сядал на стола си, и останалите присъстващи му оказвали същата чест, вземайки чаши и отпивайки от тях след поздрава. При всеки поканен на пиршеството стоял по един виночерпец, който бил длъжен да влиза след излизането на виночерпеца на Атила. Така, следвайки определен йерархичен ред, бил приветстван последователно вторият, третият, четвъртият и т.н. гост. Най-накрая, след на като всички поканени била оказана тази чест, виночерпците излизали, а пред гостите слагали маси и внасяли блюдата¹⁷⁹. Това известие не оставя съмнение, че при хуните виночерпците са били специални дворцови служители. Приск Панийски ги назовава отново с термина *οἱ οἰνοχόοι*, а чашите, с които поднасяли виното, определя като *κύλικι* и *κισσύβιον*, т.е. те са били големи, от рода на бокалите. В същото време и във Византия виночерпецът, наречен *ἐπικέρνης*, *πιγκέρνης* и по-рядко *οἰνοχόος*, *ἀρχιοἰνοχόος*, *κυλικιφόρος* (*Oikonomidès 1972:135*), е бил придворен служител на императора, близко до него лице с церемониални функции – следил е за царските вина, наливал е чашите на гостите по време на тържествени гощавки (*Bréhier 1949:134*)¹⁸⁰. С голяма степен на сигурност (особено за езическия период) можем да допуснем, че в ранносредновековна България инсти-

¹⁷⁹ „καὶ κύλικα οἱ οἰνοχόοι κατὰ τὸ ἐπιχώριον ἐπέδοσαν ἔθος, ὡς καὶ ἡμᾶς πρὸ τῆς ἑδρας ἐπεύξασθαι. οὐδὲ γὰρ γενομένου, τῆς κύλικος ἀπογευσάμενοι ἐπὶ τοὺς θρόνους ἤλθομεν ... πάντων δὲ ἐν κόσμῳ καθεστῶτων, παρελθὼν οἰνοχόος τῷ Ἀττίλᾳ οἴνου κισσύβιον ἐπιδίδωσι... ὁ δὲ τῷ ἀσπασμῷ τιμηθεὶς διανίστατο. καὶ οὐ πρότερον ἰῆσαι θέμις ἦν πρὶν ἢ τῷ οἰνοχῶ ἀπογευσάμενος ἢ καὶ ἐκπιῶν ἀπέδωκε τὸ κισσύβιον. καθεστέντα δὲ αὐτὸν τῷ τρόπῳ οἱ παρόντες ἐτίμων, δεχόμενοι τὰς κύλικας καὶ μετὰ τὸν ἀσπασμὸν ἀπογεύμενοι. ἐκάστῳ δὲ εἰς οἰνοχόος παρῆν, ὃν εἶδε κατὰ στοίχον εἰσεῖναι, τοῦ Ἀττίλα οἰνοχόου ὑπεξίοντος...“ (*Dindorf 1870:315–317*).

¹⁸⁰ За епикерния през Втората българска държава като висш титулуван велможа вж. *Билярски 1998:167–177*.

туционалният термин за „виночерпец на владетеля“ е бил *чъваньчнн*¹⁸¹, макар в книжовните паметници от края на IX и X в. (*Синайски патерик*, *Паренесис на Ефрем Сирин*, *Златоструй*, *Хронографска Александрия*) виночерпецът да се назовава още *чърпччнн*¹⁸² и *чърпыць*¹⁸³. Към XIII–XIV в. обаче *чъваньчнн* се заменя масово с *чърпччнн*, срв. напр. освен цитирания по-горе случай с *Паренесиса на Ефрем Сирин* по ръкопис от XIII в. (РГБ, ТСЛ № 7), още и Апок 18:6 *чашею юеже черпа вамъ черплнте* Румянцевски препис от XIV в. (РГБ, ф. 256, № 8) срещу *чъанова... чъаночнтге* Хвалов препис от XV в. (*Slovník* 49:889), както и следния пасаж в ранния превод на *Римския патерик* (по ръкопис от РНБ, Пог 909, л. 56) *мъздо бо чъанчнн его дшю растлнвъ прнготова* срещу аналогичния пасаж в по-късния превод от XIV в. (по ръкопис от РНБ, Толстой, Q.I.275, л. 1156) *мъздоа же чърпччню его дшж растлнвъ* (*Тихова* 1987:302); вж. и славянския превод на *Хрониката на Йоан Зонара* и по-конкретно известието как император Василий II приготвил отрова и я дал на виночерпеца на Варда Фока¹⁸⁴ *дасть чърпчнн фоковъ* (*Jakobs* 1970:259). Възможно е замената на *чъваньчнн* с *чърпччнн*, *чърпыць* да е станала и много по-рано, ако имаме предвид употребата на *чърпыць* в славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол*, отнасян най-често към X–XI в.¹⁸⁵ В нея се разказва, че след като узнал за намерението на сваления и заточен Роман Лакапин да си върне властта, император Константин Багренородни се разгневил и пратил в изгнание замесените в заговора: патрикия Теофан, протоспатария Георги, виночерпеца и примикюрина Тома (*τὸν μὲν γὰρ πατρίκιον Θεοφάνην ἐξώριτε, τὸν δὲ πρωτοσπαθάριον Γεώργιον τὸν πιγχερνήν καὶ Θωμᾶν примикήριον патрнкннна Феофана* *вземствова* и *протоспафарна* *же Гевургна* и *чърпца* и *Фомѣ* *прнмнкнрна* *внвъ* и *встрннъ* *такю* *въ* *вземствнѣ* *посла*). Тук виночерпецът е изброен сред придворните на сваления император – началника на неговата охрана и висшия служител, отговарящ за церемониите.

Предположението, че първоначалният титул в езическа България е бил именно *чъваньчнн*, се гради на неговото прабългарско потекло. Мотивиращата лексема *чъванъ* ‘сѣд, чаша, кана’ (за гр. *ξέστης*), респ. *чъванъць* ‘шише, стомна, гърне’ (за гр. *καψάκης*), обикновено се свързва с татар., казан. *čijen*, чаг. *čijün* ‘чугун, лято

¹⁸¹ С морфемна структура = прабългарски корен + прабългарски суфикс.

¹⁸² С морфемна структура = славянски корен + прабългарски суфикс.

¹⁸³ С морфемна структура = славянски корен + славянски суфикс.

¹⁸⁴ Отцепникът Варда Фока се провъзгласил за император на 15 август 987 г. и починал от сърдечна криза на 13 април 989 г.

¹⁸⁵ Факт е, че всички достъпни ми славянски преписи са единни по отношение на *чърпыць*, срв. не само изданията от *Истрин 1920* ръкопис от РГБ, Ундолски ф. 310, № 1289 от XV–XVI или първа четвърт на XVI в. и седемте преписа от критическия апарат към изданието, но и руските преписи от РГБ, Егоров 98. 305 от XV–XVI в. (л. 413 *чърпца*), РГБ, Егоров 98. 335 от последната четвърт на XVI в. (л. 830 *чърпыца*), както и *Летописец Елински* и *Римски I редакция* (ГИМ, Син. 280, XVI в.), л. 410 *чърпца*. Затова можем да приемем, че лексемата е била присъща и на старобългарския протограф.

желязо, сурово желязо' от пратюрк. *čügün (Berneker 1908–1913:161–162), макар че е известна и балтославянска етимология с изходно значение 'висящ съд' (Фасмер 2:36–37). За първи път čodun 'бронз' е регистрирано в караханидско-уйгурски (в речника на М. Кашгари от 1074 г., запазен в препис от 1266 г.), впоследствие в чаг. čojun (вторична форма с -j- вм. -δ-) 'непретопено желязо' и в Kodex Cumanicus čojun 'бронз', а днес е познато главно на кипчакските езици и на езиците от Сибир като čojun, čujun, šojun, čojɣon, čojgön, čojun, čöj(g)ün¹⁸⁶ със значения 'чугун; метално котле; чайник'. Среща се и в унгарски, срв. scobány 'вид съд за вино' [ок. 1118–1119], scobánc 'вид кана, стомна' (Granberg [forthcoming]:Dictionary 121–122 и цит. лит.). Етимологията не е съвсем ясна, но се предполага, че е била заета от ср.кит. žəw 'лят метал' в тюркските езици от сибирския ареал и в ойратския монголски във вида čoj (čöj, soj, šoj) 'чугун'. Фонетичната тенденция, при която интервокално -γ- преминава в интервокално -w-, може да се наблюдава в тюркски, когато интервокалното -γ- е неустойчиво и може да се развие във w (както при чъванъ), иμ, j (СИГТЯ 1:200–201; Granberg [forthcoming]:Phonology № 58). Смята се, че първоначално тюрк. čod(g)un не е назовавал метал, а съд (котле, менче, бака), за което говорят и паралелните форми в писмения монголски čodugar, čožugar, соъgor 'с форма на гарафа, шише, кана, стомна', и едва по-късно думата е започнала да означава 'чугун' (Clauson 1972:403; СИГТЯ 5:410). С първичното тюркско значение за съд кореспондира и прабълг. чъванъ, чъванъць, ако имаме предвид:

1. Гръцките съответствия на чъванъ, чъванъць са ξέστης, καψάκης, означаващи 'съд, чаша, кана, шише, стомна, гърне', без значение от какъв материал са направени (метал, дърво, глина или нещо друго). В други случаи срещу гр. κεχερασμένος 'смесен; приготвен, налят чрез смесване' стои също чъванъ (Апок 14:10 по преписи от XIV в.: чъвана κεχερασμένος), а срещу гр. κεραννύναι 'наливам, смесвам вино с вода' – чъвановатн (чъвановѣццю Синайски патерик, Апок 18:6 чъванѣнтѣ керάσατε), вероятно тяхната семантика е свързана със съда (чъванъ), в който се извършва смесването, наливането (Miklosich 1862–1865:III; Срезневский 3:1554; Slovník 49:900).

2. Синонимите крѣчагъ, -а Зографско евангелие Мк 7:8 (вм. чъванъ ξέστης Мариинско евангелие) и крѣчажъць Захариински паримейник 3Цар 18:6 (вм. чъванъць καψάκης Григоровичев и Лобковски паримейници), които едновременно се употребяват¹⁸⁷ с чъванъ, чъванъць, също означават 'глинен съд, кана, стомна, гърне; блюдо/паница; голяма делва, бъчва' керάμιον, τρίβλιον, πίθος и никога

¹⁸⁶ С различни варианти в произношението от предни и задни гласни: -y/-g/-yg/-g̃/-yḡ-; една от тези форми е била заета в рус. чугун (Clauson 1972:403).

¹⁸⁷ Вж. употребите в Супрасълски сборник, Шестоднев на Йоан Екзарх, Мк 14:13 Мариинско евангелие, Мк 14:20 Мариинско и Галичко евангелие, Иер 25:6, 1Цар 25:18, Ис 5:10, 11, Надпис от Преслав, Синайски патерик, Диалози на Псевдо-Кесарий, Беседи на Григорий Велики, Иловичка кръмчя.

‘метал’ (*Miklosich 1862–1865:318; Срезневский 2:1411–1412; Slovník 16:75; СС 1999:296*).

3. По-късните съответствия на *чъванъ*, *чъваньць* в славянските писмени паметници и в съвременните славянски езици и диалекти са със значение ‘съд’. В старопечатната *Цариградска (Славейкова) Библия [1871]*, както и в *Синодалната Библия [1925]*, обаче *чъванъ* се заменя (Мк 7:4, 8) с *шулец*, *шулци* ‘чаша, канче с нос, чучурка’, *шуле*, *шуленце* ‘съд за вино’ (*Дювернуа 2:2592*), което напълно кореспондира с най-ранните писмени значения ‘съд, чаша, кана, шише, стомна, гърне’ на *чъванъ*. В българските говори се среща *чваница* ‘съд за вино’ (*Геров 5:536; рядом по рядом сватове, кытом по кытом чваница*), запазено в Северозападна България (Видинско) като *джибан*, *джубан* ‘дървен съд, подобен на ведро, в който изтича ракията от лулата на казана’ (*БЕР 1:361*)¹⁸⁸. Въпреки съществуващите мнения, че тези диалектни форми 1) имат балтийски паралели със значения ‘малък дървен съд за масло’, ‘съд за окачване’, ‘движа се, мърдам; вися’ (латв. *ciba*, лит. *kibėti, kibù, kibti, kimbù*, *БЕР 1:361*¹⁸⁹, *Фасмер 2:36–37, ЭССЯ 4:138*), 2) имат паралели с гр. *κύμβη* ‘ваза; съд; малка лодка’, лат. *cumba* ‘лодка’, стинд. *kumbhas*, авест. *xumba* ‘гърне’, пол. *kubek*, рус. *кубок* ‘чаша’ (*Младенов 1909:261*), 3) имат неясна етимология или са заемка от старовисоконемски (*ЭССЯ 4:139, Преображенский 1:223* и цитираните там мнения), смятам, че те са наследници на прабълг. *чъванъ*, както вероятно и *жебениче* ‘малък съд за ракия’ (*РБЕ 5:30*), „жебениче с ракийка“ в „Записки по българските въстания“ на З. Стоянов, „ракия от павурче (жебениче)“ (с. Сандрово)¹⁹⁰. Всъщност във всички съвременни славянски езици се откриват наследници на прабългарската лексема *чъванъ*, срв. рус. *жбан*, *жбанок*, *жбанчик* ‘дървена кана с похлупак, съд във вид на кана с капак’, *жбанить* ‘пия много (с кана)’, укр. *джбан*, *збан*, *жбан* ‘кана; дървен съд за мляко’, брус. *жбан* ‘каца’, сръб. и хърв. *жбѝн* ‘каца, каче, чебър; неголям дървен съд с продълговата форма’, *čvān* ‘кана за вино’, диал. *žbāna* ‘дървен съд с похлупак’, *убањ* ‘съд за вода с форма на кана’, словен. *čvānj* ‘пияница’, стчеш. *čbań* ‘амфора, урна; оцетник; чашка’, чеш. *čbań, žbań, žbun, žbunek* ‘кана’, *džban* ‘тумбест съд с ухо’, словаш. *džbán* ‘дървена чаша, канче; тумбест съд с ухо; кана’, *dbanka* ‘дървен съд за добиване на масло’, пол. *džban, zban* ‘кана, стомна; тумбест съд с ухо (за напитки)’ (*Фасмер 2:36–37; БЕР 1:361; ЭССЯ 4:139; Преображенский 1:223; Даль 4:585 чван, чванец* ‘църковен съд’). Съвременните редувания *жб-*, *žb-/джб-*, *džb-*,

¹⁸⁸ Вж. и песен, записана през 1926 г. и пята от Ив. Лазаров, с. Станкевци: ой, ракийце, вечна мученице, иже у казанци се пекла, и през лулку текла, у джибан си се сипоеала, а у гърло наливала (<http://www.sivosten.com>).

¹⁸⁹ Не мога да се съглася и с изказаното там схващане, че унг. *scobanicz* ‘буре’ „е заето вероятно от славянски“, тъй като става въпрос за тюркско (хуно-алтайско) наследство, каквото е и *чъванъ*.

¹⁹⁰ Станчев, Й. Село Сандрово – минало и развитие. <http://www.mladite.com/index>. Павурчето е калаен или керамичен плосък заоблен съд с тясно гърло, подобен на бъклица, с вместимост около 1 литър, използван в миналото за ракия (*РБЕ 12:13*).

dzb-/зб-, zb-/čb-/дзуб-, джуб- лесно могат да се обяснят с фонетични процеси, предизвикани от изпадането на слабия коренен ер в чъванъ и последвалата асимилация на съгласните в началната сричка (*чв- > чб-*, вж. в *Галичкото евангелие от 1143–1144 г.* чъванъ). Вижда се, че днешните славянски наследници на чъванъ означават най-общо съд (кана или съд с форма на кана, чаша, канче, стомна, съд с форма на бъклица или на ведро), понякога с капак, най-често дървен, но и калаен или керамичен¹⁹¹.

Като имаме предвид всичко това, можем да предположим, че по време на Първата българска държава титулт чъванъѣнн, образуван от корен чъван- и прабълг. суфикс за имена на деятели *-ѣнн*¹⁹², е означавал виночерпеца на владетеля, в чиито задължения е било да налива и поднася виното в чаши. Изградена изцяло като прабългарска морфемна структура, титлата чъванъѣнн само в някаква (непряка) степен има отношение към гръцките ѝ съответствия *οἶνοχόος*, *ἀρχιοἶνοχόος* (букв. ‘който налива вино’ < *οἶνος* ‘вино’ и *χέω* ‘наливам’, откъдето *οἶνοχόεω* ‘наливам вино’) и *ἐπιμέρνης* (букв. ‘който смесва [вино с вода], налива размесено вино’ > *ἐπι-κεράννυμι* ‘смесвам [вино с вода], наливавам размесено вино’). Ясно е, че основното мотивиращо значение и на двете гръцки лексеми-титли се основава главно на действието, което извършва виночерпецът, и доколкото това действие е свързано със съда (чашата), можем да търсим някакви косвени аналогии между българския и ромейския титул. При *ѣръпъѣнн* и *ѣръпъць* обаче тези аналогии са преки, доколкото славянският глагол *ѣръпатн* означава ‘черпя, изчерпвам (нещо, напр. вода), наливам като съотв. на *κεράννυμι*’ и в този смисъл *ѣръпъѣнн/ѣръпъць* следват модела на *ἐπιμέρνης*. Това обстоятелство би могло да се използва като още един аргумент в полза на предположението, че в ранносредновековна България, когато българската държава и нейните институции са били неповлияни (или малко повлияни) от тези във Византия, именно чъванъѣнн е имал терминологично значение като название на владетелския виночерпец. Прабългарското чъванъѣнн (букв. ‘който си служи с чаша, кана’ и оттам ‘виночерпец’) би имало най-точно славянско съответствие в лексемата *чашъѣннъ*, засвидетелствана в извори след XIV в.: влахобългарски грамоти, руска грамота след 1356 г. (*Miklosich 1862–1865:1111, Срезневский 3:1486–1487*),

¹⁹¹ От друга страна, предимно в източнобългарски диалекти са съхранени същ. *чувенче* ‘съд с вместимост ок. ½ до 1 литър от лято желязо, обикновено емайлиран; готварски съд с дебело желязно дъно’, прил. *чувенен* ‘съд от чувен, чугун (лято желязо, покрит обикновено с емайл)’ (*Тихова 1987:302*), същ. *чувен* ‘чугунено котле за варене на качамак или за готвене на ядене’ (Балчик, Басарабия), ‘тенджеря’ (Басарабия), ‘връшник’ (Поморийско), ‘плитък пръстен съд за катми’ (Варненско) (*Барболова 1999:249–250*). В тези форми можем да видим запазено вторичното значение на тюрк. *çügün* ‘сурово желязо, лято желязо, чугун’. Другата възможност – диалектизмите *чувен*, *чувенче* да са заети по-късно от турски, ми се струва по-малко възможна, доколкото в турски ‘желязо’ се нарича *demir*, респ. тур. *dökme demir*, *font* означава ‘чугун, лято желязо’.

¹⁹² От тюрк. *çi-* за *Nomina agentis*, вж. по-подробно *Clauson 1972:xl; Granberg [forthcoming]: Morphology № 18*.

молдавски документи (*Билярски 1998:169–171*). Може би причината за отсъствието на чашьникъ от старобългарския лексикален фонд е именно наличието на чъваньчнн и напълно идентичната семантична структура на двата термина.

23. КОМНЪ ПРОВИНЦИАЛЕН УПРАВИТЕЛ НА ОБЛАСТ (КОМИТАТ)

Единствената сигурна гръцка титла, която е функционирала в българската институционална практика през IX–XI в., е *κόμης*, комнтъ. За нейната употреба свидетелстват следните източници:

Надпис на Симеон от с. Наръш № 46 ἐπὶ Δριστροῦ κομίτου. Житие на Тивериуполските мъченици на Охридския архиепископ Теофилакт Δίστρος ὁ κόμης. πρὸς Ταριδῆνα ... τὸν κόμητα, πρὸς τὸν κόμητα, ὁ κόμης. Продължителя на Георги Монах, Хронография на Лъв Граматик, Хроника на Симеон Логотет μαθὼν δὲ κόμης, οὐβѣдѣвъ же комн се прѣндѣ братн сѧ съ нмн. Хроника на Симеон Логотет οἱ κομητόπωλοι ὠνομάζοντο ... καὶ λεγομένων κομητῶν нже н комнтопоулан нарицаахъ сѧ ... н нарицаемаго комн. Хроника на Йоан Зонара οἱ κομητόπωλοι ὠνομάζοντο ... καὶ λεγομένων κομητῶν нарицаоу же се н комнтопоулан ... нарицаемаго комнтъ. Хроника на Йоан Скилица τῶν παρὰ Βουλγάροις μέγα δυνηθέντων κόμητος.

Въз основа на тези свидетелства могат да се идентифицират следните комити:

1. Анонимен български комит на Добруджа [ок. 837]. Споменат от *Продължителя на Георги Монах, Хронографията на Лъв Граматик и Хрониката на Симеон Логотет* по повод заселените отвъд Дунава [813] около 10 000 пленени ромеи, които години по-късно [ок. 837] вдигат бунт и решават да се върнат във Византия, преминавайки Дунава с имуществото си. Когато узнава за това, комитът отива да се бие с тях (οὐβѣдѣвъ же комн *κόμης* се прѣндѣ братн сѧ съ нмн, *Sreznevskij 1971:101–102*) – в случая комитът е местният управител на Добруджа (*Златарски I, 1:339–340*). Събитието е датирано косвено и чрез известието на византийските хронисти, че това става по времето на император Теофил [829–842], когато в България властта е в ръцете на трима владетели – Омуртаг, Маламир и Персиан. Тълкувайки сведението във *Фулденските летописи*, че след като покорил славянските племена по югозападната българска граница, Омуртаг им назначил български управители (*Bulgarricos super eos rectores constituerunt*) в смисъл на комити, някои изследователи (*Жеков 2007:256–257, 264*) изместват напред времето на формиране на първите комитати именно при кан Омуртаг, а не при кан Персиан [ок. 820–830 и дори 818–821]. Не е сигурно обаче приемането на *rectores* за комити.

2. Комит Таридин, споменат неколккратно в *Житието на Тивериуполските мъченици на Охридския архиепископ Теофилакт*, което разказва как по нареждане на княз Борис-Михаил комит Таридин (πρὸς Ταριδῆνα ... τὸν κόμητα), чо-

век не само най-благороден, а и най-деятелен, издига храм на тивериуполските мъченици в Брегалнишката епископия. Тивериуполци обаче заявяват на комита (πρὸς τὸν κόμητα) и на епископите, че няма да допуснат изнасянето на мощите на техните светци в храма в Брегалница. Впоследствие комитът (ὁ κόμης) и епископите успяват да успокоят тълпата, прибегвайки към всякакви средства – и благи думи, и закани. Накрая тивериуполци се съгласяват да вдигнат само трима от светиите, а мощите на другите да останат в града. Предполага се, че Таридин е управлявал Брегалнишката област (*Златарски I, 2:636*) или един от българските комитати, в който влизала територията на Брегалнишката епископия (*ГИБИ, 9, 2:69, бел. 32*).

3. Комит Дристър, споменат в *Надписа на Симеон от с. Наръш [904]*, поставен да маркира границата между ромеи и българи при Συμεὼν ἐκ θεοῦ ἄρχοντας Βουλγάρων, ἐπὶ Θεοδώρου οὐλοῦ τρακανοῦ ἐπὶ Δριστροῦ κομίτου (Бешевлиев 1979:171). Името на комит Дристър (Δίστρος ὁ κόμης) се споменава и в *Житието на Тивериуполските мъченици на Охридския архиепископ Теофилакт* (за идентификацията на Δριστροῦ κομίτου и Δίστρος ὁ κόμης като една личност вж. *Баласчев 1899:61–78* и *Златарски 1898a:34–37*). Комит Дристър, вероятно наследил длъжността си от комит Таридин, пренася по заповед на княз Симеон от Тивериупол (Струмица) в Брегалница мощите на мъчениците Сократ и Теодор и ги полага в изградения там храм. Изразявани са мнения, че Дристър е бил комит на: Струмишката област (*Златарски I, 2:636*), Струмица (*Иванов 1931 [1970:19]*), Брегалнишката област (*Бешевлиев 1981:55*; *Ангелов 1995:84*), на комитат, граничещ при с. Наръш с Византия, или на Струмишкия комитат с граници до Солун (*Андреев 1978:122*). Докато *Наръшкият надпис* датира точно комитството на Дристър [904], сведението от *Житието на Тивериуполските мъченици* за тази му дейност се тълкува различно – „наскоро след покачването на Симеон на престола..., след 893 г.“ (*Златарски 1898a:35*; *Златарски I, 2:636*).

4. Комит Никола, живял през втората половина на X в., управлявал комитат в югозападните български земи. Византийски хроники споменават него и четиримата му синове, наричани комитопули, понеже били синове на комит (οἱ κομητόπουλοι ὠνομάζοντο ὅτι υἱοὶ γεγόνασιν ἑνὸς τῶν παρ' αὐτοῖς [Βουλγάρους] ἐπισήμων καὶ λεγομένων κομητῶν нже н комнтпопулн нарнцаахѣ са знане сннове вѣхѣ едногго ѿ нарочнтѣхъ вѣ нн н нарнцаемаго комн, ἑνὸς γὰρ τῶν κομητῶν едногго бѣ ѿ волѣрь *Хроника на Симеон Логотет, οἱ κομητόπουλοι ὠνομάζοντο ὅτι υἱοὶ γεγόνασιν ἑνὸς τῶν παρ' αὐτοῖς [Βουλγάρους] ἐπισήμων καὶ λεγομένων κομητῶν нарнцаахоч же се н комнтпопулн знане вѣхоч сынове едногго кнезѣ вѣлгарскаго нарнцаемаго комнтѣ *Хроника на Йоан Зонара, ἑνὸς ὄντες παῖδες τῶν μέγα δυνηθέντων ἐν Βουλγαρίᾳ κόμητων, ἑνὸς τῶν παρὰ Βουλγάρους μέγα δυνηθέντων κόμητος *Хроника на Йоан Скилица*). Хронистите очертават комит Никола като именит и виден (ἐπίσημος) българин, един от „велемощните“**

(μέγα δυνήεντων) български комити, което му е позволявало да се противопоставя на централната власт. В старобългарския превод на *Хрониката на Симеон Логотет* еднократно гр. κόμης е предадено с волѣрь, срв. ἐνος γάρ τῶν κομητῶν едного бѣ ѡ волѣрь влѣгарскы д, снове ѡвръзгше сѧ дѣдѣ н мѡуѣн н дрѡнѣ н самоуѣнѣ влѣгары матѣхѣж. Не е много ясно дали преводачът е разполагал със сведения, че комит Никола действително е бил с болярско потекло, или пък използва болярството като символ на мощ и сила.

Обобщените данни за комити в ранносредновековна България изглеждат така:

Име	Дата, владетел	Функция	Източник
Анонимен κόμης, κομн	837 Персиан	провинциален управител в Добруджа	Продължителя на Георги Монах = Хроника на Симеон Логотет
Таридин πρὸς Ταριδιῆνα ... τὸν κόμητα	Борис-Михаил	провинциален управител на Брегалнишката област	Житие на Тивериуполските мъченици на Теофилакт Охридски
Дристър ἐπὶ Δρίστρου κομίτου, Δίστρος ὁ κόμης	кр. на IX – нач. X в., 904 Симеон	провинциален управител на Струмица, Струмишката област или Брегалнишката област	Надпис на Симеон върху колона от с. Наръш, Солунско; Житие на Тивериуполските мъченици на Теофилакт Охридски
Никола λεγομένου κομητῶν нарццлемѣго κομн	втора половина на X в.	провинциален управител на югозападна българска област	Хроника на Симеон Логотет, Йоан Зонара и Скилица

Някои учени предполагат, че Домета, споменат в *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*, също е бил комит – на областта Кутмичевица, където е изпратен [886] заедно с Климент (*Ангелов 1995:384*). По думите на Теофилакт княз Борис-Михаил отделил Кутмичевица от Котокий, *προϊστᾶ δὲ αὐτῆς Δομετᾶν παραλύσας τὸν Οὐτρὸν* (αὐτὸν в променения текст на старопечатните издания) *τῆς διοικήσεως*. Поради различия в гръцките ръкописни и старопечатни извори за αὐτὸν и поради двойното значение на гр. διοίκησις ‘управление; провинция, област, диоцез’ изразът *παραλύσας τὸν Οὐτρὸν* (αὐτὸν) *τῆς διοικήσεως* се превежда различно: „освободил от управлението“, „отделил, освободил от областта (диоцеза)“, „отдели от диоцеза“, „уволнил Курт от управлението“, „освободил Утър от областта“, „лишавайки (лишил) Утър от управлението на областта“ (*Златарски I, 2:229–230; Милев 1966:124–125, 157; Добрев 1985а:143–144; Божилов, Гюзелев 1999 [2006:216]; ГИБИ 9, 2:31*). Изразът *προϊστᾶ δὲ αὐτῆς Δομετᾶν* не предизвиква съществени разминавания в тълкуването или ако има такива, те са по-скоро стилистични, срв. „за неин (на

Кутмичевица – б. а., Т. С.) началник той поставил Домета“, „поставил ѝ за управител Домета“. Както се вижда, никъде в гръцкия текст не е употребена лексемата *κόμης*, нито някоя друга титла за управител, а стои глаголт *προΐστημι* (респ. формата *προΐσταῖ*) ‘поставям някого начело, отпред’ – в случая начело на областта (диоцеза) или управлението. Затова смятам, че тълкуванията за Домета като комит не почиват на сигурни факти. Единственото смоенаване на *κόμης* е свързано с изпращането на Климент в Кутмичевица и удостояването му с дарове – три къщи в Девол, принадлежащи на комитския род (*τοῦ γένους τῶν κομήτων*). По никакъв начин обаче Теофилакт не свързва този комитски род с Домета, който явно е бил назначен за местен началник (управител) на Кутмичевица, без това да означава, че непременно е бил комит.

Какви задължения е имал комитът? Според Златарски „не знаем... дали комитът е бил само военен началник, или е заключавал в своето лице административна и съдебна власт. Но не подлежи на никакво съмнение, че той е бил най-високият представител на местното население и е защищавал интересите на известна славянска община пред представителя на централната власт – наместника на българския цар“ (*Златарски 1898a:37*). В разрез с това мнение, което дава приоритет на военните прерогативи на комита¹⁹³, е изказано и обратното становище – че комитът е гражданско-административен управител на провинция (*Ангелов, Андреев 1972:110*), който разполага предимно с гражданска власт и по функции е близък до кмета (кзметъ) от *Закона за съдени на хората* (*Ангелов 1995:384*; за съответствието на гр. *κόμης* на славянското кзметъ вж. *Златарски I, 2:635–636*). Всъщност, подобно на много други провинциални управители в ранносредновековна България, и комитът е съчетавал военни и административни функции и така е имал пълна власт на територията на поверената му област (*Андреев 1978:124*). Че е имал и права като военно лице, разполагащо с войски, ясно показва пасажът от *Продължителя на Георги Монах, Хронографията на Лъв Граматик и Хрониката на Симеон Логотет*, който визиращ събитията в Добруджа от 837 г. Като администратор на владетеля функционира комит Таридин от *Житието на Тивериуполските мъченици на Охридския архиепископ Теофилакт*, който заедно с представителите на църковната власт (епископите) се опитва да изпълни волята на българския княз. Този негов приоритет красноречиво показват думите му: „но ако това е заповед на боголюбивия ваш цар, а ние сме изпратени за служители и изпълнители на заповедта, как може да се оправдае това, че вие... не се покорявате на господаревото повеление? Не знаете ли, че тежки мъчения очакват нарушителите на царските повеления?... Пазете се да не се натъкнете така безумно на ножове и мечове“ (*Симеон, митр. 1931:263*). Тук ясно личат наместническите функции

¹⁹³ Вж. и мнението на Билярски за комеса като „военна институция в провинциите, навярно свързана с кавалерията“ (*Билярски 2008:89*).

на комита като представител на върховния владетел, както и прозират възможни военни прерогативи в действията му. В *Надписа на Симеон от с. Наръш* комит Дристър е избран след Теодор олгу таркан – военен и административен управител на Струмишката или югозападната българската област. Това означава, че комит Дристър ще е стоял по-ниско в държавната йерархия като по-нисък ранг провинциален управител и ще е отговарял за по-малка административна единица от тази на олгу таркана. Според някои изследователи комитите – наследници на някогашните племенни князе, са произлизали от средата на местното население, били са изборни лица, утвърждавани от централната власт или направо от владетеля (*Златарски I, 2:636*), а според други (*Ангелов 1995:384*) длъжността им е предавана по наследство. Като се има предвид, че комитството не е съсловна, а длъжностна титла, първата теза изглежда по-вероятна. Титлата *κόμης* е била заета от Византия и нейното административно устройство (други мнения вж. у *Жеков 2007:279–282*), но с по-различно значение – във византантийската служебна йерархия *κόμης* е както титла на цивилно лице в някои държавни или провинциални служби, така и титла на военно лице. Още от времето на император Константин I тя е била давана пожизнено на висши военни и административни чиновници покрай другото им служебно звание. Според *Стратегикона на император Маврикий* и *Тактиката на император Льв VI* (за тях вж. *Кулаковски 1902:3–4, 16; Жеков 2007:9–11, 37–38* и цит. лит.) комесите са командвали най-малката боева единица във византийската армия – т.нар. тагма или банда, като 10 тагми/банди формирали една друнга = ок. 3000 войници; над комесите стояли друнгариите, турмарсите и стратегът на темата. Често пъти във византийската ранглиста титлата *κόμης* е употребявана за длъжности с различни функции, напр. *ὁ κόμης τῶν σχωλῶν* ‘началник на отряд от императорската гвардия’, *ὁ κόμης τῆς κόρτης* ‘командващ щаба на стратега’ (*Lampe 1997:766–767*). Някои комеси, напр. на Африка, на Египет и др., са били провинциални администратори и са изпълнявали фискални или икономически функции; били са също и младши офицери в армията и военноморските части (*ODB 1991:484–485*).

В България комитите са били управители на области, вероятно наречени комитати (основни административни единици в държавата през IX в.), ако се доверим на сведението на Хинкмар Реймски, че през 866 г. срещу Борис-Михаил се надигнал бунт в десетте комитата (*intra decem comitatus*) (*Златарски I, 2:636; Бешевлиев 1981:55; Ангелов 1995:384*; според *Андреев 1978:131; Василевски 1997:48–54* техният брой е надвишавал десет). Създаването на комитатите е решителна стъпка в процеса на засилената централизация в държавното управление през първата половина на IX в. В ранната средновековна славянска и в частност българска книжнина терминът *ὁ κόμης* като обозначаване на различни византийски длъжности и най-вече на префект на провинция се запазва непреведен (като *комнсъ*, *комннн*, *комнтъ*) предимно в житийната литература

(*Супрасълски сборник, Германов сборник от 1358–1359 г.*¹⁹⁴, *минеи, пролози*) и в крѣмчиите (*СС 1999:289; Slovník 2:43; Срезневский 2:1265–1266; СДЯ 4:248; Miklosich 1862–1865:299*). Някои преводачески решения в *Супрасълския сборник (Житие на Артемий)* издават категоричната връзка на комитите с елита на властта, вж. неколкочкратното предаване на гр. *πατρίκιος* с комнтъ, комнеъ (л. 220, 18; л. 221, 5, 14; л. 229, 25) и еднократния превод на *ὁ κόμης* с къназь (л. 230, 26; *Meyer 1935:104*).

24. ДРУГИ ГРЪЦКИ ТИТЛИ

До средата на VII в. във Византия е изградена стройна йерархична система. Свидетелства за изцяло обновената йерархия са преди всичко тактиките от IX–X в.¹⁹⁵, в които титлите (първоначално осемнадесет, а малко по-късно двадесет) са разделени на три категории: висши титли, титли за сенатори и императорски титли (*Божилев 2008:172–173*). В ранговата йерархия на ранносредновековна България реалното функциониране на други гръцки титли освен *κόμης*, комнтъ е под въпрос. Все пак съществуват известия от сфрагистични и книжовни извори, които макар и не съвсем сигурни, дават една по-пълна представа за длъжностните титли с гръцки названия по време на Първото българско царство.

24.1. Византийски титли, използвани за български длъжности *λογοθέτης*

Византийски автори съобщават, че при обсадата на Цариград [813] кан Крум тръгва за преговори с византийския император Лъв V Арменец с трима мъже: своя логотет (*τὸν λογοθέτην αὐτοῦ*), Константин (вероятно преводач) и сина на Константин (*Scriptor incertus, Хронография на Псевдо-Симеон*). Според някои изследователи (*Златарски I, 1:273, бел. 1; Гюзелев 1966:145–146 [2007:91–92]*) титлата логотет предава прабългарската титла кавхан, носена по това време от Иратаис. Във византийските тактики от IX–X в. *λογοθέτης* е общ термин, с който се означава високопоставен служител, началник на едно от многото ведомства в централната администрация на Византия с първостепенни функции (не само фискални), напр. *λογοθέτης τῶν ἀγγελῶν*, *λογοθέτης τῶν ὑδάτων*, *λογοθέτης τοῦ δρόμου*, *λογοθέτης τοῦ πραιτωρίου*, *λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ* (*Вигу 1911:86–100; BOD:1247–1248*). Най-важна е била ролята на великия логотет с функции на първи министър, както и на логотета

¹⁹⁴ Военният сан на св. Георги Победоносец е комис (комнеъ в’ше сномъ *Житие на св. Георги Победоносец*, л. 270б), вж. *Мирчева 2006:232, 794*. Така и в *Станиславовия (Лесновски) пролог* от 1330 г., л. 199а: *Гѣѡгнѣ хъѣ минкъ... комнеъ сномъ* (*Павлова, Желязкова 1999*).

¹⁹⁵ *Тактикон на Успенски [842–843], Клеторологий на Филотей [899], Тактикон на Бенешевич [934–944], Ескуриалска тактика [971–975]*.

на дрoма с функции на външен министър. Според Гюзелев именно *λογοθέτης τοῦ δρόμου* са имали предвид византийските хронисти, когато чрез тази титла са предали българската длъжност кавхан. Отговорностите на *λογοθέτης τοῦ δρόμου* са включвали церемониални задължения, сигурността на императора, събирането на политическа информация, но основното внимание било съсредоточено върху външните работи (*BOD:1248*). Този висш сановник е отговарял за посрещането на чуждите пратеници, за превозването на чиновници, чуждестранни пратеници, заточеници и службата на дипломатическите куриери (*Brehiér 1949:120*). Логотетът на дрoма, наричан понякога само логотет, имал грижата за разпращането на императорските укази, в прерогативите му влизало да докладва на императора за общото състояние в държавата (*Скабаланович 1884:176*). От *За церемониите на Константин Багренородни* се вижда, че той въвеждал чуждите пратеници при императора, задавал им въпроси и отговарял от името на императора. В *Клеторология на Филотей [899]* са изброени 16 висши чинове (от първи клас, патриции и протоспатарии), оглавяващи самостоятелни ведомства – различните логотети (*λογοθέτης τοῦ γενικοῦ*¹⁹⁶, *λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ*¹⁹⁷, *λογοθέτης τοῦ δρόμου*, *λογοθέτης τῶν ἀγγελῶν*) са в първата половина след стратезите, доместика на схолиите, някои комеси и епарси и сакелария (*Успенский 1898:110–117, 131; Вури 1911:131–179*). В случая обаче трудно могат да се правят аналогии между логотета на кан Крум и византийското звание и длъжност логотет, защото както справедливо отбелязва Златарски, „тук „логотет“ едва ли ще трябва да разбираме в правия византийски смисъл“ (*Златарски I, 1:273, бел. 1*). Според учения поради „важността на предстоящата си работа – да води преговори за мир, Крум ще да е взел със себе си, очевидно, своя най-добър съветник и най-близък и важен човек, какъвто е могъл да бъде, напр. неговият *кавхан*“. Към това бих добавила, че с оглед именно на воденето на преговори извън България не можем да изключим и вероятността да става въпрос за ичергу боила.

μάγιστρος

За българския магистър Теодор споменават византийските хронисти по повод похода на Симеон към Цариград [913], когато българският владетел изпраща своя магистър Теодор да уговори условията на мирното споразумение (*Θεόδωρον μάγιστρον αὐτοῦ Χροноγραφία на Лъв Граматик, Продължител на Георги Монах, Θεόδωρον μάγιστρον αὐτοῦ Φεωδώρα магнетра своῦ Χρονика на Георги Амартол, Φεωδώρα магнетра своῦ Χρονика на Симеон Логотет, μάγιστρον Θεόδωρον Χρονика на Скилица*). Вероятно това е същият Теодор, който години преди това [896] заедно с Лъв Хирософакт по заповед на Симеон

¹⁹⁶ Логотет на държавното съкровище, нещо като министър на финансите.

¹⁹⁷ Логотет на съкровището на военното ведомство, който се грижи за армията.

откупува българските пленници след победата над маджарите (в изворите той е без титла и е наречен οἰκεῖνος ὦν τῷ Σιμεῶν, οἰκεῖνος τοῦ Σιμεῶν *Продължителя на Теофан, Хронография на Льв Граматик*). Както вече стана въпрос, в изследователската традиция магистър Теодор се идентифицира като кавхан (*Златарски 1898a:34; Златарски I, 2:314, бел. 3, 367; Гюзелев 1966:145–148 [2007:92–96]; Божилев 1983:93*) или ичергу боил (*Венедиков 1979:37–38; Бешевлиев 1981a:82*), т.е. обикновено се приема, че зад гръцкото μάγιστρος се крие една от двете прабългарски титли. Ако изхождаме само от конкретния случай – изпращането на магистър Теодор да уговори мира с Византия в 913 г., по-вероятно е подобни функции да се припишат на ичергу боила. Ако обаче магистър Теодор се идентифицира 1) с ὁ πρῶτος ἄνθρωπος τοῦ Σιμεῶν, до когото патриарх Мистик пише своето писмо [ок. 920], 2) с Теодор Сигрица, който заедно с Мармаис бил изпратен начело на войска най-напред срещу сръбския княз Петър Гойникович [917] и по-късно срещу сръбския княз Захарий [924], 3) с кавхана, който заедно с миника предвожда българска войска срещу Цариград [921], ще трябва да се съгласим, че в този по-широк контекст действията на Теодор подхождат повече на един кавхан.

Титлата μάγιστρος се чете и в печат, запазен в четири екземпляра, три от които намерени в Плиска и Преслав. На лицевата страна и на гърба има надпис, съхранен в различна степен в отделните екземпляри и възстановен като: Κύριε βοήθει τῷ δούλῳ σου Γρηγορίου μαγίστρου Βουλγάρου Господи, помагай на своя раб Григорий, магистър на българите (*Йорданов 2001:№ 131a; Йорданов 2004; Йорданов 2007:168–170*). Според Йорданов датировката на печата е най-общо X в., като по-точното датирание се затруднява от някои противоречия между иконографията и палеографията на буквите. Не е известен подобен сановник от друг сфрагистичен източник. По-вероятно е печатът да се отнесе към българската рангова йерархия, тъй като липсват „данни за съществуването на титлата или длъжността магистър на българите във византийската рангова йерархия и въобще няма подобна практика във Византия титлата магистър да се свързва с даден етнос. Печатът ... ни дава основание да го свържем с българския владетелски двор. За български произход свидетелства и намирането на моливдовулите – изключително в българската столица“ (*Йорданов 2004:510*). На този етап може само да се предполага какво е съдържанието на титула магистър на българите и какви функции е имал този магистър на българския владетел. При всички случаи обаче Григорий магистър ще е бил един от високопоставените сановници на българския цар, най-вероятно Петър (*Йорданов 2004:510*).

Съдържанието на гръцката дворцова титла и длъжност μάγιστρος не би могло да наклони везните в полза на някоя от двете прабългарски длъжности – кавхан или ичергу боил. Известно е, че във Византия магистърът (някогашният *magister officiorum*) е бил пръв сенатор (председател на сенат) и заместник на императора, когато той отсъствал. Впоследствие достойнството е предоставя-

но на висши служители, ръководители на ведомства, които го прибавяли към другите си титли. *Μάγιστρος* е една от високопоставените придворни длъжности, стояща най-близо до кесаря, а от средата на IX в. е титла, най-високата, предоставяна на лица извън императорското семейство (*Brehiér 1949:123*). Около VIII–IX в. източниците споменават двама магистри, съветници на императора, а впоследствие се явяват и почетни магистри. Напр. в *За церемониите* Константин Багренородни говори за двама магистри – по време на приемите единият стои до императора, а другият – до кесаря или императрицата. Що се отнася до българските длъжностни лица, назовани магистри, е явно, че и в двата случая (и при Теодор, и при Григорий) те са единствени магистри в държавата. Едва ли трябва да изхождаме от конкретното съдържание на византийската титла, за да решим какви точно висши сановници са били Теодор и Григорий, тъй като тя само приблизително предава българското достойнство. По-скоро от значение е функцията, с която е представен Теодор – участие в преговори за мир с Византия, което влиза в прерогативите и на кавхана, и на ичергу боила.

μέγας κουράτωρ

Върху печат от Регионален исторически музей – Шумен (№ 14862), намерен в Плиска (или Преслав), е изписан надпис: +Κ ΡΟ...Δ8Λω (лице) ΠΕΤΡΟΜ | ΓΑΛΩΚ8 | ΡΑΤΟΡΙΑΡ | Χ'Ρ8ΛΓΑΡ' (гръб), развързван като: 1) + Κ(ύρι)ε βο[ήθει τῷ σῶ] δούλω Πέτρο μεγάλω κουράτορι ἄρχ(οντα) Βουλγαρ(ίας), 2) + Κ(ύρι)ε βο[ήθει τῷ σῶ] δούλω Πέτρο μεγάλω κουράτορι (τὸν) ἄρχ(οντα) Βουλγαρ(ίας) или 3) + Κ(ύρι)ε βο[ήθει τῷ σῶ] δούλω Πέτρο μεγάλω κουράτορι (τὸν) ἄρχ(οντα) Βουλγαρ(ων) (*Йорданов 2007:170–171; Йорданов 2007a:325–329; Йорданов 2008:48–50*). Този пробен отпечатък, който не е скрепявал кореспонденция (без следа от канал за шнура), се датира от Йорданов най-общо в последната четвърт на IX в. Тъй като по форма, иконография, стил и текст печатът не се различава от останалите византийски печати, възниква въпросът дали е на български, или на византийски служител. По-вероятно е Петър да не е византийски куратор на някаква архонтия на заселени българи в качеството им на федерати, а да е велик куратор на българския владетел, към което насочва и мястото, където е намерен печатът (*Йорданов 2007:171; Йорданов 2007a:326–327; Йорданов 2008:49*). За ранносредновековна България длъжността куратор не е известна от други извори, „но очевидно е имало някой сановник..., който се е грижел за изправността и сигурността на Двореца на българските владетели. Как точно се е наричал той не знаем, но очевидно при среща с византийските пратеници, или пък ако той е бил изпращан по заповед на своя владетел във Византия в изпълнение на една или друга мисия, там се е титулувал с длъжност позната или равностойна на функциите му във Византия“ (*Йорданов 2008:49*). Позволих си този по-дълъг цитат, защото ми се струва, че в гръцкото *κουράτωρ* можем да видим прабългарския еквивалент самписис (*σαμπσης, самзһнн*) – уп-

равител на двореца на владетеля (но и на крепостта, кулата), също и негов съветник по въпросите на дипломатическия протокол и церемониал, който в качеството си на такъв е бил включван в задгранични мисии. Известно е, че през ранновизантийската епоха (IV–VI в.) кураторът е бил помощник на епарха (управителя) на Константинопол. След VI в. той придобива значение на управител на императорските имоти, чието стопанисване през IX в. се поделило между няколко независими куратори: тактиките от IX и X в. споменават за μέγας κουράτωρ и κουράτωρ (BOD:1156). Напр. в *Клеторология на Филотей* [899] сред чиновите от първи клас (патриции и протоспатарии) има велик куратор (μέγας κουράτωρ) и куратор на Мангана (κουράτωρ τῶν μαγγάνων) – и двамата с титли антипат и патриций (*Успенский* 1898:116; *Bury* 1911:100–103, 131–179), ръководители на други куратори. Най-общо се приема, че във Византия великият куратор е отговарял за двореца (дворците) на императора и е стопанисвал неговите владения. Трябва да се отбележи, че за периода, в който се датира печатът на великия куратор Петър, разполагаме с най-много сведения за функционирането на самписи – между 869–886 г. са известни имената на Прастич (сампис на крепостта, 869–28 февруари 870, пратеник на VIII-ия вселенски събор в Цариград), Алексей Хуно (869–28 февруари 870, пратеник на VIII-ия вселенски събор в Цариград) и Есхач (доверен човек на княз Борис-Михаил, приел в дома си Климент и Наум, 886). Йорданов допуска, че Петър от печата би могъл да бъде известният сановник Петър, сродник на княз Борис, участник в пратеничествата в Рим [866, 867, 869] и в Константинопол [870], до когото (Petro Serbule) по-късно [879] пише писмо папа Йоан VIII. „Не е изключено преди 870 и конкретно в 866 г. Петър, родственик на българския владетел, в качеството си на велик куратор (отговарящ за състоянието и сигурността на Двореца в Плиска) да е бил изпратен в Рим. По-късно същият да е бил назначен за ичиргубоил“ (*Йорданов* 2007a:328). Ако допуснем, че същият този Петър е бил сампис, ще се окаже, че по едно и също време (869–март 870)¹⁹⁸ са функционирали няколко самписа: Петър, Прастич и Алексей Хуно. Това обаче не е толкова странно, защото знаем, че в рамките на тази длъжност е имало рангова йерархия и във Византия, и в България. Прастич е бил сампис на крепостта (кулата), а под него е стоял сампис Алексей Хуно (изброен е след него!) вероятно и заради своя византийски произход. Затова е възможно Петър да е бил също сампис и то може би най-главният, ако имаме предвид, че според *Анастасий Библиотекар*

¹⁹⁸ Според *Анастасий Библиотекар* на заключителното заседание на VIII-ия вселенски събор в Цариград [28 февруари 870] са присъствали българските пратеници stasis zerco boilas, nesundicus vagantus, il vestrannabare, praestit zisunas campsis et alexios sampsi hunol (Стасис чръгубиля, Сондоке багатур, ил Вестрана табаре, Прастич – сампис на крепостта и Алексей сампис Хуно). Пак според *Анастасий Библиотекар* няколко дни по-късно [4 март 870] на императорския прием по повод закрытия вече събор са присъствали наскоро завърналият се от Рим Петър с други хора от свитата на княз Борис-Михаил.

именно той произнася приветствие към представителите на Римската църква на приема в императорския дворец в Константинопол [4 март 870] и взема участие в диспута между представителите на източните църкви и римските легати по българския църковен въпрос (по-подробно вж. *Златарски I, 2:132–141; Гюзелев 1971 [2007:149–151]*). Не случайно Гюзелев приема, че именно Петър – приближеният на княз Борис и негов родственик (*cognatus*) – е бил ръководител на това пратеничество (*Гюзелев 1971 [2007:150]*)¹⁹⁹. Тези разсъждения кореспондират със сведението от печата, че Петър е бил не просто куратор, а *μέγας κουράτωρ*, както и със сведението, че Петър от книжовните извори е бил сред най-близките съветници (*consiliarius*) на българския владетел Борис, а съветнически функции е имал и самписът. Колкото и рискове да крие аналогията между гръцката титла *κουράτωρ* и прабългарската *самψης*, *самъчнн*, смятам, че тази хипотеза не може да бъде пренебрегната. Разбира се, остава и възможността „в последната четвърт на IX в. в България да е била учредена длъжността или службата на велик куратор“ (*Йорданов 2007а:327; Йорданов 2008:49*).

На гръцките титли и длъжности *λογοθέτης*, *μάγιστρος* и *μέγας κουράτωρ* гледам не толкова като на реално функциониращи в ранносредновековна България, колкото на опит съответната българска длъжност да се предаде с максимално близък гръцки еквивалент. Така са подхождали византийските автори, когато не са изписвали българските титли – такъв е случаят с логотета на кан Крум от 813 г. и с магистъра на цар Симеон Теодор [913]. От друга страна, така може би е постъпвала и българската администрация, когато е била изпращана във Византия по различни мисии и там се е титуловала с близка византийска титла или при кореспонденция с византийски сановници и служители. Може би по тези поводи са били изработвани и съответни печати, писани на гръцки, в които българските титли са били представяни с нарочни византийски аналози.

24.2. Чужденци с византийски титли на служба в ранносредновековна България

κандίδατος (κανδιδάτος)

Единственото споменаване на титлата *κандίδατος* (лат. *candidatus, candidus*) се среща в *Надпис на Омуртаг от Плиска № 66*, от който става ясно, че кандидатът Турдачис [Турдачис], храненик на Омуртаг (*ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος θρεπτός ἀνθρώπος*), е умрял вътре, т.е. в канския двор (*Бешевлиев 1979:222–223*). В късната Римска империя кандидатите, облечени в бели униформи (*candida turba*), са били личната охрана на императора, формирали са неговата гвардия

¹⁹⁹ Вж. неговата бележка там: „Поради какви съображения Анастасий Библиотекар не е включил неговата титла и име в списъка на българското пратеничество не е известно. Напълно възможно е той да не е присъствувал на заключителното заседание на Вселенския събор, а да е дошъл направо на приема, устроен от византийския император“. Според Бакалов Петър е кавхан (*Бакалов 2003:232*).

(за значенията на *κανδίδατος* вж. *Sophocles 1992:626–627* *κανδίδατος* ‘офицер’, *Lampe 1996:700* *κανδίδατος* ‘военен служител в двореца’). Участвали са в различните церемонии в императорския двор, където са пребивавали постоянно (ненапрасно Турдачис е умрял „вътре“) с изключение на случаите, когато са придружавали императора; присъствали са на приеми на чуждите посланици (*Бешевлиев 1979:222*; *Бешевлиев 1981:114–115*; *Бешевлиев 1981a:148*). *Пасхалната хроника* свързва произхода на титлата с Гордиан III [238–244], но първото сигурно споменаване датира от 350 г.; патриарх Никифор говори за *κανδίδατος* като за достойнство, което в *Клеторология на Филотеѝ [899]* е сред императорските титли (по-рано персонални служби към императора) и заема място след *στράτωρ* (*ODB 1991:1100*; *Bury 1911:131–179*). Във Византия титлата престава да се употребява след средата на XI в. (*Oikonomides 1972:298*). Според Бешевлиев титлата *κανδίδατος*, заета от византийския дворцов церемониал, е била действаща у българите, като служебните задължения на Омуртаговите кандидати вероятно са били аналогични на тези на византийските кандидати (*Бешевлиев 1973*; *Бешевлиев 1979:222*). Това предположение изглежда доста хипотетично поради липсата на други данни, затова на този етап приемам титлата *κανδίδατος* като инцидентен случай в българската дворцова практика. Не е известно по какви причини арменецът Турдачис е дошъл в България (избягал от Византия?, станал наемник?), както и дали е имало други кандидати. Явно обаче, че запазвайки византийската си титла, Турдачис се е вписал в българската дворцова йерархична система.

στρατηγός

Надписът на Крум от с. Хамбарли № 47 посочва командващите трите военни крила на българската войска, а именно: централното – брата на владетеля, дясното – ичергу боила Тук и лявото – кавхана Иратаис. За техни първи помощници са определени чужденци-стратегзи: Леон (*ὁ στρατηγὸς ὁ Λέων*) – помощник на брата на Крум, Вардан²⁰⁰ и Йоан [Яни]²⁰¹ (*ὁ Βαρδάνης καὶ ὁ Γιάνης ὁ στρατηγὸς*) – помощници на ичергу боила Тук, Кордилиий и Григора (*ὁ Κορδύλλης καὶ ὁ Γρηγόρας ὑποκάτο του στρατηγού*) – помощници на кавхана Иратаис. Епиграфският паметник свидетелства, че Крум е запазил и след завладяването на някогашната провинция Тракия заварената там византийска уредба, поне що се отнася до назначаването на византийски стратегзи на българска военна служба. Изказани са различни тези относно техните реални функции: като представители на византийското население в пределите на българската държава, изпълняват прерогативите, дадени им от императора при въведения от България окупационен режим (*Гюзелев 1971 [2007:55]*), управляват византийското

²⁰⁰ Иранско име, вж. днешното арменско име Вардан.

²⁰¹ Яни е с гръцко народно произношение.

население в Тракия, което „автоматически се прехвърля към българската войска“ (Венедиков 1981:141), играят ролята на гарант относно лоялността на присъединеното към България византийско население, включвайки се в новата българска администрация (Рашев 2004:155–156). Ясно е обаче, че служебната титла стратег по отношение на Леон, Вардан, Йоан [Яни], Кордили и Григора не е употребена в значението ‘стратег на тема’, т.е. военен и административен управител на област, наречена тема. *Стратегиконът на император Маврикий [VI–VII в.]* и *Тактиката на император Лъв VI [кр. IX – нач. X в.]* (за тях вж. Кулаковски 1902:3–4, 16; Жеков 2007:9–11, 37–38) посочват стратега като командващ цялата войска на една тема (ок. 18000 войници), а негови подчинени са турмарсите (командири на трите турми), друнгариите (командири на трите друнги, формиращи една турма = ок. 6000 войници) и комесите (командири на тагмите или бандите). През VIII в., а и по-рано, във Византия стратегът е не само военен управител на тема, той има и граждански (финансови и юридически) отговорности – ненапразно шабът му се състои от военни лица (офицери), но и от служители с цивилни функции. По това време стратегите особено на големите теми са силни фигури в империята, но постепенно властта им се ограничава поради раздробяването на темите – затова в *Тактикона на Успенски [842–845]* са изброени 18 стратеги, в *Клеторология на Филотей [899]* – 26, а в *Ескуриалската тактика [971–975]* – около 90 (ODB 1991:1964). В началото на IX в. стратегът притежавал титлата патриций (седма позиция в *Тактикона на Успенски*), впоследствие титлата антипат и патриций (шеста позиция в *Клеторология на Филотей*) и най-накрая титлата протоспатарий (осма позиция в *Тактикона на Бенешевич [934–944]*) (Божилков 2008:168–169).

Възможно е Леон и Йоан [Яни] от *Хамбарлийския надпис* да са споменати в *Синаксара на Цариградската църква* Леон и Йоан, византийски стратеги (Λέοντα καὶ Ἰωάννην τοὺς τῶν χριστιανῶν στρατηγούς, ГИБИ 5:288), посечени с меч от Омуртаг вероятно поради това, че не са останали верни докрай на българската държава (Grégoire 1934; Бешевлиев 1979:176, 177, 179). Според Бешевлиев такъв е случаят със стратег Кордили от надписа, идентичен с Кордили – военачалника на преселените от Крум [813] жители на Одрин и околностите му на север от Дунав, който по-късно [837] организира връщането на преселниците във Византия. Ето как е представено събитието от 837 г. в *Хрониката на Симеон Логотет*: Въ днн же Деофла цръвъ въ введеда στρατηλάτης въ Македонїи нарицаемъи Корднлїе...начашъ прѣхвднн съ нмѣнїемъ своѣмъ оувѣдѣвъ же комн се прѣнде братн са съ ннмнъ ѡуаавше же са македонѣне поставншъ кефалїжъ στρατηλάτης себе Цансіа н Корднлѣ н съставнша брань (Sreznevskij 1971 [1905:101–102]) (При император Теофил [829–842] военачалник в Македония [на левия бряг на Дунава, заселен с пленени при Крум ромей] беше така нареченият Кордилиий ... [македонците] започнаха да преминават реката с имущество си, но комитът узна това и отиде да се бие с тях. Македонците се

отчаяха, поставиха си главатари Цандзия и Кордилиий, започнаха война). Впечатлява фактът, че за началник на византийските преселници отвъд Дунав е бил назначен не българин, а византийски военачалник на българска служба, т.е. в сила е принципът чужди етнически субстрати от територията на България да се управляват от лица из техните среди.

Обобщено сведенията за стратегии на служба в България през IX в. изглеждат така:

Име	Функция	Дата, владетел	Източник
ὁ στρατηγὸς ὁ Λέων [Лъв]	подчинен стратег на брата на Крум – командващ централното крило на войската	кан Крум	Надпис на Крум от Хамбарли, Бешевлиев № 47
ὁ Βαρδάνης [Вардан] καὶ ὁ Πανῆς [Яни] ὁ στρατηγὸς	подчинени стратегии на ичергу боила – командващ дясното крило на войската	кан Крум	Надпис на Крум от Хамбарли, Бешевлиев № 47
ὁ Κορδύλλης [Кордилиий] καὶ ὁ Γρηγοράς [Григора] ὑποκάτο του στρατηγὸς	подчинени стратегии на кавхан Иратаис – командващ лявото крило на войската	кан Крум	Надпис на Крум от Хамбарли, Бешевлиев № 47

Известията от двата *пребългарски надписа, Синаксара на Цариградската църква* и *Хрониката на Симеон Логотет*, визиращи събития от първата половина на IX в., показват, че българските владетели са приемали на служба чужденци, като персонално са запазвали техните византийски титли. Този жест бил само временна мярка, която се практикувала предимно по места с преобладаващо гръцко население (*Андреев 1981:212–213*), какъвто е случаят с византийските стратегии Леон, Вардан, Йоан [Яни], Кордилиий и Григора. Те, както и кандидатът Турдачис, не само са запазили постове и титлите си, но са станали и част от българската административна система, при това в нейните високи етажи. Едва ли обаче техните служебни титли са били възприети в българската йерархична административна ранглиста, така както е станало с комита.

В изворите се споменават и още няколко лица с византийски титли, избягали в България²⁰², за които обаче липсват по-конкретни данни, в това число и

²⁰² Например анонимните стратегии и архонти от Сердика, принудени от Никифор I Геник „да избягат при враговете си“ *Хронография на Теофан Изповедник (ГИБИ 5:279)*; опитният механик Евматий, по чин спатарий, избягал с други началници от Сердика при кан Крум [809] *Хронография на Теофан Изповедник (ГИБИ 5:279)*; куратор Захария, пленен при походите на кан Крум в Източна Тракия и впоследствие освободен след сключването на 30-годишния мир с Византия *Житие на Никита от Медициум (Божилков, Гюзелев 1999 [2006:148, бел. 21])*; анонимният византийски патриций, пленен и отведен в България при походите на кан Крум в Източна Тракия *Житие на Никита от Медициум (Божилков, Гюзелев 1999 [2006:148, бел. 20])*. По-подробно за византийците

дали са заемали определени служби, поради което не са включени в настоящия раздел.

24.3. Българи с византийски титли в Източна България до 971 г. и в Западна България до 1018 г.

Тук ще разгледам византийските титли, с които са били удостоявани българи на територията на България, без да са заемали определени византийски служби. Ограничавам хронологическата рамка между 681 г. и падането под византийска власт на Преслав [971] и на западните български области [1018]. По тази причина извън обсега остават напр. титлите *πατρίκιος* на Кубрат (X8BPAT8 ПАТΡΙΚΙ8, *Вернер 1988:45–46; Йорданов 1991:36–40; Йорданов 2001:11–12* и цит. лит.), *πατρίκιος* и *ἄρχων* на Мавър (*Μαύρω πατρικίω καὶ ἄρχοντι τῶν Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων, Zakos, Veglery 1972:№ 934; Бешевлиев 1979:230–231; Юрукова 1990:19–22; Йорданов 2001:13–15*), *πατρίκιος* на Телериг (*Τελερὺ Θεοφυλάκτῳ πατρικίῳ, πατρίκιον ζεύξας αὐτῷ Χρονογραφία на Теофан Изповедник, Thelericus Bulgar ... patritium facit Хроника на Зигеберт*), *πατρίκιος* и *στρατηγὸς* на Баян (*Βαιανῶ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ, Бешевлиев 1979:233; Гюзелев 2006:232, бел. 4*), както и много други титли и длъжности на българи, емигрирали във Византия и пребивавали там като нейни служители, подробно идентифицирани и коментирани от Божилов (*Божилев 1995*), Йорданов (*Йорданов 1996; Йорданов 2007:171–175*) и др. Няма да бъдат разглеждани и титлите на византийски служители (на императора или от централната и провинциалната администрация), чиито печати са намерени на територията на България. В долното изложение не включвам и личности (макар и титулувани) с неясна или спорна идентификация и хронологизация.

καῖσαρ

Καῖσαρ е висша почетна титла, първоначално титла на самия император. След IV в. е най-високата след императорската, с която са удостоявани членове на императорското семейство, негови приближени или родственици – братя, синове и други най-близки роднини (по-подробно вж. *Bréhier 1949:149–150; ODB 1991:363*). Тя е първа в ранглистата на *Клеторология на Филотей [899]* и на *Ескуриалската тактика [971–975]* (извън василевса и патриарха на Константинопол; *Успенский 1898:110–111; Вуру 1911:131–179; ГИБИ 4:122; Oikonomidès 1972:263–277*, превод *Божилев 2008:598–602*) и остава най-високата почетна византийска титла до края на XI в. От разделянето на Империята [395] до реформирането на византийската рангова йерархия [1081] във Византия има само 27 или 28 носителя на кесарското достойнство, като единственият чуждестра-

в България (някои от тях с посочени титли) до Покръстването вж. *Рашев 2004*, а за византийците в България (пленници, духовници и имигранти) при кановете Крум и Омуртаг вж. *Browning 1988*.

нен владетел сред тях е кан Тервел [701–721] (Кънев 2007:69). За това свидетелства негов *оловен печат*: Θεοτόξε βοήθει Τερβελλίου καίσαρου (Zakos, Veglery 1972:XLVI; Бешевлиев 1979:231–232; Юржова 1990:17–19; Йорданов 1991:40; Йорданов 2001:19). Сведението се потвърждава от *Историята на Патриарх Никифор*, според която император Юстиниан II се отнесъл любезно с владетеля на българите Тервел, ... когото наметнал с царска хламида и провъзгласил за кесар (καίσαρα ἀναγορεύει). Известно е, че Юстиниан II прави този жест [705] от благодарност за помощта, оказана му от българския владетел при повторното възкачване на престола [705–711] – подобен жест е традиционен за Империята и стремежа ѝ чуждестранни владетели да бъдат удостоявани с почетни титли. Според някои изследователи преди да получи титлата, Тервел е приел християнството в духа на българската религиозна толерантност (Божилков, Гюзелев 1999 [2006:107]; Гюзелев 2006:232, бел. 2). В случая с Тервел титлата кесар е дадена за пръв и последен път на чужд владетел (Бешевлиев 1979:231; Божилков, Гюзелев 1999 [2006:106]). Кесарското звание издига Тервел в законен владетел, признат и от Византия, но то не оказва влияние не само върху приемниците на Тервел, но и върху българската титулатурна система през XIII–XIV в., когато въпреки трайно установеното място на византийската рангова таблица дворцовата титла кесар не е засвидетелствана (Бакалов 1985 [1995:117–118]).

μάγιστρος

Високото рангово достойнство μάγιστρος етимологически е свързано с лат. magister officiorum (пръв цивилен министър), но гр. μάγιστρος няма нищо общо с функционера от късния Рим. Първото сигурно споменаване на μάγιστρος като титла е в *Клеторология на Филотей* [899], където стои след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора, патрицианката зости и преди ректора, синкелите на Рим и Константинопол, архиепископа на България, патрициите и антипатите (Успенский 1898:110–117; Вури 1911:29–33, 131–179; ГИИБ 4:122–123). Липсва (според *Oikonomidès* 1972:47 поради грешка на писача) в *Тактикона на Успенски* [842–843] (по-подробно вж. *ODB* 1991:1267). Μάγιστρος е на осмо място в ранглистата на *Ескуриалската тактика* [971–975] (извън василевса и патриарха на Константинопол и след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора, патрицианката зости, проедъра и севастофора; *Oikonomidès* 1972:263–277, превод Божилков 2008:598–602). Титлата е най-високата, давана на лица извън императорското семейство. През XI в. високото титуларно значение на термина се запазва, но и леко се измества назад, като в ранглистите стои след кесаря, севаста, новелисима, куропалата, протопроедъра и проедъра (Скабаланович 1884:153). Титлата μάγιστρος са получили българите:

1. Цар Борис II – син на цар Петър. Почти всички византийски хронисти разказват как след превземането на Преслав Йоан Цимисхий отвел в Цариград

Борис, царя на мизите, на тържището Плакото свалил от него знаците на царската власт (тиара, обвита с пурпур и извезана със злато и бисери, багреница, червени обувки) и го удостоил със сан магистър [971] (*Μαγίστρων ἐτίμησεν ἄξιώματι* *История на Льв Дякон, τῷ τῶν μαγίστρων ἐτίμησεν ἄξιώματι* и поставн на нь санъ магнетръскын *Хроника на Симеон Логотет, μαγίστρων ἄξιώμα* *Хроника на Скилица, τῶν μαγίστρων ἐτίμησεν ἄξιώματι* *Хроника на Йоан Зонара*, и сътворн его магнетра. Се же ѿ санъ велнк въ гръцѣхъ *Българските глоси в Хрониката на Константин Манасий*²⁰³).

2. Прусиан [Пресиан] – най-големият син на цар Иван Владислав. През 1018 г. Прусиан с някои от братята си (Алусиан и Арон) прави опит за съпротива срещу ромеите, но в крайна сметка се покорява на византийския император Василий II, който го удостоява с титлата *μάγιστρος* (*Προυσιάνων ἐτίμησε μάγιστρον* *Прочснана* поставн царь магнетра *Хроника на Симеон Логотет, μάγιστρον* *Прочсианъ* егоже магнетра поставн царь *Хроника на Йоан Зонара, μαγίστρῳ* *Προυσιανῶ τῷ Βουλγάρῳ* *Хроника на Скилица*) (по-подробно за съдбата на Прусиан вж. *Златарски I, 2:772–774, 779–789; Павлов 1993; Божилов 1995:№ 169, 251–252* и цит. лит.; *Йорданов 1996*).

3. Ашот Таронит – управител на Драчката област, съпруг на втората Самуилова дъщеря Мирослава и син на солунския дук Григорий Таронит. Към 1004–1005 г. предава Драч на император Василий II, заради което е почетен с титлата магистър (*τιμηθεὶς μάγιστρος* *Хроника на Скилица*) (по-подробно за тези събития вж. *Златарски I, 2:713–714, 727; Николов 2005:151–152*).

πατρίκιος

Високото рангово отличие *πατρίκιος* (с етимологически паралел лат. *patricius*) е въведено от Константин Велики като почетна титла извън специфичните ѝ административни функции. Патрициите съставляват висшата класа на сенаторите с различни места в ранглистите (*Oikonomidès 1972:294–295*). В тактиките от IX–X в. титлата заема място между антипат и протоспатарий, като за времето от VIII до края на X в. това отличие е предоставяно на особено влиятелни управители и генерали (*ODB 1991:1600*), на висши дворцови, политически и военни длъжностни лица (*Bréhier 1949:102–103*). В *Клеторология на Филотей [899]* евнуси *πατρίκιοι* заемат висока позиция – след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора, патрицианката зости, магистъра, ректора, синкелите на Рим и Константинопол, архиепископа на България и преди антипатите патриции и стратеги (*Успенский 1898:110–114; Вуры 1911:27–28, 131–179; ГИБИ 4:122–124*). Титлата *πατρίκιος* е девета в ранглистата на *Ескуриалската тактика [971–975]* (извън василевса и патриарха на Константинопол и след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора, патрицианката

²⁰³ Добавката *Се же ѿ санъ велнк въ гръцѣхъ* показва, че този сан не е бил познат в българската държавна йерархия (*Дуйчев 1944:369*).

зости, проедъра, севастофора и магистъра; *Oikonomidès 1972:263–277*, превод *Божилев 2008:598–602*). През XI в. високото значение на титлата *πατρικιος* се запазва, макар вече в ранглистите да стои след кесаря, севаста, новелисима, куропалата, протопроедъра, проедъра, магистъра, вестарха, веста и антипата (*Скабаланович 1884:154–155*). С нея са били удостоени българите:

1. Роман – по-малкият син на цар Петър. Според *Хрониката на Скилица* Скопие било предадено на император Василий II от Роман [1003], заради което византийският император го почел с титлите патриций и препозит (началник на всички дворцови служби) *τῆς προαιρέσεως πατρικίων τε τιμῆ καὶ πραιπόσιτον* (*Божилев 1995:№ 440* и цит. лит.). Личността на управителя на Скопие (Роман-Симеон в *Хрониката на Скилица*) обаче предизвиква дискусии, тъй като според версията на арабския историк Яхъя Антиохийски още през 991 г. Роман е бил пленен и умрял в затвор около 997 г. Затова някои историци идентифицират Роман-Симеон не като по-малкия син на цар Петър, а като друга личност – вероятно български първенец. За достойнството *πραιπόσιτος* на Роман вж. по-долу.

2. Николица – командир на гарнизона на крепостта Сервия [дн. Селфидже]. Макар да оказал съпротива срещу Василий II, Николица бил пленен, отведен в Цариград [1001] и почетен със званието патриций *τὸν Νικολιτζῶν ὄν καὶ πατρικιότητι ἐτίμησεν* *Хроника на Скилица*, *πατρικιος τιμηθεὶς* *Хроника на Йоан Зонара* (в славянския превод: н ннколнца начельннка сръбунштеть прѣвѣть царь н почѣте патрѣикѣмь, *Jakobs 1970:263*), н кефалѣж н ннколнць *Хроника на Симеон Логотет*. Впоследствие обаче Николица успява да избяга при Самуил, но отново е заловен (по-подробно вж. *Божилев 1995:№ 432*; *Николов 2005:140*).

3–4. Никола и Теодор Хризиллий – синове на управителя на Драч Йоан Хризиллий. След предаването на Драч [към 997 или 1005?] братята Никола и Теодор получават титлата патриций (*πατρικιος Νικόλαος ὁ Βούλγαρος ὡ Χρυσήλιος τὸ ἐπώνυμον* *Хроника на Скилица*) (за по-нататъшната им съдба вж. *Божилев 1995:№ 452*).

5–6. Алусиан и Арон – вторият и третият син на цар Иван Владислав. Когато византийският император Василий II удостоил с титлата *μάγιστρος* Прусиан – най-големия син на цар Иван Владислав, останалите двама (Алуаиан и Арон) получили сан патриций (*πατρικίους δὲ τοὺς λοιποὺς* а прочаа оба патрнкѣ, ὁ *πατρικιος Ἀλουσιάνος* Арона много снѣ патрнкѣ *Αλυσιάνη* *Хроника на Симеон Логотет*, *πατρικίους* дръуга же два патрѣиѣа почѣте *Хроника на Йоан Зонара*, *πατρικίους* *Хроника на Скилица*) (за кариерата на двамата във Византия вж. *Божилев 1995:№ 152, 236–239, № 158, 241–244*).

7. Кракра – началник на крепостта Перник, сподвижник на Самуил. След неуспешни опити да отблъснат действията на ромеите при император Василий II, в Одрин пристигат [1018] братът и синът на Кракра със съобщението, че предават крепостта Перник и още други 35 крепости. В отговор на това императорът издигнал Кракра в достойнство патриций (*τὸν Κρακρᾶν ἐς τὸν*

τῶν πατριχίων θρόνον *Хроника на Скилица*), вж. *Божилев 1995:№ 391; Николов 2005:141–143*.

8. Драгомъж – управител на Струмица. Отново според *Хрониката на Скилица* на страната на император Василий II преминал и Драгомъж, който предал Струмица [1018], за което бил почетен с титлата патриций (*Δραγομούζος ... πατριχίος τιμηθείς*), вж. *Божилев 1995:№ 341; Николов 2005:146–147*.

9. Богдан – топарх на вътрешните крепости при цар Иван Владислав. Според *Хрониката на Скилица* когато император Василий II се приближил до Струмица, при него се явил Богдан, предавайки се, и впоследствие бил почетен със сан патриций (*Βογδάνος ... τιμᾶται ... πατριχίος*), вж. *Златарски I, 2:776; Божилев 1995:№ 132*.

10–11. Елемаг и Гавра. Първият е управител на крепостта Белград [дн. Бера, Албания] и подобно на други управители, „облечен в робско облекло“, се предал на византийците [1018]. В един от преписите на *Хрониката на Скилица* (U=Vindobon. 74, XIII–XIV в.) има добавка, че твърде скоро [1018 или началото на 1019?] „в Солун бил разкрит заговорът на двамата военачалници и патриции Елемаг и Гавра (*τῶν δυοῖν ἀρχόντων καὶ πατριχίων Ἐλινάγου καὶ Γαβρᾶ*), които уж искали да завземат отново българската власт“. Явно преди това те са били удостоени със сана патриций и изпратени в Солун (по-подробно вж. *Златарски I, 2:786; Божилев 1995:№ 343, 307–308* и цит. лит.; *Николов 2005:148–149*). Българското потекло на Гавра е дискуссионно и не се приема от всички историци (*Божилев 1995:115–116*).

12. Димитър Полемарх – военачалник на цар Самуил на област около границата с Византия (в района на Сървия). Към 1018 г. („след умиротворяването на България“) император Василий II го въздига в сан патриций и на длъжност мистик (частен секретар на императора) *εἰς τὸ τῶν πατριχίων ἀξίωμα, πεποικηκῶς αὐτὸν καὶ μυστικόν Кекавмен. Стратегикон*.

ἀνθύπατος

Ἀνθύπατος съответства на лат. proconsul или consularis – управител на провинции в Римската империя. Титлата вероятно е означавала и началник на администрацията в Константинопол до 359 г., когато е бил заменен от urban prefect. От IX в. нататък ἀνθύπατος е използвано като достойнство, но в *Тактикона на Успенски [842–843]* все още е в листата на провинциалните управители. По времето на император Михаил III [842–867] достойнството е предоставяно само на патриции, затова в *Клеторология на Филотей [899]* ἀνθύπατος е предимно в съчетание с πατριχίος (изброени са към 30 ἀνθύπατος πατριχίος καὶ στρατηγός на различни теми, както и приблизително още толкова ἀνθύπατος πατριχίος на други длъжности; *Успенский 1898:10–116; Вури 1911:28–29, 131–179; Bréhier 1949:117*) и заема позиция между μάγιστρος и πατριχίος (*ODB 1991:111*). Тази дворцова титла е давана на висши държавни

чиновници, но е имало и антипати, които не са изпълнявали никаква служба (*Bréhier 1949:223, 228*). През XI в. високото значение на титлата *ἀνθύπατος* се запазва – в ранглистите заема десета позиция след кесаря, севаста, новелисима, куропалата, протопроедъра, проедъра, магистъра, вестарха и веста и преди патриция и протоспатария (*Скабаланович 1884:154*). Скабаланович отбелязва, че разликата между антипат и патриций е съвсем незначителна, като антипат е допълнение към титула патриций.

С титлата *ἀνθύπατος* е бил удостоен българинът Добромир – болярин на Самуил, женен за негова племенница и управител на Верия [дн. Бер в Гърция]. Според *Хрониката на Скилица* когато император Василий II потеглил срещу българите през Солун, към него се присъединил същият Добромир, който предал крепостта на византийците [1001] и получил титлата антипат (*ἀνθύπατος τιμηθεὶς*). В *Хрониката на Йоан Зонара* не се споменава титлата, а само че Верия била предадена от Добромир, „който минал на страната на ромеите“ (*ГИБИ 7:187*) – срв. славянския превод: прѣѣт же тогда царь великоу прѣславноу нверію н малоую ... самъ во добромрнѣ прѣнде начельникъ ее н прѣддастъ се царю (*Jakobs 1970:263*) (по-подробно за идентификациите на Добромир вж. *Божилков 1995:№ 338; Николов 2005:139* и цит. лит.).

ζωστὴ πατριμία

Титлата е специфично достойнство само за жени – до IX в. се предоставя само на една жена, а впоследствие се превръща в аналог на придворна дама и е давана на най-близките жени от обкръжението на императрицата. Първата известна *ζωστὴ πατριμία* е Теоктиста, майка на императрица Теодора (*Bréhier 1949:42–44, 124*). В *Клеторология на Филотей [899]* стои на пета позиция след кесаря, новелисима, куропалата и василеопатора и преди магистъра, ректора, синкелите на Рим и Константинопол, архиепископа на България, патрициите и антипатите (*Успенский 1898: 110–111; Вур 1911:33, 131–179*), т.е. мястото ѝ е между почетните титли куропалат и магистър (*ODB 1991:2231*). Същата позиция заема и в ранглистата на *Ескуриалската тактика [971–975]* (извън василевса и патриарха на Константинопол и след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора и преди проедъра, севастофора и магистъра; *Oikonomidès 1972:263–277*, превод *Божилков 2008:598–602*). Като *ζωστὴ* фигурира неколkokратно у *Константин Багренородни. За церемониите*. Изказано е колебание дали титлите *ζωστὴ* и *ζωστὴ πατριμία* са развнозначни, защото втората е предоставяна само на принцеси от императорското семейство и с нея те са имали право да участват в императорските приеми (*ГИБИ 6:279, бел. 4; Bréhier 1949:124–125*). В наративните източници титлата *ζωστὴ πατριμία* изчезва след 1018 г.

С тази най-висока титла за придворна дама са удостоени българките:

1. Втората Самуилова дъщеря Мирослава, съпруга на арменец Ашот Тагорит, който заради предаването на Драч на император Василий II [1004–1005]

е почетен с титлата магистър, а Мирослава – с титлата зости (*καὶ ἡ τοῦτου σύζυγος ζωστή* *Хроника на Скилица*) (по-подробно за тези събития вж. *Златарски I, 2:713–714, 727*).

2. Последната царица от Първото българско царство, съпругата на цар Иван Владислав Мария. Тя се споменава в *Хрониката на Скилица* по повод събитието от 1018 г., когато след смъртта на съпруга си и след преговори за капитулация се явява с тримата си по-малки синове и шестте си дъщери пред император Василий II, който я почита с титлата зости (*τῆς ζωστῆς ἀξιώματι*) (вж. *Златарски I, 2:774–776, 778–779, 785; Божилов 1995:№ 167, 249–250* и цит. лит.). В *Хрониката на Йоан Зонара* титлата не се съобщава.

πρωτοσπαθᾶριος

Почетна титла – „първ между спатарииите“, воини в гвардейска част. Протоспатарииите, които са заемали седмо място в листата на патрицианските достойнства, са ръководили императорската охрана, формирана от пет групи: кандидати, спатарокандидати, спатарии, стратори и мандатори (*Bréhier 1949:132–133; Vury 1911:27*). Титлата оглавява групата на императорските титли, някога персонални служби към императорската особа (*Божилков 2008:173*). Първото сигурно свидетелство за достойнството е от 718 г., а последното – от 1115 г., макар че остава познато и през XIII–XIV в. До X в. *πρωτοσπαθᾶριος* е висока титла във Византия, с която са били удостоявани главно командири на теми, а през XI в. значимостта ѝ започва да се губи. Някои носители на това достойнство са имали специални дворцови функции. То е предоставяно и на чуждестранни принцове (*ODB 1991:1748; Oikonomidès 1972:297–298*). Императорски протоспатарии са всички стратези и катепани, повечето от доместиците на отделните корпуси на тагмата, включително и доместикът на схолиите на Запада (*Йорданов 1993:125*). Във византийската рангова таблица на почетните титли се нарежда след кесар, новелисим, куропалат, патриция зости, магистър, патриций и антипат. В *Клеторология на Филотей [899]* формира първия клас чиновне заедно с патрициите и се съчетава с различни длъжности (препозит, стратег, доместик, сакеларий и др.), като стратезите протоспатарии (*στρατηγῶι πρωτοσπαθᾶριοι*) се предхождат единствено от *πραιπόσιτος καὶ πρωτοσπαθᾶριος*, а след тях се нареждат всички останали протоспатарии с други длъжности (*Успенский 1898:118–121; Vury 1911:131–179*). През XI в. достойнството *πρωτοσπαθᾶριος* леко отстъпва по позиция – в ранглистите е на дванадесето място след кесаря, севаста, новелисима, куропалата, протопроедъра, проедъра, магистъра, вестарха, веста, антипата и патриция и преди спатарокандидата, спатария и кандидата (*Скабаланович 1884:155–156*).

Титлата *πρωτοσπαθᾶριος* носи Николица-младши (син на Николица) вероятно заради това, че е командир на „първия и най-боеспособен Самуилов во-

енен отряд“ по думите на Скилица. Според един от преписите на *Хрониката на Скилица* (U=Vindobon. 74, XIII–XIV в.) той посрещнал в Скопие император Василий II и бил удостоен от него с титлата протоспатирий и длъжността стратег (*καὶ ἐτιμηθῆ πρωτοσπαθᾶριος καὶ στρατηγός*) (вж. *Златарски I*, 2:777; *Божилев 1995:№ 422*). Допуска се и възможността Николица да е съименник на патриций Николица (*Павлов 1993:18*).

πραΐπόσιτος

Препозитът бил назначаван към евнусите, които участвали предимно в дворцовите церемонии, като сред всичките единадесет достойнства за евнуси заема пето място (след проедър, вестарх, вест и патриций). Титлата изчезва след 1087 г. (*ODB 1991:1709*; *Божилев 2008:173*). Патрициите препозити заемат девета позиция в *Ескуриалската тактика [971–975]* (извън василевса и патриарха на Константинопол и след кесаря, новелисима, куропалата, василеопатора, патрицианката зости, проедъра, севастофора и магистрите), като редът на патрициите е: патриций евнух и вестарх, патриции препозити и вести, синкели, патриции препозити, патриций евнух и ректор, патриции евнуси; *Oikonomidès 1972:263–277*, превод *Божилев 2008:598–602*). В *Клеторология на Филотей [899]* патрициите формират първия клас чиновове, а в неговото начало стои именно титлата *ὁ πατρίκιος καὶ πραΐπόσιτος* (*Успенский 1898:110*; *Bury 1911:123–124, 131–179*).

Както вече стана въпрос, титлите *πατρίκιος* и *πραΐπόσιτος* получил Роман – малкият син на цар Петър (според други български първенец, негов съименник), когато предал Скопие на император Василий II [1003] (*τῆς προαιρέσεως πατρίκιόν τε τιμᾶ καὶ πραΐπόσιτον* *Хроника на Скилица*, *Божилев 1995:№ 440* и цит. лит.). Даденото достойнство *πραΐπόσιτος* се съгласува със сведението, че Роман е бил скопец.

В заключение ще обобща, че най-високата византийска титла, с която е почитан българин (кан Тервел), е *καῖσαρ*, която обаче остава изолиран случай в българската държавническа практика. Най-високият сан за придворна дама (*ζωστῆ*) получават Мирослава – дъщеря на Самуил и съпруга на предалия Драч управител Ашот Таронит, и последната българска владетелка Мария, съпруга на цар Иван Владислав. Със следващата по ранг титла – *μάγιστρος* – се сдобиват един пленен и детрониран български цар (Борис II, 970–971 – син на цар Петър) и един престолонаследник (Прусиан – най-големият син на цар Иван Владислав), при които България изгубва своята независимост, най-напред на изток, а после и на запад. Същата титла получава и Ашот Таронит заради доброволното предаване на Драч на император Василий II [1004–1005]. Като патриции (*πατρίκιοι*) са удостоени от император Василий II предимно управители на големи български крепости (поне дванадесет), които с поведението си са подпомогнали завладяването на България от Византия в годините

от самото начало на XI в., напр. драчките велможи Никола и Теодор Хризиллий, по-малкият Цар-Петров син (?) Роман, управител на Скопие, топархът Богдан. Някои от тях са оказали съпротива, но впоследствие и те са капитулирали, като Николица, командващ гарнизона на крепостта Сервия, синовете на цар Иван Владислав Алусиан и Арон или началника на Пернишката крепост Кракра. В духа на обичайната византийска практика доброволното предаване българска крепост е съпроводено с удостояването на нейния военачалник с титлата патриций. Измежду всички придобили сан патриций най-високо стои Роман, който станал *πατριχίος* и *πραιπόσιτος*, доколкото именно титлата *ὁ πατριχίος καὶ πραιπόσιτος* оглавява първия клас византийски чинове (патриции и протоспатарии). От една страна, тя подсказва по-високото положение на Роман в сравнение с останалите управители и военачалници на крепости, а от друга страна, се съгласува с факта, че Роман е бил евнух. По познатата причина – предаване на крепост (Верия) на византийците – с високата титла *ἀνθύπατος* е удостоен нейният управител Добромир. С титлата *πρωτοσπαθᾶριος* (първ спатарий) се сдобива Николица-младши, предал Скопие на Василий II и почетен от него и като стратег. Вероятно достойнството *πρωτοσπαθᾶριος* Николица получава именно като командир на „първия и най-боеспособен Самуилов военен отряд“. Личи тенденцията наследниците и потомците на българските царе, както и представителите на българската аристокрация, да бъдат приобщени към византийската държава. Впоследствие на част от тях е била предоставена възможност за кариера в Империята, в което прозира стремежът на Византия да отдалечи от родината преди всичко членовете на последното българското царско семейство, но също и представители на българския елит.

II. СИСТЕМАТИЗАЦИЯ НА ДЛЪЖНОСТИТЕ И ДОСТОЙНСТВОТА В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

1. СТРУКТУРА НА ТИТУЛНАТА ПРАКТИКА

Оцелелите употреби на съсловни и длъжностни титли в ранносредновековна България предоставят възможност да се проследи системата на титулуването, особено при съставните титли. Наблюденията очертават няколко посоки:

1. Съчетаване на съсловна титла (*βοηλα*) с длъжностна титла (*καυχανος*, *κολοβρος/κουλουβρος*, *ζοαπαν*)

В тези случаи *βοηλα/βοιλα* е в препозиция (следва се от титла, означаваща службата на боила в държавния апарат), като двете титли запазват първоначалния си характер (съсловен или длъжностен) и не формират нова титла. Срв. *ὁ βοηλα καυχανος* боил на длъжност кавхан (*ὁ Ηραταης ὁ βοηλα καυχανος Надпис на Крум от с. Хамбарли № 47*, *βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος Надпис на Маламир от Шумен № 58*), *ὁ κανα βοιλα κολοβρος* родственик на кана боил на длъжност колобър (*τὸν κάνα βοιλὰ κολόβρον Надпис на Персиан от Филипу № 14*), *ὠ βοιλα κουλουβρος* боил на длъжност колобър *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*, *βογοτορ βοηλα κουλουβρος* багатур боил на длъжност колобър *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69*, *βουηλα ζοαπαν* боил на длъжност жупан *Надпис от Hag Сент Миклош върху съд № 21*.

Макар и доста условно (предвид случайността и оскъдността на оцелелите извори), факт е, че не са засвидетелствани аналогични примери на багаини, избирани за кавхани, колобри, жупани.

2. Съчетаване на съставка-атрибут (*ητζιργου*, *υκ*, *βηρη*, *σετητ*) със съсловна титла (*βοηλα*, *βαγαινος*)

В тези случаи като част от двусъставна титла *βοηλα/βοιλα* заема втора позиция, предхождащата я съставка-атрибут посочва ранга на боила, а цялата титла формира нова длъжност. Срв. *ὁ η[ζ]ουργου βουηλα*, *ητζιργου βοιλαν*, *ητζηργου βωυλε*, *Σουρσουβελι*, *Σουρσουβουλις*, *Σουρσουβούλη*, *Ητζβόκλια*, *γρηγοβζιλια*, (*Stasis*) *Zerco borlas*, (*Petro*) *Cerbule*, *υκ βοηλα*. Подобно на титлата *βοιλα*, и *βαγαινος* влиза в състава на двукомпонентни длъжностни титли, в които тя също е на второ място (според тюркския словоред), предхождащата я съставка обозначава ранга на багаина, а цялата титла формира нова длъжност, срв. *υκ βαγαηνου*, *ητζηργου βαγαηνου*, *βηρη βαγαηνου*, *σετητ βαγαηνου*.

Забележително е, че две от съставките (*υκ* и *ητζηργου*) са същите, както и при *βοιλα*, а това несъмнено говори за последователно и целенасочено изграждане на държавната йерархична система. Еднаквият начин на формиране на длъжностни титли и при боилите, и при багаините (*υκ*, *ητζηργου*, *βηρη*, *σετητ* + *βοιλα*, *βαγαινος*) още веднъж навежда на мисълта, че става въпрос именно за две съсловия. Те обаче, както вече се каза, не са били равнопоставе-

ни, включително и заради това, че за разлика от титлата *βοίλα*, която може да се съчетава със следхождаща я длъжностна титла (*ὁ βοηλα καυχανος, ὁ κανα βοίλα κολοβρος, ὁ βοίλα κουλουβρος, βοηλα ζοαπαν*), при титлата *βαγαίνος* няма регистрирани подобни случаи. Сред багаините като второ по значимост съсловие са били избирани военни лица от среден ранг, предвождащи по-големи или по-малки войскови подразделения, както се вижда от оцелелите служби *ητζηργου βαγαηνος* ‘военно лице, отговарящо за охраната в двореца’, *υκ βαγαηνος* ‘старши багаин, предводител неголямо войсково подразделение’, *βηρη βαγαηνος* ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’, *σετητ βαγαηνος* ‘висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’.

3. Съчетаване на съставка-атрибут (*ιζουργου, βορη, ζερα, ολγου, πηλε*) с длъжностна титла (*κουλουβρος, тарканос, ζωпан*)

Когато длъжностна титла се предхожда от съставка-атрибут, новополучената съставна длъжностна титла уточнява службата, посочвайки нейния ранг, срв. *ιζουργου κολοβρος* ‘дворцов колобър, жрец от владетелския двор’, *βορη тарканос* ‘вълк таркан – военен и административен наместник на владетеля в голяма провинциална административна област’, *ζερα тарканос* ‘военен и административен наместник на владетеля в северна провинциална административна област’, *ολγου тарканос* ‘велик таркан – военен и административен наместник на владетеля в голяма провинциална административна област’, *πηλε ζωпан* ‘главен жупан’.

4. Имаме основания да предположим, че в България от IX–X в. титулт *тарканос* е бил двуфункционален. Освен като част от съставна служебна титла, посочваща ранга на таркана, той е изпълнявал и ролята на почетно звание за привилегии, вероятно получавано като награда за определени заслуги. В тези случаи титулт *тарканос* е в съчетание или със съсловна/длъжностна титла (*βουλιάς, ζουпан*), или със съставката-епитет *κουλου/καλου*, като винаги е на втора позиция, следвайки тюркския словоред. Тези лингвистични наблюдения се съгласуват с историческия контекст, тъй като тази двуфункционалност на *тарканос* вероятно е наследена от тюркската йерархична система, където *tarqan* има значение на титла, но и на високо звание. Изворите също подкрепят предположението за подобно едновременно двойно функциониране на титула и в България (а не развитие на едната функция към другата), ако имаме предвид датировката на всяка негова употреба: по едно и също време са засвидетелствани длъжностите *ζερα тарканос* – 827/829 г., *βορη тарканос* – 886 г., *ολγου тарканос* – 904 г., от една страна, а от друга страна, почетното звание таркан, напр. *ζουпан тарканос* – 822 г., *βουλιάς тарканос* – първа четвърт/половина на X в., *κουλου/καλου тарканос* – 927 г.

Известни са и няколко трисъставни титли – *βογοτορ βοηλα κουλουβρος* (Чепа), *καναρτικεινος (καναηρητχιθινος)*, *κανα βοίλα κολοβρος* и дори четири-

съставни титли – βαγατουρ κανειρτχθινος (Михаил)/βαγατουρ καναηρτχθινος (Йоан). Тази многосъставност се дължи на включването като съставка в титлата или на почетното достойнство багатур (прибавено към дву- или трисъставна титла), или на съставката *κανα* (прибавена към двусъставната *βοιλα κολοβρος* или за образуване на титлата на престолонаследника).

Половината (13)¹ от разгледаните тук 25 длъжностни титли гравитират около титлите боил (ηζουργου βοιλα, υκ βοηλα), багаин (ητζηργου βαγαηνος, υκ βαγαηνος, βηρη βαγαηνος, σετητ βαγαηνος), колобър (κολοβρος, ηζουργου κολοβρος), таркан (βορη тарκanos, ζερα тарκanos, олγου таркanos), жупан (πηλε ζωпан, ζουпан μέγας). Сред тях най-добре е засвидетелствана ранговата йерархия при багаините (с 4 рангови позиции) и тарканите (с 3 рангови позиции), докато останалите са с по две рангови позиции. Другата половина длъжностни титли са извън този модел на титулуване: *καυκanos* (*καυχanos*), *σαμψης* (*σαμψος*, *sampsī*, *campsis*), *μινικος* (*μηνικος*, *ημνηκος*), *τζιγατος* (*tzigatos*, *чн-готъ*), *κοπανος*, *κρονος*, *tabage*, *чъваньчнн*, *ομηρος*, *μαγοτινος*, *нъръгъна*, *κόμηс*.

2. СЪСЛОВИЕТО НА БОИЛИТЕ И ПАРАЛЕЛЪТ СЪС САНОВНИЦИТЕ (вельможа, можѣте, дърогъве)

Боилите формират висшето съсловие в ранносредновековна България, напр. при изброяване в изворите те предхождат багаините. Сред тях е избран кавханът, от тяхното съсловие са назначавани колобри (ὠ βοιλα κολουβρος) и жупани (βοηλα ζοαпан), ὁ βοулиас тарκάνος е титлата на втория син на владетеля. Показателни за съдържанието на титлата са гръцките съответствия на *взѣла* в ранни български преводи: *πατρίκιος* (благородническа титла), *μεγιστᾶνος* ‘вельможа’, *ὑπαρχοι* ‘подуправители, наместници’ на Христос. Високото положение на боилите личи и във въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград (*Константин Багренородни. За церемониите*), където след питането за владетеля, владетелката, престолонаследника, втория син, синовете на владетеля и останалите му чеда, следва въпросът за шестимата велики боили и останалите вътрешни и външни боили. Шестимата велики боили (сред тях може би кавханът и ичергу боилът) вероятно са съставяли боилския съвет и са съветвали владетеля (според някои изследователи те са били дванадесет или повече от дванадесет). Различни са и тълкуванията относно т.нар. вътрешни и външни боили – въпрос, пространно коментиран в историческата наука.

От мн. ч. на тюрк. **bojla:-r > boylar > bolyar* е получено славянското название *волѣре > волѣрнѣ*, запазено в различни средновековни паметници. Сред тях особено показателни са оригиналните творби или фрагменти от тях на Кли-

¹ Някои от титлите са с по няколко фиксации в изворите, така че общо употребите им са над двадесет.

мент Охридски, Йоан Екзарх, Петър Черноризец, Презвитер Козма, съдържащи реални сведения за българското общество, включително и за болярите. Тези книжовни свидетелства показват, че към края на IX – началото на X в. тюркизмът *βοίλα/βουηλα* (взѣла) е бил окончателно славянизирани. По същото време в писмените паметници наред с *волѣрннѣ* се употребява и терминът *вельможа* като общо название на сановници, приближени и влиятелни хора на владетеля. Показателни са и преводните (предимно от гръцки) старобългарски текстове, доколкото наличните гръцки паралели спомагат да се разкрие терминологичното значение на *волѣрннѣ*, респ. *вельможа* в българското общество от IX–XI в. Едни от най-честите съответствия на *волѣрннѣ* (никога на *вельможа*) в гръцките първоизточници са *συγκλητικός* ‘сенаторски’, *συγκλητικός ὁ* ‘член на сената, сенатор’ и *σύγκλητος* ‘извънредно събрание, член на събрание’, *σύγκλητος ἡ* ‘римски, гръцки сенат, синклит (държавен съвет)’; *ἐκ τῆς συγκλήτου* ‘сенатор’. Макар и да не може да се направи пряка аналогия между римските/гръцките сенатори и българските боляри, все пак едва ли става въпрос за случаен факт. Налице е обвързване, макар и като преводачески похват, на болярите от Първата българска държава с идеята за функционирането им като вид сенатори. С подобни функции никога не се натоварват велможите и това е най-съществената разлика между тях и болярите. В същото време *волѣрннѣ* и *вельможа* имат общи гръцки съответствия в преводната книжнина, напр. *ἀρχων* ‘предводител; управник, управител’ и *μεγιστᾶνος*, *μεγιστᾶν* ‘знатен човек, велможа’. Само за *волѣрннѣ* се срещат гръцките паралели *πατρίκιος* (титла, притежавана от високопоставени сановници), *συνήθης* ‘приближен човек’, *πρώτος* ‘първ, най-високостоящ’, *ἐνδοξότατος* ‘най-славен, най-прочут, най-знаменит’, *προστάτης* ‘който стои отпред; вожд, началник’, *γερουσία* ‘сенат [в Рим], съвет на старейшините [в Спарта]’, *οἱ ἐν τέλει ὄντες* ‘властници, висши длъжностни лица’, а само за *вельможа* – *δυνατώτατος* ‘най-могъщ, най-влиятелен, най-знатен’ и *δυνάστης* ‘влиятелен човек; властник’. Тези специфични преводачески похвати на старобългарските книжовници позволяват да очертаем болярите като отделно висше съсловие, свързано с върховната власт и приближено на нея, най-високостоящо, носещо първи длъжности, високопоставено и влиятелно по положение и състояние. Ясно е, че термините *волѣрннѣ* и *вельможа*, макар и отчасти със съвпадаща семантика (‘властници, управници; знатни и влиятелни лица’), не са били пълни синоними не само в книжовното пространство, но вероятно и в реалните обществено-публични отношения. Тяжната едновременна употреба, включително и в рамките на един и същ паметник, свидетелства, че двете лексеми номинират различни реалности. Докато с термина *вельможа* са били назовавани най-общо някакви сановници (с различни длъжности), терминът *волѣрннѣ* е имал и по-конкретно социално (а вероятно и институционално) съдържание и е визирал освен най-високопоставено и влиятелно съсловие, свързано с върховната власт, и участите на някои от тях в съвета на владетеля.

И с друга лексема – могъть (от глаг. мощн ‘мога’) – книжовниците ни са назовавали най-общо властниците, управниците, знатните и в този смисъл тя донякъде е била синоним на вельможа и волѣрннъ. Общи и за трите лексеми са гръцките съответствия ἄρχων и μεγιστάνος. Семантически лексемата могъть е била по-близо до вельможа, за което говори общият им гръцкият паралел δυνάστης ‘велможа, влиятелен човек; властник’. Че терминът могъть е номинирал богати, състоятелни и заможни лица, най-значителни, видни и знатни първенци свидетелстват и оцелелите гръцки (ὑπεροχὴ ‘висша длъжност, достойнство, високо положение’) и латински (locupletes, principis cuiusdam) паралели. Можем да предполагаме, че от най-ранно време лексемата могъть е била част от книжовния старобългарски език, но тя едва ли е имала институционално значение.

В средновековни славянски преводни текстове, оцелели в преписи от XII–XVI в., но преведени в България столетия по-рано, се откриват неизвестни досега споменавания на сановник, титулуван дрѣрѣгъ (с варианти дрѣргъ/дрѣгъ/дрѣгъ/дрѣргъ), срещу гр. σύγκλητος ἢ ‘римски/гръцки сенат, синклит’; ἐκ τῆς συγκλήτου, συγκλητικός, ὁ ‘член на сената, сенатор’, μεγιστάνος ‘знатен човек, велможа’, θεράπων ‘служител, придворен’, ἄρχων ‘предводител, управник’, οἱ ἐν τέλει ὄντες ‘властници, висши длъжностни лица, сановници’ (от τέλος ‘върховна власт’) и περιφανής ‘виден, известен, прочут’, които, както вече беше коментирани, се превеждат с волѣрннъ или вельможа. Значението на лексемата-титул дрѣрѣгъ като ‘болярин; велможа; властник; знатен, прочут’ се потвърждава и етимологически, доколкото произходът ѝ се свързва с персийско-алтайския титул *dāroγā*, *даруга* ‘който стои начело, предводител; изобщо старейшина; човек с по-висок статус’. Дали прабългаризмът дрѣрѣгъ е имал институционално значение² и ако е имал, какво го е отличавало от волѣрннъ и вельможа, можем само да гадаем. Може би той рано е изгубил своето значение и поради наличието на близки по семантика славянски или славянизирани титули (вельможа, волѣрннъ) е станал неясен за славянските книжовници. В някои случаи те са „поправяли“ дрѣрѣгъ на дрѣгъ, проявявайки свръхстарателност, а в други случаи са етимологизирали и преосмисляли дрѣрѣгъ по славянския корен дрѣгъ-/дрѣж-, доколкото той се свързва със сила и власт, срв. дрѣжава ‘сила, власт, могъщество; дрѣжава’, дрѣжавънъ ‘могъщ, силен; който има власт; дрѣжавен’, дрѣжатъль ‘властник, управник’, дрѣжатн ‘владя, управлявам’, дрѣжалнвъ ‘дрѣжавнически’. Така титулът дрѣрѣгъ ‘болярин, велможа’ е изчезнал безвъзвратно, оставяйки следа освен в няколко средновековни славянски паметници и в стчеш. форма *druh* ‘не особено знатен дворянин от свитата на велможата’, ‘нисък по ранг чиновник’, която подсказва, че именно вариантът дрѣрѣгъ ще да е бил първичен.

² Фиксациите му не са в исторически извори, а в литературно-книжовни паметници: хроника, библейски книги, житие.

3. СЪСЛОВИЕТО НА БАГАИНИТЕ

Титлата *βαγαινος*/БОГОИΝ е засвидетелствана (самостоятелно или с придружаваща я съставка) в прабългарски надписи от първата половина на IX в. и в един старобългарски кирилски надпис от втората половина (края?) на IX в. Багаините, подобно на боилите, са формирали отделно съсловие. За по-ниския му обществен статус спрямо това на боилите може да се съди както по реда на изброяването (*βοιλαδας κε βαγαινους*), така и по липсата на всякакви данни сред багаините да са избирани кавхани и ичергу боили. За превъзходството на боилите пред багаините може да се съди и от случаите, когато с една и съща първа съставка (*ητζηργου, ux*) титлите *βοηλα* и *βαγαηνος* формират различни по ранг длъжности, като рангът на боилите е значително по-голям от ранга на багаините.

До нас са дошли имената на две лица, които през IX в. са носили съсловната титла *βαγαινος* – *ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαин[ος]* и *ОСТРО БОГОИΝ*. *Σκλαβνας* и *ОСТРО* обаче се тълкуват от някои изследователи като славянски имена, а от други – като прабългарски с тюркско (алтайско) или иранско потекло. Тези нееднозначни етимологии затрудняват отговора на въпроса дали само прабългари са формирали багаинското съсловие.

От съсловието на багаините са назначавани среден ранг военачалници и във възходящ йерархичен ред военните длъжности изглеждат така:

ητζηργου βαγαηνος ‘военно лице, отговарящо за охраната в двореца’, което има на разположение 12 ризници. Значението на службата подсказва етимологията на съставката *ητζηργου*, свързвана с тюркски форми със значение ‘вътрешен, във вътрешността’, т.е. става въпрос за ‘вътрешен (дворцов)’ служител, лице ‘от вътрешния стан, от двора на кана’.

ux βαγαηνος ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение (в някое крило от българската войска: централно, ляво или дясно)’. Значението на *ux* е същото, както и в титлата *ux βοηλα* ‘старши боил’. Имал на разположение 22 ризници.

βηρη βαγαηνος ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’. Имал на разположение 22 ризници, колкото и *ux βαγαηνος*. Вероятно във военната йерархия тези две длъжности са били доста близки. Първата съставка *βηρη* е сходна с тюрк. *biri* ‘южна страна’, която за прабългарите е меродавната (главната, най-важната) посока, затова можем да предположим, че *βηρη βαγαηνος* е някакъв ранг старши багаин, подобно на *ux βαγαηνος*, за което подсказва и еднаквият брой ризници.

βαγατουρ βαγαινος ‘предводител на тежковъоръжено войсково подразделение, багатур’. Анонимният багатур багаин е имал на разположение 53 ризници и 45 шлема. Другият известен багатур багаин – Славнас (*ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαин[ος]*) е бил хранен човек (*θρεπτός ἄνθρωπος*, т.е. приеман син) на Омуртаг.

σὲντ βαγαηνος ‘висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’. Имал на разположение 83 ризници и 70 шлема. Стоял е най-високо сред известните ни багаини.

4. ПРИДВОРНИ НА ВЛАДЕТЕЛЯ

Сред придворните на всеки средновековен владетел обикновено са неговият виночерпец, неговият телохранител и специални военни лица от дворцовата стража. Ранносредновековният български владетел не прави изключение, доколкото сведения за тези придворни служби са оцелели в историко-литературната и епиграфската книжнина.

Лексемата ъванънн (обикновено срещу гр. οἰνοχόος, ἐπικέρνης) като назоваваща виночерпеца на владетеля е съхранена в ранни български преводи, макар и запазени в по-късни славянски преписи, а мотивиращата лексема ъванъ ξέστης ‘съд, чаша, кана’ се среща в класическите старобългарски паметници. Липсват обаче преки исторически свидетелства за това, че терминът ъванънн е имал титулатурен характер в ранносредновековна България. Косвени данни предоставят фиксации на термина в различни книжовни паметници (библейски и небиблейски), където появата му би могла да се обвърже с аналогия от страна на старобългарските преводачи с виночерпеца на българския владетел. Исторически аргументи в полза на хипотезата, че виночерпецът е бил придворно лице в ранносредновековна България, са паралелите с виночерпците като дворцови служители при хуните и във Византия – факти, вероятно спомогнали за формирането на виночерпеца като длъжност в българския дворец. С голяма степен на сигурност (особено за езическия период и ранното християнство) можем да допуснем, че тя се е назовавала именно ъванънн поради прабългарския (алтайски) произход на термина. Като се имат предвид неговите гръцки съответствия по паметниците (ξέστης, καψάκης ‘съд, чаша, кана, шише, стомна, гърне’), синонимите му (κρῦγαγъ, -а ‘глинен съд, кана, стомна, гърне; блюдо; голяма делва’) и по-късните съответствия на ъванъ, ъванъць в славянските писмени паметници и в съвременните славянски езици и диалекти, можем да предположим, че по време на Първата българска държава титулът ъванънн е обозначавал придворно лице, което налива и поднася вино в чаши, без непременно те да са били метални. Изградена изцяло като прабългарска морфемна структура, титлата ъванънн има непряко отношение към гръцките съответствия οἰνοχόος, ἀρχιοἰνοχόος (букв. ‘който налива вино’ < οἶνος ‘вино’ и χέω ‘наливам’, откъдето οἰνοχόεω ‘наливам вино’) и ἐπικέρνης (букв. ‘който смесва, смесва [вино с вода], налива размесено вино’ > ἐπι-κεράννῃμι ‘смесвам, смесвам [вино с вода], наливавам размесено вино’). Основното мотивиращо значение и на двете гръцки лексеми-титли се основава главно на действието, което извършва виночерпецът, и доколкото това действие е свързано с чашата, можем

да търсим само косвени аналогии между българския и ромейския титул. Следователно първоначално, когато българската държава и нейните институции са били неповлияни (или малко повлияни) от тези във Византия, именно чъванъчн е имал терминологично значение като название на царския виночерпец.

Ранносредновековният български владетел е имал лични телохранители чиготи (τζιγάτος, чнготъ). Изворите (не само исторически, но и литературно-книжовни) представят чигота като военно лице, което има право да носи меч и явно ползващо се с особено доверие от страна на владетеля. Не случайно в текстовете гръцкото съответствие на чнготъ е *σπαθάριος* ‘дворцов сановник, който носи меч, сабя; член на императорската охрана’. Етимологията свързва τζιγάτος чнготъ с тюркските форми *jigit* [*čig-at], *jigit*, *jihit*, *žigit*, *zigit*, *jygyt*, či:t с основна семантика ‘юноша, млад човек’ и вторични значения ‘храбрец, мъжествен, герой, воин’. С оглед на тези паралели чиготите най-вероятно са били млади мъжествени воини, лична доверена охрана на българския владетел. Още към X в. прабългарската титла е имала старобългарско съответствие – *мечюноша*, формирано не с оглед семантиката на прабългарската титла τζιγάτος, а по модела на византийската титла *σπαθάριος* (от *σπάθη* ‘широк и дълъг меч’), букв. ‘който носи меч’.

В същото време е имало и специално военно лице, отговарящо за охраната в двореца (поне през първата половина на IX в.), наречено *ητζηργου βαγαηνος*. По сведение на оцелелите епиграфски извори той е имал на разположение 12 ризници. Етимологията на *ητζηργου*, извеждана от тюрк. *ičärigü*, *ičirgü*, *ičrägi*, *ičräki*, *ičrä*, *ičräk* ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’ <*пратюрк. *ič-äri-gü* ‘това, което е вътре’, показва, че става въпрос за ‘вътрешен (дворцов) служител, лице от двора на кана’. Вероятно функциите му се свеждали до ‘началник на дворцовата стража’. Може би войниците от тази владетелска стража, осигуряваща личната охрана на владетеля, неговите гвардейци, да са назовавани *нчръгъна*, ед. ч. *нчръгъна*. Длъжността се среща само в агиографски текст – *Житието на св. Иларион Велики* по ръкописи от и след XIV в., но неоцелелият старобългарски протограф се свързва с Преславското книжовно средище, а оттам и функционирането на титлата по това време. Тюркските паралели *ičärigü*, *ičirgü* ‘вътрешен’, *ičrägi*, *ičräki*, *ičraki*, *ičrä*, *ičräk* ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’ < пратюрк. *ič-äri-gü* ‘това, което е вътре’, както и гръцкото съответствие *κандιδάτων* ‘кандидат [като военен чин], войник от кандидатския императорски корпус’, насочват към съдържанието на длъжността – ‘вътрешен’ войник, войник от личната стража на владетеля.

5. ЦЕНТРАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ

Съхранилите се сведения, макар и оскъдни, дават възможност поне в някаква степен да се възстанови йерархичната система на централната администрация в ранносредновековна България.

Втори в държавната йерархия непосредствено след владетеля, негов наместник, пръв съветник и довереник, а в определен период и съуправител, е кавханът (*καυχανος, καυχανος*). Подчинен е пряко и единствено на върховния суверен, а всички останали лица в длъжностната администрация са с по-ниски позиции от него. По времето на кан Крум, а вероятно и след това, командва по-представителното източно (ляво) крило на войската, доколкото посоката север – юг е била меродавна за прабългарите. По-рядко кавханът се изявява като участник във важни държавни преговори (особено в сравнение с ичергу боила). Принадлежал е към висшето боилско съсловие (вж. *ὁ Πραταῆς ὁ βοηλα καυχανος, βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος*), вероятно към великите боили, съставлявали владетелския съвет. Длъжността на кавхана е изборна и при управлението на даден владетел е можело да я изпълнява само едно лице. За разлика от върховния властник, кавханът не е получавал властта си по наследство, макар че за една по-късна епоха не е изключена наследственост при заемането на кавханската длъжност, напр. след пленяването на кавхан Дометиан кавхан става брат му Теодор [1015]. В резултат на процесите на централизация и монархизация през първата половина на IX в. настъпва промяната в статута на кавхана – според изворите след Борис и Симеон той е само висш пълководец. Титлата има дълъг живот в българската държавност – засвидетелствана е докъм втората четвърт на XI в. За период от повече от два века [813–1040/1041 г.] източниците предоставят известия за следните поименни кавхани: 1. Иратаис, командвал лявото крило на войската на Крум [813]. 2. Исбул, управлявал съвместно с Маламир, водил военни действия и преговори във Филипопол и по-късно военни действия в околностите на Солун; изградил водоскок при Маламир; участвал и по-късно [837] във военни действия. 3. Шишман – кавхан, дядо на Самуил и баща на комит Никола [988–989]. 4. Дометиан – велможа и пръв съветник на Гаврил Радомир [1014–1015] 5. Теодор от времето на цар Иван Владислав [1015–1018], брат на кавхан Дометиан. Известни са и двама анонимни кавхани – единият предвожда войска към Цариград [921] по време на войната на Симеон с Византия, а другият предвожда [1040–1041] по заповед на Петър II Делян войска, завзела Дирахиум. Във византийските източници се откриват известия и за предполагаеми кавхани, сред които са възможни две идентификации: 1. Логотетът на Крум, с когото владетелят тръгнал за преговори при обсадата на Цариград [813], се идентифицира от някои изследователи като кавхан (по това време Иратаис). 2. Теодор, приближен на Симеон, изпратен да прибере българските пленници след победата над маджарите.

Трети по значимост в държавното управление (след владетеля и кавхана) и втори по ранг боил, със сигурност поне през първата половина на IX в. е ичеру боилът (*ητζουργου βοιλα*). Основните му пълномощия са пълководчески и дипломатически. По времето на кан Крум командва дясното (западното) крило на войската, а по времето на кан Персиан воюва под водачеството на кавхан

Исбул. Тези сведения са ясен знак, че ичергу боилът стои по-ниско от кавхана в ранглистата на държавната йерархия. Като военен командир разполага с тежко и леко въоръжение (ризници и шлемове според прабългарските надписи). В мирно време чръгубият изпълнява дипломатически функции, възглавява различни мисии (склучване на мирни договори или преговори с особена важност) и така по функции се доближава до министър на външните работи. Активен дипломатически участник в решаването на българския църковен въпрос е ичергу боилът Стасис, фигуриращ сред пратениците в Рим [867] и в Цариград [870]. Участник в дипломатически мисии до Рим [866–870] е ичергу боил Петър. Водач на българско пратеничество за мирни преговори с Византия [927] е чръгубият Георги (Сурсувул). Най-вероятно *ητζουργου βοιλα* е бил един от шестимата велики боили, особено близък съветник на владетеля и негово доверено лице. При управлението на даден владетел тази висша длъжност е заемало само едно лице. От изворите са известни имената на няколко ичергу боили: 1. Тук (*Τουκος*) – главнокомандващ дясното крило на войската по времето на Крум [ок. 813–814]. Възможно е *Τουκος* да е идентичен с *Τζυκος* – водач на българско пратеничество в Цариград [820]. 2. Стасис (*Stasis*) – участник в българското пратеничество в Рим [867] и българското пратеничество за VIII-ия вселенски събор [869–870] в Цариград 3. Петър – съветник на княз Борис-Михаил, един от болярите, до които папа Йоан VIII пише писмо [879]. 4. Георги Сурсувул – шурей на Симеон, вуйчо на синовете му и техен настойник. 5. Мослич, живял по времето на Симеон и Петър. Сред безименните чръгубили са *ητζουργου βοιλα* от времето на Персиан и кавхан Исбул [ок. 837], *ητζηργου βουλε* от първата половина на IX в. и вероятно *Ητζβόκλια*, под чието предводителство цар Симеон изпраща войска срещу сръбския княз Захарий [924]. Титлата, чиято най-ранна фиксация е от времето на Крум [813], е функционирала до края на Първата българска държава (със сигурност при управлението на цар Петър).

Високо в централната администрация е стоял началникът на владетелската канцелария – (*il*)*tabare*. Титлата е *hapaх legomenon* и е една от най-трудно разгадаемите. С нея е обозначен един от пратениците на X-ото заседание на VIII-ия вселенски събор [28 февруари 870] в Цариград, където в присъствието на представители на всички християнски църкви се очаква да се разреши изключително важният въпрос за юрисдикцията на българския църковен диоцез. *Анастасий Библиотекар* посочва тази длъжност след тази на ичергу боила и след Сондоке багатур (*stasis zerco borlas [ne]sundicus vagantus [uagartur, vagantur]*) и преди двамата самписи Прастич и Алексей Хуно (*praestitz(i) sunas sampsis et alexios sampsi huno [hunol, hunno]*). Ако съставката *il* не е стрешен латински запис, в нея може да се види тюрк. *il, äl el* ‘племе, племенен съюз, народ, страна, държава’. Относно втората съставка *tabare* смятам, че с оглед на контекста единствено възможна е иранска етимология, отвеждаща към срперс.

dbyr [dibīr] ‘канцеларист’ < ст.иран. **dipī-vara-*, *dapir*, стакад. *ḏunu* ‘писмо, запис’, както и ср.кит. **γiet-li-pwət* [предаващо тюркското звучене **äl-tibār* или **äl-tipār*]; срв. и елам. *teppir* ‘канцлер, главен писар’, авар. *dibir* ‘свещеник, преписвач, познавач на Священото писание’, перс. [dābir] ‘секретар, завеждащ кореспонденцията на управител; секретар (на посолство, ръководител на организация); учител в средно училище; писател, литератор’, *dābirxanē* ‘секретариат’. По времето на Сасанидите [III–VII в.] писарите формирали специално съсловие в обществото, а сасанидските традиции останали живи в Средна Азия и след арабското нашествие [VIII–IX в.]. С оглед на тези етимологически успоредици и в контекста на съобщението на *Анастасий Библиотекар* смятам, че Вестрана (ако това е правилният запис на името му) е бил началник на владетелската канцелария (на княз Борис-Михаил) и като такъв е отговарял за кореспонденцията на владетеля, като е имал и съветнически функции. Извън всякакво съмнение е неговата висока образование, със сигурност е владеел и чужди езици, подобно на самписа, но е стоял по-високо от него в служебната дворцова йерархия. Не е ясно защо в България след 870 г. длъжността (ил)табар не се споменава повече – дали това се дължи на случайно оцелелите източници, или длъжността реално е изчезнала от дворцовата ранглиста, бидейки „погълната“ от други, напр. от длъжността на самписа. Факт е, че в състава на делегацията за Цариград [927] по повод мира с Византия и сватбата на цар Петър с Мария липсва (ил)табар, а след ичергу боила непосредствено стои калу таркан и сампис Симеон.

Длъжностната титла сампис е засвидетелствана неколкократно, при това в исторически извори. Изписвана с гръцко, кирилско и латинско писмо като *σαμψής*, *οὔσαμψις* (вм. *ὁ σαμψις*), *Οὔσαμψος* (вм. *ὁ σαμψος*), *Урсапсъ*, *самъчунн* (с прабълг. суфикс -чунн за *Nomina agentis*, аналогичен на сттюрк. суфикс -чи), *sampsis/sampsi*, тя обозначава ‘управител на двореца, съветник на владетеля по дипломатическия протокол и церемониал’. Поименно са известни следните самписи, участници в различни исторически събития за периода 869–927 г.: 1. Прастич, сампис на крепостта (*Praestitzis sunas campsis*) – един от пратениците на княз Борис-Михаил за X-ото заседание на VIII-ия вселенски събор в Цариград [28 февруари 870] наред със Стасис чръгубиля, Сондоке багатур, ил Вестрана табаре и Алексей сампис Хуно (*stasis zero boilas, nesundicus vagantus, il vestrannabare, praestitzisunas campsis et alexios sampsi hunol*). 2. Алексей сампис Хуно (*alexios/alexius sampsi hunol/hunno/huno*) от състава на същото пратеничество – грък, явно на служба у хуните, т.е. (пра)българите, откъдето е дошло и прозвището му *huno*. 3. Българинът Есхач, по чин сампис (*Βουλγάρων Ἐσχάτζης τὴν κλησιν, σαμψής τὸ ἀξίωμα*), който след пристигането на Климент, Наум и Ангеларий в Плиска [886] приема в дома си Климент и Наум. 4. Симеон кълу таркан и сампис (*Συμεὼν ὁ Κουλουτερκανὸς/Καλουτερκάνος καὶ Οὔσαμψος/Οὔσαμψις*) – член на българската делегация, упълномощена да сключи

чи мирно споразумение с Византия и да подготви брака на цар Петър с Мария. Така изворите очертават самписа преди всичко като участник във важни задгранични мисии.

Какви други функции е изпълнявал самписът, извън тези, които могат да се извлекат от контекста на историческите извори? Допълнителна светлина хвърлят фиксациите на самъѣни в някои ранни български преводи, напр. в: 1) *Супрасълския сборник (Житие на Йоан Мълчаливи)*, където се визира се лице с висок сан и обществено положение (*μειζότερου*), може би префект; 2) *Житието на Иларион Велики*, където гръцкото съответствие *ἐπίτροπος* подсказва човек, комуто са поверени отговорности, управител, домакин и 3) *старобългарския превод на Стария завет* (Книга Битие и Книга на пророк Исая), където самъѣни ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας е наречен домакинът на Йосиф (на служба при фараона на Египет) и Елиаким – началник, управител на двореца (*οἰκονόμος*). Важен ориентир за съдържанието на титлата *σαμψις*/самъѣни/*campsis* са и етимологичките паралели, отвеждащи към тюркските форми *san* ‘число, брой, количество, оценка’, *sum, sam* ‘изчисление’, *san-, sa:n-* ‘броя (се), преброявам, смятам (се)’, ‘оценявам, пресмятам’, ‘разплащам се, съобразявам се’. Тези значения предполагат, че самписът е изпълнявал роля на своеобразен домакин, управител в някакво стопанство, но и съветник на владетеля. Вероятно въпросите, по които е съветвал, са били свързани с дипломатическия протокол и церемониал като съвкупност от правила за практическо поведение при общуването с чуждестранните официални представители. В такава именно ситуация самписът е посредничел между чуждите пратеници и българския владетел, изпълнявал е ролята на своеобразен „домакин“ в двореца. В тази си роля участва в задгранични мисии, възглавявани от владетеля или от неговия наместник и чергу боила. Най-общо казано, самписът в средновековна България (със сигурност между 869 и 927 г.) е бил управител, началник на двореца, но и владетелски съветник по редица въпроси, свързани с пребиваването на чуждестранни делегации. Несъмнено е стоял високо в йерархията – нареждал се е след и чергу боила и (ил)табара – началника на владетелската канцелария, но преди *μαγιστίνος* – висш военачалник, отговарящ за войсковия обоз и бойните машини, *χρονος* – висшия военен командир, отговарящ за границата и пограничните райони, и *μηνικος* – висшия военен командир на кавалерията. Един от известните ни самписи – Симеон [927] – е носил и почетното звание кьлу таркан (*ὁ Κουλουτερκάνος/Καλουτερκάνος*) ‘славен таркан’.

По-особен е случаят със задграничното пратеничество за VIII-ия вселенски събор в Цариград [869–870], в което са участвали не един, а двама самписи – Алексей Хуно сампис и Прастич *supas campsis*. Съставката *supa* се свързва с прабългаризма *съинъ/соунъ* ‘кула’, *съиньъ* ‘кулов, куловиден’, съхранени в редица старобългарски и по-късни славянски паметници срещу гр. *πύργος* ‘кула, крепостна стена; обсадна кула; крепост’ и *βάρης* ‘голяма къща, кула; замък,

крепост'. Затова смятам, че Прастич е бил сампис на крепостта с кулите, т.е. *suna samči* = съзна [Gen.sg.] самъчнн. Това кореспондира с археологическите проучвания на Плиска, към която се отнася това сведение, и нейните кули (крепости) във Вътрешния град и Малкия дворец. Прастич – самписът на крепостта с кулите – е посочен от *Анастасий Библиотекар* преди Алексий Хуно, което ще означава, че именно той е бил водещият сампис. Като имаме предвид, че събитията визират края на 869 г. – началото на 870 г. (изминали са само 5 години от официалното приемане на християнството!), логично е да допуснем, че Алексий е бил изпратен да запознае новопокръстения български владетел и неговата администрация с дворцовия етикет и церемониал, предавайки опита на християнския императорски двор. Никъде по-късно изворите не споменават за двама самписи по време на едно княжеско (царско) управление.

Таблицата по-долу представя в обобщен вид данните за първите четири най-високопоставени длъжности от централната администрация:

Дата Владетел	καυχανος, καυκανος	ητζιργου βοιλα	(il) tabare	самψής, sampsī, самъчнн
813 Крум	Иратаис ὁ Ηραταης ὁ βοηλα καυχανος	Тук ὁ Τουκος ὁ ηζουργου βουληα		
831–836 Маламир	Исбул βοηλας ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος, καυχανον Ισβουλον, ὁ καυχανος Ισβουλος, Ισβουλος ὁ καυχανος			
837 Персиан	Исбул Ισβουλον τὸν καυχανον	Анонимен ητζιργου βοιλαν		
Първа половина на IX в.		Анонимен Ητζηργου βουλε		
867–870 Борис- Михаил		Стасис Zergobula St[as]is, Stasis zerco borlas		
869–870 Борис- Михаил				Прастич, сампис на крепостта Praestitzi sunas sampsis; Алексий, сампис Хуно alexios sampsī hunno
870 Борис- Михаил			Вестрана Il vestranna tabare	

878–879 Борис- Михаил		Петър Petro comiti, Petro Cербulae		
886 Борис- Михаил				Εσχач Ἐσχάτζη, σαμψῆς τὸ ἀξιωμα
921 Симеон	Αнонимен Καυκάνω κавχана, с Καχано, Χαγάνω [!], Χαγάνον [!], τὸν λεγόμενον Καυκάνον			
924 Симеон		Αнонимен Ἠτζβόκλια		
Симеон Петър		Мостич μοστιчъ γρυγοуβѣла		
927 Петър		Георги Сурсувул Γεωργίου Σουρσουβούλη Γεωργία нже н Серсѡуβѣла (Γεωργία Срвѣла), Γεώργιος ὁ Σουρσουβουλѣс Γεωργίη Срѡуѣла (Γεωργіе Срѡрѣлѣ), Γεωργіу Σουρсуβѣлѣ Γεωργію Срѡуѣлѣ (Γεωργію Срѡрѣлѣ)		Симеон, славен таркан и сампис Συμεών ὁ Κουλουτερκανός Καλουτερκανός καὶ Οὔσαμψος, Семенъ Κελοуторканъ н Ουεапѣ
X в.				•••пѣ самѣнѣ
Πреди 988	Шишман шншманѣ стараго кавьганѣ тьрновомѣ			
1015 Гаврил Радомир	Дометіан Δομετιανός ὁ Καυκάνος			
1015 Иван Владислав	Теодор Θεόδωρος ὁ Καυκάνος			
1040–1041 Петър Делян	Αнонимен τὸν λεγόμενον Καυκάνον			

Част от централната администрация са били и някои високопоставени длъжностни лица с подчертано военни функции, напр. *μαγοτίνος*, κλοατίνъ [**Boya tin*], отговарящ за войсковия обоз и бойните машини, *κρόνος* (κρονъ), отговарящ за границата и пограничните райони, и *ημνηχος*, *μηνηκος*, *μνннкъ*, висшият пълководец на кавалерията (по-подробно за тях вж. *Служби с подчертано военни прерогативи*). В този йерархичен ред ги представят изворите. Техните функции се извеждат не толкова (или не само) от изворовия контекст,

колкото от тяхната етимология. Несъмнено *μαγοτικός* и *μηνικός* са били част от дворцовата (столичната) администрация. По отношение на *κρόνος* не е съвсем ясно дали е бил един-единствен високопоставен служител, отговарящ за всички погранични райони на България, или всеки пограничен район е имал свой *κρόνος*.

Не може да се отговори еднозначно дали към централната администрация са принадлежали и колобрите. Със сигурност към дворецовите длъжности можем да причислим: 1) анонимния *ἰζουργου κολοβρος*, храненик на Омуртаг, явно дворецов колобър, жрец от вътрешния (владетелския) двор, щом е *ἰζουργου* (аналогично на *ἰζουργου βοηλα* и *ἰζουργου βαγαηνος*) и 2) неназования по име *κανα βοιλα κολοβρος* ‘кански колобър’ или ‘родственник на кана, боил на длъжност колобър’, който по заповед на Персиан [837] участва (заедно с кавхан Исбул и ичергу боила) във военни действия. Не е ясно обаче къде са изпълнявали своите задължения другите известни ни колобри – *Τζεπα βογοτορ βοηλα κολουβρος*, храненик на Маламир, и анонимният *βοιλα κολουβρος* от времето на Маламир (Персиан?). По-склонна съм да допусна, че колобрите не са били само и единствено дворецови лица, иначе защо специално ще се посочва службата на *ἰζουργου κολοβρος*? Затова някои изследователи допускат, че колобри е имало не само във вътрешната област на България, а и на други места (Венедиков 1979:43, обратното мнение вж. у Симеонов 1981, 2:45). Тъй като в историческите извори липсват конкретни сведения за функциите на колобрите в ранносредновековна България, някои косвени данни могат да спомогнат в това отношение. Вече беше коментирано, че прабългарската титла *κολοβρος/κολουβρος* напомня прозвището на един скит *Βουκολαβράς*, глосирано в *Историята на Теофилакт Симоката* с *μάγος* или *ἱερεὺς* и в *Библиотеката на Фотий* с *τοῦ μάγου*. В случая става дума за магьосник, шаман от скитско (хунско) племе, достатъчно влиятелна личност в аварския двор, чиято титла е била *kolovr* ‘предводител на магьосниците, жреците’. От друга страна, има данни, че в тангутско-тибетските покрайнини на Централна Монголия и Източен Тибет съществуват *хулабыри*, *холовыри* – „особени“ лица, живеещи в светилища, които извършват различни обредни действия, участват и предвождат култови религиозни процесии. Картината предизвиква алузия с един фрагмент от старобългарския превод на *Житието на Йоан Златоуст* [X в.], който разказва как езическият философ Антемий е съпровождан от голяма свита, а не само от вървящите пред него като колобри (не τῶν αὐκῶν κολοβρίν πρῆνιμῶν γρεδούχων, не τούτων ἑκαστὸν ἄλλοθεν ἰζουργου κολοβρίν πρῆνιμῶν οὐ μόνον εἰς ὄψιμιον αὐτοῦ). Фрагментът подсказва, че старобългарският преводач (според някои Йоан Екзарх или книжовник от неговия кръг) е бил запознат със значението ‘водач, предводител на шествие (религиозно)’, щом е предал гр. *ὄψιμιον* ‘свита, ескорт’ с израза *αὐκῶν κολοβρίν πρῆνιμῶν γρεδούχων*. По време на война колобрите са участвали в походите на войската, доколкото с магически култови действия

са предсказвали изхода на битката. Такава роля е имал не само *κατα βοίλα κολοβρος*, придружавал кавхан Исбул и ичергу боила, но и вероятно и анонимният *βοίλα κολουβρος*, ако се приеме, че този фрагментарен надпис съобщава за сражения в околностите на Солун по времето на Маламир или приемника му Персиан и кавхан Исбул. Косвено представа за действията на колобрите можем да намерим в *Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите* (№ 35): „Вие разправяте, че сте били свикнали, когато отивате в сражение, да съблюдавате дни и часове и да извършвате заклинания, игри, песни и някакви гадания“. За високото обществено положение на колобрите говорят обстоятелствата, че някои от тях са имали привилегиата да бъдат храненици на Омуртаг и Маламир, напр. анонимният *ἰζουργου κολοβρος* и *Τζεπα βογοτορ βοηλα κολουβρος*, който е носил и почетното звание багатур. Избирали са се сред боилите, което също е знак за високопоставеност в обществото. Длъжностната титла *κολοβρος/κολουβρος* е една от най-кратко действащите в българската институционална система (по разбираеми причини до Покръстването) – в изворите е засвидетелствана само няколко десетилетия от първата половина на IX в. (при кановете Омуртаг, Маламир и Персиан), но е била позната и през първата половина на X в., когато е било преведено *Житието на Йоан Златоуст*.

6. ПРОВИНЦИАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ

В сравнение с централната администрация сведенията за провинциалната администрация са по-ограничени. Те се свеждат до три ранга областни управители – таркани, жупани и комити.

Административни и военни наместници на владетеля в големи провинциални области са тарканите. Със сигурност те са висши държавни функционери най-малкото в период около век [827–904], както сочат оцелелите извори, а вероятно и повече. В тази си роля титулт *ταρχανος* е формирал двусъставна титла, в която е предхождан от уточняваща съставка-атрибут. До нас са достигнали три подобни случая:

1) *βορη ταρχανος* ‘вълк таркан’ – владетелски наместник в провинциална административна област, вероятно северозападна, западна, доколкото седалището му е бил Белград. Именно там неизвестният по име *βορη ταρχανος* приел Методиевите ученици на път за България и ги изпратил при княз Борис, чийто подстратег (*ὑποστράτηγος*) бил. Самият той проявил интерес към случилото се с учениците (нещо нетипично, ако е бил само военен командир!) и решил, че трябва да ги изпрати при българския княз, защото знаел, че Борис жадува за такива хора. Пасажът красноречиво говори за това, че *βορι ταρχανος* е бил запознат с духовните възделения на княза и явно е имал правомощията да ги изпрати при него. Така *Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски* представя *βορι ταρχανος* като военен, но и граждански наместник на владетеля в поверена му провинциална област;

2) *ζερα тарканος* – военен и административен наместник на владетеля в северна провинциална административна област. Такъв е бил Негабонаис (ὁ Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα тарканος), храненик на кан Омуртаг, който след като отишъл във войската, се удавил в Тиса. Доколкото съставката *ζερα* се свързва със сттюрк. *yiri* ‘север, северен’ *yir* ‘север’, *yirtin, yiryu, jyrjaqu, jyrjaru* ‘северен, в северна посока (наляво)’, уйг. *ir, yir* ‘север’, можем да тълкуваме цялата титла като ‘таркан, който е отговарял за северни провинции’. Като храненик („приемен син“) на Омуртаг Негабонаис е отраснал в столицата, в близост до нея (около Провадия) е бил издигнат и впоследствие намерен възпоменателният му надпис. Река Тиса, където се е удавил и около която е била войската му, е в северна посока. Така разполагаме с още едно свидетелство, че служебните си задължения *ζερα тарканος Νεγαβοναης* е изпълнявал в тогавашните северни области на България;

3) *ολγου тарканος* ‘велик таркан’ – военен и административен наместник на владетеля в голяма провинциална област. Тази длъжност е заемал Теодор (ἐπί Θεοδώρου ολγου тарканου), живял по времето на княз Симеон. Нейната високопоставеност личи от споменаването на Теодор олгу таркан непосредствено след владетеля и преди комит Дристър в *Наръшкия надпис [904]*. Той е бил военен и административен управител на голяма област, независимо дали това е била Струмишката или югозападната част на българската държава (колоната с надписа е намерена, респ. поставена близо до Солун). Олгу тарканът дори може да е стоял по-високо в йерархията от *βορη тарканος* и *ζερα тарканος*, ако се доверим на етимологията на съставката *ολγου* ‘велик’.

За високото положение на тарканите говори фактът, че някои от тях (напр. *Νεγαβοναης ὁ ζερα тарканος*) са били особено приближени на владетеля (в случая кан Омуртаг), негови приемни синове (θρεπτὸς ἄνθρωπος). Службата със сигурност е функционирала в българския обществен живот при управлението на Омуртаг, Борис-Михаил и Симеон (сигурните фиксации са 827–829, 885–886 и 904 г.).

Военно-административни управители на по-малки административни единици са жупаните. Най-ранното свидетелство за длъжностната титла жупан (*ζοαπαν, ζωпан, ζουπανος*) е изписването ѝ върху съдове от *съкровището от Наг Сент Миклош*, доколкото то може да се свърже с културата на прабългарската родова аристокрация (VII–IX в.) в контекста на по-широка културна среда (сасанидска, византийска и согдийско-алтайска). Фиксацията на жупан е в състава на сложната титла *βουηλα ζοαпан (съд №21)*, която показва, че съдът е принадлежал на високопоставено в йерархията лице, боил по произход, изпълняващо службата жупан, без това да означава, че всички жупани са били боили. И през втората половина на следващия век [777] в латинска *Дарствена грамота на херцог Тасило III* се споменава *iopan qui vocatur Physso* – един от тримата управители (*Physso, Taliup, Spaguna*) на славянска област в поречието

на Дунав (на територията на средновековна Словения). Грамотата доказва, че най-късно в средата на VIII в., а вероятно и по-рано, титлата жупан като длъжностно лице – управител на област – е функционирала сред славяните и че нейни носители са били неславяни. Други грамоти на латински език от средата и втората половина на IX в. свидетелстват за наличието жупани сред хърватите. *Константин Багренородни. За управлението на държавата* също споменава за старейшини жупани сред хървати, сърби, захълмци, дукляни при управлението на византийския император Михаил II [820–829], сръбския архонт Властимир [850] и по времето на сръбския княз Захарий [924]. Тези споменавания визират местни управници при славяните, които отначало [ок. 820–829] са стояли начело на племенни подразделения, но вече към 850–924 г. са оглавявали териториални и административни единици. Длъжността *ζουπανος* функционира и в България по времето на кан Омуртаг, както сочи *Надписът от с. Могила*, съобщаващ за неизвестен по име жупан от рода Ермиар, храненик на владетеля, който се разболял и умрял. Последното известие за функционирането на титлата жупан в ранносредновековна България е от средата на X в., когато е живял *Димитъръ жупанъ*, за чиито действия срещу гърците, вероятно свързани с отбраната на поверената му област, споменава *Добруджанският надпис [943]*. Неговият контекст подсказва, че по това време жупанът е местен военно-административен управител (в Северна Добруджа, където е намерен надписът), щом чрез неговото жупанство се датират военни действия.

Оцелелите свидетелства показват, че за разлика от тарканите, сред жупаните не съществуват други рангови отличия освен ‘главен жупан’ и/или ‘велик жупан’ (*πηλε ζωπαν, ζουπανος μέγας*). За *πηλε ζωπαν* ‘главен жупан’ съобщава прабългарският инвентарен *Надпис от Преслав № 53*, в който се описва военното снаряжение на ичергу боила и на *τωρτωυνα πηλε ζωπαν*. Зачислените му ризници и шлемове сочат не особено висок ранг лице с военни правомощия, стоящо много по-ниско от *ητζουργου βοιλα, σετητ βαγαηνος, βαγατουρ βαγαинос и ux βοηλα*. Сведението за главни жупани се потвърждава от *надписа върху чаша на жупан Сивин № 87 (Κ[ύρι]ε βο[ή]θη Σηβην ζουπανος μεγας ης Βουλγαρηα)*, който може да се датира и преди Покръстването въпреки християнската инвокация. Най-вероятно жупан Сивин е живял по времето на княз Борис-Михаил. Впечатлява словоредът на титлата (съществително + прилагателно), различен и от тюркския, и от обичайния гръцки, и от титлата *μέγας ζουπάνος*, обозначаваща държавния глава в Сърбия, Далмация и други западнославянски страни (Бешевилив 1979:236). Към обяснението на Бешевилив, че това може да се дължи на влиянието или предаването на някой първобългарски израз като *ζουпан тарканος*, бих добавила и друго възможно обяснение – в *ζουπανος μεγας* да се крие персийски изафет, подобно на владетелската титла *κανα συβηγη* или престолонаследническата титла *καναρτικεινος/καναιρτχθηνος*, при които определението следхожда определяемото.

Допълнителна светлина върху съдържанието на титлата жупан хвърлят фиксациите ѝ в *Житието на Анин* в *Супрасълския сборник* [X в.] (с неустановен гръцки текст), където жупаните са изброени сред военачалници и знатни сановници (мѣжа жоупанѣи н сановнѣтъ; воеводѣи н казнѣцѣи н жоупанѣи н сановнѣтъинми; сановнѣтїи н жоупани). Връзката със сановниците е съчинителна, което насочва към факта, че жупаните са възприемани от старобългарския преводач като нещо различно от сановнѣтъ. Последните са притежавали висок сан, без обаче задължително да са изпълнявали длъжностни функции, докато жупаните явно са имали такива. Като участници във военни действия са представени жупаните у маджарите в *Историята на Йоан Кинам*, която макар и по-късна по време [XII в.], описва жупаните като военни предводители, по-висши от обикновените войници. Най-общо прабълг. титла **župan* (гр. ζοαπαν, ζωαπαν, ζουπαν, ζωπαν) е означавала местен териториален управител, провинциален военно-административен функционер от по-нисък ранг, напр. в сравнение с тарканите. Към подобно тълкуване насочва и връзката на ζοαπαν със сттюрк. *čub* (< кит. *čiu, chou*) ‘област, район’ и с тюрк. (хак.) *čupan/čoban/čoron* ‘второстепенен служител, селски вожд’, ‘помощник селски кмет’. Някои жупани са носили званието за привилегия таркан, напр. Шун жупан тарканът (ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν тарχανος), храненик на Омуртаг, който умрял във войската. Тук ζουπαν сочи служебния ранг, докато тарχανος показва принадлежност към тарканството като привилегирована прослойка.

В ранносредновековна България сред провинциалните служители са и комитите (комесите), управители на области, наречени комитати – основни административни единици в държавата през IX в., ако се доверим на сведението на Хинкмар Реймски, че през 866 г. срещу Борис се надигнал бунт в десетте комитата (*intra decem comitatus*). Титлата *κόμης* е заета от административно устройство на Византия и е единствената гръцка титла, вписала се в българската институционална система. Във византийската служебна йерархия *κόμης* е както титла на цивилно лице в държавни или провинциални служби, така и титла на военно лице. От времето на император Константин I е давана пожизнено на висши военни и административни чиновници наред с другото им служебно звание. Изворите показват, че в България, подобно на други провинциални управители, и комитът е съчетавал военни и административни функции и така е имал пълна власт на територията на поверената му област като представител на върховния владетел. В *Наръшкия надпис* [904] комит Дристър е избран след Теодор олгу таркан – военен и административен управител на югозападна българска област, от което следва, че *κόμης* Дристър е стоял по-ниско в йерархията и е отговарял за по-малка административна единица от тази на олгу таркана. Длъжността *κόμης/комнтъ* е част от административната институционална система на средновековна България със сигурност за периода 837 г. – втора половина на X в., когато е реално засвидетелствана в различни източници (еπι-

графски и книжовни, агиографски и историографски). Те предоставят данни за следните комити: 1. Анонимен български комит на Добруджа, отишъл да се бие с разбунтувалите се отвъд Дунава ромеи [ок. 837], решили да се върнат във Византия. 2. Комит Таридин, живял по времето на княз Борис-Михаил, вероятно управлявал Брегалнишката област, където построил храм на тивериуполските мъченици. 3. Комит Дристър, живял по времето на княз Симеон, споменат заедно с Теодор олгу таркан и с комит Таридин (*Житие на Тивериуполските мъченици*), от когото вероятно е наследил длъжността си. Пренесъл от Тивериупол (Струмица) в Брегалница мощите на мъчениците Сократ и Теодор и ги положил в изградения там храм, поради което се предполага, че е бил комит на Струмишката област, Струмица, Брегалнишката област или на комитат, граничещ при с. Наръш с Византия. 4. Комит Никола, живял през втората половина на Х в., управлявал комитат в югозападните български земи, баща на комитопулите Мойсей, Давид, Арон и Самуил. Някои учени предполагат, че комит е бил и Домета – на областта Кутмичевица, където е изпратен заедно с Климент [886]. Смятам, че подобни тълкувания не почиват на сигурни факти, тъй като единственото споменаване на *κόμης* е свързано с даряването на Климент с три къщи в Девол, принадлежащи на комитския род, който род обаче по никакъв начин Теофилакт не свързва с Домета. Липсват данни сред комитите да е имало вътрешна йерархия (липсват двусъставни титли с *κόμης/комнтъ*) и това обстоятелство вероятно отговаря на историческата реалност.

Таблицата по-долу обобщава известното за провинциалната администрация в ранносредновековна България:

Дата, владетел	Таркани	Жупани	Комити
822, Омуртаг		Шун (<i>ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν тарканος</i>) жупан, носител на привилегията таркан, <i>θρεπτός άνθρωπος</i>	
827–829, Омуртаг	Негабонаис (<i>Νεγαβοναης ὁ ζερα тарканος</i>) наместник на владетеля в северна провинциална област, <i>θρεπτός άνθρωπος</i>		
Омуртаг (?)		Анонимен <i>ζουπανος</i> , <i>θρεπτός άνθρωπος</i>	
първа половина на IX в.		Анонимен главен жупан (<i>πηλε ζωπαν</i>)	
837, Персиан			Анонимен <i>κόμης</i> , <i>комн</i> [†]

885–886 Борис-Михаил	Анонимен βορι тарканος владетелски наместник в голяма административна област (северозападна)		
Борис-Михаил		Сивин (Σηβην ζουπανος μεγας)	
Борис-Михаил			Таридин προς Ταριδη να... τον κομητα, провинциален управител на Брегалнишката област
904, Симеон	Θεοδωρος олгу тарканος военен и административен наместник на владетеля в голяма административна област (югозападна)		Дристър Δριστρου κομητου, Διστρος ο κομητης провинциален управител на Струмица, Струмишката или Брегалнишката област
943, Петър		Дѣмнѣтърѣ... жупанѣ местен военен и административен управител (Северна Добруджа)	
втора половина на X в.			Никола λεγομένων κομητων нарцдаемаго комн управител на югозападна област

За времето от началото на IX в. докъм втората половина на X в. и трите провинциални длъжности (таркани, жупани и комити) действат едновременно в институционалната система на ранносредновековна България. През първата половина на IX в. (с данни за канове Омуртаг и Персиан) са се запазили известия за един таркан (Негабонаис), трима жупани (Шун и двама анонимни, единият главен) и един анонимен комит (от Добруджа). От времето на княз Борис-Михаил разполагаме с данни за един неизвестен по име таркан (със седалище Белград), за Сивин велик жупан и за комит Таридин, а от първите години на княз Симеон са известни Теодор олгу таркан и Дристър комит. С изключение на Теодор всички достигнали до нас поименни областни управители, независимо дали са таркани, жупани или комити, носят прабългарски имена. При цар Петър и след него имената са християнски – Димитър жупан и

комит Никола. Впечатлява фактът, че и тримата служители от провинциалната администрация на кан Омуртаг (един таркан и двама жупани) са негови приемни синове (*θρεπτός άνθρωπος*). С цялата условност и случайност на оцелелите надписи, все пак може да се направи наблюдението, че доверени и сигурни хора на владетеля (негови храненици) са били назначавани за военно-административни управители на отдалечени от столицата области.

7. СЛУЖБИ С ПОДЧЕРТАНО ВОЕННИ ПРЕРОГАТИВИ

Преплитането на административни и военни функции на службите и от централната, и от провинциалната администрация е характерна особеност на институционалната система в ранносредновековна България. Тъй като не може да се направи последователно разграничаване на военните от гражданските длъжности, разглеждането на някои длъжности тук е съвсем условно. Може да се каже, че няма високопоставена служба в ранговата йерархия на Първата българска държава, която да не притежава военни функции. Известно е, че и в тюркските държави, които по същество са военни организации, едно и също лице е можело да изпълнява едновременно военна и гражданска служба (*Бешевлиев 1981а:33*). И във Византия най-важният белег, формиращ облика на имперската административна система, е съотношението между гражданската и военната власт – още в епохата на Юстиниан I [527–565] нейното първоначално разделяне започва да се нарушава, при император Ираклий I [610–641] този принцип е изцяло изоставен, а във времето на Сирийската династия [VIII в.] обединяването на двете власти се налага окончателно. Така съвместяването на гражданските и военните пълномощия в едно лице (особено в провинциалните структури) става характерна особеност на византийската администрация в продължение на векове (*Божилков 2008:163*).

Вероятно в институционалната система на ранносредновековна България е функционирало специално високопоставено военно лице, което е отговаряло за войсковия обоз и бойните машини с титла **Boya tin*, предадена във византийските извори като *Μαγούτινος*, респ. Кюлагтинъз в славянския превод. Титлата е *haxax legomenon*, което затруднява нейното изясняване. *Μαγούτινος* е член на българската делегация начело с Георги Сурсувул (чръгубиля), изпратена в Цариград да подпише мирното споразумение с Византия и да подготви сватбата на цар Петър с Мария [927]. И тъй като контекстът не предоставя никаква информация за тази длъжност, единствената възможност за това остава етимологията на титлата, в случая двусъставна. Доколкото първата част *μαγο-* може да се свърже с тюрк. **baγo/*maγo < boγa/moγa (buqa, buγa)* ‘бик (или бивол); sameц едър рогат добитък’, тюрк. и перс. *baγa* ‘мъжко животно’, а втората част *-τιν-* с тюрк. *tin* ‘повод, юлар, оглавник’, може да предположим, че става въпрос за длъжностно лице, чиито задължения са били свързани с

животинския впряг, т.е. с войсковия обоз – съвкупност от превозни средства и товарни животни за пренасяне на хранителни запаси и бойни машини. Без съмнение войсковият обоз и бойните машини са били от изключително значение по време на военни действия. *Μαγοτίνος*, Κλογατίνης [**Boya tin*] сигурно е бил висш военен от централната администрация с по-високи позиции в йерархията от висшия военен, отговарящ за границата (*χρόνος*, κρονъ), и от пълководеца на кавалерията (*μηνικός*, мннкъ), ако се доверим на изброяването у *Продължителя на Теофан*.

Вторият по ранг военачалник, участник в преговорите за мир, е *χρόνος*. Етимологията на тази титла отвежда към иран. **karana-* ‘край’, српсрпс. *karān*, *kanār* ‘бряг, край’, согд. *kerān* ‘страна, направление’, авест. *karana* ‘край, бряг’, сак. *kara-* ‘предел’, осет. *карон* ‘край, граница, предел’ и насочва към предположението, че носителят на тази титла е бил висш военен командир, отговарящ за границата и пограничните райони (най-малкото е имал задължението да охранява границата с Византия, щом е включен в делегация с цел подписване на мир). Свидетелство за голямото значение, което прабългарите са отдавали на охраняването на границите, е специалното запитване по този въпрос на княз Борис-Михаил към папа Николай I. Не е много ясно дали *χρόνος* е бил едноединствено високопоставено лице, отговарящо за всички погранични райони на България, или всеки пограничен район е имал свой *χρόνος*. Като имаме предвид, че българското пратеничество в Цариград не само е трябвало да подготви предстоящата сватба на цар Петър, но преди всичко да сключи мирно споразумение с Византия, логично изглежда в делегацията да присъства висшият военен командир, отговарящ за охраната на границата.

В изброяването на *Продължителя на Теофан* последен е посочен миникът (*μηνικός*, *μηνικος*, мннкъ). Титлата е известна и от други византийски книжовни извори (някои от тях със славянски превод), визиращи: 1) изпращането на българска войска към Цариград [921] под предводителството на кавхана и миника; 2) изпращането на българска войска срещу сръбския княз Захарий [924] под предводителство на *τοῦ Κνήνου καὶ τοῦ Ἡμνήχου καὶ τοῦ Ἡτζβόκλια*. Сведенията от изворите, определението на Йоан Скилица за миника като „пръв коняр, пръв между конярите“, както и от сравнително ясната алтайска етимология, отвеждаща към тюрк. *emlig*, *imlig*, *emlik*, *imnik*, *emnik* ‘млад необязден кон’, монг. *emlik* ‘необязден кон’, калм. *emleg* ‘див, необуздан кон’ и др. под. помагат за изясняването на длъжността миник като висш командир на кавалерията. Известно е, че българската конница е била важен фактор по време на война. Съхранилите се исторически извори очертават две основни функции на миника: предводител на войската по време на война (заедно с кавхана [921] или с ичергубоила [924]) и участник в сключването на международни договори [927] заедно с ичергу боила, самписиса, маготина и крона. Предполага се, че в мирно време *μηνικός/μηνικος/мннкъ* е имал важни отговорности за поддър-

жането на армейския резерв от нарочно обучени военни коне, но преди всичко той е бил висш военачалник и предводител на кавалерията. Като високопоставено лице във войската и централната администрация той е бил включен в българското пратеничество за мир с Византия. Макар да са оцелели исторически сведения за функционирането на разглежданата длъжност само през 30-те години на Х в., няма съмнение, че тя е била действаща и преди това. В йерархията на централната администрация (съгласно оцелелите свидетелства) тя стои след кавхана, ичергу боила, самписа, маготина и کرونا.

Ето как хронологически се разполагат достигналите до нас сведения за *μαγοτίνος*, *κρόνος* и *μηνικός*:

Дата, владетел	<i>μαγοτίνος</i>	<i>κρόνος</i>	<i>μηνικός</i>
921, Симеон			Анонимен <i>μηνικῶ</i> , <i>μννικῶ</i> , <i>μννικα</i> <i>μννικόν</i>
924, Симеон			Анонимен <i>Ἡμνήκου</i>
927, Петър	Анонимен <i>μαγοτίνος</i> , <i>κλογατνнъ</i>	Анонимен <i>κρόνος</i> , <i>κρονъ</i>	Анонимен <i>μηνικός</i> , <i>μнннкъ</i>

Военни лица са били и багаините, юк боилът, омирът, чиготите, копанът, които йерархически (в низходящ ред) следват така:

σετητ βαγαηνος ‘висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’. Имал на разположение 83 ризници и 70 шлема, т.е. като военно лице е стоял най-високо сред известните багаини. Титулът *σετητ* е с високо положение сред тюрките, което явно се е запазило и в България, щом *σετητ βαγαηνος* стои най-високо не само сред багаините, но с оглед на зачисленото му военно снаряжение стои по-високо и от *υκ βοηλα*.

βαγατουρ βαγαинос ‘предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’. Багатур багаин е бил Славнас (*ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαин[ος]*), живял по времето на кан Омуртаг, негов хранен човек (*θρεπτός ἄνθρωπος*, т.е. приеман син), който впоследствие се разболял и умрял. Известен е и втори (анонимен) багатур багаин, който имал на разположение 53 ризници и 45 шлема. Снаряжението поставя *βαγατουρ βαγαинос* веднага след *σετητ βαγαηνος*.

υκ βοηλα ‘старши боил, предводител на неголямо войсково подразделение’. Неговото положение на командир личи от броя на поверените му ризници – 26. Единственият надпис (инвентарен), в който се чете тази длъжностна титла, не дава никакви други сведения.

υκ βαγαηνος ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’ (може би в някое крило от българската войска: централно, ляво или дясно). Имал на разположение 22 ризници, без шлемове.

βηρη βαγαηνος ‘старши багаин, предводител на неголямо войсково подразделение’, имал на разположение 22 ризници, без шлемове. Възможно е да е бил войскови командир в определено крило от българската войска. Доколкото съставката βηρη е сходна с тюрк. *biri* ‘южна страна, юг’, която за прабългарите е меродавната (главната, най-важната) посока, бихме могли да предположим, че βηρη βαγαηνος е някакъв ранг старши багаин, подобно на *ух βαγαηνος*, за което говори и еднаквото снаряжение.

ομηρος ‘нисък военен чин, предводител на неголямо войсково подразделение’.

Титлата е *haxax legomenon* – запазена е единствено в инвентарния *Надпис от Мадара № 50*, според който ζη[τκ?] ομηρου има 17 ризници. Затова можем да приемем, че ζη[ρα?] ομηρος обозначава сравнително нисък военен чин, командвал неголямо войсково подразделение. Титлата *āmir* е с арабски произход (*āmir*, *amīrah* или *emir* ‘командир; главатар, водач на група, народ’ < араб. корен *amr-* ‘командвам, заповядвам’, и заемането ѝ може да е станало пряко от арабите (към средата на VII в. или в началото на VIII в., когато прабългарите са имали непосредствен допир с арабите) или косвено чрез гръцко посредничество.

ητζηργου βαγαηνος ‘военно лице, отговарящо за охраната в двореца’, разполагал с 12 ризници. Етимологията на съставката ητζηργου, извеждана от тюрк. *ičärigü*, *ičirgü*, *ičrägi*, *ičräki*, *ičrä*, *ičräk* ‘намиращ се във вътрешността’, показва, че става въпрос за ‘вътрешен (дворцов)’ служител, лице ‘от вътрешния стан, от двора на кана’, може би ‘началник на дворцовата стража’. Макар и отговарящ за малък брой войници, ичергу багаинът вероятно е имал по-специфични функции, свързани с владетелската охрана, и в този смисъл може би не е стоял толкова ниско във военната йерархия.

нъръгъна ‘войник от стражата на владетеля; гвардеец’. Длъжността нъръгъна е *haxax legomenon* – среща се само в *Житието на Иларион Велики*, където така е наречен войник от личната гвардия на император Константин Велики, по чин кандидат (*κανδιδᾶτος γάρ τις αὐτοῦ τοῦ βασιλείως, Ὡς δὲ εἶδεν τὸν κανδιδᾶτον*). Макар оцелелите преписи да са от XIV в., имаме основания да отнесем функционирането на военната длъжност нъръгъна по-рано, когато е бил осъществен първоначалният превод на житието, свързан с дейността на Преславското книжовно средище. Допълнителен аргумент в тази посока е преводаческото решение на славянския (българския) книжовник, предпочел да употреби прабългаризъм вместо да остави непереведен гърцизма *κανδιδᾶτος*, каквато е по-честата преводаческа практика по това време. Етимологията на нъръгъна е същата като в ητζηργου, запазена в посесивна употреба към титлите боил (*ηζουργου βουληα*, ητζηργου βοιλαν, ητζηργου βουλε, Σουρσούβουλις, Σουρσουβούλη, Σουρσουβέλι, чръговълма, *Zergobula*, *zergo boilas*), багаин (*ητζηργου βαγαηνου*) и колобър (*ιτζουργου κολοβρος*). Тюркските паралели *ičärigü*, *ičirgü*, *ičrägi*, *ičräki*, *ičräki*, *ičrä*, *ičräk* ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’ насочват към семантиката на длъжността – ‘вътрешен’ войник,

войник от личната стража на владетеля. Гръцкото съответствие *κандιδάτο* ‘кандидат [като военен чин], войник от кандидатския императорски корпус’ е в съзвучие с подобно значение, доколкото кандидатите са съставлявали личната гвардия на византийския император и са били негови „вътрешни хора“. Щом *ητζηρου βαγαηνος* е отговарял за охраната в двореца като началник на дворцовата стража, можем с голяма вероятност да допуснем, че редовият войник от тази владетелска стража е бил наричан нурьгъна.

τζιγάτος, чиготъ, мечюноша ‘личен телохранител на владетеля, носещ меч’. Свидетелствата за тази титла са както исторически (византийски хронографи), така и литературно-книжовни (старобългарски преводни патерични, агиографски и историко-апокалиптични съчинения). Поставена в техния контекст и с оглед на гръцкото съответствие *σπαθάριος* ‘дворцов сановник, който носи меч, сабя; член на императорската охрана’, длъжностната титла чигот придобива сравнително ясни функции като военно лице, което охранява владетеля и носи оръжие (меч). Чиготът несъмнено е бил особено приближен на владетеля, негов телохранител. Чиготите са били млади войници, доколкото етимологията свързва *τζιγάτος* чиготъ с тюрк. *jigit* [*čig-at], *jiçit*, *jihit*, *žigit*, *zigit*, *jygyt*, *çi:t* ‘юноша, младеж’, от което впоследствие са се развили вторичните значения ‘храбрец, мъжествен, герой, воин’. С оглед на тези тюркски паралели чиготите най-вероятно са били млади мъжествени воители (юнаци), в състояние да защитят владетеля. Сравнително рано, още към X в., прабългарската титла е имала старобългарско (славянско) съответствие – мечюноша, образувано не по модела на прабълг. *τζιγάτος* (с първично значение ‘юноша, младеж’), а по модела на гр. *σπαθάριος*, производно от *σπάθη* ‘широк и дълъг меч’ и буквално означаващо ‘който носи меч’. Изоставянето на прабългарската институционална лексема и замената ѝ със славянска, образувана по модела на византийския аналог, свидетелства за влияние на Византия при формирането на българската администрация към края на управлението на цар Симеон и през цялото управление на цар Петър.

Военни функции е имала и длъжността *χοπανος*, която носи *Κορσης*, храненик (*θρεπτός ἄθρωπος*) на Омуртаг, от рода Чакарар, който като отишъл във войската, се удавил в река Днепър. Можем да допуснем, че *χοπανος* е отговарял за стадата и имуществото, свързано с тях (без конете), независимо дали ще приемем индоиранската или алтайската (тюркска) хипотеза за произхода на *χοπανος*, които се припокриват в семантиката ‘говедо, добитък’. Предполагам, че службата на копана е включвала преди всичко задължения по отглеждането на стадата добитък, които по време на военни действия са служили за изхранване на войската. Несъмнено скотовъдството сред прабългарите е било силно развито, напр. в *Отговорите на папа Николай I до княз Борис* специални въпроси третира крадците на животни или даването в зестра на съпругите наред със злато и сребро също волове и коне. И византийски хронисти свидетелстват,

че унищожаване или заграбване на стада добитък често съпровожда военните действия на враждуващите страни. Не е ясно дали копан Корсис е отговарял за стадното имущество на цялата войска, или само на определена военна единица.

8. ПОЧЕТНИ ДОСТОЙНСТВА ЗА ПРИВИЛЕГИИ

Съхранилите се източници свидетелстват за функционирането на поне три достойнства, бележещи вид привилегии в България през IX–X в. (багатур, таркан и хранен човек на владетеля).

βαγατουρ

Достойнството βαγατουρ е известно от епиграфски, сфрагистични и книжовни източници със сравнително широки хронологически граници (първа половина на IX в. – 30-те години на X в.). С него са били удостоени:

1. Багаини, като Славнас (ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαин[ος]) – храненик (θρεπτός ἄντροπος) на Омуртаг, и анонимния багаин, предвождал тежковъоръжено войсково подразделение (53 ризници и 45 шлема).

2. Колобри, като Чепа – боил на служба колобър (Τζεπα βογοτορ βοηλα κολουβρος), храненик (θρεπτός ἄντροπος) на Маламир, и анонимния βαγατουρ κολοβρος] от IX в.

3. Престолонаследници, като Михаил (Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὶλ βαγατουρ κανε ιρτχθ(ι)νος) и Йоан (Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννη βαγατουρ кана ηρτχθ(ι)νω), идентифицирани от някои изследователи като синовете на цар Симеон, а от други като Йоан – бащата на Сондоке и багатур на престолонаследника на княз Борис Владимир-Расате, и Михаил – сина на Сондоке и багатур на престолонаследника на цар Симеон и негов първороден син Михаил. Както вече беше коментирано, езиковите данни по-скоро натезават в полза на тезата, че става въпрос за багатури престолонаследници (а не за багатури на престолонаследници), които на този етап, въпреки някои исторически трудности, се идентифицират със синовете на цар Симеон.

4. Владетели (?): „странното“ известие βαγατουρ βασιλεύς е съхранено в печат, само частично запазен, което поражда различни прочити, тълкувания и идентификации. Според различните схващания печатът е на: 1) Йоан багатур [Симеоновия син], василевс на българите; 2) някой високопоставен държавен сановник, багатур на владетеля; 3) българския владетел, наречен багатур. Вече изразих аргументите си, че колкото и странно да изглежда съвместяването на βαγατουρ с βασι[λεύς], допускам, че по-скоро става въпрос за владетел (βασι[λεύς]), наречен βαγατουρ, който би могъл да е не само Петър (поради царската титла βασιλεύς), но и Симеон, който в печати с надписи на гръцки също се титулува βασιλεύς. Още повече, че подобно „странно“ съвместяване на византийски и прабългарски титул може да се види в едновременното съществуване на византийската владетелска титла на Симеон (ἄρχων,

βασιλεύς) и на прабългарската престолонаследническа титла на неговите синове (καναρτικείνος, κανειρτχθινος).

5. Понякога почетното звание βαγατουρ следхожда не титла (владетелска, престолонаследническа, съсловна или длъжностна), а лично име, напр. Сондоке (Sundicus vaga[n]tur)³ – член на българското пратеничество на X-ото заседание на VIII-ия вселенски събор в Цариград [28 февруари 870]. Изворите не са запазили неговата длъжностна титла (ако изобщо е притежавал такава!), но за един период най-малко от 12 години [между 867–879] Сондоке е стоял високо в обществената йерархия по времето на княз Борис. Аргументите за това са категорични: 1) два пъти Сондоке е споменат непосредствено след ичергу боила – Стасис (Stasiszerco borlas nesundicus vagantur *Анастасий Библиотекар*) или Петър (Petro Cerbule et Sundice *Писмо на папа Йоан VIII*); 2) името му е изписано преди имената на il vestranna tabare, praestit zicunas campsis и Alexios Sampsi Huno; 3) посочен е неговият род, подобно на рода на владетеля Борис-Михаил (*притиска в Чивидалското евангелие*). Участието на Сондоке в различни дипломатически задгранични мисии и близостта му до владетеля може и да не се дължат на заемана от него високопоставена длъжност, а на личните му качества и заслуги, заради които е бил удостоен с почетното достойнство багатур.

Още факти свидетелстват, че βαγατουρ е било високо почетно отличие. Двама от удостоените с него са владетелски храненици, т.е. приемни синове на владетеля – багаин Славнас (на Омуртаг) и боил колобър Чапа (на Маламир). Анонимният багатур от първата половина на IX в. е бил само багаин (липсва първа съставка, която да посочва ранга му), но понеже е бил багатур, по снаряжение (53 ризници, 45 шлема) се нарежда веднага след най-високопоставения известен ни багаин – σετητ βαγαηνος. През втората половина на IX в. (70-те и 80-те години) званието βαγατουρ нарежда притежателя му Сондоке по достойнства след ичергу боила и преди самписиса. Със званието са били удостоявани изключително влиятелни личности от държавната йерархия (владетел?, престолонаследници, колобри, багаини), които не са били, както обикновено се смята, само военни предводители. При съчетаването с титли и/или лични имена βαγατουρ е винаги в препозиция като определение, а когато е в съчетание едновременно и с име, и с титла, се следва тюркския словоред, напр. ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαиноς. Значението на βαγατουρ не ще да е било само ‘смел, храбър, силен, герой, юнак’, разбираемо в тесен воински смисъл, но и ‘знатен, виден, славен’ (подобни вторични значения има в някои тюркски езици). Защото ако семантика ‘смел, герой и др. под.’ подхожда на военни лица като багаините, то за владетел, престолонаследници и колобри подобно определение звучи

³ Известен още като Sondoke в *притиска в Чивидалското евангелие* [867] и Sundica в *Писмо на папа Йоан VIII* [879].

неестествено. Възможно е българското почетно звание багатур да е запазило нещо от древната индоиранска семантика, срв. стперс. *bagā-*, авест. *baγa*, парт. *baγ* ‘господин’, иран. *bagh*, согд. *bag* ‘богат, силен’ < сриран. **bag* ‘господин, управник, господар’, стинд. **bhāga*, *bhagah*, *bhāgas* ‘благосъстояние, имущество’. Достоянството е битувало сравнително дълго в обществения живот на Първата българска държава, със сигурност от 870 г. до към 30-те години на Х в.

ταρχανος

От изворите (домашни и византийски, книжовни и епиграфски) е известно и почетно звание за привилегии – *ταρχανος*. Това е същият титул, който, както видяхме, употребен при определени условия (предхождан от рангова съставка), играе ролята на длъжност (административен и военен наместник на владетеля в голяма провинциална област). При други условия обаче (предхождан от съставка-епитет или от съсловна/длъжностна титла) същият титул е обозначавал достойнство за привилегии. В тази му функция с него са били почетени:

1. Кълу таркан и сампис Симеон (Συμεὼν ὁ Κοιλουτερκανὸς/καλοῦ τερχάνος/κζλοῦ, κλοῦ τороканъ καὶ Οὔσαμψος) – член на българската делегация, заминала за Цариград [927] да подготви споразумението за мир и династичния брак на цар Петър с Мария. Той явно е стоял високо в държавната йерархия, щом името му е споменато веднага след това на водача на пратеничеството Георги Сурсувул [чръгубиля]. Своеобразен ключ към разкриване съдържанието на израза Καλοῦ τερχάνος (Κοιλο τερχανὸς) е обстоятелството, че Симеон е заемал длъжността *σαμψις* ‘началник на двореца, съветник по протокола’, от което следва, че не би могъл да бъде и таркан в значение ‘административен и военен наместник на владетеля в определена провинциална област’. Защото трудно можем да си представим, че една и съща личност е съвместявала тези две служби, едната дворцова, а другата – провинциална. Съставката *κοιλου*, κζλοῦ (< тюрк. *külü(g)* ‘славен, известен, знаменит’)⁴, заедно с *τερχάνος* е визирала достойнство за привилегии на споменатия сампис, каквото други самписи не са притежавали.

2. Шун – жупан таркан (ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρχανος), храненик на Омуртаг, умрял във войската. В съчетанието *ζουпан ταρχανος* първата съставка *ζουпан* е длъжностна титла, която сочи служебния ранг (‘второстепенен служител в провинциалната йерархия’). Втората съставка *ταρχανος* не е рангова (подобно на *βορι*, *ζερα*, *ολγρου*), а почетно достойнство, показващо принадлежност към тарканството като привилегирована прослойка.

3. Вторият син на владетеля, потенциалният престолонаследник, титулуван *βοιλα ταρχανος* във въпросите на логотета към българските пратеници в Цариград според *Константин Багренородни. За церемониите*. Контекстът, в

⁴ Използвано в аналогичен контекст в старотюркски и староруйгурски паметници (*Kül-Tegin*, *külüg qaγan*, *kül bilgä qaγan* ‘славният управляващ каган’, *Külüg čig* ‘именит čig (титла)’, *Külüg sanun* ‘славен пълководец’).

който Константин Багренородни употребява титула *βουλίας ταρχάνος* (след престолонаследника и преди синовете на владетеля), показва, че може би става въпрос за втория син на владетеля, който е боил с определени привилегии (вероятно заради своя произход), т.е. боил таркан.

За привилегированото положение на тарканите в държавната йерархия свидетелстват множество факти: 1. Това звание е носил вторият син на българския владетел (*ὁ βουλίας ταρχάνος*). 2. В оцелелите осем възпоменателни надписи на лица, особено приближени на Омуртаг и Маламир (*θρεπτὸς ἄνθρωπος*), трима са били таркани. 3. Тарканите са произхождали от знатни родове – някои от тези родове изрично са посочени във възпоменателните надписи. Липсват преки данни за това дали тарканите са образували отделно съсловие, подобно на боилите и багаините. Регистрираното съчетание *βουλίας ταρχάνος* показва, че тарканите не са формирали отделна класа или съсловие – в противен случай ще трябва да приемем, че едно и също лице е принадлежало към две съсловия (боилско и тарканско). По-скоро тарканите са били прослойка от хора със специални привилегии, често заемащи високи административно-военни длъжности. Със сигурност званието е функционирало поне столетие (ок. 20-те години на IX в. докъм 30-те години на X в.) в българския обществен живот.

θρεπτὸς ἄνθρωπος

Изразът *θρεπτὸς ἄνθρωπος* ‘хранен човек’ се среща само във възпоменателните надписи на канове Омуртаг и Маламир, затова неговото съдържание следва да се търси с оглед на модела, който тези надписи следват. Този модел е без аналог във византийските надгробни паметници, различава се и от структурата на по-късните тюркски епитафии, напр. на волжките българи от XIII–XIV в. Според изворите хранениците на владетеля са заемали различни длъжности: таркан (*ὁ Νεγαβοναης ζερα ταρχανος, ὁ Χσουνος ζουπαν ταρχανος*), жупан (*ζουπανος, ὁ ζουпан ταρχανος*), колобър (*ὁ κολοβρος [ὁ ι] ζουργου κολοβρος, βογοτορ βοηλα κουλουβρος*), багаин (*ὁ Σλαβνας βαγατουρ βαγαин[ος]*), копан (*ὁ Κορσης κοπανος*), кандидат (*ὁ Τουρδατζις κανδιδατος*). Привилегията *θρεπτὸς ἄνθρωπος* е независима от други почетни звания, напр. *ταρχανος* и *βαγατουρ*, с които е можела да се съчетава.

Изборът на дадено лице за *θρεπτὸς ἄνθρωπος* не е зависел от неговия произход (род) и етнос – то е можело и да не бъде от прабългарския етнос, напр. славянинът *Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαинος* и арменецът *Τουρδατζις ὁ κανδιδατος* (разбира се, прабългарите все пак са преобладавали). Хранениците на владетеля не са били само военни лица, както често се смята – такива са Славнас, Турдачис и Корсис, но останалите (*Νεγαβοναης ὁ ζερα ταρχανος*, анонимният... *ταρχανος*, *Χσουνος ὁ ζουпан ταρχανος*, анонимният *ζουπανος*, *Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος* и анонимният *ὁ ιζουργου κολοβρος*) съчетават военни с административни функции. Хранените хора не са формирали и личната гвардия на владетеля, защото макар сред тях да има дворцови служители (*ὁ ιζουργου*

κολοβρος, Τουρδατζις ὁ κανδίδατος), по-голямата част все пак са провинциални длъжностни лица (Νεγαβοναης ὁ ζερα тарханос, ὁ Χσουνος ὁ ζουпан тарханос).

Какви тогава са били *θρεπτοὶ ἄνθρωποι*? Важен факт е, че всички надгробни надписи на храненици, „подписани“ от името на самия владетел, са издигнати в един определен район на североизточна България около столицата Плиска, макар че служебните си задължения повечето храненици изпълнявали в провинциални области. Смятам, че в този район не само са били издигнати каменните некролози, но той е бил и районът, където са израснали и възмъжали, т.е. били са „отхранени“ хранените хора. За обичай да се дават за отглеждане и възпитаване лица в знатни семейства, близки до царския род и висшата аристокрация, съобщават някои надписи още от времето на Сасанидски Иран, напр. големият летописен надпис на Шапур I [240–270]. И сред тюрките е бил разпространен подобен обичай, наречен аталичество (от тюрк. *atalæg* ‘бащинство’, *ata* ‘баща’), съгласно който детето скоро след раждането си временно се отглежда и възпитава в чуждо семейство, след което се връща при своите биологични родители. Много по-дълбоко обаче обичаят е засвидетелстван сред кавказките народи, сред които са налице много близки отношения между аталика и възпитаника и техните семейства/родове, тъй като връзката на възпитаника с неговия приеман баща се е смятала за по-висша от тази с родното му семейство. Аналогичен на кавказкото аталичество обичай е съхранен и сред древните скандинавски народи и келтите, които доброволно давали младежи на възпитание в чужди семейства с цел възмъжаване и закаляване на характера и сдобиване със силно покровителство. По-различен аналог на хранените хора има през VI–VIII в. във франкското кралство в лицето на т.нар. *nutriti* „хранени“ – младите синове на висшите аристократи, изпращани в дворовете на Нейстрия и Австразия да изучават бъдещите си отговорности, подслонявани и издържани от „бащата осиновител“ – краля на франките, който поемал всичките задължения по тяхното отглеждане и обучение. Много вероятно е кан Омуртаг да е познавал тази практика, като имаме предвид, че през 30-те години на IX в. той е имал пряк сблъсък с войската на франкския император Людовик Благодетеливи. Допускам, че обичай, аналогичен на кавказкото и тюркско аталичество и осиновяване, към VIII–IX в. е бил известен и на прабългарите, не само като спомен от древната им прародина, а и като действаща практика. Не случайно остатъци от подобен, макар и с нови варианти обичай, наричан храненичество, се намират векове по-късно в българското народно творчество, словното ни богатство, юридическите обичаи и гражданското семейно право.

Затова смятам, че гръцкият израз *θρεπτοὶ ἄνθρωποι* ‘хранени хора’ визира приемните синове на владетеля, млади хора, отгледани и възпитани в неговия двор, за които той е приеман баща и покровител. Към подобно тълкуване насочват и филологическите аргументи като семантиката на гр. *θρεπτός*, *θρεπτή* ‘отгледан в друг дом’, ‘роб/слуга, възпитан в семейството/дома на господаря’,

‘храненик, възпитаник’, ‘осиновено дете’. Ако приемем, че българският владетел гледа на *θρεπτοὶ ἄνθρωποι* като на свои приемни синове, тогава лесно може да си обясним силното му желание да увековечи тяхната памет със специални надписи (за други починали той не прави този жест!). Всъщност това е и единственото общо между хранениците – по всички останали характеристики (служба, етнос, род) те се различават. Терминът *θρεπτός ἄνθρωπος*, който напомня византийския термин *οἰκεῖος ἄνθρωπος*, издава форма на зависимост на номинирания спрямо владетеля – не случайно най-напред във възпоменателните надписи е посочено служебното положение на храненика и едва най-накрая е посочен неговият род. Зависимостта между *κατὰ συμβῆγγη* и *θρεπτός ἄνθρωπος* не е робска, тя е зависимост на възпитател към възпитаник, на баща към син. Чрез системата на приемните синове кановете Омуртаг и Маламир са изграждали новата държавна администрация от предани към тях лица на различни служби, опирайки се не само на (пра)българския етнос и не само на потомци на знатни родове. Известно е, че засилените процеси на централизация и авторитарност при Омуртаг започнали да подкопават позициите на родовата аристокрация. Именно с оглед на тази ситуация – да бъде по-малко уязвим от родовата аристокрация, Омуртаг е стъпил на един древен родов обичай, натоварвайки го обаче с по-различна обществено-политическа цел – изграждането на нова централна и провинциална администрация със строго определени функции и правомощия, пряко подчинена и предадена на владетеля.

Известните ни данни за съществуването на почетни достойнства (звания) в ранносредновековна България могат да се представят така:

Дата, владетел	<i>βαγατουρ</i>	<i>ταρχανος</i> – като привилегия	<i>θρεπτός ἄνθρωπος</i>	длъжност	други сведения
822, Омуртаг		<i>ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρχανος</i>	<i>θρεπτός ἄνθρωπος</i>	<i>ζουπαν</i>	<i>δὲ τὸ γένος αὐτοῦ Κυριγηρ</i> , умря във войската
Омуртаг	<i>ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ Βαγαίνος</i>		<i>θρεπτός ἄνθρωπος</i>	<i>βαγαίνος</i>	като се разболя, умря
Омуртаг			<i>ὁ Κορσης ὁ κοπανος θρεπτός ἄνθρωπος</i>	<i>κοπανος</i>	<i>δὲ γενεᾶς Τζαχαρарης</i> , като отиде във войската, удави се в Днепър
Омуртаг			<i>ὁ Νεγαβοναης θρεπτός ἄνθρωπος</i>	<i>ὁ ζερα ταρχανος</i>	<i>δὲ γενεᾶς Κουβιαρης</i> , като отиде във войската, удави се в Тиса

Οмурταг			нечетящо се име, θρεπτός ἄνθρωπος	нечетяща се	с посочен род δὲ γενεᾶς... δοуарης като отиде във войската, загина във войната
Οмурταг			ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος θρεπτός ἄνθρωπος	κανδίδατος лична охрана на владетеля	умря вътре
Οмурταг			нечетящо се име θρεπτός ἄνθρωπος	[ταρ]κανος	
Οмурταг			ὁ κολοβρος [ὁ ι]ζουργου κολοβρος θρεπτός ἄνθρωπος	[ὁ ι]ζουργου κολοβρος	умря вътре
Οмурταг ?			нечетящо се име [...] ζουπανος θρεπτός ἄνθρωπος	ζουπανος	δὲ γενεᾶς Ερμηαρης като се разболя, умря
Маламир	Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος		θρεπτός ἄνθρωπος	βοηλα κουλουβρος	като се разболя, умря
първа половина на IX в.	Анонимен βαγατουρ κο[λοβρος]			κο[λοβρος]	
първа половина на IX в.	Анонимен βαγατουρ βαγαинος			βαγαинος	53 ризници, 45 шлема
870	nesundicus vaganur (vagantis, uagartur)				участник в задгранична мисия
927		Συμεών ὁ κουλου τερκάνος Семенъ Кълогъ тороканъ		самψης член на делегация за мирни преговори	
927	Ἄλο γoβότουρ				
втора четвърт на X в.		ὁ βουλίας ταρχάνος			титул на втория син на владетеля
20–30-те години на X в. ?	β]αγατουρ баси[леус] Βουλγάρων			баси[леус] Симеон (?)	

30-те години на X в.	Μιχαὶλ βαγατουρ κανε ιρτχθινος			κανε ιρτχθινος (престолонаследник), син на цар Симеон (?)	
30-те години на X в.	Ἰωάννη βαγατουρ κανα ηρτχθινω			κανα ηρτχθινω (престолонаследник), син на цар Симеон (?)	

Въпреки степента на случайност при оцеляването на изворите, респ. на сведенията в тях, наличните източници позволяват някои наблюдения, напр. успоредното съществуване на двете достойнства – багатур и таркан – в продължение на повече от столетие (от времето на кан Омуртаг до 30-те години на X в.). Факт е, че макар и да са в ход по едно и също време, те никога не се съвместяват по отношение на едно лице. Тези две достойнства обаче поотделно се съчетават с *θρεπτὸς ἄνθρωπος* – сред тях има и багатури (*ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βαγαίνος*, *Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος*), и таркан като привилегирована прослойка (*ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν тарκανος*). Ако вземем предвид, че с привилегията таркан са удостоявани вторият син на владетеля, сампсиси и жупани, а достойнството багатур са носили евентуално владетелят, престолонаследникът, колобри и багаини, можем да предположим, че багатурството е било по-високо почетно достойнство. Иначе и двете звания са можели да получават боили (*ὁ βουλίας тарκάνος*, *Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος*), а сред багаините е засвидетелствано и званието багатур. Пак при багатур е единственият случай, когато това достойнство придружава не съсловна или длъжностна титла, а само име, напр. Сондоке багатур. Това обстоятелство навява на мисълта, че багатурството не винаги е било обвързвано с конкретна титла от съсловната или служебната йерархия – понякога е налице по-скоро връзка с личностните качества на носителя (ако изхождаме от гледната точка, че високоуважаваният в обществената йерархия Сондоке не е притежавал и висока длъжност). Колкото до привилегията таркан, тя е била давана както на лица от централната администрация (сампсис), така и на лица от провинциалните служби (жупани). Докъм първата четвърт на X в. и с двете почетни достойнства (*βαγατουρ* и *ταρκανος*) са удостоявани предимно лица с прабългарски имена (Шун, Славнас, Чепя, Сондоке), а след това – лица с християнски (гръцки) имена (Симеон, Михаил, Йоан).

III. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ

В ранносредновековна България титулатурата е съществена съставка от владетелския култ и държавната политика, тя е органична част от институцията на върховния глава, защото рангът му е показател за ранга на неговата държава. За приблизително двете столетия (IX – началото на XI в.), които са обект на проучване в тази книга, нейните елементи се променят в синхрон със съответните промени в политиката, идеологията и религията на ранносредновековна България. Владетелската титулатура има голямо държавно-политическо значение, понякога заради промени в нея се стига дори до кръвопролития. Титулатурата е съществена част от идеологическата доктрина и императорската институция във Византия. През първите три века от нейната история господства римската традиция (с титулатурните елементи *imperator*, *Caesar* и *augustus*), а по-късно като обръщения (най-често неофициални) към императора и императрицата се налагат термините *κύριος*, *δεσπότης*, *δέσποινα*, *αὐγούστος*. Съществена промяна в титулатурата настъпва при император Ираклий I [610–641] – *καίσαρ* престава да бъде императорска титла, *αὐγούστος* става обикновен епитет, а *βασιλεὺς* се превръща в единствената владетелска титла през следващите две столетия (по въпроса за титлула на византийския император има значителна литература, тук ще посоча само *Острогорски 1935:97–121*; *Бакалов 1985 [1995:14–97]*; *Божилков 2008:140–148* и цит. лит.). Най-обстойното и цялостно изследване на владетелската титулатура през Първата и Втората българска държава е монографията на г. Бакалов (*Бакалов 1985 [1995]*). Отдавна са известни и проучвания на Златарски, Маркварт, Баласчев, Романски, Рънсиман, Острогорски, Дьолгер, Радославов, Дуйчев, Моравчик, Бешевлиев, които осветляват отделни страни на интересувания ни въпрос и са цитирани тук на съответните места. Частично с владетелската титулатура в ранносредновековна България са свързани и редица публикации от последните десетилетия на Гюзелев, Божилков, Симеонов, Коларов, Рашев, Тотев, Добрев, Каймакамова, Билярски, Йорданов, Николов, Николов, Степанов, Гранберг, също използвани в настоящата книга.

1. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ ДО ПОКРЪСТВАНЕТО

1.1. ПРАБЪЛГАРСКАТА ТИТЛА НА ВЛАДЕТЕЛЯ ΚΑΝΑ ΣΥΒΗΓΗ

Официалната титла на владетеля в езическа България *κανα συβηγη* е засвидетелствана в прабългарските надписи на кановете Омуртаг [814–831] и Маламир [831–836], срв.:

Надпис на Омуртаг от Мадара № 6 [Κανα συβηγη]η Ομου[ρταγ]. Надпис на Омуртаг от Велико Търново № 56 Κα(ν)α συβηγη Ωμορταγ ... τὸ δὲ ὄνομα

τῷ ἄρχοντός ἐστιν Ωμορταγ καννα συβιγη. *Надпис на Омуртаг от с. Чаталар № 57* Κανα συβιγη Ομοурταγ. *Надпис на Омуртаг от Провадия № 59* Κανα συβηγη Ομοурταγ. *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60* Κανα συβηγη Ομου[ρτ]αγ. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61* Κανα συβιγι Ομουρταγ. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 62* Κα[να συβηγη Ομ]ουρτ[αγ. *Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64* Κανα [σ]υβιγι Ομοурταγ. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 65* Καν]α συβιγ[ι Ο]μοурταγ. *Надпис на Омуртаг от Плиска № 66* Κανα συβιγι Ομοурταγ. *Надпис на Омуртаг върху медальон № 86* CANE ΣΥΒΗΓΙ ΩΜΟΡΤΑΓ. *Надпис на Маламир от Шумен № 58* Κανα συβηγη Μαλαμηρ. *Надпис на Маламир от с. Насърлие № 69* Κανε συβυγη Μαλαμηρ.

Така графичните варианти на титлата се свеждат до: Κανα συβιγη, Κανα συβηγη, Κανα συβιγι, Κανε συβυγη, CANE ΣΥΒΗΓΙ. Със съставката *κανα* са образувани и някои съставни титли: 1) *κανα ηρτχθινης* *Надпис върху печат на Михаил багатур престолонаследник/κανα ηρτχθινης* *Надпис върху печат на Йоан багатур престолонаследник, канартикеϊνος* *Константин Багренородни. За церемониите*, 2) *κανα βοιλα κολοβρον* *Надпис на Персиан от Филипи № 14. Κανα* (с варианти *κάνιδας, κάνιν, κάνις, κάνη*) се среща многократно в *Историята на Георги Пахимер*, но само като название на татарски хан.

Няма съмнение, че титлата *κανα συβηγη* е наследствена и съгласно принципите на престолонаследието в ранносредновековна България е можела да бъде наследена от брата или от сина на върховния владетел. След Маламир този титул не се среща в прабългарските надписи, срв. напр. титулуването на Персиан, Борис и Симеон: *Τῶν πολλῶν Βουλγάρων ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων ὁ Περσιανος* *Надпис на Персиан от Филипи № 14*, *Ἐβαπτίσθη ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας Βορης* *Надпис на Борис-Михаил от с. Балши № 15* или *ἐπὶ Συμεῶν ἐκ θεοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων* *Надпис на Симеон с. Наръш № 46*. Причината за това е неизвестна – може би титлата вече е загубила значението си (*Бешевлиев 1981:43*) или изоставянето ѝ се дължи на „укрепналите позиции на ханската власт, която не се нуждаела от нарочно отличаване“ (*Бакалов 1985 [1995:121]*).

За повече от век са изказани различни, дори напълно изключващи се етимологии за съставката *κανα*, дълго време схващана като *κανασ* (вж. библиография у *Николов 2005:107*). Най-напред Томашек (*Tomasek 1894:200*, цит. по *Бешевлиев 1979:65*) възприема върховната титла у прабългарите като *κανασ υβιγη*, където *κανασ* е гърцизирана форма на тюрк. *qan* със завършек *-ας* (така и *Фехер 1925:82; Moravcsik 1958, 2:148–149*, който посочва *κανασ* като титла не само на български князе и знатни аристократи, но и на монголски ханове и османски султани). Вж. справедливите аргументи срещу подобно четене на *Бешевлиев 1979:65* и *Granberg [forthcoming]:Dictionary III*, според които титлата е *κανα συβιγι*. Обикновено се приема, че прабълг. **qa.na* (орхон., уйг., каз., ног., кирг. *qan*, чув., алт. *xan* ‘управник, предводител, хан’, *Радлов 2:104–105; ДТС 1969:417; СИГТЯ 5:321*) е съкратена форма на титлата *qayan* (авар.

qagan, чаг. *ka'an*, уйг. *хаҗан*, стуйг., орхон. *qayan*, кирг. *qaqan*, монг. *kagan*, ДТС 1969:405, 636; СИГТЯ 5:320–321) с елизия на интервокално -γ- и сливане на вокалите (*qaγan* > *qa:n*); среща се и вариант *qaxan* с редуване *g/h*, характерно за заемките в старотюркски (*Granberg [forthcoming]:Dictionary* 74–75). Според Клосон отношенията между почти синонимите *qa:n/xa:n* и *qaγan* са неясни – в тюркски двете форми не могат да се свържат морфологически, но може би са били алтернативни форми в езиците, от които са дошли в тюркски. Докато отначало *xa:n* е почти синоним на *хаҗан*, впоследствие е използвана за означаване на подчинени владетели (*Clauson 1972:630*). В старотюркските рунически паметници *qan*, *xan* назовава ‘управник, хан, вожд от федерацията’, докато *qaγan*, *хаҗан* е ‘висш господар, върховен управник, главен хан’, ‘великият хан, върховният вожд на цялата федерация’ (*Малов 1951:409, 411; Малов 1959; Doerfer 3:393*). Тюркските *qan/qaγan* са с не съвсем ясна етимология – според някои изследователи тюрк. *qa:n* < **qa:n* ‘кръв’, а според други *qa:n* < кит. *ke kuan* или от езика жуан-жуан (*Ramstedt 1951; Шервашидзе 1990:83–84; Севортян 5:251; СИГТЯ 5:320–321, 665–666*). Изписване γ'γ'н е налице и в согдийския надгробен надпис [последна четвърт на VI в.] от Бугута (Монголия), издигнат в чест на каганите от Първата тюркска династия [712–716] (*Кляшторный, Лившиц 1971:121–146*). Върховният владетел на хазарите също носи титлата *qaγan* (с варианти *xaqan*, *xakan*, *χαγαγνος* в арабски, арменски, византийски, грузински, персийски и еврейски източници за историята на хазарите, *Golden 1980:197*). Несъмнено титулт *qaγan/хаҗан*, с който тюрките са назовавали независимите владетели на дадено племе или народ, се отличава с дълбока древност, съществувал е и в предтюркско време. Неговото първо отбелязване в познатата форма е като владетелска титла на народа жуан-жуан [ок. 400 г.], откъдето според някои е станало заемането ѝ от тюрките (*Doerfer 3:141–179*; вж. още мнения у *Golden 1980:196* и *СИГТЯ 5:321*), а като старокитайска владетелска титла (*γwax-γwāγ*) е спомената във връзка със събития от края на I в. (*Clauson 1972:611*). Според Клосон в старотюркските паметници титлата *xa:n/qaγan* е всеобщо разпространена, обикновено използвана за назоваване на тюркските владетели, но също така и за назоваване на китайски императори и тибетски царе, както и на по-млади членове от владетелски фамилии. Сравнително рано тюрк. *xa:n/qaγan* е заето в монголски като *kaγan/ka<an*, рано то е било арабизирано като *xaqān* (*Clauson 1972:611, 630*).

С оглед на прабълг. форма *хавх* е интересен паралелът с титлата *kanarang* ‘пограничен владетел’, засвидетелствана в ирански паметник от края на Сасанидската династия; същата титла *hanarang* ‘пълководец, който управлява отдалечена персийска област, съседна на ефталитите’ носи известният персиец Хусаназад, споменат от Прокопий Кесарийски (*Луконин 1987:138–139, 250, бел. 145*). Следователно не е изключено прабълг. *хавх* да е свързано с ираноезични народи от Средна Азия и Кавказ, където към VI в. нахлули тюрките (повече

данни вж. у Степанов 1999:80–81). Възможни са и други, останали неизвестни на нас по-точни успоредици на прабълг. *хана*, за което е ясно, че в този си вид няма пълен аналог в тюркските форми. Затова Бешевлиев справедливо отбелязва, че „формите *хана* вм. *хан*... не могат да се тълкуват задоволително от гледище на тюркските езици“ (Бешевлиев 1992:62).

В старобългарски и среднобългарски съчинения (преводни и оригинални), запазени в по-късни славянски преписи, е засвидетелстван само вариантът гаганъ/хаганъ, каганъ (никога *кана, *хана*) със значения: 1) владетел у хазарите (в̄ хазаріа кнаса гаггана, до кназа хагарскаго гаггана *Кратко житие на Константин-Кирил*; τὼν χαζάρων ἄρχοντι χαγάνω іако припраже севѣ хагарскаго кнаса хагана *Деводврѣ Хроника на Константин Манасій*); 2) владетел у аварите (вѣше же хаганъ црь скѣнѣмѣз полочѣднѣнынѣмѣ, разѣварн са... каганъ *Хроника на Константин Манасій*, *хаγάνος... δόλω Ρομαίων* хаганъ воинствова на римляны *Хроника на Йоан Зонара*). В *Тълкувание Данишилово* каган е наречен Борис-Михаил (въстанетъ Мнханъ каханъ въ вьлгарѣхъ), а в *Българския апокрифен летопис* титулт е преосмислен като лично име на Петър Делян – син на Гаврил Радомир и внук на Самуил, срв. нзыде ннѣ царь нменем Гагга̄ по рекло моч Оделѣнъ (асоциации с владетелския титул *хаγάνος* посочват *Иванов 1925:287*; *Дуйчев 1943:240* и др.). Същата реминисценция е налице и в историко-апокалиптичното *Сказание на пророк Исая за бъдните години и за царете, и за Антихриста* (Гагена цра, црь нменемъ Гагенъ н порѣкломъ *Вдолѣнъ*, вж. *Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:150–160*). Титулт каган по отношение на Борис се среща и в два латински източника: 1) *Дуклянски летопис* (quem lingua sua sagan appellabant когото [Борис] българите наричали на своя език каган, *ЛИБИ 3:170*), 2) *Бертински анали* (Hludouuicus rex Germaniae hostiliter obviam Bulgarorum Sagano nomine... pergit Германският крал Людовик потеглил [864] срещу българския [княз], наричан каган, *ЛИБИ 2:286*). Единственото титулуване *хаγάνος* по отношение на български (?) владетел във византийски извор (*Хаγάνον τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας, Patria Constantinopoleos*) остава спорно (*Николов 2006:35, бел. 19*). Тази разнородна извороведческа картина предизвиква различни тълкувания сред историците: че „Аспарух и неговите приемници не са носели хагански титул... и положението на прабългарския владетел не съответствало на хаганското достойнство“ (*Бакалов 1985 [1995:114]*) и „би трябвало да се отхвърли възможността българският владетел да е носил тюркския титул хаган/каган“ (*Степанов 1999:78*), че „народната титла на старите езически български господари... е била хаган или хан“ (*Баласчев 1909:80*), че употребата на каганъ в паметниците „е олицетворявала древния произход на българското държавно начало“ (*Каймакамова 1982:322*; *Каймакамова 1984:58*) или че „може да отразява една реално съществувала титулатурна практика и следва да стане обект на по-обстойно проучване“ (*Николов 2006:35–36*). Като имам предвид, че: 1) в домашните официални извори (епископски и сфрагис-

тични) титлата е само *хана*, 2) хаганъ, каганъ се срещат само в апокрифни и историко-апокалиптични славянски съчинения, в които по принцип над историческия факт доминира идеализацията и митологизацията¹, съм по-склонна да мисля, че българският владетел не е носил титла каган/хаган, а *хана*, но при всички случаи въпросът не е окончателно изяснен (още за това дали каган в историко-апокрифните текстове е домашна титла или заемка вж. у *Йорданов 2004б:475–494*).

Втората съставка на прабългарската владетелска титла – *συβιγγη, συβηγγη, συβιγι, συβυγγη*, SYBHГI <**sübigi, sübügü* (в надписите винаги в съчетание с *хана, хане*) – се среща в иран., тохар., афган. *iapgu, yavuga* (*Altheim 1948:14–16*), сак. *yavuga* < *yam-* ‘предвождам, възглавявам’ (*Кляшторный 1964:111*) > кит. *siep-hu* (име на благородници) > сттюрк. *yabgu* (орхон., уйг., тюркски руни *yabγu, javγu*, огуз. *jafγu* ‘светник, висш военно-административен чин след кагана’ (*Clauson 1972:873*). За (σ)υβηγγη съществуват различни, често пъти взаимно изключващи се етимологически тълкувания. Първоначално υβιγγη се свързва с кумано-тюрк. *öweghü, öwghü, övägü, övgü* ‘възвишен, висш, велик, прославен’ (*Tomachek 1896:238*, цит. по *Бешевлиев 1979:65; Marquart 1898:40; Златарски 1898:134; Златарски I, 1:299, 325, 445; Успенский 1905:193; Вури 1912:334; Runciman 1930 [1990:212]; Moravcsik 1958, 2:330* < тюрк. *ivvigi*). По-различна, но пак тюркска етимология на *συβιγι* предлагат Менгес (*Menges 1958:442*) и Прицак (*Pritsak 1958*, цит. по *Бешевлиев 1979:66*), свързвайки я с тюрк. *sü-beg-i* ‘господар, началник на войската’. Мнението им е възприето и от Бешевлиев, който обяснява необходимостта българският владетел да се обяви за началник на цялата войска с отстраняването на боил кавхана като главнокомандващ на цялата войска (*Бешевлиев 1979:66–67; Бешевлиев 1981:42–43*). Днес това мнение не намира поддръжници.

Повечето учени признават успоредичите на *συβηγγη* с владетелската титла *yabghou*, характерна за западните (а може би и за източните) тюрки (*Малов 1951:405*), хазарите и волжките българи², където така се е титулувал върховният управник (*Дуйчев 1943:169; Дуйчев 1942–1943:126–127; Altheim 5:307–308*). Според други мнения *yabγu* се наричал предводителят само на една от множеството племенни федерации в тюркския хаганат (*Doerfer 2:394–395*). Титлата *yabγu* е чужда заемка в тюркски, характеризираща се с голяма древност (от предхристиянската ера) и отвеждаща към земите на Централна Азия.

¹ На тези жанрови особености ще трябва да се отдаде и царското титулуване на езическите владетели (Слав царь, Непорь царь, Нзота царя, царь же Нзоть) – своеобразен израз на непрекъснатостта в развитието на българската държавна традиция (*Каймакамова 1982:321–322*). Следователно не трябва да се пренебрегва моментът на интерполация на съвременни за създателите на тази книжина реалии.

² По свидетелство на Ибн Фадлан, посетил волжките българи през 921–922 г., владетелят на тюрките огузи се наричал йабу: „всеки, който царства над това племе, се назовава с този титул“ (*Ковалевский 1956:128*).

При тюрките е давана от хагана обикновено на някой близък роднина, който често е имал и задължението да управлява част от териториите на хагана (Clauson 1972:873; СИГТЯ 5:321–322; Granberg [forthcoming]:Dictionary 111). Връзката на $\sigma\beta\eta\gamma\eta$ с $yab\gamma u$ се отрича от Прицак, според когото инициалната формула $\kappa\alpha\lambda\alpha \sigma\beta\eta\gamma\eta$ ($gan + an sawig + i$) и името на владетеля означава „Съобщение (думи) на кана NN“ (Pritsak 1986:595–601).

Като алтайски елемент у тюрките възприема титлата $\sigma\beta\eta\gamma\eta$ Менгес (Menges 1951:91–92), който разглежда кумано-тюрк. $\ddot{o}wegh\ddot{u}$ като двусъставно с първа част $\ddot{o}v-$, $\ddot{o}vi-$, аналогична не само на тюрк. $\ddot{o}g\ddot{u}t/\ddot{o}v\ddot{u}t$ ‘съветник’, $\ddot{o}g\ddot{a}$ ‘мъдър, опитен по-възрастен мъж с ранг по-нисък от тигина’, но и на китайския титул $j\ddot{u}-j\ddot{u}\ddot{a}$, използван за означаване на висш сановник, стоящ след кагана в династията Лао. И според други (Pulleyblank 1972:95, 222–224, 256–257) прабългар. $s\ddot{u}b\ddot{u}g\ddot{u}$ е заето от кит. $siep-hu$ ($hiip-hu$, $his-hou$). Обща хуно-монголска и тюркская етимология привежда Симеонов, който вижда в $yovigu/uvigu$ две съставки: $uv-$ (монг., калм. частица за усиляване значението на следходното прилагателно = ‘ $npe-$, $най-$, $все-$ ’) и $-igu/-uge$ (тюрк., калм., чув. igi , $ikki$, $igid$, igi , $jigt$ ‘силен, върховен, велик, добър’), т.е. цялото значение на $\kappa\alpha\lambda\alpha\sigma \sigma\beta\eta\gamma\eta$ е ‘върховен, най-велик хан’. От друга страна, прабългар. $\sigma\beta\eta\gamma\eta$: $*s\ddot{u}b\ddot{u}g\ddot{u}$ наподобява титлата (все още е с неясен произход) $ibigi$ при ефталитите ($\iota\omicron\pi\gamma\omicron$, $\iota\alpha\pi\gamma\upsilon$ в гръцка транскрипция, Altheim 4:64–65), чийто език не е идентичен нито с монголския, нито с тюркския, но е по-близък до първия, макар че някои отнасят ефталитския език към иранските езици (Делева 1997:14–15).

В същото време тюркската титла $\ddot{u}g\ddot{a}$ е позната на хотански и согдийски (uga , uha , $auga$, wk , wg , Bailey 1939:91), има паралели с индоарийски (Степанов 1999:81–82) и тибетски (Шервашидзе 1990:89), но най-вече с тохарски (Dorefer 4:124–136). В тази посока прабългар. $\sigma\beta\eta\gamma\eta$ $*s\ddot{u}b\ddot{u}g\ddot{u}/*sibigi$ и тюрк. $yab\gamma u$ могат да се сравнят с иран. $*subhagah$, авест. $hubaga-$ ‘щастлив’, тохар., афган. $yavuga-$, IAPГY // ие. $*su-$ (hu) ‘добър’ + $bhaga-$ ‘щастие’ (Делева 1997:19; вж. и перс. $b\ddot{a}xt$ ‘съдба, щастие’, ПРС 1959a:101). Древните индоевропейски паралели сочат припокриване на значенията ‘бог, название на едно от божествата; господин, господар’ и ‘богатство, благо, щастие, участ’ в стинд. $bhagah$, $bh\acute{a}gas$, $*bh\acute{a}ga$ ‘благосъстояние, щастие; божество, господ’ < ие. $*bh\acute{a}g-o-$ ‘участ, съдба’, авест. $baga$, $ba\gamma a$ ‘участ, съдба; господин; бог’, парт. $ba\gamma$ ‘бог; господин’, стперс. $baga-$, согд. $b\gamma-$, скитско-сарматските лични имена $\text{B}\acute{\alpha}\gamma\eta\varsigma$, $\text{B}\acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma$ (срв. стб. $bo\gamma\zeta$, $bo\gamma a\zeta$; ЭССЯ 2:161–162; Фасмер 1:181–18; Трубачев 1967:26–31; БЕР 1:60–61; Степанов 1997:170–171; Степанов 2000:182; Растроргуева, Эдельман 2003:48–49). Затова за $\sigma\beta\eta\gamma\eta$ е напълно допустимо и значение ‘богат, божествен, обожествен, [помазан] от Бога’ < ие. $*su-$ ‘добро, благо’, $*baga-$ ‘бог, богатство, благополучие’, тъждествени на иран. $*su-baga-$ (Фехер 1925:82; Степанов 1997:56; Добрев 2005:65). Така можем да приемем, че прабългар. $\sigma\beta\eta\gamma\eta$ има древно индоиранско потекло, но с настъпила и графич-

но отразена палатална хармония, характерна за тюркските езици. Към подобно потекло насочва и редуването на прабългар. *s-*, *š-* с тюрк. *y-* и в други ирански заемки, напр. $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$: *šādīt, сттюрк. šādapīt < иран., согд. *yšyd* (*Granberg [forthcoming]:Dictionary 17, Phonology № 66*). Цялостното съчетание *κανα συβηγη* ще е означавало ‘щастливия, благополучния (с добра участ и съдба) кан, [поставен] от Бога, с божествен произход’ (вж. близкото тълкуване ‘владетел славен, светлейши, от Бога; с добра съдба/късмет’ у *Степанов 1999:46* или ‘честит цар, респ. царю честити, царю благополучни’ у *Добрев 2005:65; Добрев 2007:79–81*).

1.2. ТИТУЛУВАНЕ НА ВЛАДЕТЕЛЯ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКИТЕ ИЗВОРИ

Различните номинации на езическите български владетели във византийските извори отдавна са привлекли вниманието на изследователите (*Златарски 1898a; Златарски 1908; Баласчев 1909:81–82; Коларов 1978:92; Бешевлиев 1979; Бакалов 1985 [1995:114–116]* и др.). Названията се свеждат до:

$\acute{\omicron}$ ἄρχων

В някои прабългарски надписи владетелят е назван едновременно *κανα συβηγη* и *ἄρχων* ‘владетел, вожд, управител, началник’, срв. [*Κανα συβηγη*] η Ομου[ρταχ] ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων *Надпис на Омуртаг от Мадара № 6*, *Κανα συβηγη Μалаμῆρ ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* *Надпис на Маламир от Шумен № 58*, τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἄρχοντός ἐστιν Ωμορταχ *κανα συβηγη* *Надпис на Омуртаг от Велико Търново № 56*, *Κανα συβηγη Ομουρταχ... ἐκ Θεοῦ ἄρχων ἐστιν* *Надпис на Омуртаг от с. Чаталар № 57*. В повечето прабългарски епиграфски източници обаче византийската титла е единствена номинация за българския владетел в съответствие с официалната гръцка титулатура. Така са титулувани кановете Тервел [701–721] ($\acute{\omicron}$ Τερβελις ὁ ἄρχο[ν] *Надпис от Мадара №1 Ic*, Кормесий [721–738] ($\acute{\omicron}$ Κρομειςις [ὁ] ἄ[ρ]χ[ο]ν *Надпис от Мадара №1 IIab*), Крум [796–814] ($\acute{\omicron}$ ἄρχων ὁ Κρο[υ]μος *Надпис от с. Хамбарли № 2*), Омуртаг [814–831] (*ἐκ θεοῦ Ομ[ου]ρταχ ἄρχων* *Надпис от Мадара №1 III*), Маламир [831–836] ([ὁ ἐκ Θε]οῦ ἄρχων, ὁ ἄρχων ὁ Μалаμῆρ *Надпис на Маламир от Шумен № 13*, ἐπὶ Μалаμῆρ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василлака*; τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν *Надпис на Маламир от Шумен № 58*), Персиан [836–852] ([Τῶ]ν πολῶν Βουλγάρων [ὁ] ἐκ θεοῦ ἄρχων ὁ Περσιανος *Надпис на Персиан от Филипи № 14*). Може да се каже, че архонтската титла (само *ἄρχων* или *ἐκ θεοῦ ἄρχων*) е характерна за летописните надписи и се среща вътре в текста, разказващ за определено историческо събитие, обикновено свързано с византийците и Византия, срв. *Надпис от Мадара № 1 Ic* (идването на Юстиниан II при Тервел, 705 г.), *Надпис от Мадара № 1 IIab* (събития при управлението на Кормесий), *Надпис от Мадара № 1 III* (събития при управлението на Омуртаг, вж. *Бешевлиев 1979:107–108*), *Надпис от с. Хамбарли № 2* (похода на

Крум през 811 г.), *Надпис на Маламир от Шумен № 13* (30-годишния мир на Омуртаг с Византия). Несъмнено това титулуване е отглас от официалната по това време (от началото на VIII до средата на IX в., а и по-нататък) византийска титулатура на българските владетели. Друга позиция на титлата *ἐκ θεοῦ ἄρχων* е в строителните надписи като част от акламациите за дълголетие към владетеля, срв. *ὁ Θεὸς ἀξίόση ζίσιν τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν* *Надпис на Маламир от Шумен № 58*, *ὁ Θεὸς ἀξίόσι τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν* *Надпис на Омуртаг от с. Чаталар № 57*, възприети от византийския церемониал. Когато обаче архонтската титла е в самото начало на надписа (летописен или строителен), тя става част от пълния титул, който гласи *Κανα συβηγη Ν. ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* (вж. [*Κανα συβηγη*]η *Ομοῦρταγ ὁ ἐκ Θεοῦ*] ἄρχων *Надпис на Омуртаг от Мадара № 6*, *Κανα συβιγη Ομοῦρταγ ... ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων ἐστίν* *Надпис на Омуртаг от с. Чаталар № 57*, *Κανα συβηγη Μαλαμυρ ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* *Надпис на Маламир от Шумен № 58*)³, съчетавайки в тази представителна позиция прабългарската и византийската традиция. Тази титулатура е своеобразен символ на водещата за първата половина на IX в. политическа идея за владетеля като самостоятелен и равнопоставен на византийския император⁴. Във възпоменателните (надгробни) надписи обаче (*№№ 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 69*), дори и да е в инициална позиция, титлата е само в прабългарския вариант *Κανα συβηγη Ν*, вероятно защото тематиката им представя една по-затворена и по-частна проблематика. Те са съобщение или по-точно едикт на кана, приличат на съвременните некролози и се отличават от аналогичните византийски и латински надгробни надписи (*Бешевлиев 1979:36*), което обяснява отсъствието на титула *ἄρχων*. Липсват епиграфски свидетелства за употреба на титлата *Κανα συβηγη Ν. ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* (*Κανα συβηγη Ν.*) преди Омуртаг. Оцелелите летописни надписи не са запазили титулите на Тервел, Кормесий или друг владетел до Крум в начална позиция, а само вътре в текста, и вероятно това е причината да липсва титулт *Κανα συβηγη Ν. ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* (*Κανα συβηγη Ν.*) за предходниците на Омуртаг.

Във византийските исторически (хроника, хронографии, разкази) и агиографски (жития, месецослови) извори, съдържащи сведения за езическа България, титлата *ἄρχων* носят всички български владетели до Покръстването (а и след него, както ще се види по-нататък), срв.: Тервел (*τὸν Βουλγάρων ἄρχοντα Τέρβελιν, Τέρβελιν τὸν ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων* *История на Патри-*

³ Само веднъж тази формула е засвидетелствана в края (*τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἄρχοντός ἐστιν Ὀμοῦρταγ καννα συβιγη*) в строителния *Надпис на Омуртаг от В. Търново № 56* преди акламацията.

⁴ Подобна символика има и: 1) процедурата при сключването на 30-годишния мир между България и Византия [816], когато император Лъв V извършва български езически обреди, а пратениците на Омуртаг се заклеват в Евангелието (*Златарски I, 2:304, 434–441; Божилов, Гюзелев 1999 [2006:145]*); 2) златният медальон на Омуртаг, където той е изобразен с инсигниите на византийски император, но с титлата на своите предци (CANE SYBHTI).

арх Никифор, Тέρβελιν τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας Χρονика на Георги Кедрин, Тέρβουлин τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας Обзорна χρονика на Теодор Скутариот, τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας Χρονика на Георги Амартол, Тέρβελιν τὸν ἄρχοντα τοῦ τῶν Βουλγάρων, Βουλγάρων ἄρχοντι Χρονика на Константин Манасий); Паган (ἄρχων αὐτῶν ὀνομάζουσι Καμπαγάνον История на Патриарх Никифор); Теле-риг (ἄρχων Βουλγάρων Τέλθριχος Χροноγραφια на Лъв Граматик = Χρονика на Симеон Логотет); Крум (Κρούμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων Προδължителя на Теофан, ὁ Κρούμος ἄρχων Βουλγαρία Χροноγραφια на Лъв Граматик = Κρούμος ὁ ἄρχων Βουλγαρία Χρονика на Симеон Логотет, Κρούμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων Месеџслов на Василий II, τῶν Βουλγάρων ἄρχοντος Житие на Тиверу-уполските мъченици на Охридския архиепископ Теофилакт, Κρούμος ἄρχων Βουλγαρίας Προдължителя на Георги Монах, τοῦ Βουλγάρων ἄρχοντος ... Κρούμου Χρονика на Константин Манасий), Маламир (ἄρχων Βουλγαρίας ὁ Βαλδѣмер Χρονика на Симеон Логотет), Персиан (Πρεσιάμ ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Константин Багренородни. За управлението на държавата).

Във византийските извори обаче с титлата ἄρχων се обозначават и други лица извън върховния владетел на българите. Така напр. архонт на керамисийците (серимисини, сермисиани, сермицианци)⁵ и българите е титулуван Мавър в *Надпис върху печат на Мавър: Μαύρω πατρικίω καὶ ἄρχοντι τῶν Σερμησιάνων καὶ Βουλγάρων* (Zakos, Veglery 1972: № 934; Бешевлиев 1979: 230–231; Юркова 1990: 19–22; Йорданов 2001: 13–15). Повечето учени идентифицират Мавър от печата с Мавър – един от най-близките сподвижници на Кубер, изиграл ключова роля в плана за превземането на Солун [686–687], завършило неуспешно (*Чудеса на св. Димитър Солунски, Χροноγραφια на Теофан Изповедник, История на патриарх Никифор*). Съществуват различни тълкувания на термина ἄρχων в разглеждания печат: „архонт на самостоятелна етническа военна група“ (Божилков 1995: 328), „вожд на сермисианите и българите“ (Бешевлиев 1979: 230), „владетел или вожд на керамисийците и българите“ (Юркова 1990: 22), „собственикът на печата... е изпълнявал длъжността „архонт на серимисините и българите“ (Йорданов 2001: 13), „владетел на сирмисианците и българите“ (Гюзелев 2006: 54, 232, бел. 1 – „от титлата му личи, че той се е приобщил към византийската аристокрация и по всяка вероятност е станал федерат на императора“). В същото време в *Чудеса на св. Димитър Солунски* архонтска титла е приписана и на Кубер. Византийските хронисти наричат „архонти“ и българските боляри, срв. напр. фрагмента за оголения и посребрен череп на Никифор, от който Крум заповедал да пият на своите велможи (τὸς ἄρχοντας τῶν Βουλγάρων Χρονика на Георги Амартол, Βουλγάρων ἄρχοντας Χροноγραφια на Лъв Граматик). В титулуването на българските владетели с

⁵ Под керамисийци в изворите се означава подвластното на Кубер население (ромей и българи), което тук за първи път е разделено на два етноса (по-подробно за тях вж. Бешевлиев 1979: 230–231; Юркова 1990: 22; Божилков 1995: 54–55, бел. 11; Йорданов 2001: 14–15).

ἄρχων, с което те се приравняват до местни управници, някои историци виждат зависимостта и подчинеността им от византийския император (*Златарски 1898a:25–26*) и дори презрителното отношение на Византия към България (*Радославов 1929:173*, според когото ἄρχων, ἀρχηγός, κύριος не представят владетелска титла, а означават само ‘началник, водител’). За други изследователи това е пресилено твърдение, тъй като във византийската дипломатика титулът ἄρχων постепенно загубва първоначалното си значение (‘имащ власт, управител, началник’) и придобива смисъл на ‘варварски владетел’ (*Бакалов 1985 [1995:115–116]*). Присъединявам се към мнението, че двояката семантика на ἄρχων се оказва удобно средство да се подчертае второстепенното положение на българските владетели спрямо византийския император, по отношение на когото те са вождове, първенци, но не и равнопоставени, защото в съзвучие с византийската политическа доктрина единствено василевсът е всемирен владетел и Божи избраник (*Бешевлиев 1979:70–71; Бешевлиев 1981a:35*).

В същия контекст трябва да се разглеждат и останалите номинации на български владетели от езическия период:

ὁ κύριος, ὁ κῆρις ‘господар, владетел, повелител’

Срв.: Тервел (Τέρβελιν τὸν κύριον Βουλγαρίας *Хронография на Теофан Изповедник*, Τέρβελιν κύριον...Βουλγάρων *История на Патриарх Никифор*), Паган (Πάγανος ὁ κύρις Βουλγαρίας, κύριον ἑαυτῶν...Πάγανον *Хронография на Теофан Изповедник*, Παγάνου τοῦ κυρίου Βουλγάρων *Хроника на Георги Кедрин*), Кормесий (Κορμεσίον...κυρίου, Κορμέσιον...Κύριον Βουλγαρίας *Хронография на Теофан Изповедник*), Телериг (ὁ κύρις Βουλγαρίας, Τελέριγος ὁ κύρις Βουλγαρίας, ὁ τῶν Βουλγάρων κύριος *Хронография на Теофан Изповедник*), Кардам (Κάρδαμος ὁ κύριος Βουλγαρίας *Хронография на Льв Граматик*, Καρδάμῳ τῷ κυρῷ Βουλγαρίας, Κάρδαμος ὁ κύρις Βουλγαρίας *Хронография на Теофан Изповедник*, Καρδάμη τῷ κυρίῳ Βουλγάρων, Καρδάμης ὁ κύριος Βουλγάρων *Хроника на Георги Кедрин*), Омуртаг (Μορταγῶν ὁ κύριος Βουλγαρίας *История на Йосиф Генезий*).

ὁ ἀρχηγός ‘предводител, върховен вожд, началник’

Срв.: Тервел (Τέρβελις ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός *Лексикон на Свидас*), Кардам (Βουλγάρων ἐγνώρισεν ἀρχηγόν *Хроника на Йоан Зонара*), Крум (Κρούμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, τοῦ Βουλγάρων ἀρχηγοῦ Κρούμμου *Хронография на Теофан Изповедник*, τοῦ ἀρχηγοῦ Κρούμμου *Хроника на Георги Амартол* = *Хроника на Симеон Логотет*, Κρούμμου τοῦ ἀρχηγοῦ Βουλγάρων, τοῦ ἀρχηγοῦ Κρούμμου, Βουλγάρων τοῦ ἀρχηγοῦ *История на Йосиф Генезий*, Κρούμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός *Хронография на Льв Граматик* = *Хроника на Симеон Логотет*, τοῦ Κρούμμου δὲ τῶν Βουλγάρων ... ἀρχηγός *Хроника на Йоан Зонара*, Κρούμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός Κρούμμος *Хроника на Георги Кедрин*, Κρούμμος Βουλγάρων ἀρχηγός *Хроника на Симеон Логотет*), Омуртаг (τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός *Продължителя на Теофан*).

По-рядко византийските източници назовават българския езически владетел ὁ ἡγεμών ‘водач, предводител, вожд, владетел’ (ἡγεμόνα ... καθιστάσι Τελέσσιον *История на Патриарх Никифор*, Κρούμνου τοῦ τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνος *Продължителя на Теофан*), ὁ πρῶτος ‘първият, най-високо стоящият’ (τοῦ πρῶτου τῆς Βουλγαρίας ὀνόματι Κρούμου *Анонимен ватикански разказ*), ὁ βασιλεὺς ‘цар, господар, владетел’ (Μορτάγων ὁ [Οмуртаγ] τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς *Продължителя на Теофан*)⁶, ὁ ἀρχός ‘вожд, началник’ (ἕτερος τῆς ἀρχῆς τῶν Βουλγάρων [Οмуртаγ] *Хроника на Йоан Зонара*, Οὔμαρον τῆς ἀρχῆς, τῆς ἀρχῆς μεταστῆσαι ... Τόκτον *История на Патриарх Никифор*), ὁ κρατοῦντος ‘владетел, господар’ (τοῦ δὲ κρατοῦντος Βουλγάρου *История на Йосиф Генезий*).

Може да се каже, че с малки изключения (*Хронография на Теофан Изповедник*, *Лексикон на Свидас*, *Хроника на Йоан Зонара*, *История на Йосиф Генезий*) най-често езическите български владетели се титулуват архонти – титлата ἀρχων е засвидетелствана във всички привлечени източници, различни по жанр и писани в широк хронологически диапазон [IX–XIII в.], като за някои е единствената (*Месецослов на Василий II*, *Житие на Тивериуполските мъченици*, *Продължителя на Георги Монах*, *Константин Багренородни*. За управлението на държавата, *Хроника на Константин Манасий*, *Обзорна хроника на Теодор Скутариот*). В историческите и хронографските съчинения ἀρχων се конкурира с κύριος, κῦρις, ἀρχηγός, ἀρχός, ἡγεμών – най-голямо е разнообразието в *История на Патриарх Никифор* (ἀρχων, κύριος, κῦρις, ἀρχός, ἡγεμών), *Продължителя на Теофан* (ἀρχων, ἀρχηγός, ἡγεμών, βασιλεὺς), *Хронография на Лъв Граматик*, *Хроника на Симеон Логотет*, *Хроника на Георги Кедрин* (ἀρχων, κύριος, ἀρχηγός) и сравнително по-малко в *Хронография на Теофан Изповедник* (κύριος, ἀρχηγός), *Хроника на Георги Амартол* (ἀρχων, ἀρχηγός), *Хроника на Йоан Зонара* (ἀρχηγός, ἀρχός). Трябва да се има предвид фактът, че еднаквите титли в различните гръцки извори понякога се дължат на заимстването на текстови пасажи помежду им или на използването на по-архаичен общ източник. Срв. напр. похода на Крум срещу християните в *Хронография на Лъв Граматик* (ὁ Κρῦμος ἀρχων Βουλγαρίας) и у *Продължителя на Георги Монах* (Κρούμμος ἀρχων Βουλγαρίας). Отдавна са коментирани (*Златарски 1908*) общите пасажи за събития от българската история в *Хрониката на Симеон Логотет*, *Хрониката на Героги Амартол* и *Хронографията на Лъв Граматик*. С този факт ще се обясни използването на определени места на титлите ὁ ἀρχηγός и ὁ κύριος (наред с преобладаващото ὁ ἀρχων), срв. напр. пасажите за: 1) похода на император Никифор Геник срещу българите и изгарянето на аула на Крум в *Хрониката на Симеон Логотет* (τοῦ ἀρχηγοῦ Κρούμνου) и в

⁶ Според някои в тази титла има ретроспективно пренасяне върху Омуртаг на признатата чрез българо-византийския договор [927] царска титла на българския владетел (*ГИБИ 5:114*), а според други това очевидно отклонение от практиката е допуснато поради големите заслуги на Омуртаг при потушаване бунта на Тома Славянина (*Бакалов 1985 [1995:116]*).

Хрониката на Георги Амартол (τοῦ ἀρχηγοῦ Κρούμνου); 2) писмото на Крум до император Михаил Рангаве в *Хрониката на Симеон Логотет* (Κρούμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός) и в *Хронографията на Лъв Граматик* (Κρούμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός); 3) писмото на Кардам до император Константин в *Хрониката на Симеон Логотет* (Κάρδαμος ὁ κύριος Βουλγάρων) и в *Хронографията на Лъв Граматик* (Κάρδαμος ὁ κύριος Βουλγαρίας); 4) писмото на Телериг до император Константин V Копроним в *Хрониката на Симеон Логотет* (ἄρχων Βουλγάρων Τέλθριχος) и в *Хронографията на Лъв Граматик* (ἄρχων Βουλγάρων Τέλθριχος). Известно е също така, че *Хрониката на Георги Кедрин* е компиляция от по-стари хроники, като за събитията до 811 г. директно е използвана *Хронографията на Теофан Изповедник* (ГИБИ 6:198). Оттук идват и общите титули на българските канове, срв. напр. пасажа за превземането на Сердика от Крум в *Хронографията на Теофан Изповедник* (Κρούμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός) и в *Хрониката на Георги Кедрин* (Κρούμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός). Титлата ὁ κύριος се среща само в онези места в текста на *Хронографията на Теофан Изповедник* и в *Историята на Патриарх Никифор*, които са заети от техен по-стар общ извор (*Златарски 1898а:21; Бешевлиев 1979:70*), срв. напр. фрагмента за изпращането на Стефан при кан Тервел (Τέρβελιν τὸν κύριον Βουλγαρίας *Хронография на Теофан Изповедник* и Τέρβελιν κύριον... Βουλγάρων *История на Патриарх Никифор*). Така в стремежа си да не титулуват българския владетел βασιλεύς византийските хронисти използват различни номинации, затруднявайки се „как да предадат точно истинската му титла“ (*Златарски 1898а:21*, вж. там за разликата между ἄρχων, ἄρχοντες и κύριος). Ясно е, че във византийската традиция не е била възприета определена норма при назоваването на българските владетели преди Покръстването.

ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων

Указание за божествения характер на властта е титлата ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων, засвидетелствана в прабългарските надписи (летописни и строителни) на Омуртаг (ἐκ θεοῦ Ομ[ου]ρταγ ἄρχων *Надпис от Мадара № 1 III, Κανα συβηγη]η Ομουρταγ ὁ ἐκ Θεοῦ* ἄρχων *Надпис на Омуртаг от Мадара № 6, Κανα συβηγη Ομουρταγ...ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων, τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν* *Надпис на Омуртаг от с. Чаталар № 57*), Маламир ([ὁ ἐκ Θε]οῦ ἄρχων *Надпис на Маламир от Шумен № 13, Κανα συβηγη Μαλαμιρ ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* *Надпис на Маламир от Шумен № 58, ἐπὶ Μαλαμιρ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος* *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*) и Персиан ([Τῶ]ν πολῶν Βουλγάρων [ὁ] ἐκ θεοῦ ἄρχων *Надпис на Персиан от Филипи № 14*). Налице е политически контекст за появата на формулата ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων – именно при Омуртаг (особено след разгрома на византийците през 811 г.) България се превръща в силен противник на Византия и българският владетел, титулуван не случайно *κανα συβηγη*, придобива ново политическо самочувствие. Настъпили са изменения в монархическия институт на българското канство (ограничаване функциите на кавхана) и става узако-

няването на канската власт в широки етнически граници. В *Надпис от Мадара № 1 (Ic, Iab)* и *Надпис от с. Хамбарли № 2* архонтските титли на Тервел, Кормесий и Крум са без израза $\acute{\epsilon}\kappa$ Θεοῦ; той липсва и във възпоменателните надписи, които, както вече стана въпрос, са имали по-лична употреба; липсва обаче неочаквано в строителния *Надпис на Омуртаг от В. Търново № 56*. Не се използва от византийските хронисти, когато пишат за българските владетели от езическо време (във Византия формулата $\acute{\omicron}$ $\acute{\epsilon}\kappa$ θεοῦ ἄρχων е призната официално след Покръстването, вж. по-нататък). Съществува предположение, че тази формула е използвана само тогава, когато българските владетели са били в състояние на война с Византия (*Василевски 1997a:22*). Според повечето изследователи формулата $\acute{\omicron}$ $\acute{\epsilon}\kappa$ θεοῦ ἄρχων има византийски произход, образувана е по подобие на $\acute{\omicron}$ $\acute{\epsilon}\kappa$ θεοῦ βασιλεύς и е свързана с представата за богоизбрания и богопоставен император (*Дуйчев 1943:72; Бешевлиев 1979:70–72*), заимствана е от Византия, но отразява точно прабългарската концепция за ханската власт (*Андреев 1974:25*). Заета е обаче само формата, а не самата идея за божествения произход на властта (*Бешевлиев 1981:43*), която кореспондира с древнотюркските политически идеи (*Бакалов 1994:17*) и присъства в тюркско-алтайския имперски модел и представата за кана (хагана) като наместник на небесния господар Тангра (*Василевски 1997:20–21; Николов 2006:36–37, бел. 22 с цит. лит.*). Според Маркварт (*Marquart 1898:40*) е възможно титлата $\acute{\omicron}$ $\acute{\epsilon}\kappa$ θεοῦ ἄρχων да представя превод на старотюркската титла *tängriđä bolmuš quan* ‘станал чрез небето кан’, *tängri jaratmuš quan* ‘поставения от небето кан’ (вж. лингвистичните аргументи срещу това мнение у *Бешевлиев 1979:71–72; Бешевлиев 1981:43*). Аналогични на горните формули има и в старотюркските рунически надписи на Китлуг, Кюл тегин и Могилян от VII–VIII в. и сред номадите от Азия. На това обръща внимание Бакалов, който приема, че въпреки гръцкия си правопис титулатурната формула $\acute{\omicron}$ $\acute{\epsilon}\kappa$ θεοῦ ἄρχων е само парафраза на тюркската формула ‘поставеният от небето [владетел]’, с която българският кан подчертава, че властта му е „от Бога“, а не по волята на византийския василевс (*Бакалов 1981:70–72; Бакалов 1985 [1995:124–128]* и цит. лит.; *Бешевлиев 1981:42–43*). В тази връзка ще припомним вече коментиранията семантика на *κανα συβηγηη* като ‘благополучния (с добра участ и съдба) кан, [поставен] от Бога, с божествен произход’ (вж. и *Степанов 1999:83–84*, според когото не е изключено византийският вариант $\acute{\epsilon}\kappa$ Θεοῦ ἄρχων да е гръцки превод на домашния титул *κανα συβηγηη* с корени в древен Туран).

Така появата на израза $\acute{\omicron}$ $\acute{\epsilon}\kappa$ θεοῦ ἄρχων в официалната владетелска титулатура се тълкува различно от историците: като укрепване на самодържавието и ролята на владетеля – „абсолютен и неограничен разпоредител със съдбините на държавата“ (*Ангелов 1973:160*); като влияние от страна на Византия и стремеж за запазване на старите традиции и отграничаване от византийската традиция (*Бакалов 1994:17*), като опит за независимост от византийския им-

ператор (*Андреев 1968–1969:35*) и за „модернизиране“ на България (*Степанов 2000:53–56, 83*), като резултат от взаимодействието между политическите идеологии на Византия и България, израз на противопоставяне и на стремеж за равнопоставеност с политическия съперник – Византийската империя – чрез съзнателно присвояване и използване на елементи от титлата на императора „от бога василевс“ (*Бешевлиев 1969:97; Бешевлиев 1981a:131–133; Рашев 1996:43; Степанов 1997:172; Николов 2005:108*), като символ на откоleshно владетелско достойнство и свидетелство „за високото самочувствие на българските владетели, които са готови да възприемат чуждото, без да се отказват от своето“ (*Николов 2006:33*). В крайна сметка не бива да се абсолютизира нито една гледна точка, защото разглежданият титул е и израз на изконна прабългарска традиция (с древноирански и алтайски корени), и имитиране на византийски модели и форми. Вече бяха отбелязани подобни знаци-симбиози между „свое“ и „чуждо“ при изграждането на българската политическа доктрина през първата половина на IX в., напр. кръстният знак пред титлата на кана в надписите, медальонът на Омуртаг (с прабългарска титла, но и с инсигнии на византийски император), процедурата по сключването на 30-годишния мир между България и Византия [816] (с езически обреди от страна на византийците, но и със заклване в Евангелието от страна на българите), двойното датирание (прабългарско и византийско) в *Надписа на Омуртаг от с. Чаталар № 57* и т.н. Такъв политически знак-симбиоза е и официалната титулатурна формула *Κανα συβηγη ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* – тя несъмнено е заимствана от Византия, но концепцията за божествения произход на владетелската власт е характерна не само за Византия, а и за предците на прабългарите.

ὁ ἄρχων τῶν πολλῶν Βουλγάρων, ὁ ἄρχων Βουλγάρων/Βουλγαρίας

Прави впечатление фактът, че след Маламир титулатурната формула от *Κανα συβηγη Ν. ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* (*Κανα συβηγη Ν.*) се променя в *Τῶν (πολλῶν) Βουλγάρων ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων Ν.*, срв. титулатурата на Персиан в *Надписа на Персиан от Филипи № 14 [837]* [*Τῶν*] *πολλῶν Βουλγάρων [ὁ] ἐκ θεοῦ ἄρχων ὁ Περσιανος*⁷; вж. и *Надписа на Омуртаг от Чаталар № 57*, където изразът „многото българи“ присъства, но не като част от титула, а като част от аклимацията (... *τοὺς πολλοὺς Βούλγαρις ἐπέχον[τα ...ζῆσιν ἔτι ἐκατόν]*). Добавката *τῶν πολλῶν Βουλγάρων* е отражение на все по-очертаващото се спояване на различните племена в един нов народ. Има и мнение, че фразата *Τῶν πολλῶν Βουλγάρων ἐκ θεοῦ ἄρχων* отразява разграничението между „многото“ българи от ханството на Долни Дунав и съплеменниците им в Македония, потомци на Куберовите българи (*Николов 1997; Николов 2005:108*). Изразът *τῶν Βουλγάρων* не трябва да се разглежда само като сляпа имитация на византий-

⁷ Според П. Георгиев изразът [*Τῶν*] *πολλῶν Βουλγάρων* не е елемент от владетелската титулатура, а клише, използвано от българската държавна канцелария, което може би се отнася към загубен текст от началото на надписа (*Георгиев 1990a*).

ската титла βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων (така започнал редовно да се нарича император Михаил I Рангаве), но и като политически израз на нарастващата българска мощ (*Бешевлиев 1979:72–73, 134–135*)⁸. Според мен далечни остават аналозиите с някои изрази от старотюркските орхонски надписи, приведени от Бешевлиев (*Бешевлиев 1979:134–135; Бешевлиев 1981:44*).

Във византийската дипломатика (официални и полуофициални документи) владетелят е титулуван единствено ἄρχων Βουλγαρίας, което го свежда само до управител на България и омаловажава неговия ранг. Във византийските историографски и агиографски извори българските владетели преди Покръстването се титулуват както ἄρχων Βουλγαρίας (κύρις Βουλγαρίας)⁹, така и ἄρχων τῶν Βουλγάρων (κύρις, ἀρχηγός, ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων)¹⁰.

1.3. ТИТУЛУВАНЕ НА ВЛАДЕТЕЛЯ В СТАРОБЪЛГАРСКИ ПРЕВОДНИ И ОРИГИНАЛНИ ПАМЕТНИЦИ

В славянските (старобългарските) преводи на Хрониките на Георги Амартол, Симеон Логотет и Константин Манасий срещу гр. ἄρχων, κύριος, ἀρχηγός стои

⁸ Изричното отбелязване πολλῶν е разграничителен белег от византийската формула и израз на значителното нарастване на броя на поданиците при Омуртаг; споменаването на *многото българци* е в съзвучие със средновековното схващане, че мощта на даден владетел зависи не толкова от овладение на територии, колкото от войните (хората), които вървят след него (*Степанов 1999:70, 84; Степанов 2000:184, 209*).

⁹ Само етнонимът Βουλγαρίας е засвидетелстван в: *Хроника на Георги Амартол* (τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας), *Продължителя на Георги Монах* (Κρούμμος ἄρχων Βουλγαρίας), *Константин Багренородни. За управлението на държавата* (Πρεσιάμ, ὁ ἄρχων Βουλγαρίας), *Анонимен ватикански разказ* (τοῦ πρώτου τῆς Βουλγαρίας ὀνόματι Κρούμου), *Обзорна хроника на Теодор Скутаруот* (Τέρβελιν τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας). Преобладаващо е Βουλγαρίας в *Хронография на Теофан Изповедник* (Τέρβελιν τὸν κύριον Βουλγαρίας, Πάγανος ὁ κύρις Βουλγαρίας, κύριον ἑαυτῶν ... Πάγανον, ὁ κύρις Βουλγαρίας, Τελερίγος ὁ κύρις Βουλγαρίας, Καρδάμω τῷ κυρίῳ Βουλγαρίας, Κάρδαμος ὁ κύρις Βουλγαρίας), където само веднъж е употребено τῶν Βουλγάρων (ὁ τῶν Βουλγάρων κύριος).

¹⁰ Само етнонимът τῶν Βουλγάρων е засвидетелстван в: *История на Патриарх Никифор* (τὸν Βουλγάρων ἄρχοντα Τέρβελιν, Τέρβελιν τὸν ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων, Τέρβελιν κύριον ... Βουλγάρων), *Продължителя на Теофан* (Κρούμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων, τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, Κρούμμου τοῦ τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνος, Μορτάγων ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς), *Месецослов на Василий II* (Κρούμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων), *Житие на Тивериполските мъченици* (τῶν Βουλγάρων ἄρχοντος), *Хроника на Йоан Зонара* (τοῦ Κρούμου δὲ τῶν Βουλγάρων ... ἀρχηγός, ἕτερος τῆς ἀρχῆς τῶν Βουλγάρων [Омуртаг]), *Хроника на Константин Манасий* (Βουλγάρων ἄρχοντι, ἄρχοντα τοῦ τῶν Βουλγάρων). Преобладаващо е τῶν Βουλγάρων в *Хроника на Георги Кедрин* (Κρούμου τε τοῦ Βουλγάρων ἄρχοντος, Παγάνου τοῦ κυρίου Βουλγάρων, Καρδάμη τῷ κυρίῳ Βουλγάρων, Καρδάμης ὁ κύριος Βουλγάρων, Κρούμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός Κρούμμος), в която има само еднократна употреба на Βουλγαρίας (Τέρβελιν τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας). Едновременна употреба на τῶν Βουλγάρων и на Βουλγαρίας има в *Хронография на Лъв Граматик* (ἄρχων Βουλγάρων Τελερίγος, Κρούμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, Κάρδαμος ὁ κύριος Βουλγαρίας, ὁ Κρούμμος ἄρχων Βουλγαρίας) и *Хроника на Симеон Логотет* (Κρούμμος ὁ ἄρχων Βουλγαρίας, Κρούμμος Βουλγάρων ἀρχηγός = *Хронография на Лъв Граматик, ἄρχων Βουλγαρίας* ὁ Βαλδιμερ).

винаги кѣназь, срв. нѣвѣгшоу кѣ кнѣзю възгарекомоу прѣс тѣн ѡρχοντα Βουλγαρία, ѣако н ꙗгмаго двора кнѣзѣ н Аптокромла тоу ѡρχηγѣу Кроумноу (*Хроника на Георги Амартол*), дары мнѣгы Тервелю давь тѣ Тервели, Тервелѣ възгарекаго кназа тѣн Тѣрвелѣн, кназа н Кроума тоу ѡρχηγѣу Кроумноу, Кроум же възгарекин кназь Кроумос ѡ тѣн Βουλγάρων ѡρχηγѣс, Крѣ възгарекин кназь ѡ Кроумос ѡρχων Βουλγαρία, Новын же Сенарнѣн възгарекин кназь ѡ тѣн Βουλγάρων ѡρχηγѣс, вѣ же кназь възгаромь тогда Владнмнрѣ ѡρχων Βουλγαρία, Кардам же кназь възгарекин ѡ кѣриос Βουλγάρων, Кназь же възгарекин Телорнѣ ѡρχων Βουλγάρων Тѣлθригос (*Хроника на Симеон Логотет*), Тервелѣ възгарекаго кназа Тѣрвелѣн тѣн ѡρχοντα тоу тѣн Βουλγάρων, възгарекомѣ вѣ кназоу Βουλγάρων ѡρχонти, възгарекомоу кназоу тогда Кроумѣс тоу Βουλγάρων ѡρχонτος ... Кроумоу (*Хроника на Константин Манасиѣ*). Исклучение от тази практика е *Хрониката на Йоан Зонара*, кѣдето ѡρχηγѣс и ѡρχѣс, както и причастието ѡρχηγετοѣнтос, се превеждат единствено с началникѣ, срв. нѣшьдшоу же началникоу възгарекомоу Кроумоу тоу Кроумоу ѡѣ тѣн Βουλγάρων... ѡρχηγѣс, началника глаголенмаго Кардамонѣ тоу Кардѡмоу ... ѡρχηγετοѣнтос, началникѣ же възгарекин Кардамѣ Βουλγάρων ѡρχηγετοѣнтос, началникоу же възгарекомоу Βουλγάρων ѣгнѡрисен ѡρχηγѣс, Кроумоу вѣсть началникѣ дѣрѣгы възгарекин ѣтерос тѣс ѡρχѣс тѣн Βουλγάρων. Това преводаческо решение издава механичен и пословичен подход, при който директно се предава грѣцкото значение ‘началник, предводител’, без началникѣ да се схваща като титла. За разлика от книжовниците, превели *Хрониката на Симеон Логотет* и *Хрониката на Константин Манасиѣ*, преводачѣт на *Хрониката на Йоан Зонара* показва непознаване на канската (царската) титулатура на традиция. От своя страна, славянският преводач на *Хрониката на Симеон Логотет* често сам добавя титлата кѣназь, макар тя да липсва в грѣцкия текст, срв. посла кѣ Тервелю възгарекомѣ кназоу прѣс Тѣрвелѣон тѣн Βούλγαρον, Тервелѣ възгарекаго кназа тѣн Тѣрвелѣн.

Титулѣт кѣназь по отношение на възгарските владетели преди Покрѣстането е засвидетелстван и в оригинални средно възгарски ръкописи от XIV–XVI в., срв. *Надписите кѣм миниатюрите в Манасиевата хроника* (Ватикански препис от 1344–1345 г., л. 145аб) крѣмѣ кназь вхвѣтн нннѣфора цѣрѣ н ѡсѣвѣе главѣ ѣго, крѣ кназь ѡкова главѣ нннѣфора цѣрѣ, рѣт крѣма кназа (*Дуйчев 1962*; рядко липсва титулуване, напр. л. 148б лѣвь арменинѣз рѣзѣн крѣма) или *Именика на възгарските канове* (нспернѣз кѣназь, снн же кназь [Кормисош] нѣзмѣн рѣдѣ доуѡвѣз). Явно тази практика се дѣлжи на сравнително кѣсните по време преписи, както и на аналогията на преводачите с тяхното сѣвреме, напр. в *Шестоднева* Йоан Екзарх нарича възгарския владетел от най-ранно време княз (н възгарѣхѣз нспрѣва рѣдѣ възѣѣѣтѣз кѣназн• снѣз въз ѡѣа мѣсто н братрѣз въз братѣа мѣсто) по подобие на княз Симеон. В книжината и други славянски нехристиански владетели са наречени князе, срв. Раствислава кнѣзѣ велнкѣ Морѡвн, Коцѣль кнѣзѣ Лѣшкн *Кратко житие на Константин-Кирил*; кназь морѡвѣскин *Кратко*

житие на Методий; рскомоу князю Свѣславоу ѡрхонта Ῥωσίας Хроника на Симеон Логотет.

1.4. ТИТУЛУВАНЕ НА ВЛАДЕТЕЛЯ В ЛАТИНСКИТЕ ИЗВОРИ

Западните хронисти [VIII–XII в.] титулуват българските владетели преди покръстването с rex Bulgarorum¹¹, срв. сведенията относно: 1) Юстиниановото възвръщане на престола [705] с помощта на Тервел (Terbelli regis Vulgarorum, Terbelli Vulgarorum regis, Terbellem regem Bulgarum *Беда Преподобни. За хронологията, История на лонгобардите на Павел Дякон, Ведастинска хроника, Анастасий Библиотекар. Животоописания на римските папи, Венецианска хроника на Йоан Дякон, Хроника на Херман Аугийски, Хроника на Екехард, Ептернакски летопис, Хроника на Зигеберт*); 2) приближаването до Константинопол [813] на Крум (Crumas rex Bulgarorum *Летопис на Айнхард, Ведастинска хроника*); 3) изпращането на пратеници при император Людовик [824] от страна на Омуртаг (rex Bulgarorum Omortag, rex Vulgarorum Omartag *Летопис на Айнхард, Фулденски летописи, Хроника на Херман Аугийски*). Вж. и двете баварски хроники от XV–XVI в., където първият владетел на България Аспарух (погрешно отбелязан като Батий < Батбаян), е наречен rex (*Гюзелев 2002*). Изключение от тази практика е *Хронографията на Анастасий Библиотекар*, където Тервел, Кормесий, Паган и Телериг са титулувани dominus ‘господар, господин, владетел, повелител’ (Terbellin dominum Vulgariae, Comersii ... domini sui, Cormesio, qui per illud tempus Vulgariae dominus habebatur, dominum Paganum nomine, Paganus dominus Vulgariae, Telerigus dominus Vulgariae), а Крум – dux ‘водач, вожд, началник, господар’ (Crummus Vulgarum dux, [Крум] Vulgarum dux). Като се има предвид, че *Хронографията на Анастасий Библиотекар* е съставена по *Хрониката на патриарх Никифор* и *Хронографията на Теофан Изповедник* (*ЛИБИ 2:182*), явно гр. ὁ κύριος, ὁ κῆρις са предадени с dominus поради общата им семантика ‘господар, владетел, повелител’. В *Хронографията на Теофан Изповедник* Крум често е назоваван ἄρχηγός, за което Анастасий Библиотекар използва dux (и двете със значения ‘вожд, предводител’). Инцидентни са номинациите само по име без титул (Thelericus Bulgar, Chrumnus *Хроника на Зигеберт*).

2. ТИТУЛЪТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ СЛЕД ПОКРЪСТВАНЕТО

2.1. ТИТУЛАТУРА НА БОРИС-МИХАИЛ

ἄρχων Βουλγαρίας, ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας, князь българскы

До акта на Покръстването византийските автори титулуват българския владетел Борис-Михаил като:

¹¹ Лат. rex е със значения ‘принц; повелител, властелин’.

ἄρχων – ἄρχων Βουλγαρίας, τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας *Продължителя на Теофан*; Βογόρις ὁ ἄρχων Βουλγαρίας, Γόβори ἄρχοντι Βουλγάρων *Χροноγραφия на Псевдо-Симеон*; Μιχαήλ ἄρχοντος Βουλγαρίας *Χροноγραφия на Лъв Граматик*; Μιχαήλ ἄρχοντος Βουλγαρίας *Продължителя на Георги Μοναχ*; Μιχαήλ ὁ ἄρχων Βουλγαρίας, Βουλγαρίας ἄρχων Μιχαήλ ὁ Βορίστης *Константин Багренородни. За управлението на държавата*; τοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων, ἄρχοντα αὐτῶν *Χρονика на Симеон Логотет (Χρονика на Георги Αμαρтол)*; ἄρχων, Μιχαήλ κατονομαθέντος τοῦ ἄρχοντος *Χρονика на Йоан Скилица*; τῶν Βουλγάρων ἄρχων, τοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας, τῶν Βουλγάρων ἄρχοντος *Χρονика на Йоан Зонара*

ἀρχηγός – ἀρχηγός Βουλγαρίας, ἀρχηγόν, τῷ ἀρχηγῷ Βουλγάρων *История на Йосиф Генезий*, Βόγορις δὲ ὁ Βουλγάρων ἀρχηγός *Χρονика на Йоан Скилица*; ἀρχηγός, ἀρχηγοῦ *Χρονика на Зонара*

καθηγεμών – ὁ καθηγεμών Βουλγάρων *История на Йосиф Генезий*

Вижда се, че до Покръстването с малки изключения (*История на Йосиф Генезий*, *Χρονика на Йоан Скилица*, *Χρονика на Йоан Зонара*)¹² изворите определят българския владетел Борис-Μιχαил като ἄρχων. Посесивното определение обикновено е Βουλγαρίας и по-рядко τῶν Βουλγάρων (*Χροноγραφия на Псевдо-Симеон*, *Χρονика на Симеон Логотет [Χρονика на Георги Αμαρтол]*, *Χρονика на Йоан Зонара*, *Χρονика на Йоан Скилица*, *История на Йосиф Генезий*)¹³. В славянския превод на византийските хроники гр. ἄρχων се предава с кѣназь, срв. на кнѣзь волгарскын τοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων, кнѣза ѥ кѣтнѣзь ἄρχοντα αὐτῶν *Χρονика на Георги Αμαρтол*, на Мнханла кназа възгарскаго τοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων, кназа ѥ кѣтнѣзь ἄρχοντα αὐτῶν *Χρονика на Симеон Логотет*. Изключение прави по-късната *Χρονика на Йоан Зонара* (от първата половина на XII в. със славянски превод от XIV в.), където както ἄρχων, така и ἀρχηγός, се превеждат с начальникъ (вж. тази практика и по отношение на езическите владетели Кардам и Крум).

Акът на Покръстването и следващите години на владетеля Борис-Μιχαил са отразени в множество домашни (оригинални и преводни) и чужди (византийски, латински) епиграфски, сфрагистични и книжовни източници, които съобщават и владетелския титул. В *Надписа от Червен*¹⁴ от 870 г. Борис-Μιχαил е ἄρχων, срв. ἐπί Μιχαηλ εὐκλεους καὶ φιλοχριστου ἄρχωντος (*Златарски I*,

¹² За някои от тях обяснение може да се потърси в сравнително голямата им отдалеченост от реалните събития, напр. *Χρονиката на Йоан Скилица* датира от XI в., а *Χρονиката на Йоан Зонара* – от XII в.

¹³ Най-голям разнობой в титулатурата е налице в *Историята на Йосиф Генезий (ἀρχηγός, καθηγεμών, Βουλγαρίας, Βουλγάρων)* и в *Χρονиката на Йоан Зонара (ἄρχοντος, ἀρχηγός, τῶν Βουλγάρων, Βουλγαρίας)*.

¹⁴ Според Йорданов информацията, че надписът е намерен в Червен, е погрешна (*Йорданов 1994: 99*), а според Гюзелев надписът е намерен в Силистра (*Гюзелев 2006: 57, 233, бел. 3*).

2:213–214, бел. 3, Grégoire 1939 и цит. лит., Йорданов 1994:99)¹⁵. Вероятно ἄρχων е бил титулт на владетеля и в прабългарския *Надпис на Борис-Михаил от с. Балши № 15* [865–866], чието начало обаче не е запазено, а само реконструирано, срв. [Ἐβαπτίσθη ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας Βορης ὁ μετονομασθεὶς Μιχαήλ]¹⁶.

В надписите на гръцки върху печати на Борис-Михаил титулт също е ἄρχων Βουλγαρίας. В една група печати на лицевата страна е изобразен бюст на Христос с нимб, с дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие, а между два зрънчести кръга е изписано: Χριστέ (респ. Κύριε) βοήθει Μιχαήλ ἄρχοντα Βουλγαρίας Господи, помагай на Михаил, архонт на България. На гръба на печата е изобразен бюст на Богородица с нимб, с разтворени ръце за молитва, а между два зрънчести кръга има надпис: Θεοτόκε βοήθει Μιχαήλ ἄρχοντα Βουλγαρίας Богородице, помагай на Михаил, архонт на България (Мушмов 1924:157; Мушмов 1928/1929:225–230; Юркова 1990:24–28; Йорданов 1994:100; Йорданов 2001:31–34 със сведения за първите публикации и библиография; Йорданов 2004а:123–124; Йорданов 2008:42–43; Иванов 2008; за топографското разпространение на печатите вж. Жекова 2006; Жекова 2008). Печатът, запазен в повече от 25 екземпляра, намерени в различни селища на България, се датира най-общо при управлението на Борис след Покръстването [между 864–889] и в частност през първите години на периода (Мушмов 1928/1929:229). Днес е преодоляно мнението на някои изследователи, че Михаил от надписа не е българският владетел Борис-Михаил, а византийски управител на тема България от X–XI в. с архонтска титла ἄρχων Βουλγαρίας. В полза на идентификацията с българския владетел е аналогията с *Надписа на Борис-Михаил от с. Балши № 15*, където Борис-Михаил също е архонт, както и иконографски паралели с византийски монети на кръстника на Борис император Михаил III [842–867] и с печати на патриарсите Игнатий [847–858, 867–877] и Фотий [858–867, 877–886]. Надписите върху разглеждания печат се отличават от византийския шаблон, а двукратното отбелязване на името и титлата на владетеля, което няма аналог във византийската сфрагистика, се явява компенсация за липсата на изображение на Борис (Юркова 1990:27). Същият титул ἄρχων Βουλγαρίας се чете и в *Писмо на патриарх Фотий до Бо-*

¹⁵ В българския превод на Златарски надписът гласи: „[Гроб на ... станал] монах при Октивяута, архидякон на епископа Никола; той почина в лято 6379 [870], индиктион 4, месец октомври срещу 6 ден, при благочестивия и христоролюбив Михаила“. Гюзелев, който следва прочита и френския превод на Grégoire 1939:229, превежда надписа така: „[Тук почива...], монах и архидякон на епископ Николай, който бе негов чичо; той почина през 6379 г., индикт 4, на 5 октомври, петък, по времето на прочутия и христоролюбив владетел Михаил“ (Гюзелев 2006:57). Византийският епископ Николай е бил ръкоположен за църковен глава на Дръстърската епископия (Гюзелев 2006:233, бел. 4).

¹⁶ В превод на съвременен български език реконструираният надпис гласи: „[Покръсти се от Бога архонтът] на България Борис, преименуван Михаил, заедно с дадения му от Бога народ в лято 6374 [865/866]“.

рис-Михаил с адрес Μιχαήλ Ἄρχοντι Βουλγαρίας¹⁷. По-късни житийни извори също титулуват Борис-Михаил ἄρχων (Βουλγαρίας или τῶν Βουλγάρων), срв. τῶν Βουλγάρων ἄρχοντα Βορίσην, ἄρχοντα δὲ τούτων Βορίσην, πρὸς ἄρχοντα Βουλγαρίας Βορίσην, ὁ θεοφίλης ἐκεῖνος ἄρχων, τῷ ἡγιασμένῳ Βουλγαρίας ἄρχοντι *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски; ἄρχοντα δὲ τούτων Βορίσην Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан*¹⁸. Само в *Житието на Тивериуполските мъченици на Теофилакт Охридски* Борис-Михаил е наречен цар (τοῦ βασιλέως Βουλγάρων Μιχαήλ), което може да се дължи на факта, че единственият оцелял гръцки препис е късен – от XVI в.

До нас е достигнал и друг *печат* на българския владетел, запазен в два екземпляра. На лицевата му страна има бюстово изображение на Богородица с нимб, която държи пред гърдите си медальон с лика на Младенеца; на лицето и на гърба на печата има надпис: Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαήλ μοναχῷ γεγονοτος ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας Богородице, помагай на своя раб Михаил монах, от Бога поставен архонт на България (*Коев 2000; Йорданов 2001:34–36; Йорданов 2008:43–44*; за топографското разпространение на печатите вж. *Жекова 2006; Жекова 2008*). Йорданов обръща внимание на няколко обстоятелства, които за първи път именно при този печат се срещат в българската сфрагистика: 1) съчетаването на монашеския сан с владетелското достойнство, 2) употребата на израза ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας, 3) употребата на словосъчетанието γεγονοτος ἐκ Θεοῦ. Датировката на печата е между 889–907 г., като е твърде възможно по-конкретно печатът да отразява времето след преврата [893], когато в ролята си на владетел Борис-Михаил свиква народен събор (*Йорданов 2001:36*). Според някои изследователи позицията му на владетел-монах вероятно е била запазена до края на живота му (*Рашиев 2006:382*), което поражда и тълкувания относно статута на Владимир-Расате и Симеон като съвладетелски (*Тодоров 2003:240–241*). Вж. титула ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας и във второ *Писмо на патриарх Фотий до Борис-Михаил с адрес Μιχαήλ ἐκ θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας*¹⁹. Съставката ἐκ Θεοῦ се открива и в две агиографски творби: 1) *Житие на Власий Аморийски*, рано преведено на старобългарски,

¹⁷ Обикновено се приема, че писмото е писано през 865–866 г., защото в него липсва всякакво споменаване на дейността на папските мисионери в България, пристигнали в края на 866 г. (*Симеон, митрополит 1917:22, 25–27; ГИБИ 4:103* и цит. лит.). Има и мнение обаче, че писмото датира от второ Фотиев патриархат [877–887] (*Гюзелев 2006:31, 48, бел. 56*, където цитира *Grumel 1936, I:123*).

¹⁸ Житието, известно като Охридска легенда, е написано на гръцки до 1234 г. (най-ранният препис е от XIII в.), впоследствие е преведено на славянски (най-ранният препис е от XV в., където се чете княза же нхъ Борнша). Случайно, когато Борис е наречен цар (първият цър нарече се, църъ вльгаромъ мнханла), се дължат на гръцкото съответствие βασιλεύς, βασιλεῖα (*Иванов 1931 [1970:319]*).

¹⁹ В това писмо, издадено от *Laurdas 1954* (цит. по *ГИБИ 4:104–105*), Фотий съобщава за смъртта на император Василий I на 29 август 886 г. Следователно писмото се датира след след тази дата и преди детронирането на Фотий (началото на декември 886 г.), т.е. към септември 886 г. (*ГИБИ 4:104–106*).

което разказва как няколко години след Покръстването Власий²⁰ станал известен и на първия поставен от Бога княз [Борис-Михаил] τῷ πρώτῳ αὐτῶν ἐκ θεοῦ ἄρχοντι въдомъ н самомоу пръвомоу ѿ ба· князю болгарьскъ, бил приет от него, обграден с грижи и изпроводен за Рим (Леонид 1887:11); 2) *Проложно житие на Методий*²¹, срв. а вьлгаромъ ѿ ба князь ворясь. От особено значение за изясняване титулатурата на Борис-Михаил е *Посланието на патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил*²² с адрес в оцелелите гръцки ръкописи прὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς (без съставката ἐκ Θεοῦ). Още митрополит Симеон, опирайки се и на предходни издатели на *Посланието*, обръща внимание, че „съдържанието на писмото показва колко неверен е надписът на писмото“ (Симеон, митр. 1917:28). По-категоричен е Златарски, според когото действителният наслов с титула е запазен в славянския превод на *Посланието*²³: Пресвѣтлѣншемъ і овозрѣтелномъ н возлюбленномъ дѣхвномъ нашемъ снѣ Мнѣханъ ѿ бгѣ князю болгарскомъ· раддовати сѣ (Златарски 1917). Аргументите му се свеждат до: 1) буквалния характер на славянския превод, което „дава възможност да ревизираме самия гръцки текст на посланието, който е дошъл до нас в не съвсем изправни преписи“ (Златарски 1917:8) и 2) употребата на „таква епитети към българския княз Борис-Михаила, с каквито сам Фотий лично се обръща към него, като περιφανέστατος ‘пресветлейший’ и ἠγαπημένος ‘возлюбленный’ (в §1), πνευματικός ‘духовный’ (в §20) и περίβλεπτος ‘обозрительный’ (в §114)“ (Златарски 1917:9). Затова ученият, опирайки се на славянския превод, „който, очевидно, е направен по пълен и добре запазен гръцки текст“, възстановява истинския наслов с титула така: Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ

²⁰ Византийският монах Власий (Василий) Аморийски е живял през втората половина на IX–първото десетилетие на X в. През 879 г. е придружавал българския пратеник в Рим Сондоке багатур, който предал на папа Йоан VIII подаръците на Борис-Михаил (Божилков, Гюзелев 1999 [2006:190]). За *Житието на Власий Аморийски* като извор за българската история вж. Гюзелев 1981:51–60.

²¹ Интересуващият ни пасаж гласи: „[Методий] превел всичките 60 книги на Стария и Новия завет от гръцки на славянски в 6393 г. [885] ... когато цар на гърците беше Василий, а на българите – от Бога княз Борис“.

²² Посланието се датира непосредствено след Покръстването към 865–866 г. и по-конкретно към средата на 866 г. (Златарски I, 2:71–72, бел. 2), към 865 г. (Photii Epistulae I, 1983:1), „преди избухването и потушаването на антихристиянския бунт в България, т.е. преди 28 март 866 г.“ (Гюзелев 2006:30, 48); вж. още мнения у цитираните автори. Текстът е издаден от Симеон, митр. 1917 и преиздаден в ГИБИ 4: 58–100 и *Посланието* 1994. По-ранните издания са посочени у Симеон, митр. 1917:28–29.

²³ Запазени са 8 руски и един сръбски препис от XV–XVI в. (Златарски 1917:6–7; Синицына 1965:96–101), по два от тях е издаден от цитираните автори. Липсва както критическо издание на текста, така и специално изследване с оглед датироването на превода, който се отнася или към края на XIV – началото на XV в. (Златарски 1917:8), или към края на IX – началото на X в. (Гюзелев 1969:317, бел. 45; Божилков, Гюзелев 1999 [2006:194, бел. 24]). Вж. Николов 2006:219, бел. 293, където славянският превод на *Посланието на Фотий до Борис-Михаил* се датира около началото на X в., заедно с други поучителни произведения.

περιβλέπτω καὶ ἡγαπημένω πνευματικῶ ἡμῶν υἱῶ Μιχαήλ, τῷ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας. Така е възстановена титулната формула и в критическото издание на *Посланието на патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил*, срв.: Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ καὶ ἡγαπημένῳ ἐν κυρίῳ πνευματικῶ υἱῶ Μιχαήλ τῷ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας (*Photii Epistulae 1, 1983:2*)²⁴. Следователно може да се обобщи, че във византийските извори, както и в домашните, писани с гръцки букви, Борис-Михаил е наречен ἄρχων (по-често Βουλγαρίας и по-рядко τῶν Βουλγάρων)²⁵ независимо дали става въпрос за времето преди или след 865–866 г. (изключението ἀρχηγός е характерно главно за по-късните *Хроника на Йоан Скилица* и *Хроника на Йоан Зонара*). С оглед на византийската икуменическа доктрина ἄρχων е титул на чуждестранен владетел, неприет във византийската йерархия, който управлява своя народ от името на василевса. Титулът е бил компромис, удовлетворяващ и Византия, и България (*Йорданов 1994:100*). В латинските извори Борис е титулуван rex (Vulgarorum), срв.: cum rege Vulgarorum Michahalem, quia regem Vilgarum Michahalem *Писмо на папа Николай I по запитванията на германския крал Людовик*; ad gloriosum regem, rex vester *Отговори на папа Николай I по допитванията на българите*; Michaheli regi Bulgariae, Michaheli regi Vulgarum, Michaelem regem Bulgarorum, Dilecto filio Michaheli regi Vulgarorum, Dilecto filio Michaheli regi Vulgarorum, Dilecto filio nostro Michaeli glorioso regi, Dilecto ac spiritali filio Michaheli glorioso regi Vulgarorum, Michaheli regi Vulgarum *Писма на папа Йоан VIII до Борис-Михаил [872–882]*; Boris rex Bulgarorum, nomine Michaelis Bulgarici regis *Анастасий Библиотекар. Животоописания на римските папи*; rex Bulgarorum *Бертински анали*; ferunt autem de huius gentis rege *Хроника на Регино*; rex Bulgarum *Хроника на Зигеберт*; rex Bulgarum *Саксонски аналит*. Същият титул стои и в *маргиналните бележки към Чивидалското евангелие* с имената на българските пратеници, пребивавали в манастира край Аквилея през декември 867 г.: inprimis rex illorum Mihahel (*Moravcsik 1958, 2:356*).

Кога на българския владетел е бил признат титулът ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας? Със сигурност признаването е било факт към септември 886 г., както сочи *Писмо на патриарх Фотий до българския княз Борис* от тази година, а също и след 889 г. (около 893 г.), както свидетелства една група *печати* на владетеля²⁶. Според някои изследователи актът на признаването е станал по-

²⁴ Изказвам сърдечната си благодарност на А. Николов за възможността да ползвам тази книга.

²⁵ „Прави впечатление, че в титлата на Борис I етническият елемент (българите) е заменен с държавно-териториалния (България). Това очевидно е станало под влияние на византийската традиция. Във византийските извори по-често се споменава „владетелят на България“, вместо „владетелят на българите“ (*Николов 2005:109*).

²⁶ В тях обаче има и вариант ἄρχων Βουλγαρίας. Този факт би могъл да се разглежда като свидетелство за съществуването на някои наложени от Византия условия и ограничения при употребата на титлата ἐκ Θεοῦ ἄρχων, за които в достигналите писмени извори липсват сведения (*Николов 2006:45, бел. 8*).

рано – през 869/870 г. – тогава франките започнали да титулуват Борис-Михаил rex (neque principem Vulgarum, set regem vel dominum Vulgarum) като реакция на признаването от страна на Византия на титлата ἐκ Θεοῦ ἄρχων и създаването на автокефално архиепископство в България (*Василевски 1997:24–30*). Всъщност, доверявайки се на такъв официален документ като *Посланието на патриарх Фотий до Борис [865–866]*, включително и на славянския му превод, може да се допусне, че титулната формула ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας е била призната на българския владетел непосредствено след Покръстването (вж. подобно мнение у *Николов 2006:44–45*; „след приемането на християнството“ *Бешевлиев 1979:72*). Формулата ἐκ Θεοῦ ἄρχων е била присъща и на предците на Борис-Михаил²⁷ и в този смисъл тя е формално наследена, но след Покръстването придобива нов християнски смисъл, твърде различен от предишния езически контекст. Признаването на титлата ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας от страна на Византия се тълкува като добре пресметнат жест с цел укрепване положението на Борис-Михаил в тежката му мисия да убеди българите и особено родовата аристокрация да приемат християнството от византийските духовници, славещи не само християнския Бог, но и създадения от него византийски таксис и неговия земен наместник – императора на ромеите (*Божилков, Гюзелев 1999 [2006:230]*; *Николов 2006:44–45*). Извън официалните документи (*печат на Борис-Михаил, Послание и Писмо на патриарх Фотий до Борис-Михаил*) в останалите източници, писани на гръцки, титулът ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας е отразен частично (*ἄρχοντα, ἄρχων, τῶν Βουλγάρων ἄρχοντα, Βουλγαρίας ἄρχοντι, ἐκ θεοῦ ἄρχοντι*), независимо дали става въпрос за агиографски (*Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски, Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан, Житие на Власий Аморийски*) или епиграфски (*Надпис от Червен*) извори, което може да се обясни с жанровите специфики на житията и на възпоменателните надписи.

В старобългарските преводни и непреводни паметници Борис-Михаил е к̑зназь, к̑зназь вл̑згарьскъ или к̑зназь вл̑згаромъ, като понякога в оригиналните творби титулът му е придружен с различни епитети, срв.: *Бориса к̑зназъ вл̑згарьска Черноризец Храбър. За буквите; велнкын н ѣтнын н влговѣрнън гъ на к̑наз вл̑згарьскы нменем борн кр̑зътъаное же нма емъ мн̑хана* (*Vaillant 1954:8*)²⁸

²⁷ Титлата ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων като указание за божествения характер на властта е засвидетелствана в прабългарските надписи на Омуртаг (ἐκ θεοῦ Ομ[ου]ρταγ ἄρχων *Надпис от Мадара №1 III, Κανα συβηγη]η Ομου]ρταγ ὁ ἐκ Θεοῦ] ἄρχων* *Надпис от Мадара № 6, Κανα συβηγη Ομουρταγ...ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων, τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν* *Надпис от с. Чаталар № 57*), Маламир ([*Маламир*] ὁ ἐκ Θε]οῦ ἄρχων *Надпис от Шумен № 13, Κανα συβηγηη Μαλαμρη ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* *Надпис от Шумен № 58, ἐπὶ Μαλαμρ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος* *Надпис на Маламир (Персиан?) от Василака*) и Персиан ([*Тῶν*] πολῶν Βουλγάρων [ὁ] ἐκ θεοῦ ἄρχων *Надпис от Филипи № 14*).

²⁸ В съвременен превод приписката гласи: „...Същата година почина божият раб, бащата на този княз... великият, честният и благоверният наш господар български княз на име Борис, чието християнско име бе Михаил“.

Приписка на Тодор Дуксов в „Четири слова срещу арианите“ в превод на Константин Преславски [907]; При благовернѣмъ князѣ Мнѣханѣ Климента Охридски. Похвално слово за Кирил Философ; борисѣ княземъ ... во крѣщеніи мнѣханѣ (Калоянов, Спасова, Моллов 2007:178, 197) Сказание за железния кръст (IV-то чудо. За кръста и за българина)²⁹, княза българската Мнѣхана Месецо слов в Апостол-Евангелие от XIII–XIV в.³⁰, Бориса князъ българския Повест за латините³¹ (Nikolov 2003:113). Царска титла за Борис се появява само в късните преписи на Второто житие на Наум (благочестиваго цара българскаго Мнѣхана Борнша и сына его Сумевна цара)³² и на Бориловия синодик (Борисъ първоуи црѣв българскому)³³, както и в Дюканжовия списък на българските архиепископи³⁴. Според една от хипотезите Борис е заменил прабългарския титул кан със славянския князь поради религиозни съображения, но и поради политиката на славянизация на държавата, като княжеската титла, макар и неравностойна с ханската, в политическата терминология на раннославянските езици единствено се доближавала до идеята за върховна власт (Бакалов 1985 [1995:141–142]). Изказано е обаче и становище, че българските владетели Борис и Симеон са запазили канската си титулатура до обявяването на Симеон за цар, „а присъствието на княжеската титла в някои извори се обяснява с факта, че така е бил преведен прабългарският термин „хан“ на славянски език в България след Покръстването ... Просто терминът е бил най-подходящ да преведе тюркското „хан“ (Билярски 2008:187). В тази посока е и мнението, че не е възможно князь да е заменило използваната до Борис владетелска титла, тъй като в Първата българска държава князь не е имал значението на титла, а само на термин със семантика: 1) владетел в най-общ смисъл – собствен или чужд независи-

²⁹ Интересуващият ни пасаж гласи: „Аз... съм от новопокръстения български народ, когото Бог просвети чрез Светото кръщение по наше време със своя избраник княз Борис, наречен при кръщението Михаил“.

³⁰ Сръбски ръкопис от сборката на РАН № 680, където на л. 263 има памет (28 март) за победата на Борис-Михаил над бунта на боилите, вж. Турилов 1999:18–19.

³¹ Старобългарски превод на неоцелял византийски образец от XI–XII в. с антилатинска насоченост. Макар и съхранен в преписи от XIV–XVII в., преводът е извършен столетия по-рано, тъй като е бил използван при съставянето на *Българския апокрифен летопис [XI–XII в.]*, *Повестъ временных лет [ок. 1111–1117]* и в добавка към среднобългарския превод на *Хрониката на Константин Манасий* (Nikolov 2003).

³² Преписът е от XVI в., а титлата „е прибавена от неук писател или преписвач“ (Дуичев 1943: 203).

³³ Дриновският препис е от XVI в. (НБКМ № 432). Според друго обяснение книжовниците от Втората българска държава отличават с царски титул и Борис, тъй като княжеският титул бил адресиран само към езическите владетели (Бакалов 1985 [1995:145]). В противоречие с изворите е мнението на Бобчев, че „относително титлата на самия Борис най-правилно би било да се нарича той хакан, хан или крал (rex) ... най-уместно е наедно с народната терминология да се титулува Борис – цар български“ (Бобчев 1907:318).

³⁴ Според него по повеля на българския цар Борис (*παρὰ Βορίσου βασιλέως Βουλγάρων*) Климент е натоварен да надзирава и третата част от българското царство (Иванов 1931 [1970:564–569]; Бърлиева 2000).

мо от етническата и верската принадлежност, 2) общо означение за управник, господар, началник, приближен на владетеля, без да се посочва конкретната длъжност на съответното лице (*Михайлов 2005*). Действително в класическите старобългарски паметници кѣназь³⁵ освен ‘суверенен господар, владетел на дадена държава (в т.ч. и България)’ има и значения ‘управник, властник; началник; велможа; префект (градски или военен началник)’ (*Slovník 16:94–95; СС 1999: 301; СР 1:775–776*). Всъщност и в други държави първоначално титлата не е имала смисъл на владетелско достойнство и още по-малко нейна степен, а само е назовавала службата на нейния носител, напр. гех е означавало изобщо управник (лице, което управлява), дѣх е посочвало службата воевода, а в елинския период βασιλεύς е имало значение като лат. гех. С времето обаче поради своята важност службата е придобила изключително значение, превръщайки се от служба в достойнство, а нейният носител от изпълнител на служба (чиновник) станал господар (*Радославов 1929: 159–161*). Следователно, въпреки полисемантичността на кѣназь в определен момент (след християнизацията) лексемата е влязла в ролята на владетелски титул за Борис-Михаил (кѣназь е била единствената титла за него като владетел). Именно като такъв със значение ‘суверенен господар, владетел на държава’ терминът кѣназь вероятно най-плътно се е доближавал и семантично припокривал с ἄρχων, макар че в старобългарската книжина (т.е. в книжовния старобългарски език) както кѣназь, така и ἄρχων са имали и други славянски (воевода, владѣйка, властѣль) или гръцки (ἡγεμών, τύραννος, βασιλεύς, κόμης, μέγιστας, δήμιος) аналози. В същото време именно ἄρχων е предпочитаното назоваване на българския владетел в официалните документи на Византия. Налагането на славянския термин кѣназь като титул на българския владетел след Покръстването може би е свързано и със стремежа за обединяване на етносите в държавата, за да могат и славяните да идентифицират владетеля за свой.

С оглед на жанровата специфика на източниците най-голяма вариативност на владетелския титул на Борис след Покръстването е налице в житията, независимо дали са писани на гръцки, или на старобългарски, срв. ἄρχων *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски, Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан; ἄρχων Βουλγαρίας, ἄρχων τῶν Βουλγάρων Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски; ἐκ Θεοῦ ἄρχων Житие на Власий Аморийски* (ѡ бѣ кѣназь волгарьскъ); блъгаромъ ѡ бѣ кѣназь *Проложно житие на Методий; црь блъгарьскъ Второ житие на Наум; τοῦ βασιλέως Βουλγάρων Житие на Тивериуполските мъченици на Теофилакт Ох-*

³⁵ Етимологията на кѣназь е достатъчно ясна – германският ѝ произход се свързва с прагерм. *kuning, *kuninga- ‘племенен вожд, началник на род’ или гот. *kuniggs, ствн.нем. kuning, chuning, нем. König, англ. king (*Фасмер 2:266; ЭССЯ 13:200–201*), рано заети от славяните, както личи от явленията в резултат на праславянските тенденции към възходяща звучност (осъществена назализация) и към палаталност (осъществена трета палатализация).

ридски. Това обстоятелство се дължи преди всичко на широкия диапазон на житийния жанр (с черти на художествена проза, идеализация и условност на повествованието), но несъмнено влияние оказва и сравнително големият брой оцелели жития, което предоставя и по-голяма възможност за анализ (за разлика от надписите, от които с титул на Борис-Михаил до нас е дошъл само *Надписът от Червен*). Официалните византийски и български (с гръцки букви) документи представят два варианта на Борисовата титулатура във и извън България – ἄρχων Βουλγαρίας *Печат на Борис-Михаил [865–889]*, Πισμο на патриарх Фотий до Борис-Михаил [865–866] и ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας *Послание на патриарх Фотий до Борис-Михаил [865]*, Πечат на Борис-Михаил [889–907], Πισμο на патриарх Фотий до Борис-Михаил [886], който е бил пълният титул. В оригиналните старобългарски паметници, независимо дали става въпрос за ораторски похвални, или полемични творби, приписки, месецослови, най-често владетелят е назван кѣназь влѣгарскѣ/кѣназь влѣгаромъ *Черноризец Храбър. За буквите, Приписка на Тодор Дуксов в „Четири слова срещу арианите“ в превод на Константин Преславски [907]*, *Месецослов в Апостол-Евангелие от XIII–XIV в.* или само кѣназь Климент Охридски. *Похвално слово за Кирил Философ, Сказание за железния кръст.*

Борис е възприеман преди всичко като Покръстител и затова не случайно най-често срещаните епитети в книжнината за него са *благовѣрнѣ* и *благочѣстнѣ* (вѣлнѣын и ѣтнын и бѣговѣрнѣнъ гѣ на кназь влѣгарскы именем ворнъ крѣтъяное же нма емѣ мнѣхана *Приписка в „Четири слова срещу арианите“ на Константин Преславски*, *Прн бѣговѣрнѣмъ кнезь Мнѣханаъ Климент Охридски. Похвално слово за Кирил Философ*, *сынъ его Борнѣ и бѣ благочѣстнѣ и бѣговѣрнѣ съво Български апокрифен летопис*, *благочѣстнѣаго цара влѣгарскаго Мнѣхана Борнша Второ житие на Наум*), както и *φιλόχριστος* ‘христолобив, благочестив’ (*ἐπί Μιχαηλ εὐκλεους καὶ φιλοχριστου ἄρχωντος Надпис от Червен*) и *θεοφιλής* ‘боголюбив’ (*ὁ θεοφιλής ἐκεῖνος ἄρχων Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*). Като аргумент за възможна канонизация на Борис-Михаил може да се тълкува надписът съгъ Борнѣ към портрета му в *Учителното евангелие* на Константин Преславски (руски препис от втората половина на XII в., ГИМ, Син. 262), макар че въпросът за неговото църковно почитане остава все още дискуссионен, тъй като липсват други (химнографски, агиографски, календарни) данни за това (вж. *Чешимеджиев 1999:161–162; Стойкова 2008:303 и цит. лит.*)³⁶.

³⁶ На титулатурата на Владимир-Расате тук няма да се обръща специално внимание, тъй като за нея има сведения само в латинските извори, където титлата е гех, вж. *Фулденските летописи*, според които Арнулф изпратил [892] свои пратеници при българите и техния княз Владимир (ad Bulgarios et regem Laodomur), и *Хрониката на Резино*, разказваща как Борис поставил на своето място за княз по-големия си син [Владимир] (in suo loco in regem filio suo maiore, *ЛИБИ 2:306*).

2.2. ТИТУЛАТУРА НА СИМЕОН ἄρχων Βουλγαρίας, ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας (τῶν Βυλγάρων), КЪНАЗЪ ВЛЪГАРЬСКЪ

Всички оцелели извори свидетелстват, че в началото на своето управление Симеон е носил титула ἄρχων. Така е титулуван в официалните домашни извори, писани с гръцко писмо – в рамките на формулата ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας (Βυλγάρων) или ἄρχων Βουλγαρίας. Първият вариант е налице в *Надписа на Симеон от с. Наръш № 46 [903–904]*, който споменава за граница на ромеи и българи ἐπὶ Συμεῶν ἐκ θεοῦ ἄρχ[οντος] Βυλγάρ[ων] (*Бешевлиев 1979: № 46*). Вторият вариант се чете в *гръцки надпис върху печат на Симеон*. На лицевата му част е изобразен Христос във фас с нимб, облечен в хитон и химатион; с дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Между два зрънчести кръга има надпис³⁷: Χριστὲ βοήθει Συμεῶν ἄρχοντα Βουλγαρίας Христе, помагай на Симеон, владетеля на България. На гърба на печата е представен бюст на Богородица с нимб и мантия във фас, ръцете ѝ са пред гърдите в оранс. Между два зрънчести кръга има надпис: Θεοτόκε βοήθει Συμεῶν ἄρχοντα Βουλγαρίας Богородице, помагай на Симеон, владетеля на България (*Юркова 1990: 28–29; Йорданов 2001: 40–43*, където са представени първите публикации и библиография). Запазени са единадесет екземпляра от различни селища на България, в които липсва изображение на владетеля³⁸. Печатът показва голяма иконографска, стилова и епиграфска близост с моливдовулите на Борис-Михаил, повтаря техния иконографски сюжет и наследения титул архонт на България, ареалът му на разпространение донякъде се покрива с печатите на Борис (*Юркова 1990: 28; Георгиев 1990: 103; Йорданов 1994: 101; Йорданов 2001: 42*). Свързва се с първите политически изяви на Симеон и държавническата му дейност в началния период [между 893–913] и свидетелства за продължаване на политическата линия на Борис-Михаил. Налице са опити датировката на печата да се конкретизира в по-тесни рамки – напр. по отношение на екземпляра от Равна (№ 33 у *Йорданов 2001*) за долна граница се приема датата на освещаване на манастирската църква – 23 април 897 г., а за горна – 913 г., когато Симеон се провъзгласява за цар (*Георгиев 1990: 103*). От друга страна, архонтската титла на Симеон в *Надписа от с. Наръш* може да се приеме за *terminus ante quem* за моливдовулите, „които са най-ранните сфрагистични паметници на цар Си-

³⁷ Всички оцелели печати на Симеон са писани на гръцки. За запазването на гръцкия език в официалните държавни документи в двора на Симеон вж. *Раев 2006: 382*.

³⁸ Днес е ревизирана интерпретацията на Герасимов, че един от тези екземпляри – този от Силистра (№ 32 у *Йорданов 2001: 41*), е модерен фалшификат заради необичайните изображения на Христос и Богородица, липсата на изображение на владетеля и характера на надписите, издаващи ръката на модерен майстор, използвал за образец печата на Михаил – архонт на България (*Герасимов 1970: 32–33*). Екземплярът от Силистра изцяло възпроизвежда типа на най-ранните Симеонови печати и ако наистина е по-късна изработка, то за първообраз е послужил оригинален моливдовул на архонта на България Симеон (*Юркова 1990: 29; Йорданов 2001: 41*).

меон“ (Юркова 1990:29). Титулът ἄρχων Βουλγαρίας явно е удовлетворявал българския владетел през първите десетилетия след 893 г., когато усилията му били насочени към утвърждаване на общохристиянските ценности и укрепване на Църквата (Йорданов 1994:101; Йорданов 2001:42).

Какво показва официалната кореспонденция на гръцки език между Симеон и Лъв Хирсфакт, патриарх Николай Мистик и Роман Лакапин? От *Препииската с Лъв Хирсфакт* са запазени четиринадесет писма от 895–896 г., когато той като пратеник на византийския император е затворен в крепостта Мундрага. В три писма на Симеон самият той се титулува Συμεὼν ἄρχων Βουλγαρίας, а Лъв Магистър адресира единадесет свои писма до ἄρχοντι Βουλγαρίας / Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας, като ἄρχων го нарича и в текста на писмата (“най-човекολюбив от ἀρχόντων“, „най-велики от ἀρχόντων“, „най-дивни от ἀρχόντων“, „най-справедливи от ἀρχόντων“). Аналогична е картината и в *Писмата на патриарх Николай Мистик* до Симеон³⁹: адресът е до Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας, а в самите писма Николай Мистик използва титута ἄρχων и формулата ἐκ θεοῦ ἄρχων, срв. „ὡς ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων, ... τῶν Βουλγάρων κεφαλὴν καὶ ἄρχοντα“, ... αὐτὸς δὲ χάριτι θεοῦ ἄρχων, ... ἐκ θεοῦ ἄρχοντα?“ [писмо от юли 913] (*ГИБИ* 4:192, 194). В писмо от втората половина на 924 г. Николай Мистик нарича Симеон ἐξουσιάζοντος ‘владетел, властник, повелител’⁴⁰. Така титулува българския владетел и Роман Лакапин в адреса на свое писмо до него от началото на 925 г.⁴¹ наред с адреса Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας в писма от март–април 925 г.⁴² Формулата ἄρχων Βουλγαρίας използва и *Константин Багренородни. За управлението на държавата*, срв. Συμεὼν ὁ ἄρχων Βουλγαρίας [895], Συμεὼν τοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας [917 ?], Συμεὼν τῷ Βουλγάρων ἄρχοντι... [917 ?], ὁ τῆς Βουλγαρίας ἄρχων Μιχαὴλ ὁ Βορίσης.

Ситуацията във византийските хроники не е по-различна – в тях Симеон е ὁ ἄρχων Βουλγαρίας (рядко τῶν Βουλγάρων) независимо дали се визират военните действия срещу Византия от 894–899 г. (ὁ ἄρχων Συμεὼν Βουλγαρίας *Продължителя на Теофан*, Συμεὼν ὁ ἄρχων Βουλγαρίας, ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Συμεὼν *Хронография на Лъв Граматик*, Συμεὼν ὁ ἄρχων Βουλγαρίας *Хронография на Псевдо-Симеон*, ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Συμεὼν *Продължителя на Георги Монах*, Τοῦ Βουλγάρων δὲ ἄρχοντος Συμεὼν, Συμεὼν ὁ Βουλγαρίας ἄρχων, *Хроника на Йоан Скилица*), от 913–914 г. (Сυμεὼν ὁ Βουλγαρίας ἄρχων

³⁹ Запазени са двадесет и шест писма, датирани през първата четвърт на X в. [ок. 913–924]. Първото писмо е писано след май 912 г., когато Николай Мистик е заел патриаршеския престол (най-вероятно към края на 912 – началото на 913 г.), а второто писмо е от началото на юли 913 г.

⁴⁰ “Може би бог заради вашето дълготърпение ще трогне сърцето на българския владетел τοῦ τῶν Βουλγάρων ἐξουσιάζοντος...” (*ГИБИ* 4:295, писмо № 28).

⁴¹ Писмото е адресирано до Συμεὼν ἐξουσιαστῆ Βουλγάρων (*Златарски* 1896:300).

⁴² Според Бакалов „в интитулацията от писмото на Симеон до Роман Лакапин, доколкото може да се възстанови текстът ретроспективно, българският владетел се подписал като βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων, което целяло да затрудни преговорите“ (*Бакалов* 1985 [1995:165]).

Продължителя на Теофан, *Συμεών ὁ Βουλγαρίας ἄρχων Χροноγραφία на Лъв Граматик*, *Συμεών δὲ ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων Χρονика на Йоан Скилица*), от 920 г. (*Συμεών ὁ ἄρχων Βουλγάρων Стратегикон на Кекавмен*), от 924 г. (ὁ ἄρχων Βουλγαρίας *Συμεών Χρονика на Йоан Скилица*), войната срещу хърватите [926] (*Συμεών ἄρχων Βουλγαρίας Продължителя на Теофан*, *Βουλγάρων ἄρχων Συμεών Χροноγραφία на Псевдо-Симеон*, *Συμεών ὁ τῆς Βουλγαρίας ἄρχων Χρονика на Йоан Скилица*) или смъртта на Симеон (*Συμεών ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Χροноγραφία на Псевдо-Симеон*). И *Житието на Мария Нова* титулува Симеон ὁ ἄρχων Βουλγαρίας срв. τῶν Βουλγάρων ἄρχων Συμεών, Συμεών ὁ ἄρχων Βουλγαρίας; вж. и *Житие на св. Лука Нови*: Συμεών γὰρ ὁ τοῦ Σκυθικοῦ ἔθνους ἄρχων. Инцидентно някои византийски хронисти назовават българския владетел *ἀρχηγός* (*Συμεών ὁ τῶν Μυζῶν ἀρχηγός История на Лъв Дякон*, τὸν Συμεών... ἀρχηγὸν *Летопис на Михаил Глика*, ὁ δὲ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός Συμεών) или ἐξηγούμενος (ὁ τῶν Βουλγάρων δ'ἐξηγούμενος *Συμεών Χρονика на Йоан Зонара*). Същата е картината и в онези византийски хроники, които имат славянски превод и в които ἄρχων винаги се предава с кѣназь, вж. епизодите, когато Симеон изпраща пратеници при Александър за мир [912–913]⁴³, излиза на поход срещу гърците [913]⁴⁴, с войска тръгва срещу Константинопол [924]⁴⁵, започва война срещу хърватите [926]⁴⁶ и умира⁴⁷. В *Хрониката на Зонара* отново ἄρχων се предава с начельннкъ, срв. ἄρχοντι Συμεών начельннкъ българскын симеонъ.

В оригинални старобългарски творби от различни жанрове Симеон е титулуван кѣназь, срв. ... повелѣниемъ кѣназа нашего болгарска именемъ Симеона преложенъ епископъ Константинъ... В се же збо лѣто възпе рабъ воиинъ сего кѣназа оца Приписка на Тодор Дуксов в “Четири слова срещу арианите” в превод на Константин Преславски [907]; ты г н мон кѣнаже славьныхъ симеонъ хлюбѣе, господи мон н кѣнаже великыи хртолюбѣе Симеоне *Шестоднев на Йоан Екзарх*, при к нзи българскѣмъ Симеоне с не Борнишъ Григориемъ презвѣнтеромъ мнѣхомъ... повелѣниемъ того кнѣголюбца к нза Семіона, негѣннѣ рѣции в олюбца *Приписка на прѣзитеръ Григорий в Архивския хронографъ*, оудолѣветъ семіонъ кѣнъ врагомъ своимъ сналоу хвою *Сказание за железния кръст, IX-о чудо. За Климент, когото св. Георги избави на война* (Калоянов, Спасова, Моллов 2007:187, 207 и 75–76, където се уточнява, че времето на действие е май 896 г.). И в някои *химографски творби на Климент Охридски* се отправят молитви за победа над враговете на „на-

⁴³ Симеонъ кѣнъ българскын ὁ ἄρχων Συμεών Βουλγαρίας Χρονика на Георги Амартол; кѣнъ же болгарскын Симеонъ ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Συμεών Χρονика на Георги Амартол = Симеонъ кѣназь българскын Συμεών ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Χρονика на Симеон Логотет.

⁴⁴ Симеонъ болгарскын кѣнъ Συμεών ὁ Βουλγαρίας ἄρχων Χρονика на Георги Амартол = кѣназь българскын Симеонъ ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Συμεών Χρονика на Симеон Логотет.

⁴⁵ Симеонъ кѣнъ българскын Συμεών ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Χρονика на Георги Амартол.

⁴⁶ Симеонъ кѣнъ българскын Συμεών ἄρχων Βουλγαρίας Χρονика на Георги Амартол.

⁴⁷ Симеонъ кѣназь българскын сконѣа сѣ Συμεών ὁ ἄρχων Βουλγαρίας Χρονика на Симеон Логотет.

шия княз“⁴⁸, вж. *Служба за отец*, шеста песен (н повѣдоу нзвѣстьноу подати на соупостатъи князю нашему *Станчев, Попов 1988:199* „да даде трайна победа на нашия княз над враговете“, *Св. Климент Охридски 2008:405*).

βασιλεύς, цѣсарь

Известно е, че най-напред титулт βασιλεύς е носил византийският император Ираклий I [610–641] след победата на Византия над Персия [629] (за значението на βασιλεύς преди да стане императорска титла вж. *Радославов 1929:163–167*). Впоследствие титулт се явява върху монети и печати при Лъв III [720–741], а през VIII в. навлиза трайно в живота на Империята, като израз на монархическата идея. След коронясването на Карл Велики за римски император [800] задължително в титулната формула се включва и етнонимът ромеи и титлата на византийския император придобива вида Ν. ἐκ Θεοῦ βασιλεύς Ῥωμαίων (*Острогорски 1935:98–100; Йорданов 1994:102–103*).

В началото на X в. българският владетел Симеон, дотогава с княжеска (архонтска) титла, решава да наруши установения византийски икуменически ред и да получи титул, равностоен на ромейския василевс⁴⁸. Свидетелство за тези му действия са *надписите на гръцки върху оловен печат*. На лицевата му страна има бюст на Богородица във фас с нимб и химатион, която държи медальон с лика на Младенеца. Около изображението има кръгов надпис: Ἐπινοπιὸς βασιλέος πολὰ τὰ ἔτη, Εἰρινοποιὸς βασιλεύς πολὰ τὰ ἔτη На миротвореца василевс – многая лета. На гърба на печата е представен бюст на владетеля във фас със стема, дивитисион и лорос⁴⁹, с дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст, а в лявата – лабарум. Около изображението има надпис: Συμεὸν βασιλεύς πολὰ αὖξι τὰ ἔτη. Συμεὸν βασιλεύς πολὰ αὖξι τὰ ἔτη На Симеон василевс – многая лета. Оцелели са осем екземпляра от печата, намерени в Преслав, Варненско и Добричко (*Йорданов 1993; Йорданов 2001:46–48*, където са представени първите обнародвания и библиография). Съществуват различни прочити и тълкувания на надписите (преглед вж. у *Тотев 1999:107; Тотев 2006:220–222*). Най-напред с няколко екземпляра от този печат се занимава Герасимов, който разчита надписите като ΣΥΜΕΩΝ [ΒΑΣΙΛΕ]ΥΣ (*Герасимов 1938:254–357*, с подробен коментар на изображението на владетеля) или като ΣΥΜΕΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥ[Σ] ΠΟΛΛΑΥΣΟΤ и ΣΥΜΕΩΝ ΥΟΣ ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΠΟΛΑΥ (*Герасимов 1976:126–129*). Друга линия в прочита представят Дуйчев

⁴⁸ „На Симеон му се струвало, и то с основание, че вече било недостойно да го зоват *архонт на българите* и да го третираат като син на византийския василевс (степената на родство, получена от баща му). Тези чувства намерили израз в основателния стремеж за промяна на статута на владетеля (Симеон добре знаел какво е било мястото на архонта във византийските рангови таблици), т.е. положението му сред останалите владетели, което означавало и промяна на положението на неговата държава сред останалите държави“ (*Божилков 2008:406*).

⁴⁹ Изображението следва инсигниите на византийския дворец церемониал от X в. (*Тотев 1999: 110*).

и Бешевлиев, според които става въпрос за пожелание за многолетие на цар Симеон (вж. цит. лит. у *Йорданов 2001:47*). Именно това становище за надписа като вид акламация (полихрония) с политическо съдържание впоследствие се налага в науката (*Божилев 1983:113–117; Йорданов 1993:9–12, 15–30; Йорданов 2001:46–48; Тотев 2006*). По-особено е мнението на Михайлов, който вижда в надписа на лицевата страна една латинска дума ($\Sigma\mu\epsilon\omicron\nu\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon[\zeta]\ \rho\omicron\lambda\lambda\grave{\alpha}$ v(i)ciт цар Симеон победи много [врагове] или изтръгна много победи), а на гърба на печата чете полихронията $\text{E}\acute{\iota}\rho\iota\nu\omicron\pi\omicron\iota\omicron\varsigma\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\omicron\varsigma\ \rho\omicron\lambda\lambda\grave{\alpha}\ (\acute{\epsilon})\tau(\acute{\epsilon}\iota)$ За много години на царя миротворец (*Михайлов 1990*)⁵⁰. В опита си да датират печата изследователите го обвързват със:

1) събитията в Константинопол през 913 г. и афиширането на нов ред (рах *Symeonica*) в православната християнска общност (*Божилев 1983:113–115; Божилев, Гюзелев 1999 [2006:254]*); *Божилев 2008:382–383, 408–409*⁵¹) и на Симеон като бляскав и миротворен владетел, прокламиращ мир за Византия и по границите ѝ⁵², представяйки се пред своите настоящи и бъдещи поданици като един василевс-миротворец в буквалния смисъл на думата (*Shepard 1991:32–33*);

2) 914–919 г., откогато датират отсечените моливдовули на Константин и Зоя с аналогичен бюст на Богородица;

3) 915 г. и сведението на Лъв Дякон, че тогава Симеон заповядал на ромеите да го именуват автократор (*Юркова 1990:30*);

4) 920–921 г., откогато са медните монети на Роман Лакапин, върху които е изобразена аналогична на Симеоновата полусферична корона (*Герасимов 1938:355–357*);

5) август 917 – 17 декември 920 г. и с амбициите на Симеон да наложи Рак *Symeonica* и господството си в Константинопол, покровителстван от Богородица. Към този исторически довод се добавя и сходството между изображенията на Симеон и императорските изображения върху намерените в Преслав печати на Роман I, Христофор и Константин VII, датирани в периода 921–931 г. (*Тотев 1999:109*). Обръща се внимание и на самото изображение на владетеля – с гъста брада и мустаци, за разлика от по-късните му печати с титулатура „василевс на ромеите“⁵³, където е представен като възрастен мъж с много дълга брада (*Атанасов 1997:21–22*).

Така най-общо изследователите вписват изработването на печата в хроно-

⁵⁰ Самоосъзнаването на Симеон като миротворен василевс следва определена мода във византийския двор през втората половина на IX в. (*Рашиев 2006:383–384*).

⁵¹ Според Божилев легендата на този печат „е следствие от сключения брачен договор и установения здрав мир между България и Византия“ (*Божилев 2008:408*). „Необичайната за българската действителност – а и не само за нея – формула „василевс-миротворец“ е имала временен характер и тържествено звучене; тя е била демонстрация на новия таксис, който е трябвало да настъпи след сватбата на царствените деца“ (*Божилев 2008:409*).

⁵² Мнение на Дуйчев, който обръща внимание на изображението на Богородица – покровителката на Константинопол (цит. по *Йорданов 2001:48*).

логическия диапазон 913–921 г.⁵³, като едва ли е приемливо свалянето на долната граница до 896 г. и сключения тогава мирен договор с Византия (*Михайлов 1990*).

Титлата василевс (също без етноним) се чете и във втори *печат на Симеон*, от който е оцелял един екземпляр, открит в с. Черенча, Шуменско (*Йорданов 1999*). На лицевата му страна има изображение на Исус Христос Вседържител с нимб и химатион, седнал върху трон, с дясната ръка благославя, а в лявата държи книга. Около изображението се чете надпис: Ἰησοῦς Χριστός Rex Regnantium Исус Христос, Цар на царете. На гърба е представен владетелят, прав, облечен в дивитисион, с корона и пропендули; в дясната ръка държи голям процесionalен кръст, а в лявата – кълбо, увенчано с кръст. Има кръгов надпис Συμεὼν βασιλεύς. Иконографията на печата е аналогична на тази от печата на Симеон с титул „василевс на ромеите“ (вж. по-нататък), но надписите се различават както по едновременната употреба на гръцки и латински букви, така и по универсалното си съдържание, визиращо не миротворен или победоносен, а традиционен василевс (*Йорданов 2001:52*). Възможни са поне две датировки: 1) от 913 г., когато на Симеон е бил признат титулт василевс без етноним (за това загатва изображението на Христос Пантократор на лировиден трон – символ на Македонската династия, с която Симеон е предвиждал да се сроди); 2) след 917 г., когато вече са съществували печатите с титул „василевс на ромеите“ (*Йорданов 2001:51–54*). За Божилов първото предположение е по-възможно (*Божилов, Гюзелев 1999 [2006:253]*, *Божилов 2008:408*, според когото този печат „е отсечен веднага след тържествения акт във Влахерните“ от август 913 г.).

Кога Симеон е започнал да се титулува βασιλεύς, респ. цѣсарь? С оглед на историческите обстоятелства повечето историци приемат, че това най-вероятно е станало през 913 г. или през следващите няколко години, защото реализацията на идеята му за нов ред сред православните християни, в т.ч. и получаването на равностоен на ромейския василевс титул, е свързана най-вече с обсадата на Константинопол и последвалото сключване на мирен договор с Византия [август 913]. Всъщност кореспонденцията му с патриарх Николай Мистик ясно показва, че намерението на Симеон (а може би и някаква негова реализация) да се окичи с царска титла е било вече факт в началото на юли 913 г.⁵⁴ В тази връзка в българската историческа наука все още е дискуссионен

⁵³ Вж. още мнения относно датировката у *Николов 2006:142, бел. 80*, който отнася печата след 917 г.

⁵⁴ Вж. писмо от тази дата на патриарх Николай Мистик с думите към българския владетел: „Каква змия е съскала в ушите на моето чедо? ... Нима ние не се страхуваме да замислим грабването на онази власт, която Христос е възвеличил на земята, ... желанието да грабнеш царската власт ἀρπάσαι βασιλείαν, която няма никакво отношение към твой род, е отхвърляне на великото име“ (*Златарски 1894, 10: 403–404; ГИБИ 4:194, 197*). Според Златарски още преди първия си поход срещу Цариград Симеон е водил преговори за признаване на царското му достойнство (*Зла-*

въпросът дали Симеон при срещата си с патриарх Николай Мистик е бил коронясан, или не⁵⁵. Потвърждение, че след 913 г., но най-късно до към 919–920 г.⁵⁶ той е бил наричан цѣсарь, е *Похвалата* за него в *Изборника от 1073 г.*, в която владетелят е великын въ црѣхъ Симеонъ (Кирило-Белозерски препис), великын въ црѣхъ Симеонъ (Синодален препис). Тук може би за първи път в старобългарски паметник, макар и оцелял в староруски препис, се дава титлата цѣсарь на Симеон (*Дуйчев 1943:216; Добрев 1980*). В същата *Похвала* Симеон е наречен и дръжалнвѣин владѣйка „дръжавен владетел“, но това не е официална титла, а поетическо венцехваление (*Добрев 2007а:475*)⁵⁷. Своеобразен аналог на модела на владетелска похвала е и *Прилогът към Златоструй*, поръчан или дори съставен от самия Симеон, носител на царска титла както в заглавието (прилогъ самого хрестолюбиваго цѣра симеонна), така и в самия текст на *Прилога* (вса кннгы ветхыа и новыа внѣшная и въночтренаа благовѣрныи цѣр симеонъ ... всѣа едныи сложн кннгы иже и прозва златоструяа⁵⁸, цит. по ръкопис от МДА № 43 от 1474 г., вж. *Срезневский 1867:3–4; Димитров 1980*). За съжаление липсват данни за по-конкретно датиране на *Златоструя*, макар че съществуват опити в тази насока (след 921 г. според *Димитров 1993а: 208, 22–213*). При всички случаи обаче и *Похвалата на Симеон* в *Изборника от 1073 г.*, и *Прилогът към Златоструй* са възникнали приживе на Симеон, т.е. до 927 г., и отразяват реалности в неговата титулатура, още повече, че става въпрос за произведения на официалната дворцова книжнина. Други оригинални старобългарски текстове, съхранили царска титла на Симеон, се свързват с десетилетията след 927 г., напр. *Надписът на Мостич* (съде лежнтъ мостнчъ чрьгоубѣзѣла възвнѣи при симеонѣ црѣи и при петрѣ црѣи) и *Първото житие на Наум*⁵⁹ (благовѣрнѣи цѣр симеонъ).

тарски I, 2:356–357, бел. 1). Още аргументи в полза на тезата, че Симеон се е самопровъзгласил за василевс в навечерието на похода срещу Константинопол [913], вж. у *Николов 2006:132–134*.

⁵⁵ Сред привържениците на тезата за извършена коронация са Златарски, според когото е била извършена кесарска коронация (*Златарски I, 2:367–374*), Оболенски (*Obolensky 1971 [2001:147–149]*), Острогорски (*Острогорски 1935:125–127*), Божилов (*Божилев, Гюзелев 1999 [2006:252–253]; Божилев 2008:407*), Каждан, Хризос, Шепард и др. (вж. цит. лит. у *Георгиев 2001*, според когото е имало съкратена церемония по коронация и признаване на титлата „василевс и архонт на българите“), а сред отрицателите на тезата са Баласчев, Снегаров, Войнов, Бакалов, Ангелов (вж. цит. лит. у *Бакалов 1985 [1995:150–159]; Бакалов 2005; Николов 2006:131, 134–138*); хронологична и семантична диференциация на титлите цѣсарь, цѣрь и кесарь вж. у *Романски 1929*.

⁵⁶ От това време ще да датира неоцелялият старобългарски протограф на *Изборника от 1073 г.*, който завършва с *Летописецъ кратице* и началните години от царуването на Константин Багренородни и неговата майка регентката Зоя [913–919].

⁵⁷ Обикновено в изследователската традиция дръжалнвѣин владѣйка се превежда като „(все) мощният владетел“ или „могъщият владетел“ (преглед на преводите и литература по въпроса вж. у *Спасова 1998*).

⁵⁸ „Благоверният цар Симеон изучи всички книги, стари и нови, вътрешния и външния смисъл на Священото предание... и избра от творбите му [на Йоан Златоуст] всички слова и ги нареди в една книга, която нарече Златоструй“.

⁵⁹ Възникването на житието се отнася „около 940 г., но не по-късно от 969 г.“ (*Иванова 1995:*

ните по време (понякога с векове) книжовни извори безапелационно титулуват Симеон цар, срв. *Второ житие на Наум*⁶⁰ (сына его Симеона цара), *Български апокрифен летопис*⁶¹ (цар Симеонъ; виегда царь Симеонъ царствоваше), *Българските глоси в Хрониката на Константин Манасий* (сынъ лъвъ царъ въгры нзведе по пнзмѣ на симеонъ царѣ българомъ, симеонъ же пакы воевавъ на въгры, симеонъ царъ българскын вынде по мироу въ црнградъ, българскын царъ симеонъ многождн до самого црнграда плѣнн) и *Надписите към миниатюри в Хрониката на Константин Манасий* (л. 174 симеонъ царъ българо запаалн н пнгнж, л. 175 зде вврѣ симеонъ царъ българо, *Дуйчев 1962*). Отзвук от царската титла на Симеон може да се види и в по-късните по време домашни агиографски съчинения, писани на гръцки, като *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски [XI–XII в.]* (Συμεών ὁς καὶ βασιλεὺς πρῶτος ... Βουλγάρων, Συμεών βασιλέως Βουλγάρων) и *Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан [XIII в., до 1234 г.]* (н потѣмъ егова сѣна Мнханла нже прѣвѣн царъ нарече се вьлгаромъ υἱὸν Μιχαήλ ὁς καὶ πρῶτος βασιλεὺς ἀνηγορευθή Βουλγάρων)⁶². Исклучение от практиката старобългарските паметници, възникнали след 913 г., да титулуват Симеон цѣсарь, е *Приписката на презвитер Григорий в Архивския хронограф*, където владетелят е кнзъ вьлгаретѣмъ Симеонѣ. Хронографът е запазен само в късни руски преписи от XV–XVII в., но се предполага, че неоцелелият старобългарски протограф е възникнал към началото на 921 г., тъй като включеният в състава му списък на византийските императори завършва с коронацията на Роман Лакапин и жена му Теодора [17 декември 920], но не включва коронацията на сина им Христофор [май 921]. Защо тогава вместо очакваната царска титла на Симеон стои княжеска, което би отнесло *приписката на Григорий* във времето преди 913 г.? Важно в случая е да се знае, че тази приписка, наричана също заглавие или предисловие, стои след книгите от *Осмъкнижието* и по-конкретно *Книга Рут* и преди V–VII книга на *Хрониката на Йоан Малала*, книги *Царства*, *Юдейската война на Йосиф Флавий*. Съществуват различни мнения за това към кой текст (кои текстове) се отнася приписката, респ. какво точно е превел Григорий (преглед на мненията у *Славова 2008:251–253, 292–294* и цит. лит.). Затова докато липсва критическо издание и детайлно текстологическо изследване на всички съставни части на *Архивския хронограф*, този въпрос ще остане открит. Не е изключено да се окаже, че приписката въвежда порано преведен (редактиран?) текст (масив от текстове), който впоследствие (около 921 г.) е бил само комплектуван с останалите по-късни по време текстови масиви.

176), както и „скоро след 916 г.“ (*Иванова 2003:196*).

⁶⁰ Времето на съставяне на житието не е установено. Запазено е само по един препис от XVI в.

⁶¹ Апокрифният летопис е възникнал вероятно към края на XI – началото на XII в. и е запазен само по един късен препис от XVII в.

⁶² Михаил вм. Симеон.

Етимологията на цѣсарь отвежда към лат. caesar, заето от славяните пряко, или пък косвено през германски, тъй като лат. caesar е заето и в готски като kaisar. При навлизането в славянския лексикален фонд латинизмът е подложен на характерните за славянските наречия още от предписмения период явления монофтонгизация на дифтонгите и втора палатализация. В класическите старобългарски паметници цѣсарь означава освен ‘цар, император (на Рим и Византия) като господар на държава’ и изобщо ‘господар, повелител, управник’, както и ‘Господ Бог, небесния цар Исус Христос’ с гръцки съответствия βασιλεύς, ἄρχων, ἀρχηγός, κύριος, αὐτοκράτωρ, δεσπότης, σεβαστός, τυραννος (Slovník 49:840–841; СС 1999:774; СР 2:1180–1181; за етимологията на цѣсарь вж. Романски 1929; Радославов 1929:174–182; Фасмер 4:290–291 и цит. лит.). В ранносредновековна България царската титла е схващана като еднаква с византийската βασιλεύς – напр. българите са наричали цѣсарь и императора на Византия, както свидетелства *Хрониката на Йоан Скилица* по повод нападение на Василий II срещу българския стан и бягството на войниците с думите „βεζεῖτε, βεζεῖτε, Τζάσαρ“, явно предаващи „вѣжнѣ вѣжнѣ цѣсарь“ (за титула цар в контекста на гръцката и латинската традиции вж. *Билярски 2008:188–190*).

В латинските извори Симеон е rex Bulgarorum, срв. Vulgarico regi Simeone *Венецианска хроника на Йоан Дякон*, Simeonem Bulgarum regem *Хроника на Зигеберт*, filium iuniorum regem *Хроника на Регино*, rex Bulgarorum *Пархийски летопис*. Както вече стана въпрос, византийските хронисти титулуват Симеон ὁ ἄρχων Βουλγαρίας (по-рядко τῶν Βουλγάρων). Често го наричат и само по име (без титла)⁶³ или „българина Симеон“ (без титла)⁶⁴. Единствено по повод срещата му с Роман Лакапин във Влахерните византийските хронисти титулуват двамата τῶν βασιλέων (*Хронография на Льв Граматик*, *Продължителя на Георги Монах*, *Хроника на Йоан Скилица*). Обикновено славянските преводачи на византийски хроники следват своите гръцки образци, но понякога добавят от себе си княжеска или царска титла на Симеон, липсваща в образеца, напр. князь Семевнъ Симеѡн по повод събития в Солун от 904 г. в *Хрониката на Георги Амартол*. Преводачът на *Хрониката на Симеон Логотет* дописва ту царска (Симеонъ воевавъ възгарскын црь на гръкы Симеѡн ὁ βούλγαρος, възгарскомоу же црю Симеонъ тоу де Вουλгáру Симеѡн), ту княжеска (възгарскын князь Симеонъ Симеѡн ὁ Вούλγαρος, Симевн князь възгарскын Симеѡн ὁ Вούλγαρος) титла на владетеля⁶⁵.

⁶³ Вж. *Хроника на Георги Амартол* (Семевноу Симеѡн, Симеѡ Симеѡн, Семевнъ Симеѡн и т.н.), *Хроника на Симеон Логотет* (къ Симевнъ Симеѡн, Симевнъ Симеѡн, Симеонъ τὸν Симеѡн, Симеонъ τῷ Симеѡн, Симеонъ Симеѡн, ѡ Симеонъ Симеѡн, на Симеонъ Симеѡн, Симеонъ Симеѡн, Симеонъ Симеѡн, сз Симеонѡмъ Симеѡн, Симеонъ Симеѡн, Симеонъ Симеѡн, Симеонъ Симеѡн и т.н.). Само семевнъ и в *Българския апокрифен летопис* (Тънкова-Займова, Милтенова 1996:125).

⁶⁴ Вж. *Хроника на Георги Амартол* (възгарн же Семевнъ ὁ Вούλγαρος Симеѡн, Семевноу Болгарноу Вουλгáру Симеѡн), *Хронография на Псевдо-Симеон* (Симеѡн ὁ Вούλγαρος).

⁶⁵ Царската титла е за събития от август 913 (началото на похода срещу Цариград) и 914 г.

В каква формула е влизал титулт βασιλεύς, респ. цѣсарь? И по този въпрос в историческата наука има различни предположения:

1) Още преди похода към Константинопол [913] или след неговата обсада и сключения мир с Византия Симеон се провъзгласява за василевс без етноним (*Радославов 1929:167–168; Божилков, Гюзелев 1999 [2006:252–253]; Божилков 2008:77, 382–383⁶⁶*) или с етноним „на ромей“, което обяснява отсъствието на коронация във Влахерните (*Бакалов 1985 [1995:150]*). Допуска се възможност Византия да е признала именно титула василевс (без етноним), както при Карл Велики (*Йорданов 1994:105–106*) – вж. и други привърженици на това мнение у *Николов 2006:133, бел. 57*.

2) Симеон тръгва към Константинопол [913] като архонт, а се завръща като василевс на българите (*Радославов 1929:169–172; Божилков 1983:105–116; βασιλεύς Βουλγαρίας* у *Острогорски 1935:129; Obolensky 1971 [2001:147–149]*). Този предполагаем титул е удовлетворявал както българския владетел, постигнал обещание за царствен брак на дъщеря си с малолетния Константин Багренородни, откриваща му възможността да стане василеопатор, така и Византия. Хипотезата обаче няма реално потвърждение в печатите на Симеон, тъй като до този момент не е открит печат с титула василевс на българите (*Йорданов 1994:104–105*).

3) През 913 г. Симеон си присвоява царска титла във вида βασιλεύς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων, докато титулт, реално признат му от Византия чрез коронацията от същата година, е βασιλεύς Βουλγαρίας (*Острогорски 1935:121–138*).

4) През 913 г. Симеон е василевс и архонт на българите според тълкуването (*Георгиев 2001:9–19*) на *Писмо на Роман Лапатин* [март–април 925] с думите: „ти произведе съблазън, като провъзгласи себе си за цар не само на собствения си народ...“ (*ГИБИ 4:307*).

5) Към 913 г. Симеон иска с писмо регентството или сенатът да му признае царско достойнство и в потвърждение на тези си намерения стига под стените на Константинопол, претендирайки за титула василевс на българи и ромей (*Бакалов 1994:22*)⁶⁷. Това се превръща в аргумент през 913 г. да му бъде отказана

(похода в Тракия). Тълкуване на тази царска титла като „изразител на българското средновековно виждане през XIV в. за времето, когато се извършва фактическата промяна в титулатурата на българския владетел“ вж. у *Каймакамова 1990:187*. Странното е, че не само за предхождаци 913 г., но и за последвали събития от 921 и 924 г. е добавена княжеска титла.

⁶⁶ На друго място в книгата си Божилков явно допуска възможността царският титул на Симеон да е включвал етнонима „на българите“, срв. „Симеон напуснал Влахернския дворец като βασιλεύς – цар [на българите], но не се задоволил с тази титла“ (*Божилков 2008:407*).

⁶⁷ Това предположение се основава на *писмо на Николай Мистик до Симеон* (от началото на юли 913 г.), от което личи, че още преди похода от 913 г. Симеон обявил намеренията си („Не е ли по-добре да се наречеш архонт (княз) от Бога, отколкото тиранин?... а също така и желанието да грабнеш царската власт...“ (*ГИБИ 4:194, 197*).

всякаква коронация (Бакалов 2005:172). Според Бакалов българският владетел се провъзгласява за цар през 915 г. с титла *църъ вѣсѣмъ влѣгаромъ*, а по-късно през 918 г. след битката при Ахелой и издигането на Преславската архиепископия в патриаршия за него е осветена титлата *цѣсаръ вѣсѣмъ влѣгаромъ* и *грѣкомъ* (Бакалов 1985 [1995:161]).

6) „...в 913 г. Симеон се върнал от Цариград в Преслав не като византийски кесар, а като *цѣсаръ Влѣгаромъ*“ (Златарски I, 2:374), към 915 г. самоволно се обявил за *царъ и самодържъць вѣсѣмъ влѣгаромъ*⁶⁸ (Златарски I, 2:381), след 918 г. (Ахелойската битка и създаването на българската патриаршия) е бил коронясан от новопосветения български патриарх за *царъ и самодържъць вѣсѣмъ влѣгаромъ* и така се изравнил с ромейския *βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ* (Златарски I, 2:381, 401), а „през първата половина на 925 г., може би веднага след смъртта на патриарх Николай, се прогласил за цар и самодържец на всички българи и ромеи“ (Златарски I, 2:486).

7) През или около 919 г., след като Роман Лакапин си присвоява императорската титла и омъжва една от дъщерите си за Константин VII, Симеон се провъзгласява за цар (василевс) на българи и гърци (Бобчев 1907:317; Цухлев 1910:385–388; Dölger 1935:61–64; Ostrogorsky 1936:285; Добрев 2007a:310). Според Оболенски за „император на българи и ромеи“ Симеон се обявява през зимата на 924–925 г. (Obolensky 1971 [2001:147–149]).

„На българи“ или „на българи и ромеи“ е бил етнонимът на царската му титла, присвоена през 913 г., и изобщо имало ли е етноним? Загатване, че по-скоро етнонимът „на ромеи“ не е бил включен в царския титул, може да се намери в *писмо на Николай Мистик* от юли–август 914 г., в което патриархът моли Симеон да възстанови добрите отношения между ромеи и българи и да сложи край на военните действия в Тракия и на обсадата на Одрин [февруари 914]. Към подобни размисли насочва и друго *писмо на Николай Мистик* [края на август 917 г.], с което той, узнавайки за византийското поражение при Ахелой [20.08.917], иска да спре по-нататъшно настъпление на Симеон⁶⁹. В писмото обаче няма ни най-малък намек за това Симеон да се е нарекъл цар на ромеите – ако подобен слух или действие бяха достигнали до патриарха, той едва ли щеше да ги отмине с мълчание. Точно това е направил патриархът в следващото си писмо от 918 г. (или от есента на 917 г.)⁷⁰. Затова най-веро-

⁶⁸ Въз основа на известието на Лъв Дякон, че Симеон заповядал да го наричат автократор.

⁶⁹ Срв.: „нека дотук се прекратят бедствията, нека ... помислим, че ние сме наследници на Христа и ако и да се различаваме по произхождение, обаче ние по вярата съставяме едно цяло..., ти няма да помислиш да нанесеш вреда и да наченеш война срещу духовния си баща и срещу боговечния император“ и т.н. (Златарски 1894, 11:6–12; ГИБИ 4:207–216).

⁷⁰ Срв.: „Постъпваш зле и необмислено, като приписваш победата на собственото си желание и като предполагаш, че станалото поражение [при Ахелой – б. а., Т. С.], което постигна ромейския народ, е станало за това, щото ти да завладееш властта над ромеите... задоволи се с властта, която си наследил от предците си, не пожелавай да господарстваш над ония, от които ти си се научил

ятно изглежда преположението, че именно след победата при Ахелой Симеон е заявил претенциите си и към престола на Византия, включвайки етнонима „на ромей“ в царския си титул. И по-късно Николай Мистик неколкократно свидетелства за тези претенции, срв. неговите *писма до Симеон* от края на август – 24 септември 920 г.⁷¹, от началото на лятото на 921 г. (или от януари 921 г.)⁷², от лятото на 921 г. (или от януари – пролетта? на 921 г.)⁷³, от втората половина на 921 г. – 922 г. (или първа половина на 920 г.)⁷⁴, от първата половина на 923 г.⁷⁵, от средата на 923 г.⁷⁶. Че и през 924/925 г. Симеон се е титулувал и „василевс на ромей“, свидетелстват две *писма на Роман Лакапин* – едното от началото на 925 г. (*βασιλέα Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων*)⁷⁷, а

да познаваш господаря на всичко! Никой, който е бил някому роб, а след това е бил освободен от робията от друго и е разумен, не ще поска да стане господар на тогози, който го е освободил от робство... Не помисляйте да станете властители на ония, чрез които вие се удостоихте със свобода“ (*Златарски 1894, 11:6–12; ГИБИ 4:216–218*). Според Златарски писмото вероятно е от 918 г., а според *Николов 2006:141* то е писано през есента на 917 г.

⁷¹ Срв.: „ако още носиш в себе си първоначалните помисли за ромейското царство“ (*Златарски 1894, 11:39–42; ГИБИ 4:235*).

⁷² Срв.: „даваш да се разбере, че онзи [Роман Лакапин – б. а., Т. С.], който вече е възведен на престола на империята, трябва да слезе оттам... И тъй остави това искане и не мисли, че то може да бъде изпълнено, защото съвсем е невъзможно това да стане... и не пиши... за свалянето от висотата на царската власт на онзи, който е от бог възкачен там... сърцето ти е обзето от мисълта да седнеш на престола на ромейското царство“ (*Златарски 1895, 12:125; ГИБИ 4:246–248*). Според Златарски писмото е от началото на лятото на 921 г., а според *Николов 2006:143* то е писано през януари 921 г.

⁷³ Срв.: „Не казвай „нека остави царството онзи, който вече се е възкачил на царския престол“... недей писа управителите на ромейското царство и народът да те признаят за император и господар, защото това не може да стане“ (*Златарски 1895, 12:127; ГИБИ 4:249*). Според Златарски писмото е от лятото на 921 г., а според *Николов 2006:143* то е писано през януари – пролетта? на 921 г.

⁷⁴ Срв.: „Целта на дявола е една: той иска твоето стремление да не се ограничава със собствениите ти владения, ... но да навлезеш в чужди владения... да се стремиш към привилегиите на онази царска власт, която е поставяла всеки народ под краката си... Но ти казваш, че бог желае вие да завземете властта над ромейците“ (*Златарски 1895, 12:136–148; ГИБИ 4:258, 261*). Приемам корекцията на *Николов*: „Да, – казваш ти, – но Божия воля е аз да взема властта над ромейците“ (*Николов 2006:216*). Първата датировка е на Златарски, а втората – на *Николов 2006:142*.

⁷⁵ Срв.: „да се съперничи изобщо, за да се заграби чужда власт – да станеш господар на цял народ и държава, – това е едно от най-тежките дела, а спрямо ромейското царство е и съвсем невъзможно“ (*Златарски 1895, 12:164–168; ГИБИ 4:277*).

⁷⁶ Срв.: „Нито влизането ти в столицата е приемливо, нито другото, за което ти говориш, тъй като целият Запад се намира под ромейска власт“ (*Златарски 1895, 12:172–181; ГИБИ 4:283*).

⁷⁷ Срв.: „Каж ми, какво предимство има за тебе в това, че ти се пишеш цар на българи и ромей *βασιλέα Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων*... ако желаеш да се наричаш цар на ромейците *βασιλεὺς*... *Ῥωμαίων*, нищо не ти се бърка да се провъзгласиш, ако искаш, и за господар на цялата земя... Недей мисли..., че ти, като си разорил целия Запад и си взел в плен жителите му, можеш поради това да се наричаш цар на ромейците *βασιλεὺς Ῥωμαίων*“ (*Златарски 1896, 13:282–288; ГИБИ 4:299–300, бел. 3*, където изразът „разорил целия Запад“ се тълкува като завладяване на византийски земи, което дало известно право на Симеон да се нарече цар на българи и ромей. Всъщност години преди това (след победата при Ахелой) Симеон си е присвоил този титул. Според Златарски (*Златарски I*,

другото от март–април 925 г.⁷⁸ (според Дьолгер 1939 още от 913 г. Симеон се домогва и узурпира титлата „василевс на ромеите“).

„Василевс на ромеи“ е титулуван българският владетел в *надпис на гръцки върху трети печат на Симеон*, от който са оцелели единадесет екземпляра, намерени в Североизточна България предимно в района на Преслав (вж. *Йорданов 2001:46–51* и цит. лит.). На лицевата страна на печата има изображение на Христос Пантократор с нимб, хитон и химатион, седнал върху трон, с десницата си благославя, а в лявата ръка държи евангелие. Около изображението има огледален и непълен надпис, което поражда различни прочити: ... ἐκ Θεοῦ πιστοῦ βασιλέος πολὰ τὰ ἔτη (Beševliev 1963: 331), Νικοπουρος⁷⁹ βασιλευς πολὰ τὰ ἔτη На правещия победата василевс многая лета (*Йорданов 1994:108*), Νικοπου Συμεωνι πους πολὰ τὰ ἔτη На победотвореца Симеон (?) многая лета (*Йорданов 2001:48*), На многопобедния василевс – многая лета (*Гюзелев 2006:55*). На гръба е изобразен Симеон в цял ръст, прав, с корона (стема) и пропендулии, с лявата ръка държи кълбо с кръст, а с дясната – голям процесionalен кръст. Около изображението има кръгов надпис: Συμεὼν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ρομῆων Симеон, в Христа василевс на ромеите (*Герасимов 1934; Йорданов 2001:48*). Явно е, че Симеон е представен като пълновластен автократор с всички знаци на властта. Тържествената му поза, надписът и избирането на Христос-Вседържател за негов закрилник, съчетани с определението „правещ победата“, имат за цел да покажат един истински василевс на ромеите в пълния му блясък (*Йорданов 1994:108*). Специалистите датират този печат в широки граници, между 913–927 г., срв.: 1) към (след?) 925 г., когато Симеон се самопровъзгласява за василевс на ромеите (*Runciman 1930 [1990:173]; Божилев 1983:144*); 2) след 919 г. (*Юрукова 1990:31*); 3) след 921 г., когато след интронизацията на Роман Лакапин [920] единствена възможност за Симеон остава обсадата и завземането на Цариград (*Тотев 1999:111*); 4) след 917 г. и битката при Ахелой, довела до политически последици във Византия (*Йорданов 2001:51; Рашев 2006:386*); 5) към 913 г. след уреждането на брака на Симеоновата дъщеря и Константин VII, когато Симеон „вече се е виждал в едно близко бъдеще симвасилевс или още по-добре – василевс на ромеите“ (*Божилев 2008:409*).

Съставката ἐν Χριστῷ като част от владетелската титулатура от последния печат на Симеон (ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ρομῆων) посочва, че владетелят упра-

2:486–487) Симеон се е нарекол цар „на българи и ромеи“, за да спечели време и проточи преговорите за мир, знаейки, че Византия никога няма да сключи мир с така титулуван владетел.

⁷⁸ Срв.: „като провъзгласи себе си за цар не само на собствения си народ ... ние писахме не за това изобщо да не се наричаш цар, а за това, че се пишеш цар на ромеите, тъй като в твоеото отечество можеш да правиш каквото искаш. Обаче ако трябва право да говорим, то и там не [можеш]. Понеже откъде би ти се дало такова име? ... А и с какви ромеи ти ще се помиряваш, като се наричаш цар на ромеите, когато те са едни и същи? Понеже никой не сключва мир с тези, на които е господар“ (*Златарски 1896, 13:300–301; ГИБИ 4:307–308*).

⁷⁹ За епитета νικοποιός в официалната титулатура на Василий I вж. *Николов 2006: 91, бел. 147*.

вява в името на Христос. Божественият произход на императорската власт във Византия е основен акцент във византийската политическа пропаганда, според която авторитетът на василевса се гради върху безспорния факт, че властта му идва от царя на царете Христос. Василевсът е наследник на римските императори, но и Божи избраник на земята, чрез когото Бог управлява не само небесния, но и земния град (*Божилев 2008:116–127*). Извън печата на Симеон върху официални домашни и византийски документи (печати, надписи, писма и послания), писани на гръцки и отнасящи се до различни български владетели (Омуртаг, Маламир, Персиан, Борис-Михаил, Симеон), титулната формула е със съставката $\epsilon\kappa \Theta\epsilon\omicron\upsilon \acute{\alpha}\rho\chi\omega\nu$. Именно „От Бога ($\epsilon\kappa \Theta\epsilon\omicron\upsilon$) владетел“ е най-често срещаната формула за означаване на божествения произход на владетелската власт. Изразът $\epsilon\nu \text{Xp}\iota\sigma\tau\acute{\omega}$ в печата на Симеон⁸⁰ показва, че Симеон е християнски владетел. Той не се употребява в оловните печати на византийските императори, съвременници на Симеон и Петър – за първи път върху печати се среща при Йоан Цимисхий [969–976]. Обаче редовно се открива в монетите на Лъв VI [886–912] до Константин VII Багренородни [945–959] (Герасимов 1976: 130), откъдето би могло да се търси и евентуално влияние. В титулатурата от печата на Симеон липсва съставката $\epsilon\nu \Theta\epsilon\acute{\omega}$, която е част от пълния подпис на ромейския василевс $\epsilon\nu \text{Xp}\iota\sigma\tau\acute{\omega} \tau\acute{\omega} \Theta\epsilon\acute{\omega}$ ⁸¹ и говори за власт, дадена от Бога; самостоятелно се среща в генитивус $\epsilon\kappa \Theta\epsilon\omicron\upsilon$ и то твърде рядко (*Божилев, Гюзелев 1999 [2006:301, бел. 25]* и цит. лит.).

Прави впечатление, че във всички автентични източници от времето на Симеон – книжовни, епиграфски и сфрагистични, писани на гръцки и старобългарски, различни и по жанр (*Похвала за Симеон в Изборника от 1073 г., Прилог към Златоструй, Надпис на Мостич, Първо житие на Наум, печати*) липсва етноним „на българи“ към титула $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$, респ. *цѣсарь*. Може би това не е случайно, още повече, че голямата част от изворите се свързват с владетелската канцелария или с владетелски книжовни кръгове и скриптории. Това обстоятелство изпъква още по-ясно в контекста на другия Симеонов титул $\acute{\alpha}\rho\chi\omega\nu$ / *кѣназь*, който винаги е придружен с етнонима $\text{Bou}\lambda\gamma\alpha\rho\iota\alpha\varsigma$ ($\tau\acute{\omega}\nu \text{Bou}\lambda\gamma\acute{\alpha}\rho\omega\nu$), респ. *вългарьскѣ*⁸². Етнонимът *вългарьскѣ* (към *цѣсарь*) отсъства и в *Българския апокрифен летопис* от края на XI в. Появява се ($\tau\acute{\omega}\nu \text{Bou}\lambda\gamma\acute{\alpha}\rho\omega\nu$ към $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$) в агиографски текстове от XII–XIII в., писани на гръцки (*Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски, Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан*), и става постоянен (*вългарьскѣ, вългаромѣ* към *цѣсарь*) през XIV в. (*Българските глоси и Надписите към миниатюри в Хрониката на Константин Манасий*), където може да е и по-късно влияние. Горните факти насочват към предположението, че царският титул, присвоен от Симеон през 913 г., по-

⁸⁰ Той се среща още в грамота на император Ираклий I от 629 г.

⁸¹ За първи път регистриран в акт на Никифор II Фока [963–969].

⁸² Единствените изключения са *Шестоднев на Йоан Екзарх* и *Сказание за железния кръст*.

скоро е бил без етноним. Именно в този вид българският владетел най-вероятно е отстоявал царското си достойнство поне в рамките на България, защото за Византия подобна формула е била неприемлива. Можем да разгледаме такъв „универсален“ титул като компромисен за амбициите на Симеон – в подобен титул прозира идеята, че той не е само цар на българите, което би ограничило достойнството му териториално и етнически. Като косвено свидетелство в тази насока може да се тълкува и пасажът от *Словото за мира с българите*: „...да му бъде оказвано поклонение като на василевс, въпреки че не е позволено на неромеец да управлява ромеите“.

В оригиналните старобългарски съчинения Симеон е определен като славенъ и великъ хрестолюбъць (славнынъ сѣмевнѣ хлюбѣе, великѣин хртолюбѣе *Сѣмевнѣ Шестоднев на Йоан Екзарх*), хрестолюбивъць⁸³ и благовѣрнъць (хрестолюбиваго црѣ семннѣ, благовѣрнынъ црѣ сѣмннѣ *Прилог към Златоструй*, благовѣрнинъ црѣ сѣмевнѣ *Първо житие на Наум*), кннголюбъць и боголюбъць (кннголюбца кнѣ *Семіона*, истѣиннѣ рѣщнъ болюбца *Приписка на презвитер Григорий в Архивския хронограф*), великынъ въ црѣхъ Сѣмевнѣ (*Похвала в Изборника от 1073 г.*). Така епитетите за българския владетел, съхранени в съвременните му домашни книжовни извори, подчертават неговото христолюбие (боголюбие), благоверие и книголюбие, без да споменават нищо за военните му подвизи. Този странен факт е коментирани отдавна в българската историко-филологическа наука от различни гледни точки: като неодобрение и дори опозиция на книжовниците на българската войнствена политика, като нарочен техен акт за обезсилване на възможна критика срещу Симеоновото управление, като победа на съзидателното начало у Симеон (съзидането на една цивилизация), даващо облика на неговото управление (*Божилев 1983:165–166*), като последица от действителното миролюбие на владетеля и от господстващото в края на IX – началото на X в. източноправославно схващане за християнския владетел като миротворец. Именно *εἰρηνοποιός* ‘миротворец’ е наречен Симеон в една група *печати* – този епитет напоследък се обвързва с действителното миролюбие на владетеля, който през 913 г. бил принуден да наложи военен натиск за потвърждение на мирния договор и да получи полагащото му се по право владение над Византия, което не трябва да се извоюва със сила (*Shepard 1991:13–33*). Формулата „василевс миротворец“ се среща и в титулатурата на Карл Велики, където означава не просто един обикновен мир или лице, творящо мир, а човек, съзидател на нова империя с нов ред – рах Romana, рах Christiana (*Божилев 1983:113–114*). В друга група *печати*, датирани след 917 г., Симеон е *νικητοπιός* ‘победотворец’ (за *εἰρηνοποιός* и *νικητοπιός* в официалната титулатура на Василий I вж. *Николов 2006:91, бел. 146* и цит. лит.).

⁸³ За „христолюбивата душа“ на Симеон вж. и *Похвалата* за него в *Изборника от 1073 г.* (л. 2 бѣдн хрестолюбивѣн дѣшн твоен, л. 264а бѣдн хрестолюбивѣн его дѣшн).

Бил ли е Симеон *αὐτοκράτωρ*, т.е. самодържъць? Някои изследователи смятат, че макар и несъхранена в старобългарски книжовни паметници, титлата самодържъць е съществувала в Симеоново време (*Златарски I, 2:381; Радославов 1929:167; Ангелов 1973:162; Добрев 1980; Бакалов 1983:41; Смядовски 1993:63–64*). Възможен аргумент за това е *πισμο на Лъв Дякон* от 915 г., според което след смъртта на Лъв Философ и брат му Александър българският владетел заповядал на ромеите да го наричат автократор (*Συμεών, ὁ τῶν Μισῶν ἀρχηγὸς ... αὐτοκράτορα ἑαυτὸν ἀνακηρύττειν Ῥωμαίοις ἐκέλευεν*). Според Златарски към 915 г. Симеон самоволно се е обявил за цар и самодържъць *въсѣмъ възгармъ* и е пожелал официалното признаване на титлата от Византия (споделяне на това мнение, но без съставката *въсѣмъ* вж. у *Добрев 2007a:301*). Тъй като точно в този си вид титулната формула е непозната на писмените извори от Симеоново време, някои изследователи приемат, че през първите десетилетия на Х в. тя още не е съществувала (*Острогорски 1935:134–138; Бакалов 1985 [1995:155]*). В израза *дръжалнвзън владъика* от *Похвалата в Изборника от 1073 г.* Добрев вижда равната по сан на византийския император титла „владетел на държава“, избрана като подходящ синоним за автократор (самодържец) съобразно стихотворния размер на художествената творба (*Добрев 1980*).

2.3. ТИТУЛАТУРА НА ПЕТЪР

ἄρχων Βουλγαρίας, ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας (τῶν Βυλγάρων)

Известно е, че до подписването на договора с Византия и брачната церемония [октомври 927] българският владетел Петър е носил титлата *ἄρχων* (*Βουλγαρίας*). Така го титулуват византийските хронисти, срв. напр. сведението, че българският цар Симеон починал, след като поставил за княз своя син Петър (*Πέτρου...ἄρχοντα* Петра сина своего поставль князя *Хроника на Симеон Логотет; ἄρχοντα* *Хронография на Псевдо-Симеон*) или известието как князът на България Петър (*Πέτρος τε ὁ ἄρχων Βουλγαρίας* *Хроника на Йоан Скилица*) и Георги Сурсувул изпратили във Византия един монах с писмо за мир и брачен договор. Наравно с това хронистите наричат наследника на Симеон и само Петър или Петър Българина, срв. пристигането на Петър във Влахерните за среща с император Роман Лакапин (*Πέτρῳ* *Хроника на Симеон Логотет*⁸⁴; *Βούλγαρου οὖν Πέτρου* *Хронография на Лъв Граматик*) или обяда на Петър с Роман Лакапин, Константин и Христофор (*Πέτρῳ Βουλγάρῳ* *въвѣдѣва* *Романъ съ Петрῳ* *Българниномъ* *Хроника на Симеон Логотет; Πέτρῳ Βουλγάρῳ* *Продължителя на Теофан; Βούλγαρου οὖν Πέτρου* *възгармноу* *оубо* *Петроу* *Хроника на Георги Амартол*)⁸⁵. У *Константин Багренородни. За управлението на държава-*

⁸⁴ Българският преводач обаче титулува владетеля с княз: *πρηνέσῃου* *възгарскомоу* *же* *князю* *Петроу*.

⁸⁵ Само Петър и в *Българския апокрифен летопис* (Тълкова-Заимова, Милтенова 1996:125).

вата четем как император Роман се сродил с българите, като дал внучката си на „господин Петър Българина“ (τῷ κυρῷ Πέτρῳ τῷ Βουλγάρῳ).

Βασιλεὺς Βουλγαρίας (τῶν Βουλγάρων), βασιλεὺς
цѣсарь влзгаромъ, цѣсарь влзгарьскъ, цѣсарь

Адреса в изпращаните писма до българския владетел, когато той е бил архонт/княз (според *Константин Багренородни. За церемониите*), Златарски коментира така: „писало се: „во име Отца и Сина и св. Духа, единия и едничкия Бог наш. Константин и Роман, верни в същия Бог царе ромейски, до възлюбленото и духовно наше чедо и от Бога княз на най-християнския народ български“; а след признанието на царската титла се пишело: „Константин и Роман в Христа Бога благочестиви самодържци, царе ромейски, до възлюбленото и духовно наше чедо господин еди-кой си цар на България. Разликата в тия две формули се заключава в това, че докато в първата българският господар се нарича „от Бога княз на най-християнския български народ“, т. е. че той бил поставен от Бога..., във втората пък формула той се нарича просто βασιλέα на България, т. е. че той е поставен не от Бога цар, а по волята на императорите ромейски, които са пред него „в Христа Бога благочестиви самодържавни“, – качества, каквито българският цар не може да притежава и поради това той не е равен на ромейския император нито по власт, нито по значение, макар и да носи еднаква с тях титла βασιλεύς... Това неравенство още по-ясно е изразено в това, че българският цар си остава в същото духовно синовство спрямо ромейския василевс, както и българският княз“ (*Златарски I, 2:527–528*). Така според Златарски византийците отстъпили от своите правила и признали царското достойнство на българския господар, но едновременно с това изтъквали неговото неравенство с ромейския василевс още преди да бъде сключен договорът от 927 г.

Признаването на титлата βασιλεύς на българския владетел най-вероятно е било в рамките на българския етнос, т.е. компромисът между двете държави е бил в етнонима на българите (*Йорданов 1994:109; Бакалов 1985 [1995:170]; Obolensky 1971 [2001:157]*). Косвено свидетелството за този етноним има у *Продължителя на Теофан*, според когото Мария „се радвала, понеже се свързала с мъж цар βασιλεῖ и била провъзгласена за господарка на българите δέσποινα Βουλγάρων”⁸⁶, откъдето би следвало, че титулът на Петър е цар на българите.

Пряко свидетелство за наличието на етнонима на българите в титулатурата на Петър е *надпис върху печат на Петър и Мария*, датиран в периода 927–945 г.⁸⁷ На лицевата му страна има бюстово изображение на Христос с

⁸⁶ Вж. този пасаж и в други византийски хроники, включително и в славянските преводи на някои от тях (*Николов 2006:236, бел. 11*).

⁸⁷ Броят на печатите на цар Петър, съхранявани в различни колекции (обществени и частни), вече надхвърля сто – подобно количество печати е непознато за нито един друг средновековен

нимб (с дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие) и надпис Ἰησοῦς Χριστός. На гърба са представени бюстови изображения на Петър и Мария във фас – и двамата са със стеми и държат помежду си двойно пресечен патриаршески кръст. Около изображението се чете надпис Πέτρος καὶ Μαρίας βασιλεῖς Βουλγάρων Петър и Мария, василевси на българите. Известни са десетина екземпляра, намерени в Преслав, с. Черенча, Шуменско и с. Трапище, Разградско (Йорданов 2001:58–59 и цит. лит.; Жекова 2007:731–732). Неравнопоставеността на българската царска титла спрямо тази на византийския василевс личи по отсъствието на израза ἐν Χριστῷ, ἐν Θεῷ, което би трябвало да покаже, че българският владетел не е получил титлата си от Бога, а чрез посредничеството на императора. Според една от тезите изображението на Мария подсказва, че тя е съвладетелка, а не само съпруга на владетеля (Йорданов 1993а:203–204; Йорданов 1994:109; Йорданов 2001:59). Като аргумент в полза на позицията ѝ на съуправител се привежда изображението, в което тя държи владетелския кръст заедно с Петър – друг подобен случай върху официални паметници не е познат не само в България и във Византия⁸⁸, но и в останалите християнски страни (Атанасов 1997:26). Изтъква се и друг аргумент, подкрепящ изобразяването на Петър като съимператор, а именно неговите инсигнии – стема, дивитасион и хламида, но не и лорос (Тодоров 2008:105–106). Тълкуването на Мария като съуправителка обаче има и своите противници, „защото теорията за властта на василевса не допуска, не позволява подобно съвместяване“ – печатът е по-скоро мемориален, в него изображението на Петър и Мария олицетворява техния брак като символ и гаранция за мира от 927 г. (Божилков, Гюзелев 1999 [2006:276]). Присъствието на царицата край Петър в образ и текст подсказва влиянието на Константинопол, то е по-скоро демонстрация на новия ред, отколкото рефлексия на реална власт (Божилков 2008:387). Според трета гледна точка този, както и следващият печат, са имали за цел да популяризират царица Мария-Ирина, приета с неохота от българското болярство като проводник на влиянието на цариградския императорски двор (Гюзелев 2006:232, бел. 9).

Царска титулатура, но без етноним, е налице във втори оловен печат на Петър и Мария. На лицевата му страна има бюстово изображение на Христос с кръгов надпис Ἰησοῦς Χριστός. На гърба изображението е както при предходния печат, макар и с малки различия. Интересуващият ни надпис гласи: Πέτρος βασιλεύς εὐσεβῆς Петър благочестив василевс (Герасимов 1938:360–363; Йорданов 1993а:205; Йорданов 2001:60–63 и цит. лит.; Жекова 2007). Оцелели са около четиридесет екземпляра, намерени предимно в района на Преслав и частично в средновековната крепост до Перник и в села от Шуменско и Тър-

владетел (български, византийски или който и да е друг) (Йорданов 2007б:727).

⁸⁸ Във византийската сфрагистика не е познато подобно иконографско изображение на действаш император със съпруга – императрица: в легендите на византийските печати императриците присъстват само като майки (Божилков, Гюзелев 1999 [2006:276]; Божилков 2008:386).

говищко. Необичайното в печата е, че надписът се отнася само до Петър, а изображенията са на Петър и Мария – подобни аналози липсват както в българската, така и във византийската сфрагистика. Според едно тълкуване „името на царицата и титулатурата ѝ не са отбелязани, макар тя да е изобразена в този тип печати, понеже вече не е била между живите“ (*Гюзелев 2005:27; Тодоров 2008:101–102*), а това отнася печата след 962–963 г. По-често обаче печатът се датира към средата на X в. (*terminus ante quem, Юрукова 1990:34*) и по-конкретно към 40/50-те год. на X в., когато във Византия Лакапините са отстранени от управлението, в резултат на което най-напред от държавния знак (печата) е отпаднало името на Мария, а впоследствие (вж. по-долу) и нейният образ (*Йорданов 1994:110; Йорданов 2001:63*). Понякога титлата βασιλεὺς εὐσεβῆς се възприема като „незначителна... повече почетна, отколкото реална“ (*Бешевлиев 1979:74*), но това едва ли е обосновано, доколкото „благочестив владетел“ възпроизвежда един характерен за византийското монетосечене израз, който се среща в надписите върху милиарензиите на Лъв VI и Константин VII [най-късно между 945–959], а не отразява конкретно отношение на българския владетел към светската власт (*Юрукова 1990:34*). По-скоро титлата βασιλεὺς εὐσεβῆς е „отзвук на станалата у цар Петър вътрешна промяна със склонност към благочестие и отстъпване от активна държавническа дейност“ (*Герасимов 1938:360*). Още в началото на своето управление той поставя в основата на владетелската си пропаганда идеята за своето благочестие като висш покровител на християнската Църква и вяра. Представата за царското благочестие се превръща в официална политическа програма, продължение на религиозно-политическите концепции на Борис-Михаил и на идеала за царя-философ, култивиран в обкръжението на Симеон. Не случайно Лъв Дякон нарича Петър „мъж боголюбив и благочестив“, а константинополският патриарх Теофилакт [933–956] – „вярна и боголюбива душа“ (*Николов 2006:250–252*). Не е случайно и че в среднобългарската книжнина наследникът на Симеон е определян преди всичко като благочестивъз (Бл҃гочѣстивѣмъ и самодръжѣцъ бл҃ггарскагѡ скѣптра цѣрю Петрѡ, Бл҃гочѣстивѣмъ бѡ тѡгѡда цѣрю Петроу *Житие на Иван Рилски от Патриарх Евтимий, ѡ цѣрѣ бл҃гочѣстивааго Петра Второ проложно житие на Иван Рилски*), хръстолюбивъз (хрѡлюбиваго Петра цѣрѣ бл҃ггарскаго Пѣрво проложно житие на Иван Рилски) и правовѣрнъз (в лѣта правовѣрнааго цѣра петра Презвитер Козма. *Беседа срещу богомилите*).

Етнонимът на българите липсва и в трети *оловен печат на Петър*, запазен в два екземпляра. На лицевата му страна е изобразен бюст на Христос с нимб, хитон и химатион, с дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. На гърба на печата има бюст на владетеля във фас със стема и пропендулии, в дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст. Около това изображение стои надпис Πέτρος βασιλεὺς. (*Йорданов 2001:63–64* и цит. лит.). Според Попконстантинов печатът се свързва с първите години от управлението на Петър (*Попконстан-*

тинов 1979:20), но според Юрукова тази хронология противоречи на иконографските особености на Христовия образ и на сиглите в надписа, което датира печата след смъртта на Мария [862/863], т.е. към последните години от царуването на Петър [963–970] (Юрукова 1990:39). Пак в края на Петровото управление, когато Петър е едноличен владетел, но в по-широка хронологическа рамка [945–969], поставят печата Йорданов (Йорданов 1993:34, Йорданов 2001:63) и в. Гюзелев (Гюзелев 2006:56).

За разлика от Симеон, чиято царска титла е запазена само в надписи на гръцки върху негови печати, царската титла на наследника му Петър е съхранена и в кирилски надпис върху образец на бронзова матрица за печат, намерена в Плиска. На гърба е изобразен владетелят във фас, на главата с корона (стема) и пропендулии, в дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст. Около изображението има огледално обърнат надпис Пѣтр[ъ] црѣ влѣг[аромъ] (Мушимов 1928/1929:230–239), П[ѣ]тр[ъ] црѣ вл[ъ]га[ромъ] (Йорданов 1993:35; Йорданов 1994:11; Йорданов 2001:65–66). Наскоро е намерен и втори екземпляр – същински печат (от колекцията на Dumbarton Oaks) със същото изображение и кирилски надпис на обратната страна, от който се вижда лигатура на буквите п, т, р (името петръ) и буквите ц и ъ под титла (Йорданов 2007б)⁸⁹. Това е единственият кирилски печат на ранносредновековен български владетел, който е свидетелство за въвеждането на кирилицата в държавните знаци и в царската канцелария. Изказано е мнение, че печатът е модерен фалшификат, доколкото надписът противоречи на всичко познато: разположен е не вляво от фигурата, а вдясно; буквите са неавтентично изписани; всички предходни печати на Петър са винаги на гръцки (Герасимов 1970:33–35). Днес това мнение е преодоляно (аргументи за автентичността на матрицата изказва още Мушимов 1928/1929) и гравиранията бронзова матрица се възприема като автентичен паметник от последните години на цар Петър (Юрукова 1990:39–40). Според Йорданов печатът е изготвен във време, когато българският владетел вече не се е нуждаел от признание в илюзорната рангова йерархия в семейството на владетелите, а усилията му били насочени към вътрешното консолидиране на държавата и въвеждането на славянския език и в държавните знаци (Йорданов 1994:112).

В оригиналните старобългарски паметници (епиграфски и книжовни, различни по жанр), съвременни на Петър или не много отдалечени от неговото време, титулът е предимно цѣсарь, по-рядко цѣсарь влѣгарьскы/влѣгаромъ и веднѣж ѿ ба цѣсарь влѣгарьскъ. Срв. съде лежнѣ мостнѣ чрьгоучьвѣлѣ бѣвѣзѣн прѣ сѣмеонѣ црѣ и прѣ петрѣ црѣ... Надпис на Мостич; съдочнѣ сѣ вѣ болгарстѣн землѣ в лѣта правовѣрнаго црѣ петра Превитер Козма. Беседа срецу богомилите; петре црю прѣчѣненъ, петре црю, вѣче блаженъ петре црю, петре црю прѣблжены

⁸⁹ В бележка под линия Йорданов съобщава за намирането на трети екземпляр от печата във Велики Преслав през лятото на 2007 г. (Йорданов 2007б:729, бел. 4).

ѡче, петра ннокааго бѡвшаго црѣвльгаромъ *Служба на цар Петър* (Драганов миней от XIII в., Зограф № 85.1.8); петра минѡа да възхвалннмъ бѡвша ѡ ба црѣвльгарьска, стго петра бѡвшааго црѣвльгарьска *Служба на цар Петър* (миней от XIII–XIV в., НБС № 434 [139]); петра црѣвльгарьска трѡ гла·д· *Отпустителен тропар от вечерния дял*⁹⁰; петръ црѣвльгарьска, црѣвльгарьска *Анонимно житие на Иван Рилски*. В по-късни средновековни български извори от XI в.⁹¹ и от XIII–XIV в.⁹² титулатурата на Петър е преди всичко цѣсарь вльгарьскъ или само цѣсарь.

Редица химнографски източници съдържат данни не само за титула, но и за канонизацията на цар Петър (вероятно скоро след смъртта му) – в тях той е сватъи цѣсарь, сватъи отъць, сватъи петръ, срѡв. петре црю стын, стго ѡца ншего петра ннокааго бѡвшаго црѣвльгаромъ, четннзн ѡче ншъ петре црю стын *Служба на цар Петър* (Драганов миней от XIII в., Зограф № 85.1.8); стго петра бѡвшааго црѣвльгарьска *Служба на цар Петър* (миней от XIII–XIV в., НБС № 434 [139]); ѡче петре сте, прѡпѡвне петре *Отпустителен тропар от вечерния дял*. Като цар Петър е обозначен на девет места в *Службата* (“бѡвшият от Бога цар на българите“, „Петър цар български“, „цар пречестен“, „цар български“, „Петър цар“, „цар Петър“, *Николова 2009:74*)⁹³. Като цар и светец е споменат той и в различни по жанр нехимнографски творби: *Български апокрифен летопис* (светаго петра царя вльгарьскаго мѡужа света н праведна, светаго петра царя вльгарьскаго), *Борилев синодик* (*Дриновски препис* петръ црѣвльгарьскаго), *Разказ за зографските мѡченици* (петра гла стго црѣвльгарьска), *Виргинска грамота на цар Константин Асен* (стаго петра ц). За характера на култа му са изказани различни тези – че е монашески, владетелски, политически или невписващ се изцяло в нито една от традиционните схеми, вж. по-подробно *Билярски*

⁹⁰ Тропарът е засвидетелстван в пролози от XIII–XIV в. (*Павлова 1994:24–26*).

⁹¹ Вж. Петър царь вльгарьскы праведень мѡужь *Български апокрифен летопис*. Пак там е налице и единственият случай, когато Петър е титулуван цар на българии и гърци (сынъ его царь Петър н въ царь вльгаромъ еште же гръкомъ), резултат от представата за близостта между България и Византия, респ. между българския владетел и император Константин Багренородни, скрепена от византийското признание за царската титла на Петър (*Тълкова-Заимова, Милтенова 1996:72, 196; Николов 2006:238–239, бел. 21 и цит. лит.*).

⁹² Вж. Попа бѡвмнал нже прн петръ црѣвльгарьскаго *Борилев синодик [1211]* (*Палаузовски препис*), Блгвмръстннмъ н самодръжнц вльгарьскаго скептра црю Петръ, Блгвмръстннмъ вѡ тѡгда црю Петроу вльгарьскаго црѣва хвржгѡвн дръжжнц *Житие на Иван Рилски от Патриарх Евтимий*, хѡловнѡаго Петра црѣвльгарьскаго *Първо проложено житие на Иван Рилски*, ѡ црѣвльгарьскаго Петра, Петра црѣвльгарьскаго *Второ проложено житие на Иван Рилски*, петръ црѣвльгарьскн змрът, романоу сына петра царь *Хроника на Константин Манасий – български глоси*; памл прѡпѡвнаго ѡца петра црѣвльгарьскаго [30 януари] *месецеслов на Банишкото четириевангелие от XIII в.* (*Дограмджиева, Райков 1981:23*); петръ црѣвльгарьскн [30 януари] *месецеслов на четириевангелие*, Зографски манастир № 43 (*Иванов 1931 [1970]:383; Павлова 1994:26*) и в още две други евангелия от XIII–XIV в. (*Чешмеджиев 2003:27, бел. 25, 26*).

⁹³ За спора дали той е единственият български владетел, обявен за светец още през Средновековието, вж. *Билярски 2001:33, бел. 4*.

2001; Чешмеджиев 2003; Билярски, Йовчева 2006; Стойкова 2008:303–305; Николова 2009 и цит. лит.

Византийските извори, които споменават Петър по повод събития след 927 г., го титулуват βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων (Πέτρος δὲ ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς⁹⁴, ὁ Πέτρου μὲν βασιλέως τῶν Βουλγάρων υἱός⁹⁵ *Хроника на Йоан Скилица*), βασιλεὺς Βουλγαρίας (Πέτρῳ Βουλγαρίας βασιλεῖ *Адрес в Посланието на цариградския патриарх Теофилакт до Петър [933–956]*, Πέτρου βασιλέως Βουλγαρίας Црѣ же влзгарскаго Петра женѣ оумершн⁹⁶ *Хроника на Симеон Логотет*) или само βασιλεὺς (Πετροῦ τοῦ βασιλέως *Грамота на император Василий II [1020]*). Изключение от това правило са някои византийски хронисти, които дори и по повод на събития, станали след мира и династичния брак от 927 г., респ. след признаването на Петровата царска титла, продължават да наричат българския владетел ἄρχων, ἀρχηγέτης или ἄρξας. Срв. ὑμῶν ἄρχοντι *История на Лъв Дякон [992]*⁹⁷, τῷ Βουλγαρίας ἄρχοντι⁹⁸, Πέτρου τοῦ ἄρξαντος τῶν Βουλγάρων⁹⁹ *Хроника на Симеон Логотет*; Πέτρῳ δὲ τῷ Βουλγάρων ἄρχοντι¹⁰⁰ *Хроника на Йоан Скилица*; Ῥωμάνου τοῦ υἱοῦ Πέτρου τοῦ ἄρξαντος τῶν Βουλγάρων¹⁰¹, ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγετῶν Πέτρος¹⁰², τῷ Βουλγαρίας... ἄρχοντι¹⁰³ *Хроника на Йоан Зонара*. Понякога владетелят е само Петър Българина, срв. Πέτρῳ δὲ τῷ Βουλγάρῳ петра же влзгарнна сложен сд оубнтн его врѣ его ннѣ [928] *Хроника на Георги Амартол*. Както вече беше коментирано, никъде в старобългарски или среднобългарски текстове (преводни или оригинални) Петър не е титулуван кѣназь – той е единствено цѣсарѣ. Дори когато царската титла липсва в гръцкия текст, славянският преводач я добавя – така обичайно постъпва преводачът на *Хрониката на Симеон Логотет*, срв. Πέτρῳ δε τῷ Βουλγάρῳ на Петра же влзгарскаго царѣ¹⁰⁴, τοῦ Πέτρου Петра црѣ¹⁰⁵.

В латинските извори Петър е imperator (Bulgarorum imperator Petrus *Дуклянски летопис*) или vasilieus (Petrus Bulgarorum vasilieus *Лиутпранд*).

⁹⁴ По повод възобновяването на мира след смъртта на Мария-Ирина и сключването на договор с императорите Роман и Константин.

⁹⁵ По повод предаването на Скопие на византийците от Роман, сина на българския цар Петър.

⁹⁶ По повод смъртта на Мария-Ирина.

⁹⁷ По повод отказа на Никифор Фока да плаща данък на българите [966].

⁹⁸ Среднобългарският преводач на *Хрониката* обаче титулува Петър цар, срв. влзгарскома црѣвн.

⁹⁹ По повод предаването на Скопие на византийците от страна на Роман. И тук в среднобългарския превод е добавена царска титла за Петър: Петра црѣ Влзгарскаго.

¹⁰⁰ По повод бунта на Иван и други Симеонови велможи [928] срещу Петър.

¹⁰¹ По повод завземането на Скопие [ок. 1003–1004], предадено на Василий II от Роман. В славянския превод стои обичайното начелникъ (Романъ сынъ Петра влвшаго начелникъ влзгарскаго).

¹⁰² Визира се времето след смъртта Мария-Ирина, когато Петър подновил договора с ромените.

¹⁰³ По повод писмо на Никифор [963] до Петър да не оставя маджарите да преминават Дунава.

¹⁰⁴ По повод бунта на Иван и други Симеонови велможи срещу Петър [928].

¹⁰⁵ По повод предаването на властта на четиримата комитопули Давид, Мойсей, Арон и Самуил.

αὐτοκράτωρ, αὐγουστος ?

Нов вариант на царската титулатура на Петър се чете в надпис на гръцки върху оловен *печат на Петър и Мария*, запазен в седем екземпляра, намерени предимно в района на Преслав. На лицевата му страна има бюстово изображение на Христос Пантократор с нимб (с дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие) и кръгов надпис Ἰησοῦς Χριστός. На гърба са представени бюстови изображения на Петър и Мария във фас, а около тях има надпис, който е разчитан различно: ΠΕΤΡΟΣ ΒΑ[ΣΙΛΕΥΣ] [ΒΟΥ]ΛΓΑΡ[ΩΝ] (*Герасимов 1938:359–360*), Πέτρος καὶ Μαρίας ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορες Βουλγάρων Петър и Мария, в Христа самодръжци на българите (*Герасимов 1976:129–130; Тотев 1984; Йорданов 1993:№ 19–20; Йорданов 1994:110; Йорданов 2001:59–60*) или Πέτρος καὶ Μαρίας ἐν Χριστῷ αὐγουστοὶ βασιλεῖς Петър и Мария, в Христа августи и василевси (*Shepard 1995:142; Йорданов 2001:59–60*). Причината за различните прочити е нечетящият се изцяло надпис, от който реално се виждат само буквите ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΡΙ Ν ΧΩ ΑΓ. Разчитането се затруднява и поради факта, че върху византийските монети и печати от това време (с повече от един владетел) липсва подобно изписване. В тях краят на надписа ΑΥΒ се развързва като α(ῦ)γ(ουστοὶ) β(ασιλεῖς), което дава основание да се допусне подобно четене и при печата на Петър (*Йорданов 2001:60; Тодоров 2008:100–101*). Той се датира: 1) „към първите години от царуването цар Петър“ (*Герасимов 1938:360*), 2) към 927 г. (*Тодоров 2008:101*) или най-често 3) към 40-те години на X в. (*Йорданов 1993а:204; Йорданов 2001:59–60*) и по-конкретно след 945 г., когато титлата αὐτοκράτωρ е въведена в надпис от златен печат на Константин VII Багренородни (*Юркова 1990:35*) и в надписи върху монети при същия император (*Герасимов 1976:130*). Формулата ἐν Χριστῷ и титулът αὐτοκράτορες свидетелстват за промяна в ранга на Петър (*Йорданов 1993:13–14*), но няма пълно изравняване с ромейската царска титла, тъй като липсва определението ἐν Θεῷ, което говори за власт, дадена от Бога. Изразът ἐν Χριστῷ означава, че Петър е християнски владетел, но не и това, че властта му е дадена от Бога, а добавката αὐτοκράτορες в титлата е станала след възцаряването на Константин Багренородни [945], когато мирният договор навярно е бил подновен и когато Петър и Мария управляват не поради роднинството си с византийския императорски двор, както е било дотогава (*Добрев 2007:66–68*). Срещу идеята за съвместяване на царската власт от Петър и Мария се обявява Божилов поради: 1) несигурното четене на αὐτοκράτορες, 2) липсата на подобна необичайна практика – върху византийските печати и монети с повече от един владетел липсва подобно изписване, 3) обявяването на царствената съпругеска двойка за автократори противоречи на същността и идеологическата натовареност на самата титла (*Божилков, Гюзелев 1999 [2006:276]*). Наистина, докато в определен период от време може да има повече от един василевс, автократорът е единствен и върховен василевс, който властва сам, както сочи етимологията

на титлата (αὐτός ‘сам, лично’ + κρατέω ‘властвам, управлявам’). Във Византия към VII–X в. титлата αὐτοκράτωρ, дълго време еквивалент на imperator, е сравнително рядко употребявана – най-често като синоним на βασιλεύς или в съчетанието αὐτοκράτωρ βασιλεύς или βασιλεύς αὐτοκράτωρ. През този период титлата придобива значението ‘владетел, който властва сам’, той е един (μόνος βασιλεύς) и ако в определен момент е имало повече от един василевс, само единият от тях е μέγας βασιλεύς с право на титлата автократор, за разлика от другия василевс, наречен μικρός βασιλεύς. Още в средата на IX в. промяната започнала да се усеща, а през X в. била вече категорично изразена – в хрисовул на Никифор II Фока [964] формулата е βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ (*Острогорски 1935:106–111; Божилков 2008:147*). Славянското съответствие на αὐτοκράτωρ – самодръжць – е засвидетелствано в титулатурата на Петър само веднъж и то сравнително късно в *Борилевия синодик [1211]* (Българските царе Петър Палаузовски препис). Така все още остава открит въпросът дали цар Петър официално се е наричал и самодръжец.

δεσπότης

Титлата δεσπότης е засвидетелствана в надпис върху оловен печат на Петър, запазен в осем екземпляра от Преслав и с. Завет, Русенско. На лицевата му страна е изобразен бюст на Христос с нимб и мантия (с дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие), а от двете страни е изписано ΙС ΧС. На гърба на печата има бюст на владетеля във фас, облечен в дивитисион, с корона и пропендулии, в лявата (или дясната) ръка държи скиптър, завършващ с двойно пресечен патриаршески кръст. Около владетелския образ се чете огледално обърнат надпис Πέτρος δεσπότης (*Йорданов 1993:№ 35, 35б; Василев 1996; Йорданов 2001:64–65*). Откривателят на екземпляра обръща внимание на иконографското сходство с печатите на Πέτρος βασιλεύς (*Василев 1996*). Необичайната за български владетел титла δεσπότης е причина Герасимов да приеме, че печатът би могъл да е на византийския император Теофил [829–843] (*Герасимов 1976:131*). Във Византия титлата е позната още през VI в., първоначално се е носела само от императора, но след като той бил удостоен с титула василевс, достойнството οἱ δεσποται станало присъщо на сѣмператорите (*Константин Багренородни. За церемониите*). За първи път се появява върху монета след 750 г. (при император Константин V), а върху златна монета – няколко десетилетия по-късно при Константин VI (*Божилков 1997:31*). Като титул на императора влиза в обръщение през втората половина на X в. – върху монетите и печатите на Никифор Фока [963–969] и Йоан Цимисхий [969–976], следователно е възможно титулт δεσπότης да е бил възприет в България като израз на равенството на българския пълновластен и суверенен владетел с византийския (*Йорданов 2001:65*). Косвено доказателство, че печатите са именно на българския цар Петър, наречен δεσπότης, е цитираното вече сведение за Мария като

δέσποινα Βουλγάρων *Продължителя на Теофан*¹⁰⁶. Печатът може да се свърже с края на Петровото царуване, тъй като показва иконографска близост с монетите на Роман [959–963] и Никифор Фока [963–969] (*Василев 1996:108*); датировка 963–969 вж. и у *Йорданов 2001:65*. Като изхожда от обстоятелството, че във Византия от 40-те години на IX в. до 70-те години на X в. титулт *δεσπότης* е почти изцяло запазен за съимператорите (регенти, настойници и реални управници на Империята), докато техните малолетни съвладетели обикновено са титулувани *βασιλεύς*, Тодоров търси подобна натовареност на титула *δεσπότης* и в печатите на цар Петър (*Тодоров 2003a*).

2.4. ТИТУЛАТУРА НА БОРИС II

Наследникът на цар Петър – Борис II – продължил да носи титула *βασιλεύς* (цѣсарь) според разказа на византийските хронисти за превземането на Преслав [971], срв. *ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεύς ὁ Βορίσης* влъгарскын цѣрь Борнсь ать въ *Хроника на Симеон Логотет*, *ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεύς ὁ Βορίσης* *Хроника на Йоан Зонара*, *Βορίσης ὁ βασιλεύς τῶν Βουλγάρων* *Хроника на Йоан Скилица*, *Βορήν ... τῶν Μυζῶν βασιλέα, τῶν Μυζῶν βασιλεύς Βορήν*¹⁰⁷ *История на Льв Дякон*. Когато те разказват как русите подчинили българския народ, наричат наследниците на трона Борис и Роман ‘предводители’, срв. *τοὺς ἡγεμόνας ... τὸν Βορίσην καὶ τὸν Ῥωμανὸν* *Хроника на Симеон Логотет* (но в славянския превод те са царе: цѣрь ѿ Борнса и Романа покорнвшѣ), *ἡγεμόνας τοῦ ἔθνους τὸν Βορίσην τε καὶ τὸν Ῥωμανὸν* *Хроника на Йоан Зонара*.

2.5. ТИТУЛАТУРА НА САМУИЛ

Информацията за титулатурата на Самуил в отдавна известните и влезли в научно обръщение епиграфски паметници е доста оскъдна. Сведението, че Самуил се е титулувал самодържец, личи от съставката *самодръжавьнъ* (макар и отчасти запазена) в *Битолския надпис на цар Иван Владислав [1015–1016]*, където за Иван Владислав се казва, че е сѣнь арона с[амонла] ж[е брата сѣща цѣрь самодръ]жавьнаго син на Арон, който е брат на Самуил царя самодържец (*Займов 1970:33*)¹⁰⁸. В *Самуиловия надпис от Герман [992–993]* липсва всякаква титла на Самуил – там той е само *самонлъ равъ бжн*¹⁰⁹. Причината за това

¹⁰⁶ Вж. славянския превод на *Хрониката на Георги Амартол* (владычнца влъгарѣ) и славянския превод на *Хрониката на Симеон Логотет* (царнца влъгаромъ).

¹⁰⁷ Във втория случай става въпрос как след превземането на Преслав Йоан Цимисхий завел със себе си в Цариград Борис, цар на мизите, и му заповядал да свали знаците на царската власт.

¹⁰⁸ СЗІНЪ АРОНА С[амонла Же братанъ (или братанецъ) цѣрь самодръ]ЖАВЬНАГО „син на Арон и братанец на Самуил, (само)държавния цар“ според реконструкцията на Добрев *2007a:477*.

¹⁰⁹ Надписът гласи: в[ъ] нма втыца н сѣнна н сѣтго доуѣа азъ самоѣ равъ бж[н] полагаж памать [втыцъ]з н матерн н брат[с] н[а] крзстѣвхъ сн[хъ] се] нмена оуѣспъш[нхъ] нн[кола равъ бжн] рнѣннн]

според Златарски е, че „в 993 г., както и преди тая дата, той не е бил цар, иначе не би пропуснал да изтъкне по един или друг начин царското си положение“ (*Златарски I, 2:700*), за Дуйчев Самуил се назовава „служител на Бога“ в израз на голямо смирение (*Дуйчев 1940a:86*), а за Бакалов причината е „преданост към Борисовата династия и воден от висши държавни интереси, Самуил не се възползвал от пленяването на Роман в 991 г., за да заеме престола във време, когато България останала без нито един законен наследник на короната“ (*Бакалов 1985 [1995:174]*)¹¹⁰.

Наскоро Добрев изказа мнение за автентичността на *Воденския надпис на цар Самуил от 988/989 г.* с начало: *въ водень градъ самодържавнаго азъ самонль въ хрѣ вър цръ българомь ꙗ рнмѣномь вѣомъ въздвнженын самодържьць вѣвмъ странамъ отъ рашка долнѣа до макѣдонѣа тесалѣа ꙗ хѣлада ... Във Воден, града на самодържавния (владетел), аз, Самуил, в Христа верен цар на българите и римляните (ромеите), от Бога въздигнат самодържец на всички страни от Долна Рашка до Македония, Тесалия и Елада... (*Добрев 2007a:9–441*). Според Добрев в горната формула е калкиран един от най-често срещаните варианти на византийската императорска титла *Ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ*, като Самуил се обявява за автократор не по отношение на Византийската империя, а в системата на българската държавна приемственост, и то докато наследственият цар Роман е жив в пределите на българската държава, но като евнух не е можел да бъде провъзгласен за цар (*Добрев 2007a:272–273, 305*). Титулатурата в този надпис не е чисто византийска разновидност на императорската титла, защото върху нея има и източноадриатическо (западно) влияние, което личи в израза *самодържьць вѣвмъ странамъ отъ рашка долнѣа до макѣдонѣа тесалѣа ꙗ хѣлада*. От него се вижда, че суверенитетът на върховния управител пряко се простира върху държавната територия и едва косвено, чрез земята, и върху хората (обратно е във Византия, респ. България, където суверенитетът се осъществява над хората) (*Добрев 2007a:298, 314–318*). Именно във *Воденския надпис* титлата *самодържьць* за първи път е засвидетелствана в славянския си вариант.*

Титлата „верен цар и самодържец на българите“ се чете в наскоро открития и обнародван като автентичен *Надпис на Самуил от с. Скрът от 1014 г.*: *самънл[ъ] въренъ цръ н само[държе]ць в[с]ѣмъ блгарѣмъ* (*Добрев 2007a:443–500*). Тази Самуилова титла съвпада (след замяната на *Ῥωμαίων* с *блгарѣмъ*) с втората част на титлата на византийските императори от X в. *Ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων* – вж. хрисовул на император Никифор Фока [964] и хрисовул на императорите Василий II и Константин [978]. Според Добрев титлата на Самуил „владетел на всички българи“ включва и българи-

¹¹⁰ ъ дае[зи]дъ· напнса [же са въ] лѣто отъ сътво[рениа миро]у ꙗ сѣ флѣ ннз[дн]кта сѣ. (*Иванов 1931 [1970:25]*).

¹¹⁰ Друго обяснение на въпроса защо Самуил е без царска титла в *Надписа от Германската плоча* вж. у *Добрев 2007a:404–423*.

те в западните части, които все още били свободни, и българите в източните краища, вече под властта на император Василий II. Фразата $\beta[\zeta] \tau \beta$ $\beta \lambda \gamma \alpha \rho \omega \nu$ свидетелства за Цар-Самуиловия стремеж отново да обедини всички българи под скиптъра си (Добрев 2007а:474–475).

Оцелелите оригинални български книжовни източници, датиращи от края на XI и от XIV в., представят Самуил като $\tau \beta \varsigma \alpha \rho \eta$ или $\tau \beta \varsigma \alpha \rho \eta$ $\beta \lambda \gamma \alpha \rho \omega \nu$, срв. *Български апокрифен летопис*, където тримата братя Мойсей, Арон и Самуил са споменати като царе (обрътѣ црь трѣ врѣ вѣтѣ въдовницъ пррѣтнца мѡѡсѡен н аронъ самонлъ) и *Българските глоси в Хрониката на Константин Манасий* (л. 119 *Синодален препис* сън $\beta \alpha \varsigma \eta \lambda \iota \epsilon$ $\tau \beta \eta$ $\rho \alpha \zeta \beta \eta$ $\sigma \alpha \mu \omega \nu \lambda \alpha$ $\tau \beta \eta$ $\beta \lambda \gamma \alpha \rho \omega \nu$... тамо во вѣ далъ емъ $\sigma \alpha \mu \omega \nu \lambda \alpha$ $\tau \beta \eta$ $\beta \lambda \alpha \delta \alpha \tau \eta$, л. 120 *Синодален препис* сън $\tau \beta \eta$ $\beta \alpha \varsigma \eta \lambda \iota \epsilon$... $\rho \alpha \zeta \beta \eta \nu \beta$ $\sigma \alpha \mu \omega \nu \lambda \alpha$ $\tau \beta \eta$... н $\omega \lambda \alpha$ $\eta \chi$ $\kappa \zeta$ $\sigma \alpha \mu \omega \nu \lambda \alpha$) и *Надписите към миниатюрите* в същата хроника (л. 183б $\beta \alpha \varsigma \eta \lambda \iota \epsilon$ $\tau \beta \eta$ $\rho \alpha \zeta \beta \eta$ $\sigma \alpha \mu \omega \nu \lambda \alpha$ $\tau \beta \eta$ $\beta \lambda \gamma \alpha \rho \omega \nu$, н $\beta \eta \delta$, $\beta \nu \beta$ $\sigma \alpha \mu \omega \nu \lambda \alpha$ $\tau \beta \eta$ $\omega \lambda \alpha$ $\beta \eta \rho \beta \tau \zeta$).

Във византийските извори (официални и наративни) царското достойнство на Самуил се споменава както еднолично ($\epsilon \iota \varsigma$ $\beta \alpha \varsigma \eta \lambda \epsilon \alpha$ $\tau \omega \iota \varsigma$ $\beta \alpha \rho \beta \alpha \rho \omega \iota \varsigma$ *Хроника на Симеон Логотет*, $\tau \omega \nu$ $\beta \alpha \varsigma \eta \lambda \epsilon \omega \varsigma$ $\beta \omega \upsilon \lambda \gamma \alpha \rho \omega \nu$ $\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ ¹¹¹, $\epsilon \iota \varsigma$ $\tau \omega \nu$ $\beta \alpha \varsigma \eta \lambda \epsilon \alpha$ $\beta \omega \upsilon \lambda \gamma \alpha \rho \omega \nu$ $\tau \omega \nu$ $\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ ¹¹² *История на Никифор Вриений*, $\beta \alpha \varsigma \eta \lambda \epsilon \upsilon \varsigma$ *Анна Комнина*. *Алексиада*), така и съвместно с други царе ($\Pi \acute{\epsilon} \tau \rho \omega \upsilon$ $\tau \omega \nu$ $\beta \alpha \varsigma \eta \lambda \epsilon \omega \nu$ $\kappa \alpha \iota$ $\tau \omega \upsilon$ $\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ *Грамота на Василий II [1020]*, $\tau \omega \nu$ $\beta \alpha \varsigma \upsilon \lambda \epsilon \omega \nu$ $\iota \delta \rho \upsilon \nu \tau \omega$ $\beta \omega \upsilon \lambda \gamma \alpha \rho \iota \alpha \varsigma$ *Хроника на Йоан Скилица*). Най-често обаче византийските автори наричат Самуил с общите термини за върховен вожд и предводител $\alpha \rho \chi \eta \gamma \acute{o} \varsigma$ (\acute{o} $\alpha \rho \chi \eta \gamma \acute{o} \varsigma$ $\tau \omega \nu$ $\beta \alpha \rho \beta \alpha \rho \omega \nu$ *Продължителя на Георги Монах*, $\alpha \rho \chi \eta \gamma \acute{o} \nu$ *Хроника на Симеон Логотет*, $\pi \rho \acute{o} \varsigma$ $\tau \omega \nu$ $\sigma \acute{\phi} \acute{\epsilon} \tau \epsilon \rho \omega \nu$ $\alpha \rho \chi \eta \gamma \acute{o} \nu$ *Хроника на Йоан Зонара*, $\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ $\acute{o} \varsigma$ $\alpha \upsilon \tau \omega \nu$ $\alpha \rho \chi \eta \gamma \acute{o} \varsigma$ *Хроника на Йоан Скилица*), $\acute{\alpha} \rho \chi \alpha \varsigma$ ($\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ $\tau \omega \upsilon$ $\acute{\alpha} \rho \chi \alpha \nu \tau \omega \varsigma$ $\tau \omega \upsilon$ $\acute{\epsilon} \theta \nu \omega \upsilon \varsigma$ *Хроника на Симеон Логотет*, $\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ $\tau \omega \upsilon$ $\acute{\alpha} \rho \chi \alpha \nu \tau \omega \varsigma$ $\tau \omega \upsilon$ $\acute{\epsilon} \theta \nu \omega \upsilon \varsigma$ *Хроника на Йоан Зонара*, $\kappa \alpha \iota$ \acute{o} $\tau \omega \upsilon$ $\beta \omega \upsilon \lambda \gamma \alpha \rho \iota \kappa \acute{o} \upsilon$ $\acute{\epsilon} \theta \nu \omega \upsilon \varsigma$ $\acute{\alpha} \rho \chi \alpha \varsigma$ $\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ *Житие на Никон Метаноите*), $\acute{\alpha} \rho \chi \omega \nu$ ($\tau \omega \nu$ $\mu \acute{\epsilon} \nu$ $\acute{\alpha} \rho \chi \omega \nu \tau \alpha$ $\tau \omega \upsilon \tau \omega \nu$ $\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ *История на Михаил Аталиат*) и $\acute{\epsilon} \xi \alpha \rho \chi \omega \varsigma$ ($\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ $\acute{o} \epsilon$ $\tau \omega \upsilon$ $\tau \omega \nu$ $\beta \omega \upsilon \lambda \gamma \alpha \rho \omega \nu$ $\acute{\epsilon} \xi \alpha \rho \chi \omega \nu \tau \omega \varsigma$ *Хроника на Йоан Зонара*), както и по-рядко използват термините $\tau \acute{\upsilon} \rho \alpha \nu \nu \omega \varsigma$ (\acute{o} $\tau \acute{\upsilon} \rho \alpha \nu \nu \omega \varsigma$ $\beta \omega \upsilon \lambda \gamma \alpha \rho \omega \varsigma$ $\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ *Кекавмен*. *Стратегикон*) и $\beta \alpha \varsigma \eta \lambda \epsilon \upsilon \varsigma \alpha \nu \tau \alpha \varsigma$ – за Самуил и Аарон ($\epsilon \iota \varsigma$ $\tau \omega \nu$ $\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda$ \dots $\text{'}\text{A} \alpha \rho \omega \nu \dots$ $\tau \omega \upsilon$ $\pi \alpha \nu \tau \acute{o} \varsigma$ $\gamma \acute{\epsilon} \nu \omega \upsilon \varsigma$ $\acute{\alpha} \rho \chi \alpha \nu \tau \acute{\alpha} \varsigma$ $\tau \epsilon$ $\kappa \alpha \iota$ $\beta \alpha \varsigma \eta \lambda \epsilon \upsilon \varsigma \alpha \nu \tau \alpha \varsigma$ $\Sigma \alpha \mu \omega \upsilon \eta \lambda \dots$ и брат му Аарон... до неотдавна владеели и царували *Хронография на Михаил Псел*). Затова едва ли може да се каже, че във византийските източници „царското достойнство на Самуил не се поставя под съмнение. Един от най-осведомените автори на епохата Йоан Скилица почти навсякъде в своето съчинение говори за „българските царе“, за „двор-

¹¹¹ По повод брака на Исак I Комнин [1057–1059] с по-голямата дъщеря на Иван Владислав Екатерина – тук тя погрешно е посочена като дъщеря на българския цар Самуил.

¹¹² По повод съпругата на кесар Йоан Дука, която водела своя род по бащина линия от българския цар Самуил.

ците на българските царе (τῶν βασιλέων ἰδρυντο Βουλγαρίας)“ (Бакалов 1985 [1995:175–176]). Всъщност това са единствените употреби на βασιλεύς от страна на Скилица и както се вижда, те не се отнасят лично до Самуил. Нито за Борис, нито за Симеон, нито за Петър византийските автори не използват такъв разнообразен терминологичен набор от средства за титулуване. Защото въпреки че за българите Самуил е бил църк и самодържъць, за Византия той не е бил легитимният претендент за царската власт, не е бил духовният син на византийския император, а е бил просто предводител, нещо повече – бил е ἀποστάτης ‘узурпатор’ според *Стратегикона на Кекавмен*.

Среднобългарският преводач на *Хрониката на Симеон Логотет* обикновено следва гръцкия си първоизточник, напр. предава ἀρχηγός с князь (ἀρχηγόν кз̄ своеμου княсю)¹¹³, но в редица случаи „поправя“ с царска титла споменаването на „вожда“ Самуил (Σαμουήλ τοῦ ἄρχαντος τοῦ ἕθνους нже вѣ Самвнлоу Българскому црю братъ)¹¹⁴. Преводачът на *Хрониката на Йоан Зонара* обичайно нарича Самуил начелникъ, подобно на другите български владетели, независимо от гръцкото съответствие, срв. Σαμουήλ начелникъ же българскын Самуинль¹¹⁵, Σαμουήλ Самουинлоу начелникоу българскому¹¹⁶, Σαμουήλ δὲ τοῦ τῶν Βουλγάρων ἐξάρχοντος българскны же начелникъ Самуинль¹¹⁷, Σαμουήλ начелникъ же нхъ Самуинль¹¹⁸. Много рядко нарушава тази практика, както в случая, когато Василий II избол очите на 15 000 пленници и така ги изпратил кз̄ господноу нхъ кз̄ самуинлоу (πρὸς τὸν σφέτερον ἀρχηγόν). В *Хрониката на Скилица* Самуил е споменат 46 пъти без титул и само веднъж е наречен μόναρχος, резултат от отношението на Византия към комитопулите, извършили узурпация, опитвайки се да отрекат властта на императора и да отхвърлят акта от 971 г., символизиращ края на Българското царство (Божилев, Гюзелев 1999 [2006:317]).

В латинските извори Самуил е титулуван както rex (Samuel rex *Хроника на Лупус протоспатарий* [кр. XI в.]), така и imperator (Samuel Bulgarinorum imperator, imperator Samuel, Samuel, qui se imperatorem vocari *Дуклянски летопис*). Златарски допуска, че Самуил, подобно на Симеон, е потърсил признание за титула си от римския папа, опирайки се на *писмо на цар Калоян до папа Иннокентий III* от 1202 г., в което царят искал от римската църква корона и почест, които старите български царе имали – Петър, Самуил и други, които ги предхождали във властта, както било написано в книгите (cogonam et honorem...

¹¹³ Когато император Василий II избол очите на пленените българи, на брой 15 000, и им заповядал да отидат при своя вожд.

¹¹⁴ По повод Арон – брат на българския цар Самуил.

¹¹⁵ По повод похода на Василий II срещу Сердика.

¹¹⁶ По повод на това, че Василий II е оставил в Солун войска, за да се съпротивлява на българския цар Самуил [ок. 989–990].

¹¹⁷ Когато Самуил плякосвал не само Тракия и Македония, но и Елада и Пелопонес [996].

¹¹⁸ По повод нападенията на Василий II срещу българите [1014] и невъзможността на техния предводител Самуил да се противопостави на гърците.

Unus fuit Petrus, alius fuit Samuel et alii, qui eos in impero praeasserunt sicut in libris nostris invenimus esse scriptim). Но дори и да е влязъл в преговори с папата по този въпрос, резултат едва ли е имало, защото обратното искане вероятно е било българският архиепископ да признае върховната власт на римския първосвещеник (*Златарски I, 2: 703–704*).

2.6. ТИТУЛАТУРА НА ПРИЕМНИЦИТЕ НА САМУИЛ

ГАВРИЛ РАДОМИР [1014–1015]

Единственият оцелял византийски извор със сведения за Самуиловия син Гаврил Радомир (Роман) – *Хрониката на Йоан Скилица*, не предоставя никакви данни за титлатурата на българския владетел. Хронистът го нарича само поименно (Радомир Роман, Гаврил Роман, Радомир или Самуиловия син)¹¹⁹. Оскъдни са и българските писмени свидетелства. Липсват титлатурни обозначения за Гаврил Радомир в разказа за неговата смърт, поместен между *Чудесата на св. Димитър Солунски* в Панигирика на Владислав Граматик [1479] (*Златарски I, 2: 751–753, 850–853*). В историко-апокрифната книжнина Гаврил Радомир носи царска титла, но такава е титлата на всички български владетели там, включително и на тези, които никога не са били царе. Твърде е възможно изразът *и поѣ възѣтъ црь нн нменѣ ромѣ... н прѣѣ црѣтво вьлгарское* от *Българския апокрифен летопис* да се отнася именно до Гаврил Радомир, наричан още Роман, макар че има и други идентификации¹²⁰ (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:206*). В друга историко-апокалиптична творба – *Видение на пророка Даниил за царете и последните дни* – в духа на този род книжнина се смесват личности от византийската и българската история, в случая в лицето на сина на Самуил (Гаврил Радомир) и сина на Никифор I (Ставракий), срв. *ѡ стѣмене него моч гаврнль маловрѣменнь паѣ възхъ* (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:113, 131, бел. 21; Николов 2005:128*)¹²¹. Така, отделяйки легендарното от реалното, можем да предположим, че Гаврил Радомир е бил *цѣсарь* или *цѣсарь* (вългаромъ).

¹¹⁹ В *Хрониката на Скилица* името на Гаврил Радомир се среща 11 пъти, а във Виенския препис на *Хрониката* (с добавките на Михаил Деволски) има 13 споменавания на името – само като Гаврил и Радомир (*Божилков 1971: 96–97*).

¹²⁰ Според Иречек става въпрос за византийския император Роман III Аргир [1028–1034], но това противоречи на сведението от Летописа, че споменатият владетел „воюва с двама царе... и се върна от изток в Преслав“. Сведението обаче противоречи и на идентификацията със Самуиловия син Роман, за когото остава неясно какво е правил в Преслав. „Затова... и тук правилният отговор би бил, ако се приеме, че действително става дума първоначално за Гаврил Радомир, но че и към неговия образ са прибавени черти от други. Името Роман, свързано с Преслав, напомня за Петровия син Роман“ (*Иванов 1925:286, бел. 7; Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:83*).

¹²¹ Името Гаврил се чете в преписите от Драголювия сборник (XIII в.) и от ръкопис от сбирката на НЦСВП „Иван Дуйчев“ № 17 (първа половина на XVIII в.).

ИВАН ВЛАДИСЛАВ [1015–1018]

Със сигурност цар Иван Владислав се е титулувал самодържжецъ българомъ, както показва *Битолският надпис* (...и дѣлаемъ ѿваном самодържжцемъ българско[мъ])¹²². За византийските автори обаче българският цар Иван Владислав е *άρχων* (ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων ὁ Ἰωάννης καὶ Βλαδισθλάβος *Хроника на Симеон Логотет*, ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων *Хроника на Йоан Зонара*)¹²³ или ἡγεμών (πρὸς τὸν τῶν Σκυθῶν ἡγεμόνα *Михаил Псел. Надгробно слово за кесариса Ирина*)¹²⁴, а Скилица го назовава само поименно – Иван Владислав, Владислав, но най-вече Иван (ὁ Ἰωάννης). В духа на вече познатото среднобългарският преводач на *Хрониката на Симеон Логотет* титулува българския владетел црь (българскын же црь владиславъ), а славянският преводач на *Хрониката на Йоан Зонара* го нарича начельникъ (владислав же начельникъ българскын). Освен в *Битолския надпис* името на Иван Владислав се споменава само още веднъж в оригинален български книжовен паметник – *Видение на пророка Даниил за царете и последните дни*, срв. *Другы рогъ въстанеть• нме агглово владиславъ• нмѣ прѣстолю его* (Тълкова-Заимова, Милтенова 1996: 118–124)¹²⁵.

¹²² Вж. Заимов 1970, Добрев 2007а: 512–515, както и Божилов 1971: 84–87, който справедливо оспорва реконструкцията на Мошин (ἰβανом самодържжцемъ българско[го] [црѣтва]) и мнението му, че титлата на Иван Владислав е била „Йоан самодържец на българското царство“ (Мошин 1966).

¹²³ По повод известието как Иван Владислав се отправил към Драч.

¹²⁴ Тук Михаил Псел погрешно нарича „предводител на скитите“ Арон вм. Иван Владислав.

¹²⁵ Цитира се по препис от първата половина на XVIII в. (сб. на НЦСВП „Иван Дуйчев“ № 17). В другите преписи името Владислав липсва (Тълкова-Заимова, Милтенова 1996: 113).

IV. ТИТУЛЪТ НА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА KANAPTIKEINOS, KANAHPTXΘHNOS

Прабългарската титла за престолонаследник е съхранена в два различни източника – единия книжовен, а другия сфрагистичен, срв.: ὁ καναρτικεῖνος *Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец, Ἰωάννη βαγατοῦ кана ηρτχθιθυηνω, ηρτχ(ι)θ(υ)ηνω, ηρτχθηνω Надпис върху печат на Йоан багатур престолонаследник, Μιχαὶλ βαγατοῦ κανε ιρτχθ(ι)νος, ηρτχθ(ι)[θυ]νο[ς], ηρτχθ(ι)θυ(ι)νος Надпис върху печат на Михаил багатур престолонаследник.*

Според *Константин Багренородни. За церемониите* един от въпросите на логотета към приетите в Цариград български пратеници е: „πὼς ἔχουσιν ὁ Καναρτι κείνος, καὶ ὁ Βουλίας τερκάνος, οἱ υἱοὶ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας. Как са канартикинът, боил тарканът, синовете на поставения от Бога владетел на България и останалите му чеда?“ (*ГИБИ* 5:222; във втори препис на съчинението вм. ὁ Καναρτι κείνος стои *καναρτικεῖνο(ς)*, *Mango, Ševčenko 1960:247–249*). Титлата *καναρτικεῖνος*, разчитана и като *κανὰρ τικεῖνος*, е коментирана многократно, най-често извеждана от тюрк. *ganar-tigin, gan-tegin* (*Moravcsik 1958, 2:148*) и почти единодушно приемана със значение ‘престолонаследник’ (с изключение на Томашек, който я свързва с турския глагол *qana-* ‘проливам кръв’, откъдето извежда и семантиката ‘съдия при смъртни наказания, човек, който пролива кръв; палач’, цит. по *Фехер 1928:104*). Изразените различия засягат предимно етимологиите на двете съставки на титлата. По отношение на първата съставка *καναρ* Микола (*Mikkola 1925:131–133*) привежда паралели с монг. *akanar, okanar* ‘по-голям, най-голям брат’ и с други сходни форми в източноалтайски езици (мнението му е възприето от *Симеонов 1981, 3:66–67; Бешевлиев 1981:45*; вж. и *καναρ* като титул на благородство по кръв у *Иванов 1931 [1970:4]*). За *Фехер (Фехер 1928:102–106) καναρ* е служебна титла, чиято етимология идва от глагола *qana* ‘пускам кръв’, но не означава ‘палач’, а длъжностно лице, което в съзвучие с тюркските обичаи е играло важна роля (като върховен съдия или дипломат) при сключване на договори, свързани с кръвопускане, т.е. жертвоприношения. „Договарящите пускали кръвта си в един съд и я изпивали, а някои народи (българи, маджари) в известни случаи заместваха това с проливане кръвта на някое животно (вълк или куче)“ (*Фехер 1928:106*). Тази теза по-късно е доразвита от Менгес (*Menges 1951:100*). Най-често обаче етимологията на *καναρ* справедливо се свързва с владетелския титул *κανα* (*Beševliev 1932*, според когото първоначално е стояло *κανάς*, погрешно заменено от преписвача с *κανὰρ* поради близките начертания на ρ и σ; впоследствие *Бешевлиев 1981:45* се отказва от тази реконструкция; вж. и *Granberg [forthcoming]:Phonology №№ 37–38, 44–48, 61, 75*,

77, 84, *Morphology №№ 4, 13, Dictionary 74–75*). Втората съставка *τικεῖνος* на титула *κανάρτικεῖνος* почти всички изследователи свързват с тюрк. *tegin, tigin, tikin* ‘принц’ (*Mikkola 1932:132; Бешевлиев 1981:45; Симеонов 1981*) и по-рядко ‘херцог’ (*Фехер 1928:102*), ‘млад герой’ (*Beševliev 1932:15*), ‘най-големият син на кана’ (*Menges 1951: 100–101*).

Сфрагистичните източници, в които е регистрирана прабългарската титла за престолонаследник, са два печата, съхранени в девет екземпляра. Пръв Панченко обнародва намерен в Цариград оловен печат (според него от X в., днес с неизвестно местонахождение; *Йорданов 2001:69*) с надпис *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννη βαγατοῦρ καὶ [β]αὴν τ(ῶ) Χω[τι]νῶ* Господи, помагай на своя раб Йоан Хотин, багатур и багаин (*Панченко 1905:555–557*). В тълкуването на Панченко Йоан Хотин е византиец на българска служба. Почти половин век по-късно Герасимов публикува втори екземпляр от същия печат, намерен във Варна (днес Исторически музей – Русе № 584), чийто край (на гърба на печата) разчита съвсем различно: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννη βαγατοῦρ кана* *Ἡρτχιθυήνω* Господи, помагай на твоя раб Йоан Иртхитюен, кански багатур (*Герасимов 1951*). Така Герасимов схваща *Ἡρτχιθυήνω* като прабългарско фамилно име на неизвестен Йоан – длъжностно лице при княз Борис (като цяло това четене и приблизително същото или близко тълкуване е възприето впоследствие от *Гюзелев 1969:262; Бешевлиев 1979:233; Венедиков 1979:51–52*). Специално внимание заслужава наблюдението на Герасимов, че в думата *Ἡρτχιθυήνω* буквите *ιθυ* (последни в четвъртия ред на печата) „едва личат“, че само при ниско странично осветление се виждат „едва личащи очертания“ и че същите букви „са повредени и върху екземпляра, обнародван от Панченко“, който на това място е видял само една буква – *ω* (*Герасимов 1951:74*). Ново четене и тълкуване на надписа от двата екземпляра на печата предлага Ив. Йорданов: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννη βαγατοῦρ кана* *Ἡρτχιήνω* Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур и канаиртхин (*Йорданов 1989:393–394; Йорданов 1993:36; Йорданов 1997; Йорданов 2001:69*)¹. Според него не става въпрос за родово или фамилно име, а за втора съставка на длъжността или титлата *кана* *Ἡρτχιήνω*, наподобяваща титлата *ὁ κανάρτικεῖνος* у *Константин Багренородни. За церемониите*. Авторът идентифицира Йоан със сина на цар Симеон, който би могъл да бъде престолонаследник на брат си Петър за времето от възцаряването му през 927 г. до раждането на децата му или по-късно². Приемам тезата на Йорданов и отново обръщам внимание на прочита му *Ἡρτχιήνω*, а не *Ἡρτχιθυήνω*, тъй като според него между буквите *χ* (край на

¹ Вж. варианта „Господи, помагай на своя раб Йоан, багатур кана-иртхитуин“ у *Гюзелев 2006: 56*.

² Идентификация на Йоан от печата с едноименния баща на Сондоке вж. у *Попконстантинов 2008*, според когото Йоан е бил багатур на престолонаследника – в случая на Владимир-Расате, престолонаследник на княз Борис.

четвъртия ред) и η (начало на петия ред) и при двата екземпляра на печата не се виждат ясни знаци, а в празното поле след χ не биха могли да се вместят три букви (ιθυ), както допуска Герасимов, а евентуално само един знак, от който в най-добрия случай могат да се видят следи от контури на закръглена буква, най-вероятно Θ (*Йорданов 1989:392–393*). Може би затова в по-късна своя публикация Йорданов разчита титлата като ηρτχ(ι)θ(υ)ηνω (*Йорданов 1993:36*), но впоследствие отново се връща към четенето ηρτχηνω (*Йорданов 2001:69*)³.

През 1984 г. при разкопки в манастирския комплекс в Равна са намерени четири частично запазени екземпляра от друг оловен печат с гръцки надпис, идентичен на надписа от печата на Йоан, като разликата е само в името на притежателя на печата – Михаил. Ето и разчетения текст само на интересуващата ни обратната страна (на първо място е прочитът на *Георгиев 1990*, а на второ – прочитът на *Йорданов 1993: табл. IV, № 17–20*):

1. Исторически музей – Провадия № 276: ...ηλ β[αγατ]ουρ κ[ανα] ηρτχ(ι) [θυ]νο[ς] – ...ιλ [βαγατ]ουρ κ[ανα] ιρτχ...νο[ς].
2. Исторически музей – Провадия № 277: ...ηλ [αγατ]ουρ κ[ανα] ηρτχ(ι) [θυ] νος – ...ιλ β[αγατ]ουρ ... ιρτ...νο[ς].
3. Исторически музей – Провадия № 278: ... [κ]α[ν]α [ηρ]τχ(ι) θυ[ι]νος – ...α[ν]α...χθ...ος.
4. Исторически музей – Провадия № 336: ... νος – ...ιρτχ...νο[ς].

През 1996 г. в землището на гр. Смядово е намерен пети екземпляр от същия печат (Национален исторически музей – София № 31815), публикуван от Йорданов, който разчита интересуващата ни част от надписа като Μιχαιλ βαγατουρ κανε ιρτχ(ι)νος Господи, помагай на своя раб Михаил, багатур и канаиртхин⁴ и идентифицира Михаил с първородния син на цар Симеон⁵ (*Йорданов 1997:354–362*; *Йорданов 2001:73–74*). Георгиев предлага следната етимология на реконструираната от него трисъставна титла *κανα ηρτχ(ι) θυ(ι) νος*: *κανα* ‘хан, владетел’ + *ηρτχ(ι)* ~ тюрк. *ерте, ирте*, чув. *ir, irxin* ‘рано, ранен, утрешен’ + *θυ(ι)νος* < тюрк. основа *tun* ‘първ, първенец, първороден’, т.е. смисълът на титлата е „утрешен (бъдещ) хан и първороден (син)“ (*Георгиев 1990*; *Георгиев 1992*). Йорданов оспорва третата съставка *θυ(ι)νος* поради нейната несигурност, защото „наличието на буквите там, както бе посочено и в предишните публикации, е само едно предположение“ (*Йорданов 1997:357*; *Йорданов 2001:74*).

³ Не приемам прочита и тълкуването на надписа от страна на Ст. Михайлов (*Михайлов 1992*), възражение вж. у *Йорданов 2001:70–71*.

⁴ Вж. варианта „Господи, помагай на своя раб Михаил, багатур кана-иртхитуин“ у *Гюзелев 2006:56*, който споделя тезата, че Михаил е първородният Симеонов син, лишен от престола и замонашен в един от манастирите в югозападните български земи (*Гюзелев 2006:232, бел. 8*).

⁵ Идентификациите на престолонаследниците Михаил и Йоан със синове на цар Симеон се натъкват на някои трудности, свързани с престолонаследието при цар Симеон, вж. *Георгиев 1992*; *Николов 1996*; *Тодоров 2007*.

Наскоро в манастира при Равна бяха открити още два екземпляра от печата на *Μιχαήλ βαγατοῦρ*, като последният (седми по ред) е отлично запазен и с изцяло и ясно четящ се надпис: Κ(ύρι)ε βοήθη τῷ σῶ δούλῳ (лице) *Μηχαήλ βαγατοῦρ κανε ηρτχθηνος* (гръб)⁶. Така новооткритият екземпляр слага край на споровете около изписването на прабългарската престолонаследническа титла.

Наличието на два различни графични варианта на прабългарската титла за престолонаследник (в съчинението на Константин Багренородни и в двата печата) предоставя възможност за тяхното съпоставително разглеждане, което ще направя по-нататък, придържайки се към следното:

1. И двете форми (книжовна и сфрагистична) съдържат запис с гръцки букви на една и съща титла (подобно предположение вж. и у *Йорданов 1989:394; Йорданов 2001:74; Георгиев 1992; Божилков, Гюзелев 1999 [2006:272]*). В противен случай ще трябва да допуснем, че по едно и също време (второ–трето десетилетие на Х в.) са съществували две различни прабългарски титли за назоваване на престолонаследника, което едва ли е възможно.

2. В *печата на Михаил* тя е *κανε ηρτχθηνος*, а в *печата на Йоан* – *κανα ηρτχ(ι)θ(υ)ηνω* или *ηρτχηνω* (с различия поради недоброто състояние на екземплярите), но най-вероятно *κανα ηρτχθηνω*. Следователно и в двата печата титлата е еднаква (*κανα ηρτχθηνος*) с изключение на окончанията.

3. Логично е титлата в печатите като домашен извор да отразява по-автентичен запис спрямо записа на титлата у *Константин Багренородни. За церемониите*.

В резултат на съпоставянето на книжовната и сфрагистичната форма на прабългарската титла за престолонаследник предлагам следната трикомпонентна структура: *κανα* ‘владетел, хан’ + *ηρ, ιρ* (само ρ у Константин Багренородни) ‘утрешен, т.е. бъдещ’ + *τικεινος, τχθηνος, τχθινος* ‘дн. принц, син на владетел’, т.е. значението на титлата е ‘утрешен кан, син на владетеля’, откъдето ‘бъдещ наследник на кана’ (*καναηρτχθηνος*). По отношение на втория елемент *ηρ, ιρ* приемам тълкуването на Георгиев (*Георгиев 1990:107; Георгиев 1992:5*) за паралели с тюркската основа на прилагателното *ir* (а не *erte, irte*) в значение ‘рано, утре, утрешен’ (т.е. ‘бъдещ’), като най-близки са успоредиците с чув., туркм., чаг. и узб. диал. *ir* в посочените значения (*Севортян 1:369–371, 302–304; ЧРС 1982:115; РТС 1956:633*), с които етимологически съотносими са и алтайски форми като монг. **er* в *erte* ‘рано, ранен’, мандж., тунг. *erte* (*Севортян 1:370*), калм. *иргч* ‘бъдещ, предстоящ’ (*КРС 1977:272*). Третият елемент на титлата за престолонаследник (*τικεινος – τχθηνος, τχθινος*) се свързва с тюрк. *tegin, tigin, tigin* ‘принц’. В старотюркските рунически паметници от VII–VIII в. *tegin, tigin, tuggin* е титул, прибавян към имената на младите члено-

⁶ Този екземпляр на печата е обнародван, разчетен и коментиран от *Попконстантинов 2008*.

ве на ханското семейство, напр. Тонга тегин, Йолуг тегин в паметника на хан Могилян [683–735], Кюл тегин [ум. 736] от едноименния орхонски паметник (Малов 1951; Малов 1959) и др. (Радлов 3:1034, 1038; СИГТЯ 5:710). У тюрките тигинът е заместникът на хана, неговият син или по-млад брат, който често се нарича *kül tegin* ‘великият наследствен принц’ (Doerfer 2:395–396). Класон (Clauson 1972:483) отбелязва, че през тюркския период титлата *tegin* ‘принц’ означава ‘син, внук на господстващия хаган’, а след този период тя е употребявана с понижено значение. В старотюркските паметници и във всички съвременни тюркски езици думата се изписва като *tegin, tigin, tikin, tekin, takkin, tägin, täggin, täkin* (СИГТЯ 5:322, 663–664; Левин 2001:177), т.е. винаги с гласна в коренната сричка. Как да си обясним тогава, че във формата от печатите (τχθηνος, τχθινος) тази гласна липсва и така отдалечава прабългарската форма от тюркската? Обикновено се допуска, че записът *καναρτικεινος* е погрешно изписана и изопачена прабългарска титла, явление обичайно за византийските паметници (Йорданов 1989:39; Георгиев 1992:4). Според мен обаче в записа *καναρτικεινος* (=καναρ-τικεινος) едва ли можем да търсим наслоени грешки от страна на византийските преписвачи, защото той сравнително точно отразява тюркската форма, особено по отношение на последната съставка *τικεινος* = тюрк. *tikin*. Не подлежи на съмнение фактът, че титулт е много древен – маркар и да се среща в старотюркските рунически паметници, той е зает от ранен предтюркски източник, както сочи нетюркската форма за мн. ч. *tegit* (Clauson 1972:483). По мнението на някои изследователи (Menges 1951:99–101) титлата *tegin, tigin, tikin* няма тюркски, а алтайски (хуно-монголски) произход поради наличието на съответни монголски и китайски форми със същото значение. Често тюрк. *tegin* се свързва с хунския титул *túqi*, сткит. **dā-gí* (Pulleyblank 1962) или с кит. *dàchén* ‘висок ранг чиновник’ < китайски прототип **dāj-gin* (Шервашидзе 1990:85). Приема се, че и в езика на ефталитите-авари, условно отнасян към иранските езици, *tegin* не е тюркска заемка, а автохтонна част от домашния (алтайски) лексикален фонд, срв. хун., ефтал. *thakkana* като название на владетеля (Делева 1997:14–15, 17; Granberg [forthcoming]:Dictionary 12). Като се има предвид обаче, че под властта на ефталитите са били големи ираноезични маси, напълно естествено е в техния език да присъства иранска лексика. С такъв произход би могла да е и титлата *tegin*, която има аналог в хотански, пехлеви и согдийски (*digjina, dagjini, dagjajna, tjknj*, Bailey 1939:91; срперс. *dēhkān* Altheim 1:48–51; *digvina*, в брахми текстове *tigina* Малов 1951:430). Хотанският език, наричан още сакски, е езикът на сакските племена, които през II в. завладяват областите (сред тях и Бактрия) по горното течение на Амударя. Согдийският също принадлежи към средноиранската езикова група. Особено интересни и най-близки до прабългарската форма τχθηνος (τχθινος) се оказват паралелните форми *tgjn, tqjn, tkjn* без гласна в корена, засвидетелствани върху индийски монети и в Mahnmatag – пехлеви (средноперсийски) текст от

IX в. от Източен Туркестан (*Müller 1913:10; Bailey 1939:91; Menges 1951:101; Кляшторный 1964:31*). Тези съответствия може и да не са случайни и тогава не е изключено да се окаже, че формата $\tau\chi\theta\eta\nu\omicron\varsigma$ ($\tau\chi\theta\iota\nu\omicron\varsigma$) пази следа от най-общо казано нечисто тюркско произношение. Можем да предполагаме, че макар и свързана с тюрките и тяхната владетелска терминология, титлата за престолонаследник (особено в съставката $\tau\chi\theta\eta\nu\omicron\varsigma$, $\tau\chi\theta\iota\nu\omicron\varsigma$) е запазила някогашното си изконно (вероятно индоиранско) звучене сред Аспаруховите българи⁷. С иранско потекло е и синтактичната връзка между трите съставки на титлата, в която определението ($\eta\rho\tau\chi\theta\eta\nu\omicron\varsigma$) следхожда определяемото ($\kappa\alpha\nu\alpha$)⁸, вж. същото по тип словосъчетаване и при двукомпонентната титла за върховния владетел $\kappa\alpha\nu\alpha$ $\sigma\upsilon\beta\eta\gamma\eta$ ‘кан благополучен (с добра участ и съдба)’. Колкото до предаването на тюркското $-k/-q/-g-$ в средисловие (а и в начална позиция) с прабългар. $-h-$ (в гръцка и кирилска транскрипция), книжовните и епиграфските извори предоставят достатъчно примери за това, срв. Авнтохолъ, $-o\chi\omicron\lambda\omicron\zeta$ (*Именник на българските канове*): $*oxlu$, сттюрк. $o\chi ul$; Непернхъ (*Именник на българските канове*): $*Asparug < *aspa$ ‘кон’ + $-ru\chi < rauka$ ‘светъл, бял’; влъхчн ‘занаятчия’ (*Шестоднев на Йоан Екзарх*): сттюрк. $*bilgüci$; $\alpha\lambda\chi\alpha\sigma\eta$ ‘шлем’ (*Надпис от Преслав № 53*): сттюрк. $*alqači$; $\tau\omega\lambda\sigma\chi\eta$ ‘нагръдник (на щит)’ (*Надпис от Преслав № 53*): сттюрк. $*töülski$; $\chi\omega\upsilon\mu\sigma\chi\eta$ ‘обработена кожа’ (*Надпис от Преслав № 53*): сттюрк. $*köümski$; $\chi\lambda\omega\upsilon\beta\epsilon\rho\eta\nu$ ‘халка’ (*Надпис от Преслав № 53*): сттюрк. $*qloubrin, qalbu\zeta$ (*Granberg [forthcoming]:Phonology №№ 37–38, 44–48, 61, 75, 84, Morphology №№ 4, 13, Dictionary: 10–17, 44, 45–47, 114, 116–117*).

⁷ Иранско езиково влияние върху прабългарски е установено в редица лексеми, напр. $\chi\rho\zeta\alpha\nu\zeta$, Аспароухъ, Мостгнъ, $\beta\alpha\gamma\alpha\tau\omicron\upsilon\rho$, $\beta\alpha\gamma\alpha\iota\nu$, $\sigma\upsilon\beta\eta\gamma\eta$, $\sigma\eta\tau\eta\tau$ (*Бешевлиев 1967; Делева 1997:13*). С иранско потекло са и имената Кубер и Кубрат (*Добрев 2005:65–66*).

⁸ Това е т.нар. „персийски изафет“, различаващ се от тюркския синтаксис, при който определението предхожда определяемото, срв. двукомпонентните титли от прабългарските надписи $\eta\zeta\omicron\upsilon\rho\epsilon\gamma\omicron\upsilon$ $\beta\omicron\upsilon\lambda\alpha$, $\upsilon\chi$ $\beta\alpha\gamma\alpha\eta\nu\omicron\upsilon$, $\eta\tau\zeta\eta\rho\gamma\omicron\upsilon$ $\beta\alpha\gamma\alpha\eta\nu\omicron\upsilon$, $\beta\eta\rho\eta$ $\beta\alpha\gamma\alpha\eta\nu\omicron\upsilon$, $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ $\beta\alpha\gamma\alpha\eta\nu\omicron\upsilon$, $\zeta\epsilon\rho\alpha$ $\tau\alpha\rho\kappa\alpha\nu\omicron\varsigma$, $\beta\omicron\rho\iota$ $\tau\alpha\rho\kappa\alpha\nu\omicron\varsigma$, $\omicron\lambda\gamma\omicron\upsilon$ $\tau\rho\alpha\kappa\alpha\nu\omicron\varsigma$ и др.

V. ТИТЛИТЕ ОТ ГЛЕДИЩЕ НА ТЕХНИЯ ПРОИЗХОД

Повечето титли, разгледани тук (владетелски, престолонаследническа, съсловни и длъжностни), в изследователската традиция имат по няколко етимологии, понякога напълно противоположни и взаимно изключващи се. В тези случаи приемам за научно издържана тази, за която има достатъчно сериозни лингвистични аргументи и която е релевантна на историческия контекст в изворите. С малки изключения длъжностните и съсловните титли, както и почетните достойнства в ранносредновековна България, са с прабългарски произход, поради което техните корени трябва да се търсят в рамките на алтайските (в частност на тюркските) езици. Извън изконно алтайските (тюркските) по потекло титли има и титли-заемки в тези езици, съществували още в предтюркско време. В опита да се установи откъде точно те са попаднали у тюрките, се опирам на специализирани изследвания, привеждащи етимологически паралели обикновено с индоирански езици и китайски източници и по-рядко с езика жуан-жуан или с езика на ефталитите. В този смисъл предлаганата по-долу систематизация на ранносредновековните български титли и длъжности с оглед на техния произход е в известна степен условна, тъй като рефлектират сложни и продължителни етнолингвистични контакти.

1. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ С АЛТАЙСКО (ТЮРКСКО) ПОТЕКЛО

1.1. ТЮРКСКИ ТИТЛИ ИЛИ СЪСТАВКИ ОТ ТИТЛИ

Редица (пра)български съсловни и длъжностни титли или съставки от титли имат аналози само в тюркските езици и затова могат да се определят като изконно тюркски¹. Сред тях са:

βοηλα/βοιλα

Тюркското потекло на съсловния титул боил (βοιλα, βοηλας, βοιλᾶν, βοϊλαδας, Βολιαδες, Βουλιαν, βουληα, βουλε, βελι, βουλις, βουλη, βοκλια, Βουηλα, бѡиля, borlas, bule, bula, Bohiladis, Boilam), засвидетелстван най-рано в старотюркски и уйгурски текстове от VIII–IX в., обикновено се приема за безспорно. Като паралели се привеждат тюрк. *bo:d*, *bo:у* ‘ръст на мъж, човешко тяло; род, племе’, *boyla* ‘добре построен, създаден’, *bojlu* ‘висок’, *bolja* ‘издигам се’, *boila* ‘раста, увеличавам (се), удължавам се’, *boily* ‘с висок ръст; голям’, каракирг. *buila*, *buiy* ‘имам ръст’. Първичното значение ‘висок’ във физически смисъл впоследствие се е разширило и в социален аспект, откъдето се

¹ Условно към тюркските езици се причислява и хунският език поради лингвистични съпадения с по-късните тюркски езици.

е получило вторичното значение ‘велик, могъщ’. Има обаче и изследователи (Clauson 1972:385; Кляшторный 1964:104), които не изключват възможността прабълг. и тюрк. *boyla*: да е заемка в тюркски, древна предтюркска дума, може би свързана с източните хуни, макар че няма запазени реални следи от нея в китайски текстове, отнасящи се до този народ.

ητζιργου/ηζουργου (съставка към βουλα, κολοβρος, βαγαηνος); нъръгъна

Почти всички етимологии извеждат първата съставка ητζιργου (ηζουργου, ητζιργου, Σουρσου, Σεροу/Съроу, ყრგოу, zergo/zergo) на двусъставните длъжностни титли ητζιργου βουλα, ιζουργου κολοβρος, ητζιργου βαγαηνος от тюрк. *ičärgü, ičirgü* ‘вътрешен’, *ičrägi, ičräki, ičraki, ičrä, ičräk* ‘вътрешен, намиращ се във вътрешността’ < пратюрк. *ič-äri-gü* ‘това, което е вътре’. Успоредици на ητζιργου има в орхоненнисейските и уйгурските надписи и в други тюркски писмени паметници, като съчетанията, в които се срещат, означават ‘вътрешни служители; дворцови служители’. Аналогично значение имат и прабългарските титли ητζιργου βουλα, ιζουργου κολοβρος, ητζιργου βαγαηνος. Същата етимология има и нъръгъна – „вътрешен“ войник, войник от стражата на владетеля, което се потвърждава и от неговото гръцко съответствие в изворите *κανδιδᾶτος*.

σαμψῆς, самъчнн ‘управител на двореца и съветник на владетеля по дипломатическия церемониал’; *sunas campsis = suna samči* = сџина самъчнн ‘самписис на крепостта с кулите’

Тюркски произход има и титлата, засвидетелствана в изворите с гръцка, кирилска и латинска графика като *σαμψῆς*, *οὔσαμψις* (вм. *ὁ σαμψις*), *Οὔσαμψος* (вм. *ὁ σαμψος*), *Усапсѣ*, *самъчнн*, *campsis/sampsi*, срв. уйг., чаг., тат., кипч., казах. *sa:n* ‘число, брой, количество, оценка’, чув. *sum, sam* ‘изчисление’, севтюрк. *sanamak* ‘броя, почитам’, *san-, sa:n-* ‘броя, преброявам, смятам’, ‘оценявам, пресмятам’. На старотюркските рунически паметници на Могилян и Тонюкук и на уйгурски паметници от VIII в. са познати глаголите *san, sana* ‘броя, смятам’ и произв. *sansyz* ‘безброй’. Тъй като обичайните тюркски форми са преобладаващо с коренно *n*, е възможно коренното *m* в *самъчнн* да е вторично, последица от асимилационни процеси пред суфиксния африкат *č*. В гръцкия запис *σαμψῆς* африкатът *č* (*ч*) е бил заменен с беззвучния съскав фрикатив *σ*, допълнен с предходна епентеза на *π* и в крайна сметка изписан като *ψ*. В рамките на тюркската (алтайската) етимология са предлагани и други паралели за *σαμψις*, *samčii*, свързани с: 1) тюрк. **sab-čy, sav-čy* (> волжко-бълг. **sam-čy* с начален аблаут *b/m*) и орх., уйг. *sab, saw*, кашуб. *sav* ‘реч, слово, пословица, известие, зов, (въз)хвала’, *sab-čy, sav-čy* ‘пратеник, куриер; преводач’; 2) древноалтайски форми *sam, samč, siz, si-* *змак* ‘знак, символ, буква; гадая; чертая; пиша’, откъдето самписисът се определя като дворцов летописец. Последните две етимологии, както вече беше коментирано, не могат да се обвържат с контекста на изворите и с гръцките съответствия на *самъчнн* ‘управител’ в библейски и небиблейски паметници, срв. *самъчннъ ἐπίτροπος* *Житие на Иларион Велики*, *самъчнн ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας* *Книга Битие*,

самъзн οἰχονόμος Книга на пророк Исаия. В съставната титла *sunas campsis*, който е носил Прастич, първата съставка *sunā* също отвежда към старотюркска глаголна основа: *sun-* ‘простирам (се), разтягам (се), протягам (ръка, крак)’, която лежи в основата на прабългаризма *съинъ/соунъ* ‘кула’, *съинънъ* ‘кулов, куловиден’ срещу гр. *πύργος* ‘кула, крепостна стена; крепост’ и гр. *βάρης* ‘голяма къща, кула; замък, крепост’. Коренната гласна в *sunā*, предавана с латинско *u*, кирилско *ѡ/ѡу* и тюрк. *y*, е била редуцирана, задна, висока и нелабиална [ə], което обяснява написанието *соунъ* (освен *съинъ*) в старобългарските паметници.

μαγοτίνος, клогатннъ [**Boya tin*] ‘висш военачалник, отговарящ за войско-вия обоз и бойните машини’

Сред високопоставените длъжности от централната администрация е била *μαγοτίνος* (клогатннъ), за която са предлагани алтайски и хуно-монголски паралели със значения: 1) ‘прославен; този, който ще прослави; маг; певец’ (*ст-тюрк. *maγ*, чув. *toxta*, *tuxta* ‘слава, хвала’, кум., чаг. *maxta* ‘хваля, възхвалявам’, калм. *маг-тал* ‘възхваля’, *маг-талта* ‘прославен’, *маг-тхъ* ‘славя, хваля’), 2) ‘име на тотемно животно’ (якут. *могомтой* ‘вид белка’, сттюрк. *magha*, калм. *моха* ‘змия’, тюрк. *боγυ/моγυ* ‘бик, вол’), 3) ‘добър, честен, справедлив; смел, храбър’ (уйг., куман. *maγat*, *maγat-ta*, монг. *maghad*). Както вече коментирах, според мен става въпрос за двусъставна длъжностна титла. Първата ѝ част може да се свърже с тюрк. **baγo/*maγo*, а с оглед на славянския запис клогатннъ (с коренно *o*) – и с лексемата *boγa/моγa* ‘бик’, запазена във всички тюркски езици като *buqa*, *buγa*, *boγa*, *boqa*, *pyγa* ‘бик, бивол’. Лексемата се среща в старотюркски и уйгурски паметници от VIII в. и в съставни лични имена (*Er buγa*, *Ara buqa*, *Bars buγa*, *Buqa qan*, *Aq boγa*, *Quthuγ buqa*, *Arslan boγa*). Редуването *p/b : m* е обичайно за тюркските езици, както и предаването на тюрк. *b* с гр. *μ* във византийските източници. Втората част на *μαγοτίνος* -τίν- може да се свърже с тюрк. *tin* ‘повод, юлар, оглавник; юзди’, запазено в уйгурски текстове от VIII в. (*tinin* ‘държа, дърпам юздите на коня’).

τζιγάτος, чнготъ ‘личен телохранител на владетеля’

С тюркски успоредици се свързва и длъжността *τζιγάτος* чнготъ, срв. тюрк. форми *jigit*, *jiγit*, *jihit*, *žigit*, *zigit*, *jygyt*, *či:t*, *t’šigä*. Първичното и основно значение на *jigit* във всички тюркски езици, включително и в старотюркските рунически паметници, е ‘юноша, млад човек от мъжки пол’ (срв. и *čigit* ‘момче; семка, зрънце’), от което впоследствие са се развили вторичните значения ‘храбрец, мъжествен, герой, воин’.

βηρη (съставка към *βαγαηνος*)

Ранговата съставка *βηρη* се етимологизира от тюрк. *biri* ‘южна, дясна страна’, *biriä*, *bärija*, *bäridänjän* ‘на юг, надясно’, *bärijaki* ‘южен’.

ζερα (съставка към *ταρχανος*)

Съставката *ζερα* отвежда към сттюрк. *yiri*, *yir* ‘север, северен’, *yirtin*, *yiryu*, *jyrjaqu*, *jyrjaru* ‘северен, в северна посока, [наляво]’, уйг. *ir*, *yir* ‘север’. Нейната

прабългарската форма може да се реконструира като **ži-ri* (*-ri* е ок. на падежа за насока на движението) > *ži-ra* > *že-ra* с редуване на коренната гласна *i* > *e* поради предходния палатал [*ži* : *že*] и с начално *ž-* (гр. ζ-) срещу начално сттюрк. *j-/y-*. Привеждани са и паралели за *ζερα* с калм. *зep(ε)* ‘звание, ранг’, ‘чин, титул’, *зep-* (*зep-зев* ‘оръжие, въоръжение’, *зep-зевин* ‘оръжейник’), откъдето се обобщава, че *ζερα тарканος* е бил нещо като оръжейник, снабдител с оръжие.

ολγου (съставка към *ταρκανος*)

Ολγου е първа съставка на двусъставната длъжностна титла *ολγου тарканος* ‘велик таркан’. Етимологията на *ολγου* (с метатеза *υγ* > *γυ*) се извежда от тюрк. *улиγ, улиγ, ули* ‘велик, голям’ в буквален и преносен смисъл, запазени във всички тюркски езици, като в някои е със семантика ‘известен, знаменит’, ‘старши’ ‘висока особа’, ‘почтен, уважителен’, ‘важен, знатен’.

κουλου, καλου, кълоу (съставка към *ταρκανος*)

Съставката *κουλου, кълоу* предхожда титула таркан в съчетанието *κουλου терканος/καλου тарканος/кълоу (клоу) тороканъ*, с което се бележи достойнство за привилегия. *Κουλου, кълоу* < тюрк. посесивно име *külü(g)* ‘славен, известен, знаменит’, използвано в аналогичен контекст в старотюркски и старойгурски паметници (*Kül-Tegin, külüg хаγан, küл билгä qaγan, Külüg čur, Külüg sanun*).

1.2. АЛТАЙСКИ ТИТЛИ ИЛИ СЪСТАВКИ ОТ ТИТЛИ

Друга част от (пра)българските длъжностни титли може да се постави в контекста на алтайските езици², срв.:

ух (съставка към *βοηλα, βαγαηνος*)

С алтайски произход е първата съставка *ух* на двукомпонентните длъжностни титли *ух βοηλα* и *ух βαγαηνος*, срв. тюрк. **jüq* от основа **jü-* ‘нараствам, ставам висок’, *jük-sä-k* ‘висок’, *jük-sä-l* ‘издигнат’, *jokaji, jokkari, жокар, жокары, жокурт, жокуш, жокари* ‘горна част, горен, (на)горе, нависоко, висок, по-висок’, калм. *ик/юк* ‘висш, върховен, старши’. Оттук и тълкуването на *ух βοηλα* и *ух βαγαηνος* като ‘старши боил’, ‘старши багаин’.

ημνηκος, μηνικος, мнникъ ‘висш военен командир на кавалерията’

Етимологията на *Ημνηκος/μηνικός/мнникъ* отвежда към лексемата нма ‘кон’ *Именник на българските ханове* и тюрк. *emlig, imlig, emlik, imnik, emnik* (последните две с назална асимилация) ‘младо същество, което още бозае > млад необязден кон’, монг. *emlik*, калм. *emleg* ‘див, необуздан кон’; срв. и ст-тюрк. *kädimlig* ‘оседлан кон’, тюрк. **bin-*, *min-* ‘яздя (кон)’, чаг. *ämäl* ‘седло’, хун. *Emmedzur* <**emä-čur* ‘коняр’. Въпреки че някои изследователи приемат монголските форми за тюркски заемки, фактът, че те се срещат и в източните, и в западните алтайски езици, по-скоро говори за изключително архаична

² Алтайското езиково семейство включва тюркска, монголска и тунгусо-манджурска група.

общоалтайска (срв. и евенк. *емники*, мандж. *элмин*, *элмен*, бурят. *эмник*, калм. *эмнег* ‘див необязден кон’) и хуно-монг. лексема *емлик*, *емлик*, *емник*, *имник* ‘конче, жребец’.

чъванъчнн ‘виночерпец на владетеля’

Виночерпецът на владетеля от ранносредновековна България, вероятно наречен чъванъчнн, е с мотивираща лексема чъванъ ‘съд, чаша, кана’, отвеждаща към татар., казан. *čijen*, чаг. *čijün* ‘чугун, лято желязо, сурово желязо’ < пратюрк. **čügün*. За първи път *čodun* ‘бронз’ е регистрирано в караханидско-уйгурски, впоследствие в чаг. *čojun* (вторична форма с -j- вм. -d-) ‘непретопено желязо’ и в Kodex Cumanikus *čojun* ‘бронз’, а днес е познато главно на кипчакските езици и на езиците от Сибир като *čojun*, *čujun*, *šojun*, *čojjon*, *čojgön*, *čojun*, *čöj(g)ün* ‘чугун; метално котле; чайник’. Предполага се, че в тюркските езици от сибирския ареал и в ойратския монголски е била заета от ср.кит. *žaw* ‘лят метал’ във вида *čoj* (*čöj*, *soj*, *šoj*) ‘чугун’. Преминаването на интервокално -γ- в интервокално -w- се наблюдава в тюркски, когато интервокалното -γ- е неустойчиво. Първоначално тюрк. *čod(g)un* не е назовавало метал, а съд (котле, менче, бака), за което говорят и формите в п.монг. *čodugar*, *čožugar*, *soьgor* ‘с форма на гарафа, шише, кана, стомна’, и едва по-късно *čod(g)un* започва да означава ‘чугун’. С първичното алтайско значение кореспондира и прабълг. чъванъ, чъванъць, ако имаме предвид: 1. Гръцките му съответствия ξέστης, καψάκης ‘съд, чаша, кана, шише, стомна, гърне’ без значение от какъв материал са направени. 2. Синонимите κρῦχαγъ, -а и κρῦχαжъць ‘глинен съд, кана, стомна, гърне; паница; делва, бъчва’ и никога ‘метал’. 3. По-късните съответствия на чъванъ, чъванъць в славянските писмени паметници и в съвременните славянски езици и диалекти и техните значения ‘кана, чаша, канче, стомна’, без задължително те да са направени от метал.

πηλε (съставка към ζωπαν)

Съставката *πηλε*, с която се формира двусъставната титла *πηλε ζωπαν* ‘главен жупан’, отвежда към тюрк. *baş*, *ba:š*, *paš* ‘глава, главен, старши, началник, ръководител’ с отразени явления: 1) начално прабълг. *p-* : тюрк. *b-*, чув. *p-*; 2) средисловно прабълг. *-i-* : тюрк. **-a-*, което може да се обясни или с диалектни различия, или с аналогичната в чувашки език тенденция към стесняване на широките гласни и по-конкретно преход *a > i* ако гласната е кратка; 3) ламбдацизм (прабълг., чув. *l*: тюрк. *š*) – архаична алтайска черта в суфиксни морфемни.

ηρ, ιρ (съставка в *καναρτικείνος*, *καναιρτιχθινος*, *καναηρτχθηνος*)

Престолонаследническата титла (*καναρτικείνος/καναιρτιχθινος/καναηρτχθηνος*) е формирана като трикомпонентна структура: *κανα* ‘кан’ + *ηρ*, *ιρ* (само ρ у *Константин Багренородни*) ‘утрешен, бъдещ’ + *τικείνος*, *τιχθηνος*, *τιχθινος* ‘принц, син на владетел’, откъдето и значението на титлата е ‘бъдещ наследник на кана’. Вторият елемент *ηρ*, *ιρ* има ясни паралели в тюрк. (чув., туркм., чаг. и узб. диал.) *ir* ‘рано, утре, утрешен’ (‘бъдещ’), монг. **er/erte* ‘рано, ранен’, мандж., тунг. *erte*, калм. *иргч* ‘бъдещ, предстоящ’.

il (несигурна съставка към tabare)

Ако съставката il от израза ilvestrannatabare ‘(Вестрана?), началник на владетелската канцелария’ не е грешен запис, тя отвежда към тюрк. *il, äl el* ‘племе, племенен съюз, народ, страна, държава’ (среща се още в орхонските рунически паметници). Тюрк. *il, äl el* ‘глава, главен, старши, началник’ се съпоставя с монголски и други алтайски съответствия, срв. калм. *el* ‘мир, съгласие; съплеменник, не враг’, монг. *el* ‘мир’, тунг. *elke* ‘тишина’, евенк. *ilel* ‘народ, хора’.

Алтайски (хуно-монголски) успоредици са възможни и за титлите *κολοβρος/κουλουβρος; καυχανος/καυκανος/кавханъ; хотанος; κρονος/κρονъ* (вж. по-нататък).

2. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ-ЗАЕМКИ В ТЮРКСКИ

Редица прабългарски титли с алтайски или тюркски паралели се отличават с дълбока древност, тъй като са съществували и в предтюркско време и могат да се разглеждат като заемки в алтайските езици. Подобни титули не се етимологизират на тюркска почва, но по въпроса от какъв език (източник) са преминали в тюркските (алтайските) езици са изказвани различни и дори напълно противоречиви мнения. Най-общо за такива старотюркски титули се търсят ирански и китайски паралели и по-рядко паралели от езика жуан-жуан или от езика на ефталитите. Тюркско-иранските езикови взаимоотношения възхождат към дълбока древност [I–VI в.], когато номадски тюркски племена живеят в съседство с уседнало ираноезично население в Средна Азия. Първите писмени свидетелства са от VI в., но началните контакти на тюрките (ашините) с индоевропейското население на Източен Туркестан и Западен Китай възхождат към III в. – 460 г., когато предците на ашините обитавали територии с преобладаващи ирански и тохарски³ езици. Оттам е началото и на самото племе ашин, чието етническо смесване с автохтонното население от района е отбелязано и в китайската историография, и в тюркските генеалогически легенди⁴. Така много преди завоюването на Средна Азия от тюрките са били установени тесни контакти между тях и индоевропейското население на Източен Туркестан, в т.ч. и согдийците, контакти, които в този период са били по-непосредствени от тюркско-китайските взаимоотношения (*Кляшторный 1964:111, 113*). Последница от сложните лингвистични връзки между тюркски (алтайски) и ирански езици в района на Средна Азия и прилежащите ѝ области е наличието на мно-

³ Изчезнал индоевропейски език в две разновидности, разпространен ок. VI в. в Средна Азия в района на пътя на коприната (дн. Синдзян-уйгурския автономен регион в Китай).

⁴ Напоследък все по-често се говори за наличието на индоевропейски етнолингвистични и културни влияния в генезиса на първите тюрки – лансира се идеята, че не само династичният род Ашина (A-shi-na), формирал ядрото на тюрк[юг]ите (T’u-küe, T’u-chüe) и смятан от китайските хронисти за клон на източните хуни (Hsiung-nu), но и самото название Türk навярно са имали стар ирански произход (*Стоянов 2004:493*).

жество ирански заемки в тюркските езици. Затова в (пра)българската владетелска и административна система се откриват и титли с предполагаемо иранско и тохарско потекло, а някои са познати и на китайски източници, доколкото китайската цивилизация е повлияла на народите от Алтай.

2.1. ТИТЛИ-ЗАЕМКИ С ИНДОИРАНСКИ ПАРАЛЕЛИ

κανα συβηγηη

Първата съставка *κανα* (прабълг. **qa:na*) на владетелската титла *κανα συβηγηη* няма пълен аналог в алтайските форми (*qan, xan, qayan/xayan/qaqan*), в които най-вероятно е съкращение от *qayan/xayan* ‘върховен управник, главен хан; независим владетел на племе’. Макар тюркската титла *qan/qayan* да е с не съвсем ясна етимология (тюрк. *qa:n* < от пратюрк. **qa:n* ‘кръв’, от кит. *ke kuan* или от езика жуан-жуан), тя се отличава с дълбока древност, тъй като е съществувала и в предтюркско време. Най-рано е засвидетелствана като владетелска титла у народа жуан-жуан, откъдето може би е заета от тюрките, а като старокитайска владетелска титла е спомената в края на I в. Сравнително рано тюрк. *xa:n/qayan* е заето в монголски като *kaγan/ka<an*. Налице е паралел на *κανα* с *kanarang* ‘пограничен владетел’ в ирански паметник от края на Сасанидската династия и с *hanarang* ‘пълководец, който управлява персийска област, съседна на ефталитите’. Затова не е изключено прабълг. *κανα* да е свързано с ираноговорящи народи от Средна Азия и Кавказ, където към VI в. нахлуват тюрките.

По-ясно е индоиранското потекло на съставката *συβηγηη* (*συβηγηη, συβηγι, συβυγηη, SYBHI*) <**sübigi, sübügü*, отразено в иран., тохар., афган. *iapgi, yavuga*, сак. *yavuga* < *yam-* ‘предвождам, възглавявам’ > кит. *siep-hu* > сттюрк. *yabgu* (орхон., уйг., тюркски руни *yabγu, javγu*, огуз. *jafγu* ‘съветник, висш военно-административен чин след кагана’). Почти единодушно се признават успоредиците на *συβηγηη* с титлата на върховния управник *yabghou/yabγu* у тюрките, хазарите и волжките българи, която е чужда заемка в тюркски и отвежда към земите на Централна Азия (вж. титлата *ibigi* при ефталитите). И прабълг. **sübügü/*sibigi*, и тюрк. *yabgu* могат да се сравнят с иран. **subhagah*, авест. *hubaga-* ‘щастлив’, *baga, bayā* ‘участ, съдба; господин; бог’, тохар., афган. *yavuga-*, IAPYU // ие. **su-* (*hu*) ‘добър’ + *bhaga-* ‘щастие’, стинд. *bhagah, bhāgas, bhāga* ‘благосъстояние, щастие; божество, господ’ < ие. **bhág-o-* ‘участ, съдба’, парт. *bay* ‘бог; господин’, т.е. индоевропейските паралели сочат припокриване на значенията ‘бог, божество; господин, господар’ и ‘богатство, благо, щастие, участ’, откъдето и семантиката на *κανα συβηγηη* като ‘щастливия, благополучния (с добра участ и съдба) кан, [поставен] от Бога’. Така най-вероятно прабълг. *συβηγηη* има индоиранско потекло, но с отразена тюркиска палатална хармония и с редуване на прабълг. *s-*, *š-* с тюрк. *y-*, подобно на други ирански заемки, напр. *σετητ*: **šādīt*, сттюрк. *šādapit* < иран., согд. *yšyd*. С иранско поте-

кло е и синтактичната връзка между двете съставки на титлата, в която определението (συβηγη) следхожда определяемото (κανα). Това е т.нар. „персийски изафет“, различаващ се от тюркския синтаксис, при който определението предхожда определяемото, както е при двукомпонентните титли от прабългарските надписи ηζουργου βουλα, υκ βαγαηνου, ητζηργου βαγαηνου, βηρη βαγαηνου, σετητ βαγαηνου, ζερα тарканос, βορι тарканос, олγου траканос и др.

βαγαίνος/ΒΟΓΟΙΝ

В орхонските рунически надписи *baγa* е титул на тюркски владетели и пълководци и влиза в състава на сложните титли *bojla baγa tarqan* и *cutluq baγa tarqan*. По-рано [VI в.] титулт βγγυ ‘господин’ е засвидетелстван в согдийски надпис от Бугута, Монголия. Почти единодушно коренът *bag-* се свързва със стинд. **bhāga* ‘благосъстояние, щастие; божество, господ’ < ие. **bhāg-o-* ‘участ, съдба’, авест. *baga* ‘участ, съдба; господин; бог’, парт. *baγ* ‘бог; господин’, скит. *baga* ‘бог’, стперс. *baga-*, иран. *bagh*, согд. *bag* ‘богат, силен’, сриран. **bag* ‘господин, управник, господар’, откъдето е заето в сттюрк. *bag-a** < *bäg*. Във вида βαγαίνος/ΒΟΓΟΙΝ титлата не се среща никъде другаде.

σετητ (съставка към βαγαηνος)

Σετητ [*šedit, šädit*] от титлата σετητ βαγαηνος ‘висш предводител на тежковъоръжено войсково подразделение’ се етимологизира от пратюрк. *šädapit*, заето от согд. ӯшуд ‘цар’ < ст.иран. *Xšathra-* ‘древно божество на ирански племена с военна функция в трифункционалната структура на върховните богове на индоевропейците’; сходни са сак. *šao* и перс. *šāh* < стперс. *xšāyathiya*. В старотюркските паметници *šad, šadapyt* е висш титул на първия човек след хана. Заемането от ирански ‘ӯшуд > *šädapit* > *šädit* се осъществява чрез характерните за алтайските езици фонетични явления: 1) палатална хармония, рефлектираща върху коренната гласна (прабълг. -ä- [e, i] : тюрк. -ä-); 2) редуциране и изпадане на гласни в средисловие (в неударена сричка) и опростяване на съчетания от две съгласни чрез редукция на първата (**šäd-ap-it* > *šäd-av-it* > *šädvit* > *šädit*); 3) предаване на инициално иран. у- с прабълг. (тюрк.) š-. Прабълг. σετητ има аналог в орхон. *šad* ‘вицекрал’ (< согд. х̄шуд) като една от висшите военно-административни титли в Тюркския и Уйгурския хаганат, трета в йерархията след *qaγan* и *jabγu*, обикновено давана от хагана на някой близък роднина.

βαγατουρ

Коренът *bag-* в βαγατουρ е същият като в βαγαίνος. Обикновено тюрк. *ba.tur* (*ba.tir, pa.tir, batir, patir, padir, batur, bahadur, bahidur, bahadir* ‘герой, храбрец; решителен, мъжествен, смел, доблестен’) се разглежда като иранска заемка в сттюрк., срв. авест. *baχtar*, перс. *bahādūr*, съвр. перс. *beheader*, санскр. *b’aktr-*. По-рядко се извежда хунски, хуно-монголски и общоалтайски произход или етимологията се определя като неясна, а понякога се свързва с езика жуан-жуан. При всички случаи обаче думата е чужда заемка в тюркски и има древни предтюркски корени. Появата ѝ в тюркски през средновековния пери-

од е главно чрез форми със средисловно *-h-*, което предполага непосредствен персийски източник.

Дроугъ ‘болярин, велможа’

Лексемата-титул Дроугъ, за чието институционално значение липсват категорични данни, има аналог в редица алтайски езици, където се среща *даруҕа*, *darga* ‘който стои начело, ръководител; старейшина; човек с по-висок статус’, срв. п.монг. *даруҕа* ‘началник’, *даруҕала-* ‘стоя начело’, евенк. *даруҕа̄*, *даруҕһа* ‘старейшина; лице за събиране на данъци’, монг. *дарга* ‘началник, ръководител; старейшина’, бурят. *дарга* ‘началник, командир; човек с по-висок статус’, калм. *daph* [daphъ], *darҕa* ‘старейшина или предводител на племе, отряд’. В стуйг. и в тунгусо-манджурските езици *даруҕа* е заемка от монголски, а в монголски – от персийски, вж. перс. *dāroγā*, *darova*, *dāruγa* ‘началник на окръг; длъжностно лице, отговорно за реколтата’. Персийско-алтайският титул *dāroγā*, *даруҕа* ‘който стои начело, старейшина’ ще да е бил донесен от прабългарите и впоследствие възприет от славяните като Дроугъ. Персийските форми са с коренно *ā*, което за разлика от краткото *ā* се определя като много различно от славянското *a*, тъй като се произнася силно назад в устната кухня и с лабиализация. Може би този звук за славянското ухо е наподобявал произношението на голям ер (ъ), също заден вокал, макар и нелабиален, но вероятно произнасян като *ō* или *ū*, по принцип лабиали. Впоследствие перс. *ā*, предавано като *ъ* в слаба позиция, е престанал да се отбелязва и така вероятно се е стигнало до формата Дроугъ.

tabare ‘началник на владетелската канцелария’

За tabare съществуват ирански паралели, срв. срперс. *dbyr* [dibīr] ‘канцеларист’ < ст.иран. **dipī-vara-*, *dapir* (с възможно согдийско посредничество), както и ср.кит. **γiet-li-pwæt*, предаващо тюркското звучене **äl-tibār* или **äl-tipär*. Може би тюрк. *täbär* е персийска заемка (от ст.иран.), попаднала най-напред [II–III в.] в средноазиатските български езици, а после и в останалите тюркски езици. В стари персийски текстове се споменава *Dibir* ‘писар, секретар’, срв. и елам. *teppir* ‘главен писар’, авар. *dibir* ‘свещеник, преписвач, познавач на Свещеното писание’, перс. [dābip] ‘секретар, който води кореспонденцията на управител, ръководител; учител; писател, литератор’. Писарите от края на древноперсийската династия на Ахеменидите [VII–IV в. пр. Хр.] се назовавали с еламската заемка **дипивара*, срперс. *дибир* < стакад. *дипи* ‘писмо, запис’, а обучението се извършвало в училища, наречени *дибирестан* ‘помещение на писарите’. По времето на Сасанидите [III–VII в.] писарите са формирали специално съсловие в обществото, а сасанидските традиции се запазили в Средна Азия и след арабското нашествие [VIII–IX в.], вж. напр. тадж. *дабир* ‘личен секретар’.

βорη (съставка към *ταρχανος*)

Като изхождам от схващането, че съставката βори от титлата βорη *ταρχανος* е различна от βηρη < тюрк. *biri* ‘южна, дясна страна’, смятам, че βори отразява

тюрк. *böri, büre, buri* ‘вълк’, регистрирани в орхонските рунически надписи и в староруйгурски текстове. Според някои изследователи лексемата е образувана на тюркская почва, но по-разпространена е иранската версия за произхода ѝ, срв. осет. *beräγ, biräγ* < иран. **bairaka* ‘страшен’, хот.-сак. *birgga*, иран. **birūka*, согд. *wyrka*, авест. *vəhrka*, стперс. *vəhrka-, vrkāna* ‘вълк, вълчица’. Други индоирански паралели свързват тюрк. *böri* не с форми със семантика ‘вълк’, а с форми със значение ‘град, крепост, крепостна стена, ограда’. Като отчитам участието на *bö:ri* ‘вълк’ в аналогични тюркски съсловни титули, за възможно приемам тълкуването на дължностната титла *βορη ταρκανος* като ‘вълк таркан’, с която се е обозначавал военно-административният заместник на българския владетел в дадена провинциална област. Известно е голямото значение на вълка като символ за тюрките през VI в., напр. митологическата му роля като древен тотем, култът към вълчицата като легендарна прародителка на редица тюркски племена, култът към сивия вълк като родоначалник на монголските ханове.

τικείνος, τχθίνος, τχθηνος (съставка от *καναρτικείνος, καναιρτχθίνος, καναηρτχθηνος*)

Третият компонент *τικείνος/τχθηνος/τχθίνος* от престолонаследническата титла (*καναρτικείνος/καναιρτχθίνος/καναηρτχθηνος*) се свързва с тюркския титул *tegin, tigin, tikin* ‘принц’. Той е много древен, зает е от ранен предтюркски източник, който според някои етимолози е от индоирански произход, срв. сак., пехл., согд. *digjina, dagjini, dagjajna, tjkin*; срперс. *dēhkān*. Тюркските форми (*tegin, tigin, tikin, tekin, takkin, tägin, täggin, täkin*) са винаги с гласна в коренната срещка, докато във формата от българските печати (*τχθηνος, τχθίνος*) такава гласна липсва. Аналогични форми *tgjn, tqjn, tkjn* са засвидетелствани върху индийски монети и в *Mahnamag* – средноперсийски текст от IX в. от Източен Туркестан. Затова е възможно съставката *τχθηνος (τχθίνος)* да пази следа от най-общо казано нечисто тюркско произношение, от някогашното си изконно (вероятно индоиранско) звучене сред Аспаруховите българи. С иранско потекло е и синтактичната връзка между трите съставки на титлата, в която определеното (*ηρτχθηνος*) следхожда определяемото (*κανα*).

κρονος/κρονъ ‘висш военен командир, отговарящ за границата’

Възможни са индоирански паралели, срв. иран. **karana-* ‘край’, срперс. *karān, kanār* ‘бряг, край’, пехл. *kanār*, согд. *kerān* ‘страна, направление’, авест. *karana* ‘край, бряг’, сак. *kara-* ‘предел’, осет. *κæрон* [с коренна гласна между *a* и *ъ*, близка до неударено *a*, която лесно може да не бъде чута] ‘край, граница, предел’. Друга етимология отвежда към хуно-монолските и алтайските езици, срв. монг. *хорон (хороон)* < *корон* [с нечуто и незаписано коренно кратко *o*] ‘полк, район’, ‘командир на полк’, ‘командир на район’.

Индоирански успоредици са възможни и за титлите *κολοβρος/κουλουβρος; καυχανος/καυκανος/κавχανъ; κοπανος* (вж. по-нататък).

2.2. ТИТЛИ-ЗАЕМКИ С КИТАЙСКИ ПАРАЛЕЛИ

В (пра)българската йерархична система има и известен брой тюркизирани китайски титули, напр.:

ζοαπαν, ζωαпан, ζουпан, ζωпан

Титлата ζοαпан, ζωапан, ζουпан, ζωпан се свързва с тюрк. *čub* (hарах legomenon) ‘област’, калка от кит. *čiu, chou* ‘област, район, окръг’, както и с тюрк. (хак.) *čupan/čoban/čoron* ‘второстепенен служител, селски вожд’, ‘помощник селски кмет’. Според някои изследователи тюрк. *čupan* е заето от китайски (*čoran : žoran : župan : joran* < кит. *tsou-pan* ‘секретар, канцлер’). Не са малко обаче привържениците на тезата за нейното славянско потекло (като производно от жупа) – тази хипотеза обаче се натъква на редица трудности: 1. Като название на административна единица жоупа е засвидетелствано късно (към XI в.), което е трудно обяснимо при наличието на данни за жупани още през VIII–IX в. 2. Ако жоупанъ е производно от слав. жоупа (<*корен *žup-* + суфикс *-an*), необяснимо остава агентивното значение на суфикса *-an*, по принцип с адиективно значение, според което жупанът би трябвало да притежава качества, присъщи на жупата – такова тълкуване обаче противоречи на известното от изворите за жупана. Затова е по-възможно жоупа в значение на административна единица да е вторично получена от жоупанъ. 3. Връзката на тюрк. *čupan* ‘второстепенен служител, селски вожд’ с перс. *čūpān (šabān, šubān)* ‘овчар, пастир’ (а оттам и със индоиран. **gou-pan* ‘пастир, началник на пастирите’ и др. под. форми) трябва да се отхвърли, защото перс. *čūpān* ‘овчар’ е по-късна заемка в тюркските езици. 4. Връзката между южнослав. **župan* и индоиранските форми със значение ‘овчар, пастир, пазач на добитък > стопанин, господар’ е съмнителна и поради факта, че никъде сред индоевропейските названия на едър рогат добитък и производните им не е засвидетелствана отгласната степен **geu-*, от която единствено би се получила формата **župan*. 5. Никъде в източниците прабълг. ζοαпан/слав. жоупанъ и тюрк. *čupan, čub* нямат значение ‘овчар, пастир, стопанин на животни’. Затова най-възможна изглежда тезата за много ранно заемане на ζοαпан от прабългарски (или чрез прабългарски) в праславянски, резултат от славяно-алтайските лингвистични контакти. Не може обаче да се изключи и хипотезата за съществуването на омонимични прабългарски (алтайски, **županъ жоупанъ*, унг. *išpān*) и славянски (**γъранъ, гъранъ*, прототип на стчеш. *hrān* и изтслав. *rān*) форми, които с течение на времето са контаминирали и са сблизжили значенията си.

тарханος, траханος, терханος

У тюрките *tarqan, tarخان* е засвидетелстван като титул (на владетел, вельможа, високо звание, достойнство) и като част от лични имена и прозвища. Първично е значението ‘ковач’, заето от монг. *darqan* > *darخان* ‘занаятчия; лице, освободено от данъчно облагане’, а по-късна е семантиката ‘човек, освободен от данъци и повинности; привилегировано съсловие; освободен от

данъци'. Титлата е съхранена в китайски източници от предтюркско време – така (*shan-yü*, сткит. **dān-γwaγ*, кит. *dāgān*, *ta-kan*, *ta-kuan*, сино-кор. *tar-kwan* 'благороден') се е титулувал върховният владетел или второто по ранг длъжностно лице в племенното подразделение *da-gan/dargan*, *da-la-gan*). Титлата се среща и у хазарите, хуните, аварите и ефталитските владетели от Афганистан (без тюркско посредничество). Съществуват и други хипотези за произхода ѝ: тюркски, предтюркски, хуно-монголски (монг., бурят., якут., калм. *tarxan*, *darxan* 'ковач, изкусен майстор, умен, почтен; свободно от повинности лице, любимец на хана, привилегирован човек'), индоирански (стинд. *tarkana-* 'съждение, предположение', скит. **tarxān* 'съдия; освободено от налози привилегировано лице', осет. *tærxon* 'съдебно решение, съд', сак. *ttarkana-*, согд. **tarxan* (*py' trx'n*), хоган. *ttarkani*, *ttarkana*, срперс. *trx'n*). Въпреки тези разнопосочни етимологии категорично може да се каже, че в тюркски *tarqan*, *tarxan* е чужда заемка, титла с дълбока древност и широко разпространение още от предтюркско време.

τιχεινός, τχθινός, τχθηνός (съставка в *καναρτιχεινός*, *καναρτχθινός*, *καναηρτχθηνός*)

Третият компонент на престолонаследническата титла (*καναρτιχεινός*, *καναρτχθινός*) е *τιχεινός*, *τχθηνός*, *τχθινός* и се свързва с тюркския титул *tegin*, *tigin*, *tikin* 'принц'. Той е много древен, зает от предтюркски източник, който според някои етимолози е китайски, срв. сткит. **dā-gí* > кит. *dàchén* 'висок ранг чиновник'.

Паралели с китайски източници се привеждат и за тюркската титла *qan/qayan*, която не е точен аналог на прабългар. *χανα*. Като старокитайска владетелска титла (кит. *ke kuan*) е спомената в края на I в.

2.3. ТИТЛИ-ЗАЕМКИ ОТ ДРУГИ ЕЗИЦИ

Според някои етимолози тюрките са могли да заимстват титли и от езика на жуан-жуан, на които известно време тюрките са били подчинени. Не се изключва обаче и обратната възможност – жуан-жуан да са заимствали от езика на тюрките, както и възможността и тюрките, и жуан-жуан да са заимствали от трети общ източник. Сред най-често цитираните тюркски титли, вероятно заети от езика жуан-жуан, са *ältäbär* (прабългар. *iltabare*), *šād* (прабългар. *σεταιρ*), *ba:tuṛ/ba:tiṛ/batir* (прабългар. *βαγατουρ*), *tegin/tigin/tikin* (прабългар. *καναρτιχεινός/καναρτχθινός/καναηρτχθηνός*), *tarqan/tarxan* (прабългар. *ταρχανος*). Паралели с езика жуан-жуан се привеждат и за тюркския титул *qan/qayan* (различен аналог на прабългар. *χανα*) – именно у жуан-жуан той е най-рано засвидетелстван, откъдето може и да е бил зает от тюрките. Някои изследователи свързват езика на жуан-жуан с езика на аварите – номадско племе, появило се в Европа към VI в. Други учени обаче отнасят езика на аварите, макар и условно, към

тюркските (алтайските)⁵ езици или към езика на ефталитите от Средна Азия. Както вече беше коментирано, ефталитите са познавали титлите *ibigi* (прабълг. *συβήγη*, съставка от владетелската титла *κανα συβήγη*) и *tegin* (прабълг. *τιχεῖνος/τχθινος*, съставка от престолонаследническата титла *καναρτιχεῖνος/καναρτχθινος/καναηρτχθινος*).

3. ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ С ПОВЕЧЕ ОТ ЕДНА ВЪЗМОЖНА ЕТИМОЛОГИЯ

За няколко длъжностни титли в ранносредновековна България е трудно да се изведе една общоприета (или приета от повечето изследователи) етимология. Затова на този етап от проучванията са еднакво възможни две или повече хипотези относно техния произход. Става въпрос за следните титули:

καυχανος, καυκανος/кавханъ, кавъганъ

Опитите да се установи етимологията на прабълг. *καυχανος/καυκανος/кавханъ/кавъганъ* очертават няколко посоки, като почти всички изследователи акцентират върху неясната етимология на титула. Някои от тях извеждат алтайски (тюркски) произход, други привеждат китайски паралели, а трети – ирански успоредици. Трудностите при етимологизирането засягат първата съставка на титлата, чийто домашен прабългарски (славянски) вариант ще да е бил *καυχανος/καυκανος/κα(β)χανъ/кавъганъ*, докато единичните форми *κοπχάνος, καμπαχάνος* са по-скоро вторични. Титулът *καυχανος*, *кавханъ* няма точни аналози в други езици (у аварите *kapkhan/capcanus/captanus*, в старотюркски *qayan* и еднократно *Qarayan* като лично име). Съставката **kau-*, **qau-*, **qav-* изследователската традиция свързва: 1) със сттюрк. *qav/qavl* ‘силен, мощен’, сттюрк. *qar* = *каυ-* ‘близък, кръвен родственик’, със сттюрк. *qar(a)γan* ‘избор’, **qar-* ‘лова, хващам’, откъдето се извежда значението ‘изборен владетел’; 2) с иран. *qaw* ‘княз’ = перс. диал. *kavay, kay*, като първичната заета от ирански сттюрк. форма е *kav kavan > kavakan* ‘шах на шаховете, цар на царете’, което противоречи на функциите на *кавхана*; 3) с кит. *kap-kuan, ke-kuan*, в които *kap* е ‘първият, от първи ранг’, *ke* – ‘велик’, а *kuan* ‘служител, управител’, т.е. значението е ‘първият (великият) служител на кана’. Допускам и друга възможност – в прабълг. *каυ-*, *каβ-* да се крие незасвидетелстваният сттюрк. глагол **qav-*, означаващ извършване на съвместно действие, запазен в *qavir-* ‘нося, доставям заедно (с някого), събирам’, *qaviš-* ‘свързвам се, обединявам се, събирам се, заедно (с някого) достига до, идвам заедно (с някого)’, *qavišiy, qavišmaq* ‘съединение, обединение’. В такъв случай в *καυχανος*, *кавханъ* бихме могли да видим лице, което управлява заедно с кана, т.е. той е

⁵ По-конкретно към огурските тюркски езици, но има и хипотези, които обвързват езика на аварите с монголския или с тунгусо-манджурските езици.

съуправител, съвладетел в съзвучие с тюркската доктрина за двойните владетели.

κολοβρος, κουλουβρος

Етимологическият паралел на прабълг. *κολοβρος, κουλουβρος* отвежда към тюрк. *qolauz, qolavuz, qolaγuz, qylavuz, qulaγuz, kulavuz, kulaguz, qulabuz* ‘водач, предводител’ < *qol-a-γuz* ‘който води с ръка’. Според някои тюрк. *kula:wuz* е заемка от ирански, в частност хорезмийски. Друго схващане обаче намира паралели само в рамките на алтайски и хуно-монголски (бурят., якут. форми със семантика ‘далновиден; ясновидец, предсказател и жрец; жертва, принасям жертва’; широнг.⁶ *холовыр*).

κοπανος

Титлата *κοπανος* ‘военно лице, отговарящо за стадата на армията (без конете)’ е *haxap legomenon* и това затруднява нейното тълкуване. На този етап са възможни две хипотези: индоиранска и алтайска. Според първата *κοπανος* се състои от две части: 1) *κο-* < зап.иран. *gau/gou* [> *gō*] ‘добитък’ и 2) *-πανος, -παν-* < ие. **pana* ‘стопанин, господин; защитник, пазач’, т.е. *gō-pan* е ‘пазач на добитък, пастир’ (вж. стинд. *go-, gāu-, gav-* ‘едър рогат добитък; крава’, стинд. *gorá, gōras* ‘пастир’, *gōrayati* ‘пазя’, афган. *γoba, γobə* ‘пастир, пазач’, перс., срперс. *gāu, gō* ‘крава’, афган. *γwā*, согд. **γāw* ‘едър рогат добитък’, хорезм. *γōk* ‘крава’, авест. *gau-* ‘едър добитък’, осет. *qūg, gog* ‘крава’). Втора възможна хипотеза отвежда към алтайски успоредици. Единият ѝ вариант би могъл да свърже *κοπανος* с тюрк. *ka:pan, qaban, qapan* ‘глиган, дива свиня; общо название за мъжко животно’ с вторични метафорични значения ‘здравеняк, герой, храбрец; велик, силен, голям’. Неин недостатък е късната фиксация на лексемата в тюркските езици, затова се допуска заемане от монг., калм. *xawn, xabang, xaban* ‘дива свиня; герой’. Проблематична в тази етимология е и коренната гласна – *o* в прабълг. форма срещу *a* в преобладаващите тюркски и монголски форми, освен ако не се допусне вторична славянизация в коренното *o*. За *κο-* от прабълг. *κοπανος* не е изключена и друга възможна алтайска етимология, обвързана с тюрк. *qoj, koǰ, qoǰ, qoñ, qojin, qojun, qojun, qojn, qon* ‘овца; година на овцата; овен’, преминали в монголски и в тунгусо-манджурските езици. Тук проблематично обаче е обстоятелството, че обикновено като първични се определят формите с назал (**qoni > qoñ > qon > qojn > qojun; qoñ > qoj*). Въпреки наличието на конкуренция между двете етимологии – индоиранската (за мен по-възможната) и алтайската с двете ѝ разновидности, в крайна сметка всички те се припокриват в семантиката ‘говедо, добитък’, откъдето може да се изведе значението на титлата ‘военен, отговарящ стадата на армията’.

⁶ Езикът на широнголите в основата си е монголски, но с много китайски заемки.

4. ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПРАБЪЛГАРСКИТЕ ТИТЛИ

Така с цялата условност при етимологизирането на (пра)българските титли може да се обобщи, че е налице една сложна и нееднозначна етнолингвистична картина. С оглед на произхода имат приоритет, макар и не особено категоричен, титлите или съставките от титли, наследени от алтайската (тюркската) титулна практика (шестнадесет на брой)⁷. Ранните предтюркски (индоирански, китайски) титули, заети от тюрките, са тринадесет. Най-високата титла, етимологизирана на алтайска почва, визира третото по ранг лице в държавата (*ιζουργου βοηλα*). Следват управителят на двореца и съветник на владетеля по дипломатическия церемониал (*σαμψής/самψынн*, *supas sampsis*), военачалникът, отговарящ за войсковия обоз (*μαγοτίνος/κλογατίνης* [**Boya tin*]), висшият военен командир на кавалерията (*ημνηκος/μηνικος/μννικος*), *υκ βοηλα*, както и двама от придворните на владетеля – личният му телохранител (*τζιγάτος/чнготъ*) и виночерпецът (*чъваньн*). Няколко двусъставни длъжностни титли включват рангова съставка с алтайско (тюркско) потекло – *ζερα* (*ταρκανος*), *ολγου* (*ταρκανος*), *κουλου* (*τερκανος*), *βηρη* (*βαγαηνος*), *πηλε* (*ζωπαν*), *il* (*tabare*), вж. и втората съставка *ιρ* в трисъставната престолонаследническа титла *καναρτικεινος/καναιρτχθινος*. Предтюркските титли-заемки с паралели в индоирански езици и китайски източници назовават върховния владетел (*κανα συβηγη*), престолонаследника (*καναρτικεινος/καναιρτχθινος*, без съставката *ιρ*), второто съсловие у прабългарите (*βαγαηνος*) и най-високопоставения багаин, предвождащ тежковъоръжено войсково подразделение (*σετητ βαγαηνος*), багатурите (*βαγατουρ*), *δρυγωβε-τε*, началника на владетелската канцелария (*[il] tabare*), тарканите (*ταρκανος* и в частност *βορη ταρκανος*), висшият военен командир, отговарящ за границата (*κρονος/κρονъ*).

Във вида, в който са познати от изворите за българската история, повечето (пра)български съсловни и длъжностни титли не се срещат в други езици и паметници. Изключения правят само следните титули, които са засвидетелствани в старотюркски и староуйгурски паметници: *Boyla* (*Toñukuk Boyla Baya Tarkan*, *Boyla Kutluγ Yaryan*), *Qarayan*, *qayan* (*Qarayan qayan*, *Bilga qayan*, *Bögü qayan*, *Bumyn qayan*, *Kül bilga qayan*), *bayā* (титул на тюркски владетели и полководци, обикновено като част от сложните титли *bojla bayā tarqan* и *cutluq bayā tarqan*), *Bayatur*, *Batur* (лични имена, вж. и *bahadur*, *bahidur*, *bahadir*, *ba:tir*, *patir*, *padir*, *batur*), *tarqan* (титул на владетел, велможа, високо звание, достойнство и компонент на старотюркски лични имена и прозвища *Alp tarqan*, *Apa tarqan*, *Kutluγ bayā tarqan*, *Taman tarqan*, *boila bayā tarqan*), *tegin*, *tigin*, *täggin* (заместник на хана, неговият син или по-млад брат, който

⁷ От тази статистика са извадени трите титли (*καυχανος/καυκανος/κβχханъ/κβχγханъ* и *κολοβρος/κουλουβρος*, *κοπανος*), за които е еднакво възможен както тюркско-алтайски, така и предтюркски (индоирански, китайски) произход.

често се нарича *kiil tegin* ‘великият наследствен принц’). Последните четири титла са заемки в старотюркски, а *βαγα* и *Qa(pa)γan* са в по-различен вариант от прабългарския. Дори такива (пра)български длъжностни титли, които изцяло се етимологизират на алтайска (тюркска) почва, не са засвидетелствани в същия вид в (старо)тюркски паметници, напр. *ιζουργου βοηλα*, *υκ βοηλα*, *ημνηκος/μνηκος/μννнкъ*, *μαγοτινος/κλογατннъ*, *σαμφης/самънн*, *чываньнн*. В старотюркските паметници не са запазени и редица (пра)български титли, частично етимологизирани на алтайска (тюркска) почва, напр. *ητζηργου βαγαηνος*, *υκ βαγαηνος*, *βηρη βαγαηνος*, *ιζουργου κολοβρος*, *ζερα тарκανος*, *ολγου тарκανος*, *κουλου тарκανος*. В същото време са налице и българо-хунски лексикални паралели, срв.: 1) съкратената форма *zergo bula* (<*ητζηργου βοηλα*) и прозвището (титла?) *Zérκων* на скита-шут на хунския владетел Бледа; 2) титлата *κολοβρος* и прозвището *Βουκολαβρα̃ς* на шамана от скитско (хунско) племе в аварския двор; 3) общите титли таркан и тегин. Общи с аварите са титлулите *tarqan* (известен също на хазарите и ефталитите), *kapkhan* (*capcanus*, *captanus*), *ζωπαν*, вероятно резултат от съвместното съжителство с българите в рамките на Аварския хаганат [след 60-те год. на VI в.]. Така в титулната практика на предците ни се очертават различни езикови наслоения, едновременно присъстват тюркски, алтайски, индоирански (вкл. и тохарски), китайски по произход титли. Този многопластов характер отразява етническа нееднородност, в която се преплитат различни традиции и културни влияния. В титлите се оглеждат процеси на миграции, сложни етнически взаимодействия и смесвания, разнородни езикови контакти в някогашните племенни конфедерации. Впечатлява големият брой самобитни титли, характерни само за ранносредновековна България, може би заради стремежа на владетелите да отстоят организирането на една нова държава.

Преплитането на различните езикови влияния, довели до формирането на разнородни по потекло лингвистични пластовете в титулната практика на древните българи, личи особено ясно при многосъставните владетелски и длъжностни титли. Много често техните съставки (в рамките на една и съща титла) са с етимологии, отвеждащи към различни езикови семейства и групи (тюркски, алтайски, индоирански, както и съответствия в китайски или в езика на жуан-жуан, ефталитите, аварите, хуните). Вж. напр. структурата на следните трисъставни титли: *καναρτικεινος*, *καναρτχθινος*, *καναηρτχθηνος* – престола-наследническата титла е формирана от три компонента с различен произход: владетелската титла *κανα* (без пълен аналог в тюрк. *qan*, *xan*, предтюркска заемка) + *ηρ*, *ιρ* (с алтайски произход) + *τικεινος*, *τχθηνος*, *τχθινος* (предтюркска заемка от китайски или ирански източник); *κανα βοιλα κολοβρος* – този титул, визиращ родствено свързан с кана боил колобър, включва следните по потекло съставки: владетелската титла *κανα* (без пълен аналог в тюрк. *qan*, *xan*, предтюркска заемка) + съсловната титла *βοιλα* (тюркска) + длъжността *κολοβρος* (с

възможни алтайска и иранска етимологии); βογοτορ βοηλα κουλουβρος – съчетанието от достойнството багатур, съсловната титла боил и длъжността колобър се формира от три компонента с различно потекло: βογοτορ (с индоирански паралели) + βοηλα (тюркска) + κουλουβρος (с възможни алтайска и иранска етимологии).

Четирисъставното съчетание βαγατουρ κανειρτχθινος/βαγατουρ καναηρτχθινος има следния произход: βαγατουρ (с индоирански паралели) + κανα (предтюркска заемка без пълен аналог в тюркски) + ηρ, ιρ (с алтайски произход) + τικείνος, τχθηνος, τχθινος (предтюркска заемка от китайски или ирански източник).

Няколко длъжностни двусъставни титли са със структура: първа съставка, етимологизирана на алтайска (тюркска) почва, и втора съставка с паралели в индоирански езици, напр. il tabare, ητζηργου βαγαηνος, υκ βαγαηνος, βηρη βαγαηνος. Още толкова длъжности са формирани от първа съставка с алтайски (тюркски) произход и втора съставка предтюркска заемка, засвидетелствана в китайски източници, напр. ζερα тарканος, олγου тарканος, κουλου терканος/καλου терκάνος/κζλοу тороканз, βοιλα тарканος, πηλε ζωπαν. Няколко са и длъжностните титли или съчетанията от съсловна и длъжностна титла, структурирани с първа съставка с тюркска етимология и втора съставка с няколко възможни етимологии (алтайска или тюрска, китайска, индоиранска), напр. βοιλα κουλουβρος, ιζουργου κολοβρος, βοηλα καυχανος. По-рядко и двете съставки на длъжността се етимологизират като заемки (индоирански, китайски) в тюркските езици, напр. βορη тарканος.

Прави впечатление, че при двусъставните титли (не само длъжностни, но и съставени от длъжност и достойнство) първата съставка е преобладаващо алтайска (тюркска), докато втората е с успоредици в иранските езици (il tabare, ητζηργου βαγαηνος, υκ βαγαηνος, βηρη βαγαηνος), в китайски (ζερα тарканος, олγου тарканος, κουλου терканος, βοιλα тарканος, πηλε ζωπαν), а има и случаи, когато за нея са възможни повече от една етимологии (βοιλα κουλουβρος, ιζουργου κολοβρος, βοηλα καυχανος). Почти наполовина са случаите, когато и двете съставки на титлата или съчетанието от титла и достойнство могат да се етимологизират в рамките на едно езиково семейство: тюркско (алтайско) (ιζουργου βοηλα, υκ βοηλα, sunas sampsis), китайско (ζωпан тарканος) или индоиранско (σετητ βαγαηνος, βαγατουρ βαγαινος). Следователно най-често срещаната и в този смисъл обичайна титулна практика на длъжностите в ранносредновековна България е изградена на принципа: първата съставка, която е рангова или уточняваща (il, ητζηργου, υκ, βηρη, ζερα, олγου, куллу, пηле), е с тюркско (алтайско) потекло, а втората съставка, която е основна и назовава службата, е ранна предтюркска заемка (tabare, βαγαηνος, тарканος, ζωпан, κολοβρος). Тюркска е първата съставка-атрибут и при длъжностите ιζουργου βοηλα, υκ βοηλα, sunas sampsis, но тук и втората съставка е тюркска. Изключо-

чение от това правило първата уточняваща и в този смисъл второстепенна съставка да е тюркска (алтайска) е *σετήη βαγαηνος*, при която и двете съставки са ранни предтюркски заемки. Така се оказва, че докато в количествено отношение лек превес имат титлите или съставките от титли, наследени от алтайските езици, по отношение на високопоставеността на титулите, които изразяват, и на ролята им като компонент в структурата на многосъставните титли доминират изконно нетюркските титли (индоирански, китайски).

5. ГРЪЦКИ И АРАБСКИ ТИТЛИ

Единствената реално функционираща гръцка титла в ранговата йерархия на ранносредновековна България е *κόμης/κομντζ*, с която се обозначава провинциален управител. Функционирането на други гръцки титли е под въпрос, тъй като липсват сериозни доказателства за това. Има няколко титли, познати от византийски книжовни и български сфрагистични източници, които вероятно предават български длъжности от IX–X в.:

λογοθέτης – титлата носи високопоставеното лице, с което при обсадата на Цариград [813] кан Крум тръгва за преговори с Византия. Обикновено се приема, че *λογοθέτης* предава прабългарската титла кавхан, но доколкото участието в задгранични мирни преговори влиза не само във функциите на кавхана, а и на (и дори по-често) на ичергу боила, именно тази длъжност би могла да е предадена с *λογοθέτης*.

μάγιστρος – така са титулувани Теодор, когото цар Симеон изпраща да уговори условията на мирното споразумение с Византия [913], и Григорий, притежател на печат от X в. Функцията на Теодор е същата, както на неизвестния Крумов логотет, заговя и тук зад *μάγιστρος* може би се крият титлите кавхан или ичергу боил.

κουράτωρ – така е наречен великият куратор на българите (на България?) Петър според негов печат от последната четвърт на IX в. Доколкото във Византия великият куратор е отговарял за двореца (дворците) на владетеля и е управлявал неговите владения, в тази длъжност бихме могли да видим българския еквивалент сампис (*σαμπσης*, *самъһни*), ако не става въпрос за служба от българската рангова йерархия.

От друга страна, на служба в ранносредновековна България са пребивавали и чужденци с византийски титли, напр. кандидатът Турдачис (арменец, храненик на Омуртаг) и византийските стратежи Леон (помощник на брата на кан Крум), Вардан и Йоан [Яни] (помощници на ичергу боила Тук), Кордиллий и Григора (помощници на кавхан Иратаис). Запазвайки своите титли *κανδίδατος* и *στρατηγός*, те реално са се вписали в българската йерархична административна система, без обаче византийските им титли да са станали част от нея.

На трето място, в периода от 681 г. до падането на България под византийска власт с византийски титли са удостоявани българи, без да са заемали византийски служби. Най-високата сред тях е *καίσαρ*, получена от кан Тервел, която обаче остава изолиран случай в българската държавническа практика. Останалите византийски отличия, с които са почитани българи, са свързани със завладяването на България от Византия, най-напред на изток, а после и на запад. С най-високия сан за придворна дама – *ζωστή πατριχία*, са удостоени Самуиловата дъщеря Мирослава, съпруга на Ашот Таронит, и Мария, последната българска владетелка и съпруга на цар Иван Владислав. Със следващата в ранговата йерархия титла *μάγιστρος* – най-високата, давана на лица извън императорското семейство, се сдобиват един детрониран български цар (Борис II) и един престолонаследник (Прусиан – най-големият син на Иван Владислав), при които България губи независимостта си. Титлата получава и управителят на Драчката област Ашот Таронит заради предаването на Драч, но вероятно и заради своето потекло като син на солунския стратег Григорий Таронит. Със сан *πατρίκιος* са удостоени от император Василий II предимно управители на големи български крепости (поне дванадесет), когато се подчиняват на Византия [1001–1018], а именно Роман – по-малкият син на цар Петър (?) и управител на Скопие, Николица – командир на гарнизона на крепостта Сервия, Никола и Теодор Хрисилий – синове на управителя на Драч Йоан Хрисилий, Алусиан и Арон – вторият и третият син на цар Иван Владислав, Кракра – началник на крепостта Перник, Драгомъж – управител на Струмица, Богдан – топарх на вътрешните крепости при цар Иван Владислав, Елемаг (управител на крепостта Белград, дн. Бераг) и Гавра, Димитър Полемарх – военачалник на цар Самуил на област около границата с Византия. Измежду всички, получили патрицианското достойнство, най-високо стои Роман, който станал *πατρίκιος καὶ πραιπόσιτος* – титла, която се съгласува с факта, че Роман е бил евнух. За предаването на крепостта Верия титлата *ἀνθύπατος* получава нейният управител и военачалник Добромир. Високото отличие сигурно е било провокирано както от предателството на Самуиловия родственик, така и от стратегическото положение на град Верия в Южна Македония. Пръв спатарий (*πρωτοσπαθάριος*) на длъжност стратег става Николица-младши, предал Скопие на Василий II. В тези последователни действия на Византия прозира стремежът ѝ потомците на българските царе и представителите на българската аристокрация да бъдат отдалечени от корените си и приобщени към византийския елит със съответните привилегии.

Единствената длъжностна титла с арабско потекло е *ομηρος* ‘нисък военен чин, предводител на неголямо войсково подразделение’, запазена в инвентарен прабългарски надпис. Този *haxax legomenon* може да се свърже с араб. титла *āmīr, amīrah* или *emīr* ‘командир; водач на група, народ’ (от араб. корен *amr-* ‘командвам, заповядвам’), макар че впоследствие в арабския свят и в някои

тюркски държави *āmir* се установява като владетелска/управническа титла, включително и със значение ‘принц’. Заемането ѝ може да се обвърже с арабско-миусюлманската експанзия [636 – нач. на VIII в.]. В два случая прабългарите влизат в непосредствен контакт с арабите – при Кубрат в средата на VII в. и при Тервел и отблъскването на арабската обсада на Константинопол [717–718]. Затова е възможно пряко заемане на титлата *ομηρος/āmir* от арабите (без персийско посредничество поради липса на начална гласна в персийски). С начална гласна (*ἀμηρᾶς, ἀμηραῖος, ἀμηρεῦω*) титлата е засвидетелствана и в гръцки, чрез което посредничество военната длъжност също би могла да попадне в българската военна йерархия.

6. ПРОЦЕСИ НА СЛАВЯНИЗАЦИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ДЛЪЖНОСТНИ ТИТЛИ И ДОСТОЙНСТВА

(Пра)българските длъжностни титли са претърпели процес на адаптация в славяноезичната среда, в която реално са функционирали. Тези промени, наблюдаващи се преди всичко на фонетично ниво, са напълно естествени при възприемането им в старобългарския речников фонд. Тук ще отбележа някои черти на славянизация в титлите.

1. Славянско широко *o* срещу чуждоезично затворено **ǣ*:

1.1. *βογοτορ* Надпис на Маламир с. Насърлие № 69, *Ἀλογοβότορ* Константин Багренородни. За управлението на държавата. Тези форми с *-o-* в корена показват обичайния славянски развой **ǣ*>*o*, запазен в *богатырь* и в рус. *богатырь*, укр. *богатур*, брус. *богатыр*, пол. *bohater, bohatur*, може би свързани с *богатъ*. Срв. с останалите фиксации *βαγατορ* Надпис от Плиска № 9, *βαγατορ* Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64, *βαγατορ* Надпис от с. Шабла № 48, *βαγατορ* Надпис върху печат на Михаил багатур престолонаследник. Надпис върху печат на Йоан багатур престолонаследник. Надпис върху печати на N, багатур цар на българите, *vagantur (vagantis, uagartur)* Анастасий Библиотекар. Светият Осми вселенски събор. Коренът *bag-* е един и същ в *βαγαῖνος* и *βαγατορ*. Привежданите паралелни форми са с гласна *a*, срв. тюрк. *ba:tir, pa:tir, batir, patir, radir, batur, bahadır, bahidur, bahadır* ‘герой, храбрец, решителен, мъжествен, смел, доблестен’; стуйг. *Bagatur, Batur* (собствени имена); авест. *bahtar*, перс. *bahādur*, съвременен перс. *beheader*, санскр. *b'aktr-*; монг. *bagatur* ‘герой, лидер’, калм. *bātr*; осет. *baegataer; baegatur* ‘храбър, храбрец, богат, безстрашен’.

1.2. **БОГО|N** Шуменски багаинов надпис № 70 – славянизирана форма на *βαγαῖνος* с характерното широко *o* < **ǣ*. Срв. останалите употреби *βαγαῖνου* Надпис от с. Шабла № 48, *βαγαῖνου* Надпис от местността Селище при Преслав № 49, *βαγαῖνου* Надпис от Мадара № 50, *βαγαῖνου* Надпис на Маламир от Шумен № 58, *βαγαῖν[ος]* Надпис на Омуртаг от с. Суютли № 64. Коренът *bag-* е същият като в *βαγατορ*.

1.3. ѳнготъ (само с широко *o*) в славянските книжовни източници, различни по жанр, срв. еднинъ ѿ ѳнготъ его, едного же нѣкакого своѣ ѳнготъ *Римски патерик*, ѳнготы *Мъчение на св. Арета*, въ въбразѣ ѳнгощн *Чудеса на мъченик Мина*, ѳнготн, ѳнгота, ѳнготъ *Житие на Григорий Акрагантски*, ѿ ѳнготъ *Надгробно слово за Никита*, ѳнгоунынъ *Сказание на пророк Исая за бѣдните години и за царете, и за Антихриста*. Византийските и латинските извори представят формата τζιγάτων *Хронография на Теофан Изповедник*, tzigaton *Анастасий Библиотекар*. *Хронография* в синхрон с тюрк. jigit [*čigat] с варианти jiyit, jihit, žigit, zigit, jgyyt, či:t и др.

1.4. Началното *o-* в ομηρος ‘нисък военен чин, предводител на неголямо войсково подразделение’ също може да се дължи на славянизация, тъй като и в арабски, и в гръцки титлата е с начално *a-*, срв. араб. āmir, amīrah, emir ‘командир; главатар, водач на група, народ’, араб. корен amr- ‘командвам, заповядвам’, ἀμηρᾶς, ἀμηραῖος, ἀμηρεύω *Константин Багренородни*. *За церемониите*.

1.5. Средисловното *-o-* в κολοβρος *Надпис на Омуртаг Плиска № 65*, κολοβρον *Надпис на Персиан от Филипи № 14* би могло да отразява широко славянско *o* срещу чуждо *a*. Срв. паралелните форми Βουκολαβρᾶς, осм.-тур. qolaghuz (qyлагуз), севтюрк. диал. qolabur, чаг. qolauz, qolavuz, уйг. qolaguz, qulaгuz, осм. qyлагуз, qylavuz, qulaгуз, kulavuz, kulaguz, кашуб. qulabuz, qulavuz, кулавуз, кылавуз, кѳлауз, кипч. kula:gu:z.

1.6. За коренното *-o-* в κοπανος ‘военно лице, отговарящо за стадата на армията (без конете)’ също може да се допусне славянизация срещу *a* в преобладаващите алтайски форми, срв. тюрк. ka:pan, qaban, qapan, монг., калм. хawn, xabang, xaban (само чаг. kopan, купан).

2. Славянска метатеза.

2.1. Във формата ταρακων *Надпис на Симеон от с. Наръш № 46* е налице ликвидна метатеза, резултат от праславянската тенденция към възходяща звучност в рамките на сричката. Срв. τpa- срещу τap- в останалите употреби на ταρακων *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60*, *Надпис на Омуртаг от Плиска № 61*, *Константин Багренородни*. *За церемониите във византийския дворец*, Κουλουτερᾶνος *Хроника на Георги Амартол (Продължителя на Георги Монах)*, Καλουτερᾶνος *Продължителя на Теофан* в съзвучие с тюрк. tarхан, tarqan, монг., бурят., якут., калм. darqan, tarхан, darхан, кит. dāgān/dargan, da-la-gan, сино-кор. tar-kwan, скит. *tarxān, согд. *tarхан, хотан. tarkani, tarkana. Съвсем естествено руските преписвачи предават титлата с пълногласие (Κυλοутороканъ *Хроника на Георги Амартол*, Клоутороканъ *Елински летописец*).

2.2. Титлата μηνικῶς, мнникъ е с реализирана метатеза [im->mi-, *imā-nik > *mī.n-ik] във византийските хроники (някои със славянски превод), независимо дали е изписана с гръцко или кирилско писмо, срв. μηνικῶ мнника *Хроника на Симеон Логотет* (< *Продължителя на Георги Монах*). Μηνικῶ Μνникῶ,

Μηνιχὸς Μνινικъ Хроника на Георги Амартол [*Продължителя на Георги Монах*]. Μηνιχὸς *Продължителя на Теофан* (> *Продължителя на Георги Монах*) > *Хроника на Скилица Μινιχὸν*. Неметатизиран вариант Ἦμνῆχου се среща само у *Константин Багренородни*. За управлението на държавата в съзвучие с прабълг. нма 'кон' *Именник на българските канове*, тюрк. *emlig, imlig, emlik, itnik, etnik*, монг. *emlik*, калм. *emleg*, евенк. *емники*, мандж. *элмин, элмен*, бурят. *эмник*, калм. *эмнег*, осет., чечен., ингуш. *emlyk* < *emellek.

3. Славянска сонантизация.

3.1. В титлата ὕργουβγίλια *Надпис на Мостич* сричкотворното ρъ в първата съставка ὕργου издава славянския процес за отваряне на сричката спрямо тюркските рефлекси -р-, -һр- (*ητζιργου, ητζηργου*), -er- (*zergo, Zergo-, Ser-, -our-* (*ηζουργου, Σουρσου-*).

3.2. Същият процес наблюдаваме и в титлата от същия корен нуръгъна 'войник от стражата на владетеля, негова лична охрана' *Житие на Иларион Велики*.

4. Славянизация на лексикално ниво.

С нарастване ролята на книжовния старобългарски език като официален някои прабългарски титли се заменят със славянски съответствия, без да имаме основания да смятаме, че всички славянски аналози са имали институционално значение. Вж. примерите:

4.1. В книжовните паметници прабългаризмът βγίλια постепенно и повсеместно се измества от славянското название волъре > воларниъ, получено от мн. ч. на тюрк. **bojla*: -r > *boylar* > *bolyar*. В ранните български преводни паметници βγίλια се среща все още, макар и рядко (*βγίλια Супрасълски сборник, βγίλια Хроника на Георги Амартол, βγивола* вм. βγίλια *Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски*), докато воларниъ е с повсеместна употреба, включително и в оригинални български текстове (*волърги Шестоднев на Йоан Екзарх, волары Похвала на цар Симеон в Изборника от 1073 г., воларѣ Презвитер Козма. Беседа срещу богомилиите, волъръвхъ Енински апостол, волъре Слова на Климент Охридски, Петър Черноризец, болгаромъ волърьскъ, волърьска съвѣта Супрасълски сборник, воларъ, воларъ Хроника на Йоан Малала, волърниъ, волърьскъ съборъ, волърьскъ чинъ Хроника на Георги Амартол, волары Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел, воларниоу 13 слова на Григорий Богослов, воларъ Житие на Власий Аморийски*).

4.2. Още към X в. прабългарската титла чнготъ е имала старобългарско (славянско) съответствие – мечоноша, формирано не по модела на прабългарската титла τζιγάτος 'юноша, млад воин', а според структурата на съответната византийска титла σπαθάριος 'който носи меч' < σπάθη 'широк, дълъг меч'. Най-вероятно X в. е времето, когато терминът мечоноша е съжителствал с чнготъ – по-точно хронологизиране засега е невъзможно, тъй като *пръстенът-печат от Пазарджишко* се датира най-общо към X в., а другите фиксации на мечоноша са в паметници от и след XIV в.

4.3. Постепенно е изчезнал титулт с алтайско-персийски произход дрѹгъ ‘болярин, велможа’, оставяйки следа само в отделни средновековни славянски паметници (*библейски книги [Исх 14:5, 8; Иона 3:7; Иер 37:14; 1Мак 9:37], Григоровичев и Захарински паримейници, Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел, Мъчение на Климент, papa Римски*) и в стчеш. форма *druh*. Той е бил изместен от близките по семантика славянски или славянизирани титули вельможа и волѣрннъ, тъй като е станал неясен за славянските книжовници. В някои случаи те са „поправяли“ дрѹгъ на дрѣгъ, проявявайки свръхстарателност, а в други случаи са етимологизирали и преосмисляли дрѹгъ по славянския корен дрѣг-/дрѣж-, доколкото той се свързва със сила и власт, срв. дрѣжава ‘сила, власт, могъщество; държава’, дрѣжавънъ ‘могъщ, силен; който има власт; дрѣжавен’, дрѣжатель ‘властник, управник’, дрѣжатн ‘владае, управлявам’, дрѣжалнвъ ‘дрѣжавнически’.

4.4. Титлата чъваньчнн (< чъванъ + -чнн, букв. ‘който си служи с чаша, кана’, т.е. ‘виночерпец’) е изградена изцяло като прабългарска морфемна структура. В книжовни паметници от края на IX и X в., макар и запазени в по-късни преписи (*Римски патерик, Паренесис на Ефрем Сирин, Златоструй, Хронографска Александрия*), виночерпецът (вкл. и владетелският виночерпец) се назовава още чръпъчнн (славянски корен + прабълг. суфикс -чнн) и чръпць (славянски корен + славянски суфикс -ць), които едва ли са имали институционално значение. Те постепенно изместват чъваньчнн, доближавайки се до модела на гръцките си съответствия *οἰνοχόος, ἀρχιοἰνοχόος* ‘който налива вино’ < *οἶνος* ‘вино’ и *χέω* ‘наливам’ и *ἐπιμέτρης* ‘който смесва [вино с вода], налива размесено вино’.

5. Морфологична адаптация в славянска среда.

Като съществителни имена титлите с прабългарски произход са претърпели славянска морфологична адаптация, вливайки се преди всичко в праславянски-те *-о- и *-ја- именни склонения за имена от м. р.

5.1. Към праслав. *-о- склонение, м. р. са преминали титлите:

жоупанъ – прн дѣнмнтръ ... жоупанъ *Добруджански надпис*, довлѣтъе бо жоупаномъ, жоупанн соуть *Закон за съдѣне на хората*, жоупанъ и сновнтъи, множествомъ воководъ и казнѣцъ и жоупанъ, сновнтнѣ и жоупанн *Супрасълски сборник*. Номинативното окончание -ъ се съгласува с гръцкото номинативно окончание -ος (*ζουπανος*), макар че се срещат и форми на титлата без окончание (*ζουπαν, ζοαпан, ζωпан*).

волѣрннъ – подобно на други съществителни от м. р. със суфикс -нн-, означаващи религиозна, национална, социална принадлежност (гражданиннъ, кръстнианннъ, поганиннъ, словѣнннъ, самарѣнннъ и др. под.), и волѣрннъ се вписва в ед. ч. в *-о- склонение, а в мн. ч. след изпадане на наставка -нн- получава предимно окончания по консонантното склонение, срв. *Inst.r.sg.* съ волѣрнномъ *Житие на Анин (Супрасълски сборник); Not.pl.* волѣре, волѣре *Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите, Климент Охридски. Слово за св. Захарий и зачатieto на*

Йоан Кръстител, Климент Охридски. Похвала за св. Димитър Солунски, Петър Черноризец. Слово за временен живот; *As.pl.* волѣръз Шестоднев на Йоан Екзарх; *Instr.pl.* волары Похвала на цар Симеон в Изборника от 1073 г.; *Gen.Pl.* воларъ Сказание за железния кръст.

Дроуѣгъ – преда... дергомъ, дергъ н еоупатию сы, повелѣ дроуѣгю Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел; ѿ славны дроуѣгъ Мъчение на Климент, папа Римски; прѣвратн сѣ срце фараоново· н дроуѣгомъ его *Изх 14:5* Захариински паримейник. В много случаи обаче дроуѣгъ получава окончания и по праслав. *-й- склонение, срв. ѿ хнаанскы дровъ, ѿ дръговъ, дергове бгомъ поштоша, дръгове (држгове) н бгомъ нарекоша, ѿ сна ѿгнаша н дергове Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел; ѿ дръговъ (дреговъ, дрзговъ, држговъ) Книга на пророк Иона 3:7; мнози дръгови (дроуѣгове) ... къ господоу обратнше се Мъчение на Климент, папа Римски; прѣвратн сѣ срце фараоново· н дроуѣговъ его (*Изх 14:5* Григоровичев паримейник), ѿжестн гъ срце фараоново... н дроуѣговъ его (*Изх 14:8* Григоровичев паримейник).

тарканъ – семенъ кълоутороканъ Σιμεών ο Κουλουτερκανός [Καλουτερκάνος] Хроника на Георги Амартол (в гръцки само тарканос, теркάνος с ок. за *Not.sg.* -ος).

мнникъ/μηνηκος, μηνικος (в гръцки с ок. за *Not.sg.* -ος) – пославъ коупно с Каханю н Мнникю Хроника на Георги Амартол [Продължителя на Георги Монах], н пославъ кавхана н мнника Хроника на Симеон Логотет, к снм же възлюбленнкъ его Стефанъ... н Мнникъ.

богоннъ – ОСТРО БОГОИѦ Шуменски багаинов надпис № 70, гръцките записи на титлата са винаги с ок. -ος за *Not.sg.* (βαγαηνος, βαγαинос).

крѣноъ, кронъ Продължителя на Теофан и Хроника на Георги Амартол.

маѣротѣноъ, клогагннъ Продължителя на Теофан и Хроника на Георги Амартол.

ѣнготъ – ѿ ѣнготъ, едного же нѣкакого своѣ ѣнготъ първи превод на Римския патерик, носен нагы мъчем... рекомн ѣнготн Липлянски чети-миней (HAZU IIIc2), царь поустнѣв... марыкнана ѣнгота своего, повелѣ ѣнготъ в темннцн зѣтворнтн, кнезн н ѣнготн Житие на Григорий Акрагантски, поустнѣл ѣнгота Чудеса на мъченик Мина. Вж. и τζιγάτον *As.sg.*, предполагащо ок. за *Not.sg.* -ος.

кавханъ, кавѣганъ, кауѣанос – кавхана н мнника Хроника на Георги Амартол, вънкъ же шншманъ старого кавѣганъ Воденски надпис на цар Самуил [988–989]; в гръцки винаги с ок. за *Not.sg.* -ος.

жопанос (доколкото гръцките имена от м. р. с номинативно окончание -ος са се втели в праславянското *-о- склонение, м. р.)

5.2. Към праслав. *-ja- склонение, м. р., са преминали следните титли:

взѣла – взѣла Супрасълски сборник, Житие на Артемий, взѣла, оубѣнъ вы взѣлн своимн Хроника на Георги Амартол, възвола (вм. взѣла) ѣпарχο: Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски, [ѣрбгоу]взѣла Надпис на Мостич.

нѣръгъна – (οϋζρϕ̄ нѣръгъно *Житие на Иларион Велики*) следва един ранен и не особено продуктивен модел на съществителни имена като *вѣна*, *гроворъна* ‘който копае/краде гробове’, *роукомъна* ‘чаша, съд за измиване на ръце’, *кръторъна* ‘къртица’.

самъчнн и чъваньчнн с прабългарския суфикс -чнн за *Nomina agentis*. Съществителните от м. р. с този завършек (вълхчнн, кръчнн, къннѣчнн, шаръчнн, сокачнн и др.) са се втели в праслав. -ja- склонение, така както е станало и с част от гръцките имена от м. р., завършващи в *Nom.sg.* на -ης, подобно на длъжността *σαμψης* (срв. *Μανάσσης* манаснн, *Μωσῆς* моснн, *Πετεφερῆς* петефернн), изписвана с гръцка и латинска графика още като *οὔσαμψις* (вм. *ὁ σαμψις*), *Οὔσαμψος* (вм. *ὁ σαμψος*), *campsis/sampsi*.

кълъврнн – (не тъчно акы кълоуврнн прѣ̄ ннмъ гредоуцен, не точно т̄коже хождху колуврнн предъ ннмъ *Житие на Йоан Златоуст*) със суфикс -нн < *ъjъ за *Nomina agentis* (вѣтнн, балнн, сѣднн), въпреки че гръцкият запис е само с ок. -ος за *Nom.sg.* (*κολοβρος*).

Следователно, функционирайки в славяноезична среда, повечето длъжностни титли с прабългарско потекло са претърпели съответни морфонологични и семантични промени. Най-многобройни са следите от славянското влияние на фонетично ниво и предимно при предаване на чуждозично затворено *ǎ със славянско широко *o* (*βογοτορ*, *Ἀλογοβότορ*, *ΒΟΓΟΙΝ*, *ομηρος*, *κολοβρος*, *κοπανος*). Подобни славянизирани форми са характерни не само за славянските книжовни и епиграфски извори (*ΒΟΓΟΙΝ*, *ϣηγοτᾶ*), но и за прабългарските надписи (*βογοτορ*, *ομηρος*, *κολοβρος*, *κοπανος*), както и за византийски извори (*Ἀλογοβότορ*). Този факт подсказва ранна хронологизация на един напреднал процес, документиран през първата половина на IX в., но явно настъпил порано. Отразени са и явленията метатеза и поява на сричкотворно *r̄, резултат от праславянската фонетична тенденция към възходяща звучност. Метатеза е засвидетелствана в: 1) длъжностната титла *μηνηκός*, мнннкъ [*im->mi-*] в текста на византийски хроники, някои със славянски превод (неметатизиран вариант *Ἡμνήχου* само у *Константин Багренородни. За управлението на държавата*) и 2) длъжностната титла *τραχανου* *Надпис на Симеон от с. Наръш № 46* (срещу *ταρχανος* в *прабългарските надписи, Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец, Продължителя на Георги Монах, Продължителя на Теофан, Хроника на Георги Амартол*). Сричкотворно *r̄ е налице в първата съставка на титлата *чръгоуъвѣна* *Надпис на Мостич* и в титлата от същия корен *нѣръгъна* *Житие на Иларион Велики*, където *р̄* предава тюркските рефлексии -*р̄*-, -*р̄*- (*ητζιργου*, *ητζηργου*), -*ег*- (*zerco*, *Zergo*-, *Ceg*-), -*оур*- (*ηζουργου*, *Σουρσου*-). Очаквано е праславянските процеси метатеза и сонантизация да са засвидетелствани предимно в славянски (старобългарски) извори, както епиграфски (*Надпис на Симеон от с. Наръш № 46, Надпис на Мостич*), така и книжовни (*Житие на Иларион Велики, Хроника на Георги*

Амартол). Процес на славянизация е протекъл и на ниво лексика. Напр. в старобългарската книжнина възгла се среща рядко, като постепенно и повсеместно се измества от славянизираното название волѣре > волѣрннѣ > мн. ч. на тюрк. **bojla*:-r > *boylar* > *bolyar*. С волѣрннѣ, както и с вельможа, е бил заменян и алтайско-персийският титул дръгъз, „поправян“ на дръгъз или етимологизиран по славянския корен дръг-/дръж- със значение ‘сила, власт’. През Х в. славянско съответствие получава и длъжностната титла ѳнгоѣз в лицето на мечоноша ‘който носи меч’, образувано по модела на гр. *σπαθάριος* < *σπάθη* ‘широк, дълъг меч’. В книжовни паметници от края на IX и X в., запазени в по-късни преписи, и прабългарският титул ѳванъѳнн се измества от славянските лексеми ѳръпѳнн и ѳръпѣцъ, близки до модела на гръцките си съответствия *οἰνοχόος*, *ἀρχιοινοχόος* ‘който налива вино’ и *ἐπιχέρνης* ‘който смесва [вино с вода], налива размесено вино’, т.е. ‘виночерпец’. Битувайки в славянска среда, титлите с прабългарски произход са се адаптирали и на ниво морфология, вливайки се преди всичко в едни от най-продуктивните вокални праславянски склонения *-o- (11 титли) и *-ja- (5 титли) при имената от м. р. Много от разгледаните тук длъжностни титли са *haxax legomena*⁸ или с рядка употреба и не образуват производни в книжовния старобългарски език. Само няколко титли са оставили деривати в книжнината, напр. [ѳръгоѳ]ѳзлъство (<[ѳръгоѳ]ѳзлъа), волѣрѣскъ, волѣрѣство, волѣрѣка (< волѣрннѣ) и ѳнгоѣщъ, ѳнгоѳннѣ (< ѳнгоѣз). Не е изключено някои суфикси в прабългарските титли да се обвържат със славянско влияние и композиране в славяноезична среда. Напр. различни коментари предизвиква суфиксът -iv в βαγα-iv, характерен за тюркски лични имена (Ουγα-ннѣ, Μαρια-iv-ημ), но също и за славянски народностни имена и *Nomina agentis* (-ннѣ). Възможно е титлата *Нмнѣхос* [*im-nik*] да е славянизиран вариант на прабълг. *imä* [нма ‘кон’] със славянския суфикс за *Nomina agentis* -*nik* < сттюрк. -*lik*, ако обаче не става въпрос за назална асимилация в тюркски, вж. тюрк. *emlig, imlig, emlik*, но и *imnik, emnik*.

Въпреки това славянско влияние факт е, че славянски по произход административни титли почти⁹ не се срещат в държавното устройство не само на

⁸ ух βοηλα, ητζρηγου βαγαηνος, βηρη βαγαηνος, ομηρος *Надпис от Мадара № 50*, σετηη βαγαηνος *Надпис от местността Селище при Преслав № 49*, βορη тарκανος *Пространно житие на Климент от Теофилакт Охридски*, ζερα тарκανος *Надпис на Омуртаг от Провадия № 60*, ολγου тарκανος, κοουλου тарκανος *Продължителя на Теофан*, *Хроника на Георги Амартол*, πηλε ζωπαν *Надпис от Преслав № 53*, ζουπανος μεγας *Надпис върху сребърна чаша*, κοπανος *Надпис на Омуртаг от Провадия № 59*, κρόνος, κρονъ, Μαγοτινος, Κλογητηνъ *Продължителя на Теофан*, *Хроника на Георги Амартол*, tabage Анастасий *Библиотекар*, Светият Осми вселенски събор, нъръгънъ *Житие на Иларион Велики*, *κανδιδατος* *Надпис на Омуртаг от Плиска № 66*.

⁹ Свидетелството [1040], че на езика на българите стратегът се казва челник (ὁ δὲ στρατηγός τῆ τῶν Βουλγαρων διαλέκτῳ τζελνίκος λέγεται) *Кекавмен*. *Стратегикон*, излиза извън хронологическите рамки на настоящата книга. От специално изследване и аргументация се нуждае въпросът, дали славянски термини като воевода ‘воначалник’, князь ‘местен управител’ и др. са

езическа, но и на християнска България от IX–X в. Названията на институциите до началото на XI в. са преобладаващо с прабългарско потекло – изворите сочат, че повечето от тях са действащи не само при управлението на цар Симеон (*μηνικος/мнинкъ, κρονος/кронъ, μαγοτινος/клогатинъ, ολγου ταρχανος*), но и при цар Петър докъм края на Първото българско царство (*γρηγορβζιλια, σαμψης, жоупанъ*), като споменът за някои (*καυκανος*) е жив и през първите десетилетия на следващото столетие. Поне докъм 30-те години на X в. [втора четвърт на X в.] престолонаследникът се е наричал *καναηρτχθινος*, вторият син на владетеля е носил титула *βουλίας ταρχανος*, функционирали са и почетните достойнства за привилегии *κουλου ταρχανος* и *βαγατουρ*. Така въпреки християнизацията на държавата прабългарската титулна практика е продължила да действа и през X в. независимо от „езическото“ си (алтайско и индоиранско) потекло.

имали институционално значение в Първата българска държава.

ИЗТОЧНИЦИ

I. СЛАВЯНСКИ ИЗВОРИ

I.1. ОРИГИНАЛНИ (НЕПРЕВОДНИ) БЪЛГАРСКИ КНИЖОВНИ ИЗВОРИ

I.1.1. ПРИПИСКИ, ПРЕДИСЛОВИЯ, ПОХВАЛИ, ГЛОСИ

Приписка на Тодор Дуксов в „Четири слова срещу арианите“ в превод на Константин Преславски [907] (*Vaillant 1954:8*)¹⁰

Приписка на презвитер Григорий в Архивския хронограф (*Грашева 1985*)

Похвала за цар Симеон в Изборника от 1073 г. (*Симеонов сборник 1991*, л. 2б, 263б–264а)

Прилог към Златоструй (*Срезневский 1867:3–4; Димитров 1980*)

Български глоси в Хрониката на Константин Манасий (*Иванов 1931 [1970:618–623]*)

I.1.2. СЛОВА, БЕСЕДИ

Черноризец Храбър. „За буквите“ (*Кувев 1967*)

Шесто слово в Шестоднев на Йоан Екзарх (*Aitzetmüller 6*)

Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите (*Попруженко 1936*)

Климент Охридски. Слово за св. Захарий и зачатиего на Йоан Кръстител (*Св. Климент Охридски 2008:230–231*)

Климент Охридски. Похвално слово за Кирил Философ (*Иванов 1931 [1970:327–333]*)

Климент Охридски. Похвала за св. Димитър Солунски (*Св. Климент Охридски 2008:274–275*)

Климент Охридски. Похвално слово за Кирил и Методий (*Св. Климент Охридски 2008:342–343*)

Климент Охридски. Похвално слово за св. Троица (*Св. Климент Охридски 2008:174–175*)

43 беседа от „Учително евангелие“ на Константин Преславски (*Антоний 1885*)

Петър Черноризец. Слово за временен живот (*Павлова 1994:344–369, 416–418*)

I.1.3. ИСТОРИКО-АПОКАЛИПТИЧНИ ТВОРБИ, АПОКРИФИ, РАЗКАЗИ

Български апокрифен летопис (Сказание на пророк Исаия как бе възнесен от ангел до седмото небе) (*Иванов 1925:280–287; Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:195–198*)

Сказание на пророк Исаия за бѣдните години и за царете, и за Антихриста (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:150–154*)

Видение на пророк Исаия (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:232–236*)

¹⁰ В скоби е посочено използваното тук издание. То невинаги е първото или последното, а в повечето случаи най-достъпното, което е достатъчно за целите на настоящото проучване. Библиографски сведения за други издания, включително и най-новите (особено за византийските извори), могат да се намерят у *Николов 2005:13–18; Николов 2006:297–304; Божилков 2008:360–44*.

Видение на пророка Даниил за царете и последните дни (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:118–124*)

Разказ за Зографските мъченици (*Иванов 1931 [1970:437–440]*)

Тълкувание Даниилово (*Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996:125–127*)

I.1.4. ХИМНОГРАФСКИ ТВОРБИ

Климент Охридски. Служба за отец (*Св. Климент Охридски 2008:399–409*)

Служба на цар Петър (*Иванов 1931 [1970:387–393]*)

Отпустителен тропар от вечерния дял (*Павлова 1994:24–26*)

I.1.5.A. КИРИЛСКИ АГИОГРАФСКИ ТВОРБИ

Пространно житие на Кирил (*Климент Охридски 3:89–119*)

Кратко житие на Константин-Кирил (Успение Кирилово) (*Иванов 1931 [1970:283–288]*)

Пространно житие на Методий (*Климент Охридски 3:185–195*)

Проложно житие на Методий (Успение Методиево) (*Иванова 1999*)

Проложно житие на Методий (*Иванов 1931 [1970:288–290]*)

Първо житие на Наум (*Иванов 1931 [1970:305–311]*)

Второ житие на Наум (*Златарски 1925; Иванов 1931 [1970:311–313]*)

Житие на Иван Рилски от патриарх Евтимий (*Иванов 1931 [1970:369–383]*)

Първо проложно житие на Иван Рилски (*Иванов 1936:52–58*)

Второ проложно житие на Иван Рилски (*Иванов 1936:52–58*)

Анонимно житие на Иван Рилски (*Иванов 1936:4–8, 28–37*)

Сказание за железния кръст (*Иванов 1935:213–215; Калянов, Спасова, Моллов 2007*)

I.1.5.B. ГРЪЦКИ АГИОГРАФСКИ ТВОРБИ

Кратко житие на Климент от Димитър Хоматиан (Охридска легенда) (*Иванов 1931 [1970:316–321]; Милев 1966:175–186*)

Житие на Тивериуполските мъченици от Теофилакт, архиепископ Охридски (*Симеон, митр. 1931:239–269; ГИБИ 9, 2:42–79*)

Пространно житие на Климент от Теофилакт, архиепископ Охридски (*Милев 1966*)

I.1.6. ИСТОРИЧЕСКИ СЪЧИНЕНИЯ

Именник на българските канове (*Москов 1988*)

I.1.7. ГРАМОТИ

Виргинска грамота на цар Константин Асен (*Иванов 1931 [1970:578–586]*)

Влахобългарски грамоти (*Венелин 1840*)

I.2. ПРЕВОДНИ СЛАВЯНСКИ КНИЖОВНИ ИЗВОРИ

I.2.1. АГИОГРАФСКИ ТВОРБИ

Житие на Йоан Златоуст (*Hansack 1975; ВЧМ 1899*)

Житие на Артемий, Супрасълски сборник (*Заимов, Капалдо 1:220–236*)

- Житие на Исакий, Супрасълски сборник (*Заимов, Капалдо 1:185–208*)
- Житие на 42-та аморийски мъченици, Супрасълски сборник (*Заимов, Капалдо 1:54–67*)
- Житие на Йоан Мълчаливи, Супрасълски сборник (*Заимов, Капалдо 2:278–302*)
- Житие на Анин, Супрасълски сборник (*Заимов, Капалдо 2:543–579*; с не-установен гръцки текст)
- Житие на Георги Победоносец, Германов сборник (*Мирчева 2006:794–805*)
- Житие на Власий Аморийски (*Леонид 1887; ГИБИ 5:14–17*)
- Житие на Иларион Велики (чети-минеи: НБКМ 1039, XIV в.; Цет20, XIV в.; Деч94, XIV в.; НАЗУ Шс24, XIV в.; Драг700, XV в.; Рс59, 1614–1625 г.; *Strout 1943*)
- Житие на Симеон Юродиви (*Лалева 2004:14–15, 81–139*)
- Мъчение на Климент, папа Римски (чети-минеи: НАЗУ Шс24, XIV в.; Хилендар 441, 1624 г.; Зограф 94, XIV в.)
- Мъчение на Арета (ръкопис НБКМ 1039, XIV в.)
- Чудеса на мъченик Мина (ръкопис НБКМ 1039, XIV в.)
- Житие на Григорий Акраганитски (чети-минеи НАЗУ Шс24, XIV в.)
- Житие на Никита (чети-минеи за април, XVI в., *Срезневский 2:161*)
- Житие на преп. Александър (чети-минеи, XV в., *Срезневский 2:161*)
- Житие на преп. Теодор (чети-минеи за април, XVI в., *Срезневский 2:161*)
- Житие на Евтихий (чети-минеи за април, XVI в., *Срезневский 2:161*)
- Чудеса на св. Димитър Солунски в панигирик на Владислав Граматик, 1479 г. (*Златарски I, 2:850–853*)

1.2.2. ХРОНИКИ В СЛАВЯНСКИ ПРЕВОД

- Хроника на Йоан Малала (*Истрин 1994; Chronographia Malalae 1831*)
- Хроника на Константин Манасий (*Среднеболгарский перевод 1988*)
- Хроника на Йоан Зонара (*Jakobs 1970; Kačanovkij 1882; ГИБИ 7:149–207*)
- Хроника на Симеон Логотет (*Sreznevskij 1971; PG 109:663–822 = Bekker 1838; PG 109:823–984 = Bekker 1842*)
- Хроника на Георги Амартол (*Истрин 1920; Истрин 1922; De Boor 1904*)
- Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел (*Тотоманова 2008; Moshammer 1984; Theophanes 1963*)

1.2.3. ПАТЕРИЦИ

- Римски патерик (*Тихова 1987*)
- Синайски патерик (*Гольищенко, Дубровина 1967*)

1.2.4. КНИГИ, СВЪРЗАНИ С БИБЛИЯТА И БОГОСЛУЖЕНИЕТО

- Ектения в богослужебните указания на службата за 1 септември, Енински апостол (*Мирчев, Кодов 1965*)
- Месецослов в Апостол-Евангелие, XIII–XIV в. (*Турилов 1999*)
- Месецослов в Банишкото четириевангелие, XIII в. (*Дограмаджиева, Райков 1981*)

Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски, XI в. (*Погорелов 1910*)
Григоровичев паримейник, XII–XIII в. (*Рибарова, Хауптова 1998*)
Захариински паримейник, 1271 г. (*Рибарова, Хауптова 1998*)

1.2.5. ЮРИДИЧЕСКИ ПАМЕТНИЦИ

Закон за съдене на хората (*Данаилов 1901*)

Ефремовска кръмчая (*Бенешевич 1906*)

1.2.6. ДРУГИ ПАМЕТНИЦИ

Изборник от 1076 г. (*Гольшешенко, Дубровина, Демьянов, Нефедов 1965*)

Княжески изборник за възпитанието на канартикина (*Федер 2008*)

Паренесис на Ефрем Сирий (*Vojkovsky, Aitzetmüller 1–5*)

Златоструй от XI в. (Златоструй на Бичков) (*Ильинский 1929; Минчева 1978*)

Повест за латините (*Nikolov 2003*)

Послание на патриарх Фотий до българския княз Борис – славянски превод
(*Златарски 1917; Синицына 1965*)

Тринадесет слова на Григорий Богослов, XI в. (*Будилович 1871; Будилович 1875*)

Диалози на Псевдо-Кесарий (*Милтенов 2006*)

Иполит Римски. Слово за Антихриста (*Невоструев 1868*)

Борилов синодик, 1211 г. (*Попруженко 1928*)

Станиславов пролог, 1330 г. (*Павлова, Желязкова 1999*)

1.3. ЕПИГРАФСКИ ИЗВОРИ

1.3.1. ПРАБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ (НА ГРЪЦКИ ИЛИ С ГРЪЦКО ПИСМО)

Надписи от Мадара (*Бешевлиев 1979:№ 1*)

Надпис от с. Хамбарли (*Бешевлиев 1979:№ 2*)

Надпис на Омуртаг от Мадара (*Бешевлиев 1979:№ 6*)

Надпис от местността Артмутлук при Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 8*)

Надпис от Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 9*)

Надпис на Маламир от Шумен (*Бешевлиев 1979:№ 13*)

Надпис на Персиан от Филипи (*Иванов 1931 [1970:1–9]; Бешевлиев 1979:№ 14*)

Надпис на Борис-Михаил от с. Балши (*Иванов 1931 [1970:12–16]; Бешевлиев 1979:№ 15*)

Надпис от с. Сенебир (*Бешевлиев 1979:№ 43*)

Надпис на Симеон от с. Наръш, 903–904 г. (*Иванов 1931 [1970:16–20]; Бешевлиев 1979:№ 46*)

Надпис на Крум от с. Хамбарли (*Бешевлиев 1979:№ 47*)

Надпис от с. Шабла (*Бешевлиев 1979:№ 48*)

Надпис от местността Селище при Преслав (*Бешевлиев 1979:№ 49*)

Надпис от Мадара (*Бешевлиев 1979:№ 50*)

Надпис от с. Длъжко (*Бешевлиев 1979:№ 52*)

Надпис от Преслав (*Бешевлиев 1979:№ 53*)

Надпис от Чаталар (*Бешевлиев 1979:№ 54*)
Надпис на Омуртаг от в. Търново (*Бешевлиев 1979:№ 56*)
Надпис на Омуртаг от с. Чаталар (*Бешевлиев 1979:№ 57*)
Надпис на Маламир от Шумен (*Бешевлиев 1979:№ 58*)
Надпис на Омуртаг от Провадия (*Бешевлиев 1979:№ 59*)
Надпис на Омуртаг от Провадия (*Бешевлиев 1979:№ 60*)
Надпис на Омуртаг от Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 61*)
Надпис на Омуртаг от Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 62*)
Надпис от с. Могила (*Бешевлиев 1979:№ 63*)
Надпис на Омуртаг от с. Суютли (*Бешевлиев 1979:№ 64*)
Надпис на Омуртаг от Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 65*)
Надпис на Омуртаг от Плиска (*Бешевлиев 1979:№ 66; Михайлов 1970*)
Надпис на Омуртаг от с. Калугерица (*Бешевлиев 1979:№ 67*)
Надпис на Маламир от с. Насърлие (*Бешевлиев 1979:№ 69*)
Надпис на Маламир (Персиан?) от Василага (*Бешевлиев 1983*)
Надпис на Омуртаг върху златен медальон (*Йорданов 1976; Бешевлиев 1979:№ 86*)

Надпис на жупан Сивин върху сребърна чаша (*Бешевлиев 1979:№ 87*)

1.3.2. КИРИЛСКИ НАДПИСИ

Шуменски багаинов надпис, края на IX в. (*Бешевлиев 1979:№ 70*)
Добруджански надпис, 943 г. (*Гюзелев 1968*)
Воденски надпис на цар Самуил, 988–989 г. (*Добрев 2007a*)
Самуилов надпис от Герман, 992–993 г. (*Иванов 1931 [1970:23–25]*)
Надпис на Мостич, X в. (*Станчев 1955: 3–42; Бешевлиев 1979:226–227*)
Надпис върху златен пръстен-печат от Пазарджишко, X в. (*Станчев 1955*)
Басарабски графит, X в. (*Popkonstantinov, Konstantinova 1995*)
Надпис на Георги, X в. (*Popkonstantinov 1987:128–133*)
Надпис на цар Самуил от с. Скрът, 1014 г. (*Добрев 2007a:443–500*)
Битолски надпис на цар Иван Владислав, 1016–1017 г. (*Заимов 1970; Добрев 2007a:512–515*)

Надпис към портрета на Борис-Михаил в „Учително евангелие“ на Константин Преславски (ГИМ, Син. 262)

Надписи към миниатюрите в Манасиевата хроника (*Дуйчев 1962*)

1.3.3. НАДПИСИ НА ГРЪЦКИ ИЛИ С ГРЪЦКО ПИСМО

Надпис от Наг Сент Миклош №21 (*Фехер 1925; Младенов 1926; Попконстантинов 1993*)

Надпис от Червен, 879 г. (*Grégoire 1939*)

1.4. СФРАГИСТИЧНИ ИЗТОЧНИЦИ

Надпис върху печат на Мавър, ок. 700 г. (*Zakos, Veglery 1972:№ 234; Юрко-*

ва 1990:19–22; Йорданов 2001:13–14)

Надпис върху оловен печат на кан Тервел, след 705 г. (*Zakos, Veglery* 1972:XLVI; *Юркова* 1990:17–19, *Йорданов* 2001:18–19)

Надписи върху печати на българския владетел Борис-Михаил (*Мушмов* 1929:225–230; *Юркова* 1990:24–28; *Йорданов* 2001:31–39)

Надписи върху печати на българския владетел Симеон (*Герасимов* 1934; *Герасимов* 1970; *Юркова* 1990:28–34; *Йорданов* 2001:40–51)

Надпис върху печат на Михаил багатур престолонаследник (*Йорданов* 1993:17–18; *Йорданов* 2001:72–76)

Надпис върху печат на Йоан багатур престолонаследник (*Герасимов* 1951:73–75; *Юркова* 1990:40–43; *Йорданов* 1993:18; *Йорданов* 2001:69–71)

Надписи върху печати на цар Петър и на цар Петър и Мария (*Мушмов* 1928/1929:230; *Герасимов* 1934; *Юркова* 1990:34–39; *Йорданов* 2001:58–66)

Кирилски надпис върху матрица за печат на цар Петър (*Мушмов* 1928/1929:230–239; *Юркова* 1990:39–40; *Йорданов* 2001:67–68)

Надпис върху печат на N., багатур и василевс на българите (*Йорданов* 1993№ 43, 44; *Йорданов* 2001:74–75)

II. ГРЪЦКИ ИЗВОРИ

Приск. Excerpta (*ГИБИ* 1:86–215)

Приск. Готска история (*Dindorf* 1870)

История на Теофилакт Симоката (*ГИБИ* 2:291–356)

Менандър Протектор. Excerpta de legationibus (*ГИБИ* 2:219–257)

Слово за обсадата на Цариград (*ГИБИ* 3:41–55)

Хронография на Теофан Изповедник (*ГИБИ* 3:226–289)

История на Патриарх Никифор (*ГИБИ* 3:290–305)

Послание и Писма на патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил, 865–886 г. (*ГИБИ* 4:58–106)

Преписка между Симеон и Льв Хиросфакт, 895–896 г. (*Дуйчев* 1943:74; *ГИБИ* 4:175–182)

Писма на патриарх Николай Мистик до цар Симеон, ок. 913–924 г. (*Златарски* 1894–1895; *ГИБИ* 4:185–297)

Писма на Роман Лакапин до цар Симеон, 924–927 г. (*Златарски* 1896:282–322; *ГИБИ* 4:298–314)

История на Йосиф Генезий (*ГИБИ* 4:320–335)

Patria Constantinopoleos (*Николов* 2006:35, бел. 19)

Чудеса на св. Димитър Солунски (*ГИБИ* 3:98–168; *ГИБИ* 5:303–305)

Фотий. Библиотека (*PG* 103)

Стратегикон на император Маврикий, VI–VII в. (*Dennis, Gamillscheg* 1981)

Тактика на император Льв VI, IX–X в. (*ГИБИ* 4:167–174)

- Анонимен ватикански разказ (*ГИБИ 4:10–15*)
- Житие на Теодор Студит от монах Михаил (*ГИБИ 4:141–143*)
- Житие на патриарх Никифор от дякон Игнатий (*ГИБИ 4:35–37*)
- Анонимна хроника (*Scriptor incertus*) (*Bekker 1842:335–362; ГИБИ 4:16–24*)
- Слово за мира с българите (*ГИБИ 5:82–101*)
- Синаксар на Цариградската църква (*ГИБИ 5:281–294*)
- Житие на Мария Нова (*ГИБИ 5:75–81*)
- Продължителя на Теофан (*Bekker 1838; ГИБИ 5:107–139*)
- Хронография на Лъв Граматик (*ГИБИ 5:141–168*)
- Хронография на Псевдо-Симеон (*ГИБИ 5:169–182*)
- Хроника на Георги Монах (Амартол) (*De Boor 1904; ГИБИ 4:42–57*)
- Хроника на Йоан Малала (*Chronographia Malalae 1831*)
- Послание на цариградския патриарх Теофилакт до българския цар Петър (*ГИБИ 5:183–189*)
- Константин Багренородни. За управлението на държавата (*Moravcsik 1949; ГИБИ 5:190–220*)
- Константин Багренородни. За церемониите във византийския дворец (*ГИБИ 5:220–229*)
- История на Лъв Дякон (*ГИБИ 5:245–276*)
- Писмо на Лъв Дякон (*Златарски I, 2:381*)
- Житие на св. Лука Нови (*Златарски I, 2:406; ГИБИ 5:230–233*)
- Лексикон на Свидас (*ГИБИ 5:308–310*)
- Грамоти на император Василий II, 1019–1025 г. (*Иванов 1931[1970:547–562]; ГИБИ 6:40–47*)
- Продължителя на Георги Монах (*ГИБИ 6:133–158*)
- Месецослов на император Василий II (*ГИБИ 6:48–64*)
- Михаил Псел. Надгробно слово за кесариса Ирина (*ГИБИ 6:116–119*)
- Продължителя на Теофан (*ГИБИ 6:133–158*)
- Хронография на Михаил Псел (*ГИБИ 6:93–115*)
- История на Михаил Аталиат (*ГИБИ 6:159–197*)
- Хроника на Кедрин-Скилица (*ГИБИ 6:198–340*)
- Хроника на Йоан Зонара (*ГИБИ 7:149–208*)
- Хроника на Симеон Логотет (*PG 109:663–822 = Bekker 1838; PG 109:823–984 = Bekker 1842*)
- Ескуриалска тактика, 971–975 г. (*Oikonomidès 1972:263–277*)
- Тактикон на Успенски, 842–843 г. (*Oikonomidès 1972*)
- Клеторологий на Филотей, 899 г. (*Успенский 1898; Bury 1911:131–179; ГИБИ 4:121–128*)
- Тактикон на Бенешевич, 934–944 г. (*Oikonomidès 1972*)
- Хроника на Константин Манасий (*PG 127:219–472*)
- Чекавмен. Стратегикон (*ГИБИ 7:11–38*)

Житие на Никита от Медициум (*Божилев, Гюзелев 1999 [2006:148, бел. 20]*)
Житие на Никон Метаноите (*ГИБИ 7:147–148*)
История на Никифор Вриений (*ГИБИ 7:112–120*)
История на Йоан Кинам (*ГИБИ 7:209–262*)
Ана Комнина. Алексиада (*ГИБИ 8:7–149*)
Дюканжов списък на българските архиепископи (*Иванов 1931 [1970:564–569]*; *Бърлиева 2000*)
Обзорна хроника на Теодор Скутариот (*ГИБИ 8:214–303*)
Летопис на Михаил Глика (*ГИБИ 10:113–124*)
История на Георги Пахимер (*ГИБИ 10:149–217*)
История на Йоан Кантакузин (*ГИБИ 10:218–396*)

III. ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ

Чивидалско евангелие, маргинални бележки (*Иванов 1933*)
Дарствена грамота на херцог Тасило III, 777 г. (*Malingoudis 1972–1973*)
Грамоти на хърватските князе Търпимир и Мутимир, 852 г., 892 г. (*Грачев 1972:203–204*)
Беда Преподобни. За хронологията (*ЛИБИ 1:401–403*)
История на лонгобардите от Павел Дякон (*ЛИБИ 1:404–417*)
Книга на братството на манастира „Св. Петър“ в Залцбург, IX в. (*Попконстантинов 1987*)
Летопис на Айнхард (*ЛИБИ 2:29–39*)
Фулденски летописи (*ЛИБИ 2:40–48*)
Ведастинска хроника (*ЛИБИ 2:53–55*)
Писмо на папа Николай I по запитванията на германския крал Людовик (*ЛИБИ 2:62–65*)
Отговори на папа Николай I по допитванията на българите (*ЛИБИ 2:65–125*)
Писма на папа Йоан VIII до княз Борис-Михаил, император Василий, брата на Борис-Михаил, комит Петър, български боляри (*ЛИБИ 2:136–181*)
Анастасий Библиотекар. Животоописания на римските папи (*ЛИБИ 2:183–195*)
Анастасий Библиотекар. Светият Осми вселенски събор (*ЛИБИ 2:208*)
Анастасий Библиотекар. Хронография (*ЛИБИ 2:222–277*)
Бертински летописи (*ЛИБИ 2:286–288*)
Хроника на Регино (*ЛИБИ 2:305–308*)
Венецианска хроника на Йоан Дякон (*ЛИБИ 2:346–350*)
Хроника на Херман Аугийски (*ЛИБИ 2:361–365*)
Хроника на Лупус протоспатарий (*ЛИБИ 2:385*)
Лиутпранд. Antapodosis (*ЛИБИ 2:318–327*)
Хроника на Екехард (*ЛИБИ 3:32–39*)
Хроника на Зигеберт (*ЛИБИ 3:40–49*)

Пархийски летопис (*ЛИБИ 3:117*)
Саксонски аналит (*ЛИБИ 3:140–144*)
Дуклянски летопис (*ЛИБИ 3:170–179*)
Ептернакски летопис (*ЛИБИ 3:218*)
Писмо на цар Калоян до папа Иннокентий III, 1202 г. (*Дуйчев 1944:1–3*)

ИЗПОЛЗВАНИ РЪКОПИСИ

РГБ, ТСЛ № 63, Книга на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски, края на XV в., 360 л., руски правопис, <http://www.stsl.ru/manuscripts>

РГБ, ТСЛ № 89, Книга на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски, XV–XVI в., 261 л., с бележката на поп Упир Лихий от 1047 г., руски правопис, <http://www.stsl.ru/manuscripts>

РГБ, ТСЛ № 7, Паренесис на Ефрем Сирийски, XIII в., <http://www.stsl.ru/manuscripts>

РГБ, ТСЛ № 90, Книга на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски, 1489 г., 463 л., руски правопис, <http://www.stsl.ru/manuscripts>

РГБ, ТСЛ № 91, Книги пророчески с тълкувания, Иаков жидовин и Измагад, начало на XV в., 326 л., руски правопис, <http://www.stsl.ru/manuscripts>

РГБ, ТСЛ № 728, Стар завет (Иисус Навин, Съдии, Рут, Царства), 392 л., XIV в., руски правопис, <http://www.stsl.ru/manuscripts>

РГБ, МДА № 19, Книга на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски, края на XV в., руски правопис, 393 л., <http://www.stsl.ru/manuscripts>

РГБ, МДА № 20, Книга на Дванадесетте малки пророци с тълкуванията на Теодорит Кирски, 1489 г., 340 л., руски правопис, <http://www.stsl.ru/manuscripts>

РГБ, МДА № 12, Хронограф с Осмокнижие, Царства, Естер, 621 л., 1470–1490 г., руски правопис, <http://www.stsl.ru/manuscripts>

РГБ, Егоров 98. 305, Хроника на Георги Амартол, XV–XVI в., руски правопис

РГБ, Егоров 98. 335, Хроника на Георги Амартол, последна четвърт на XVI в., руски правопис

РГБ, Егоров 98. 908, Хроника на Георги Амартол, втора четвърт на XVI в., руски правопис

ГИМ, Син. 280, Летописец Елински и Римски I редакция, XVI в., руски правопис

HAZU Шс24, староизведен чети-миней за септември-ноември, 420 л., XIV в., рашки правопис

Хилендар 441, чети-миней за ноември, своден, 429 л., 1624 г., ресавски правопис

Зограф 94, сигн. П.в.3., чети-миней за ноември-декември, 421 л., XIV в., среднобългарски правопис

НБКМ № 1039, староизводен чети-миней, XIV в., рашки правопис (с ранна българска подложка)

Цетински манастир № 20, Черна гора (Цет20), чети-миней за октомври, староизводен, последна четвърт на XIV в., 238 л., рашки правопис

Дечански манастир № 94, Сърбия (Деч94), чети-миней за септември-ноември, староизводен, среда на XIV в., 467 л., сръбски, рашки правопис

Манастир Драгомирна № 700, Румъния (Драг700), чети-миней за септември-ноември, новоизводен, среда на XV в., 402 л., търновски правопис

Народна библиотека на Сърбия Рс59, Белград (Рс59), чети-миней за септември-декември, 1614–1625 г., 541 л., ресавски правопис

СЪКРАЩЕНИЯ

Съкращения на езици и диалекти

авар. – аварски
авест. – авестийски
азер. – азербайджански
алт. – алтайски
англ. – английски
араб. – арабски
афган. – афгански
балк. – балкарски
бел. – белуджки
брус. – белоруски
бурят. – бурятски
гот. – готски
гр. – гръцки
диал. мандж. – манджурски диалект
диал. южнорус. – диалектно южноруско
дон. – донски диалект
евенк. – евенкийски
елам. – еламски
ефтал. – ефталитски
изталт. – източноалтайски
ингуш. – ингушетски
индоиран. – индоирански
ие. – индоевропейски
иран. – ирански
казан.-тат. – казано-татарски
казах. – казахски
калм. – калмикски
каракалп. – каракалпакски
каракирг. – каракиргизки
кашуб. – кашубски
кипч. – кипчакски
кирг. – киргизки
кит. – китайски
куман. – кумански
лат. – латински
латв. – латвийски
лит. – литовски
мандж. – манджурски

монг. – монголски
нем. – немски
ног. – ногайски
общогерм. – общогерманско
орхон. – орхонски
орхтюрк. – орхотюркско
осет. – осетински
осман. – османски
осм.турско – османотурско
осмтюрк. – османотюркско
памир. – памирски
парт. – партски
перс. – персийски
пехл. – пехлеви
п.монг. – писмен монголски
пол. – полски
рус. – руски
сак. – сакски
санскр. – санскрит
севизт. перс. диал. – североизточно персийски диалекти
севтюрк. диал. – севернотюркски диалект
сино-кор. – сино-корейски
скит. – скитски
словен. – словенски
словаш. – словашки
согд. – согдийски
сриран. – средноирански
срперс. – средноперсийски
сръб. – сръбски
стакад. – староакадски
стб. – старобългарски
ствис.нем. – старо високо немски
стинд. – староиндийски
сткит. – старокитайски
стперс. – староперсийски
сттюрк. – старотюркски
стуйг. – староуйгурски
стчеш. – старочешки
тадж. – таджикски
тат. – татарски
тохар. – тохарски

трак. – тракийски
тув. – тувински
тунг. – тунгуски
тур. – турски
туркм. – туркменски
тюрк. – тюркски
узб. – узбекски
уйг. – уйгурски
укр. – украински
унг. – унгарски
хак. – хакски
хорезм. – хорезмийски
хотан. – хотански
хот.-сак. – хотано-сакски
хун. – хунски
хърв. – хърватски
цслав. – църковнославянски
чаг. – чагатайски
чеч. – чеченски
чеч.-инг. – чечено-ингушетски
чеш. – чешки
чув. – чувашки
широнг. – широнголски
югозап. перс. диал. – югозападноперсийски диалекти
ягн. – ягнобски
якут. – якутски

Съкращения на книгохранилища

ГИМ – Государственный исторический музей, Москва
Деч – Сбирка на манастира Дечани – Сърбия, Белград
МДА – Московска духовна академия
НБКМ – Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София
НБС – Народна библиотека Сърбия
ОГНБ – Одесская государственная научная библиотека, Одесса
РАН – Российская академия наук
РГБ – Российская государственная библиотека, Москва
РНБ – Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург
ТСЛ – Троицко-Сергиева лавра
Цет – Сбирка на Цетинския манастир, Черна гора
HAZU – Библиотека на Хърватската академия на науките и изкуствата,
Загреб

Съкращения на библейски книги и паметници

1Мак – Първа книга Макавейска
Апок – Апокалипсис (Откровение на св. Йоан Богослов)
Бт – Книга Битие
ВЧМ – Велики чети-минеи
Дан – Книга на пророк Даниил
Иер – Книга на пророк Иеремия
Изх – Книга Изход
Ио – Книга на пророк Иона
Ис – Книга на пророк Исаия
Лев – Книга Левит
Лк – Евангелие от Лука
Мк – Евангелие от Марко
Пар – Книга Паралипоменон
Пс – Псалтир
Сир – Книга Премъдрост на Исуса, син Сирахов
1–4 Цар – Книги Царства
Чис – Книга Числа

Съкращения на периодични издания

ВВр – Византийский временник
ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ГСУ – Годишник на Софийския университет
ФСУифф – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет
ФСУфиф – Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет
ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИИД – Известия на Историческото дружество в София
ИОРЯС – Известия Отделения руского языка и словесности Императорской академии наук
ИП – Исторически преглед
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
КМЕ – Кирило-Методиевска енциклопедия
КМС – Кирило-Методиевски студии
СбБАН – Сборник на БАН
СбНУК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СпБАН – Списание на БАН
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы

СПИСЪК НА ЦИТИРАНАТА ЛИТЕРАТУРА

- Абаев 1–3:** *Абаев, В.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. Москва–Ленинград. Т. 1, 1959; Т. 2. 1972; Т. 3, 1979.
- Ангелов 1973:** *Ангелов, Д.* Към въпроса за царската власт в средновековна България. – В: Сборник в памет на Александър Бурмов. С., 1973, 158–165.
- Ангелов 1995:** *Ангелов, Д.* Боила. – В: КМЕ 2, 219–220.
- Ангелов 1995а:** *Ангелов, Д.* Комит. – В: КМЕ 2, 384.
- Ангелов, Андреев 1972:** *Ангелов, Д., М. Андреев.* История на българската държава и право. С., 1972 (1 изд. 1959).
- Андреев 1968–1969:** *Андреев, Й.* Няколко въпроса около $\theta\rho\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ в Първата българска държава. – ТВПИ „Бр. Кирил и Методий“. Факултет за история. Т. 6, № 2, 1968–1969, 23–41.
- Андреев 1974:** *Андреев, М.* Българската държава през Средновековието. С., 1974.
- Андреев 1978:** *Андреев, Й.* Нарышская надпись князя Симеона и административное устройство болгарского государства в конце IX и начале X в. – *Études balkaniques*, 1978, № 3, 121–131.
- Андреев 1981:** *Андреев, Й.* Още веднъж за надписа на Турдачис. – В: Плиска–Преслав. Т. 2. С., 1981, 212–214.
- Андреев 1993:** *Андреев, Й.* Още веднъж за т.нар. „хранени хора“ в първобългарските надписи. – В: *Studia protobulgarica e mediaevalia europensia*. в. Търново, 1993, 63–70.
- Антоний 1885:** *Антоний, архим.* Из истории древнеболгарской церковной проповеди. Константин епископ болгарский и его Учительное евангелие. Казань, 1885.
- Атанасов 2007:** *Атанасов, Г.* Два приноса към тълкуването на българските владетелски регалии през Средновековието (X–XIV в.). – *Родина*, 1997, № 3–4, 19–38.
- Атанасова 2008:** *Атанасова, Д.* Мъченици, текстове, контексти. С., 2008.
- Бакалов 1981:** *Бакалов, Г.* За някои особености на българската ханска титлатура. – *Векове*, 1981, №2, 66–75.
- Бакалов 1983:** *Бакалов, Г.* Царската промулгация на Петър и неговите приемници в светлината на българо-византийските дипломатически отношения след договора от 927 г. – *ИП*, 1983, № 6, 35–44.
- Бакалов 1985 [1995]:** *Бакалов, Г.* Средновековният български владетел (Титлатура и инсигнии). С., 1995 (1 изд. 1985).
- Бакалов 1994:** *Бакалов, Г.* Византийският културен модел в идейно-политическата структура на Първата българска държава. – *История*, 1994, № 4–5, 13–27.

Бакалов 2003: *Бакалов, Г.* Християнизация на българското общество. – В: История на българите. Т. 1. От древността до края на XVI век. Под редакцията на Г. Бакалов. С., 2003, 225–267.

Бакалов 2005: *Бакалов, Г.* За една насилена интерпретация на изворите: Влахерните 913 г. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Т. 1. С., 2005, 168–173.

Бакалов, Павлов 2003: *Бакалов, Г., Пл. Павлов.* Българите 681–1018 г. – В: История на българите. Т. 1. От древността до края на XVI век. Под редакцията на Г. Бакалов. С., 2003, 177–225.

Баласчев 1899: *Баласчев, Г.* Новые данни для истории греко-болгарских войн при Симеоне. – ИРАИК, 1899, 4, № 2, 189–220.

Баласчев 1909: *Баласчев, Г.* Титлите на старобългарските господари. – Минало, 1909, 1, 79–93.

Балджиев 1891: *Балджиев, В.* Студия върху нашето персонално съпружеско право. – СБНУК, кн. 5, 1891, 190–195.

Барболова 1999: *Барболова, З.* Имена за съдове в българските диалекти. С., 1999.

Баскаков 1985: *Баскаков, Н. А.* Тюркская лексика в „Слове о полку Игореве“. М., 1985.

Бенешевич 1906: *Бенешевич, В. Н.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Т. 1. СПб., 1906.

БЕР 1–6: *Български етимологичен речник.* Т. 1–6. С., 1971–2002.

Бешевлиев 1932: *Бешевлиев, В.* Надписите около Мадарския конник. – ИИД, 11–12, 1932, 361–371.

Бешевлиев 1967: *Бешевлиев, В.* Ирански елементи у първобългарите. – В: Антично общество. М., 1967, 237–247.

Бешевлиев 1969: *Бешевлиев, В.* Културно-историческото значение на първобългарските надписи. – СпБАН, 1969, № 4, 91–104.

Бешевлиев 1973: *Бешевлиев, В.* Нов възпоменателен прабългарски надпис. – В: Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973: 412–418.

Бешевлиев 1979: *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1979.

Бешевлиев 1981: *Бешевлиев, В.* Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.

Бешевлиев 1981а: *Бешевлиев, В.* Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981.

Бешевлиев 1983: *Бешевлиев, В.* Нов първобългарски надпис с името на кан Маламир. – Известия на Народния музей Варна. Т. 19 (34). С., 1983, 111–112.

Бешевлиев 1992: *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи (второ преработено и допълнено издание). С., 1992.

Библия 1871: Библия сиреч Свещенното Писание на Ветхий и Новый завет. Цариград, 1871.

Библия 1874: Библия сиреч Свещенното Писание на Ветхий и Новый завет. Цариград, 1874.

Биярски 1998: *Биярски, Ив.* Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV век). С., 1998.

Биярски 2001: *Биярски, Ив.* Небесните покровители: св. цар Петър. – Историческо бъдеще, 2001, № 2, 32–44.

Биярски 2008: *Биярски, Ив.* Публично- и каноничноправна лексика в българското средновековно пространство. Дисертация за присъждане на научната степен „доктор на историческите науки“ С., 2008.

Биярски, Йовчева 2006: *Биярски, Ив., М. Йовчева.* За датата на Успение-то на цар Петър и за култа към него. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. в. Гюзелев. С., 2006, 542–558.

БНТ 12: *Българско народно творчество.* Т. 12. Пословици, поговорки, га-танки. Отбрал и редактирал Цветан Минков. С., 1963.

Бобчев 1896: *Бобчев, Ст.* Сборник на българските юридически обичаи. Ч. 1. Гражданско право. Отд. 1. Семейно право. Пловдив, 1896.

Бобчев 1907: *Бобчев, Ст.* Княз или цар Борис? – Българска сбирка. Год. XIV. Кн. V. С., 1907, 309–319.

Бобчев 1923: *Бобчев, Ст.* Народното брачно право в юридическите ни по-словици. С., 1923.

Божилков 1971: *Божилков, Ив.* Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. – ИП, 1971, № 1, 84–100.

Божилков 1973: *Божилков, Ив.* Надписът на Димитър жупан от 943 г. – Из-вестия на окръжен исторически музей и Българското историческо дружество. Толбухин, 1, 1973, 37–58.

Божилков 1983: *Божилков, Ив.* Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. С., 1983.

Божилков 1995: *Божилков, Ив.* Българите във Византийската империя. С., 1995.

Божилков 1995а: *Божилков, Ив.* Седем етюда по средновековна история. С., 1995.

Божилков 1997: *Божилков, Ив.* Византийският василевс. – В: Божилков, Ив., Ив. Биярски, Хр. Димитров, Ил. Илиев. Византийските василевси. С., 1997, 7–45.

Божилков 2008: *Божилков, Ив.* Византийският свят. Le monde byzantin. С., 2008.

Божилков, Гюзелев 1999 [2006]: *Божилков, Ив., В. Гюзелев.* История на сред-новековна България VII–XIV в. Т. 1. С., 1999 (2 изд. 2006)

Бойс 1988: *Бойс, М.* Зороастрийци. Вярвания и обичаи. М., 1988.

БРС 1947: *Болгарско-русский словарь.* М., 1947.

БТР 1963: *Български тълковен речник.* С., 1963.

Будилович 1871: *Будилович, А.* Исследование языка древнеславянского пе-ревода XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб., 1871.

Будилович 1875: *Будилович, А.* XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб., 1875.

Буюклиев 1992: *Буюклиев, Ив.* Хрониката на Константин Манаси. С., 1992.

БФР 1949: *Яранов, А.* Българо-френски речник. С., 1949.

Бърлиева 2000: *Бърлиева, С.* Московският препис на Дюканжовия списък. – *Palaeobulgarica*, XXIV, 2000, № 3, 50–65.

Ваклинова 2003: *Ваклинова, М.* Съкровище от Наг Сент Миклош. – В: КМЕ 4, 2003, 784–788.

Василев 1996: *Василев, Р.* Нов тип печат на цар Петър (927–969). – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 105–108.

Василевски 1997а: *Василевски, Т.* Борис I – княз или крал на България? – ВЪВ: Василевски, Т. България и Византия IX–XV век. Изследвания. Съст. и ред. И. Божилов. С., 1997, 20–30.

Василевски 1997: *Василевски, Т.* Произход на административната организация на комитатите в средновековна България. – ВЪВ: Василевски, Т. България и Византия IX–XV век. Изследвания. Съст. и ред. И. Божилов. С., 1997, 48–54.

Вачева-Хотева, Керемедчиева 2000: *Вачева-Хотева, М., С. Керемедчиева.* Говорът на село Зарово, Солунско. С., 2000.

Венедиков 1968: *Венедиков, Ив.* Преслав – преди да стане столица. – В: Преслав. Т. I. С., 1968, 39–47.

Венедиков 1979: *Венедиков, Ив.* Военното и административното устройство на България през IX–X в. С., 1979.

Венедиков 1981: *Венедиков, Ив.* Административна уредба на Първата българска държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. I. С., 1981, 139–157.

Венелин 1840: *Венелин, Ю.* Влахо-болгарския или дако-славянския граматы, собранния и обясненния Юрием Венелиным. СПб., 1840.

Вернер 1988: *Вернер, Й.* Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988.

Воскресенский 1894: *Воскресенский, Г.* Евангелие от Марка. По основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста с разночтениями из ста восьми рукописей евангелия XI–XVI вв. М., 1894.

ВЧМ 1899: *Великия минеи четии.* Ноябрь дни 13–15. Вып. 8. СПб., 1899, 898–1132 [13 ноември. Житие на Йоан Златоуст].

Гавликова 1989: *Гавликова, Л.* Трансформация, рецепция и адаптация византийской военно-политической терминологии в славянской среде. – ВВр, 59, 1989, 59–65.

Гаджимурадов <http://z-obereg.ru>: *Гаджимурадов, И. Ф.* Роль тотемизма в происхождении некоторых кавказских этнонимов – Звереные обереги, <http://z-obereg.ru>

Гарданов 1959: Гарданов, В. К. „Кормильство“ в древней Руси. – Советская этнография, 1959, № 6, 43–59.

Георгиев 1990: Георгиев, П. Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. – Известия на Народния музей Варна, 26 (41), 1990, 103–109.

Георгиев 1990а: Георгиев, П. Първобългарският надпис от Филипи в нова светлина. – ИП, 1990, № 3, 55–66.

Георгиев 1992: Георгиев, П. Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893–927). – ИП, 1992, № 8–9, 3–12.

Георгиев 2001: Георгиев, П. Коронацията на Симеон през 913 г. – ИП, 2001, № 1–2, 3–19.

Георгиев 2007: Георгиев, П. За Паган, паганите и „господаря на България“ Кампаган. – ИП, 2007, № 5–6, 119–134.

Георгиева 2003: Георгиева, Т. Златоструй от XII век. Силистра, 2003.

Герасимов 1934: Герасимов, Т. Три старобългарски моливдовула. – ИБАИ, 8, 1934, 351–360.

Герасимов 1938: Герасимов, Т. Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. – ИБАИ, 12, 2, 1938, 354–364.

Герасимов 1951: Герасимов, Т. Български оловен печат от IX век. – Известия на Варненското археологическо дружество, 8, 1951, 73–75.

Герасимов 1970: Герасимов, Т. Фалшиви печати на българските царе от X, XIII и XIV в. – Археология, 1970, № 2, 33–34.

Герасимов 1976: Герасимов, Т. Български и византийски печати от Преслав. – Преслав, 2, 1976, 125–142.

Геров 1–5: Геров, Н. Речник на българският език с тълкуване речите на български и на руски. Ч. 1 – 5. Пловдив, 1895–1904.

ГИБИ 1–11: Гръцки извори за българската история. С., Т. 1, 1954; Т. 2, 1958; Т. 3, 1960; Т. 4, 1961; Т. 5, 1964; Т. 6, 1965; Т. 7, 1968; Т. 8, 1972; Т. 9, 1974; Т. 10, 1980; Т. 11, 1983.

Гольшненко, Дубровина 1967: Синайският патерик. Издание подготовили в. С. Гольшненко, в. Ф. Дубровина. М., 1967.

Горов 1962: Горов, Г. Странджанският говор. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. 1. София, 1962.

Грачев 1967: Грачев, В. П. Термини „жупа“ и „жупан“ в сербских источниках XII–XIV вв. и трактовка их в историографии. – В: Источники и историография славянского Средневековья. Москва, 1967, 3–52.

Грачев 1972: Грачев, В. Сербская государственность в X–XIV вв. (Критика теории „жупной организаций“). М., 1972.

Грашева 1985: Грашева, Л. Григорий презвитер. – В: КМЕ 1, 1985, 543–545.

Гюзелев 1966 [2007]: Гюзелев, В. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава (VII–XI в.). – ГСУфиф, 60, № 3, 1966, 33–57

[Кавханите и ичергу боилите на българското ханство-царство. Пловдив, 2007, 51–121].

Гюзелев 1968: *Гюзелев, В.* Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. – ИП, 1968, № 6, 40–48.

Гюзелев 1969: *Гюзелев, В.* Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в. С., 1969.

Гюзелев 1971 [2007]: *Гюзелев, В.* Ичергу боилите на Първата българска държава (VII–XI в.). – ГСУфиф, 65, № 3, 1971, 125–181 [Кавханите и ичергу боилите на българското ханство-царство. Пловдив, 2007, 125–204].

Гюзелев 1973: *Гюзелев, В.* Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г. – ИП, 1973, № 3, 28–47.

Гюзелев 1981: *Гюзелев, В.* Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.

Гюзелев 2002: *Гюзелев, В.* Началото на Regnum Bulgarorum в три непубликувани баварски хроники от XV век. – В: *Полухрония*. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. С., 2002, 97–103.

Гюзелев 2005: *Гюзелев, В.* Значението на брака на цар Петър (927–969) с ромейката Мария-Ирина Лакапина (919–962). – В: *Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи*. Т. 1. С., 2005, 27–33.

Гюзелев 2006: *Гюзелев, В.* Покръстване и християнизация на българите. С., 2006.

Даль 1–4: *Даль, В.* Толковый словарь живаго великорусскаго языка. Т. 1–4. М., 1880–1882.

Данаилов 1901: *Данаилов, Г.* Един паметник на старото българско право – ЗСЛ. С., 1901.

Даничић 1863: *Даничић, Ђ.* Рјечник из књижевних старина српских. Дио 1. Београд, 1863.

Дворецкий 1–2: *Дворецкий, И. Х.* Древнегреческо-русский словарь. Т. 1–2. Москва, 1956–1958.

Делева 1997: *Делева, А.* Прабългарски заемки в старобългарския език (механизми на езиковата адаптация). Автореферат за присъждане на кандидатска степен. С., 1997.

Делева 2000: *Делева, А.* Прабългари и прабългарски заемки. Върху материал от старобългарските писмени паметници. – *Acta Palaeoslavica*, vol. I. Sofia 2000, 109–115.

Делева, Степанов 1998: *Делева, А., Цв. Степанов.* Protobulgarica. – Palaeobulgarica, 1998, № 4, 89–100.

Димитров 1993: *Димитров, Д.* За произхода на името Асен: по следите на една именна традиция. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. в. Търново, 1993, 499–501.

Димитров 1980: *Димитров, П.* Около предисловието и названието на „Златоструй“. – *Език и литература*, 1980, № 2, 17–28.

Димитров 1993а: Димитров, П. Културен хоризонт на цар Симеоновите изборници. – В: Преслав. Сборник. Т. 4. С., 1993, 207–215.

Димитров 1991: Димитров, Стр. Прабългарският надпис от Преслав. – ИП, 1991, № 2, 5–20.

Добрев 1969: Добрев, Ив. Праслав. *žura 'χώρα', старобълг. жоупанъ, жоупелъ 'θειον', жоупнще 'μῆμα', среднобълг. жоупелевнина 'θυέλλα' – В: Константин Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100 г. от смъртта му. С., 1969, 383–387.

Добрев 1980: Добрев, Ив. [рец.] [Ph. Malingudis. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus – Halbinsel. I. Die bulgarischen Inschriften]. – Български език, 1980, № 2, 172–180.

Добрев 1985: Добрев, Ив. Добруджански надписи. – В: КМЕ 1, 601–604.

Добрев 1985а: Добрев, Ив. Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886–893). – В: Изследвания по кирило-методиевистика. С., 1985, 129–160.

Добрев 2005: Добрев, Ив. Българският език. С., 2005.

Добрев 2007б: Добрев, Ив. Хипотезата за прабългарския произход на свети-те братя Кирил и Методий. – В: КМС 17, 2007, 260–282.

Добрев 2007: Добрев, Ив. Прозрения в българската старина. Линц, 2007.

Добрев 2007а: Добрев, Ив. Добрев. Два Царсамуилови надписа. Линц, 2007.

Добрев 2005а: Добрев, Ив. К. Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. С., 2005.

Добрев 1995: Добрев, П. Езикът на Аспаруховите и Куберовите българи. Речник и граматика. С., 1995.

Дограмаджиева, Райков 1981: Дограмаджиева, Е., Б. Райков. Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. С., 1981.

ДРС 1978: Дари-русский словарь. М., 1978.

ДТС 1969: Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

Дуйчев 1940: Дуйчев, Ив. Стара българска книжнина. Т. 1. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство. С., 1940.

Дуйчев 1940а: Дуйчев, Ив. Държава и църква в средновековна България. – Родина. Списание за българска историческа култура, 1940, № 2, 82–96.

Дуйчев 1942–1943: Дуйчев, Ив. [рец.] R. Grousset. L'Empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan. Paris, 1939. – Македонски преглед, 13, 1942–1943, № 3, 124–128.

Дуйчев 1943: Дуйчев, Ив. Стара българска книжнина. Т. 1. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство. С., 1943.

Дуйчев 1944: Дуйчев, Ив. Стара българска книжнина. Т. 2. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. С., 1944.

Дуйчев 1957: Дуйчев, Ив. Върху някои български имена и думи у византийските автори. – В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, 157–162.

- Дуйчев 1962:** Дуйчев, Ив. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962.
- Дювернуа 1–2:** Дювернуа, А. Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати. Т. 1–2. М., 1885–1889.
- Дьяченко 1993:** Полный церковнославянский словарь. Составил священник магистр Григорий Дьяченко. Москва, 1993.
- Елисаветинска библия 1819:** Библия сръбъу кнѣгъ Сѣннагъу Писанїа Ветхагъу и Новагъу Заветъа (Елисаветинска Библия). Москва, 1819 (1 изд. 1751).
- Жеков 2003:** Жеков, Ж. „Хранените хора“ и войската. – Минало, 2003, № 4, 10–14.
- Жеков 2007:** Жеков, Ж. България и Византия. Военна администрация VII–IX в. С., 2007.
- Жекова 2006:** Жекова, Ж. Печати на Борис-Михаил (864–889) от сфрагистичната колекция на регионален исторически музей – Шумен. – В: Преславска книжовна школа. Т. 9. Шумен, 2006, 358–361.
- Жекова 2007:** Жекова, Ж. Непубликувани печати на цар Петър I (927–969) от колекцията на Регионален исторически музей – Шумен. – Историкии. Т. 2. Шумен, 2007, 731–733.
- Жекова 2008:** Жекова, Ж. Географски ареал на разпространение на печати на княз Борис-Михаил (864–889). – В: Християнска култура в средновековна България. Материали от национална конференция по случай 1100 години от смъртта на княз Борис-Михаил. Велико Търново, 2008, 62–66.
- Заимов 1970:** Заимов, Й. Битолски надпис на Иван Владислав – самодържец български. Старобългарски паметник от 1015–1016 г. С., 1979.
- Златанова 1985:** Златанова, Р. Хрониката на Симеон Логотет и отношението ѝ към реформата на търновските книжовници. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. С., 1985, 204–222.
- Златанова 1998:** Златанова, Р. Старобългарският превод на Стария завет. Т. 1. Книга на Дванадесетте пророци с тълкования. Под общата редакция и с въведение от Св. Николова. С., 1998.
- Златанова 1998а:** Златанова, Р. Книгата на пророк Йона и реконструкцията на първоначалния ѝ превод. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Д. Петканова. С., 1998, 470–501.
- Златарски 1894–1895:** Златарски, В. Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския цар Симеон. – СБНУК, кн. 10, 1894, 372–428; кн. 11, 1894, 3–54; кн. 12, 1895, 121–211.
- Златарски 1896:** Златарски, В. Писмата на византийския император Романа Лакапена до българския цар Симеона. – СБНУК, кн. 13, 1896, 282–322.
- Златарски 1898:** Златарски, В. Два известни български надписа от IX век. – СБНУК, кн. 15, 1898, 131–144.
- Златарски 1898а:** Златарски, В. [рец.] г. Баласчев. Новооткритият надпис от времето на цар Симеон. – СБНУК, кн. 15, 1898, 20–40.

Златарски 1903: *Златарски, В.* Студии по българската история. – Периодическо списание, 63, 1903, 94–107.

Златарски 1908: *Златарски, В.* Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. – СБНУ, кн. 24, 1908, 1–161.

Златарски 1917: *Златарски, В.* Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса в славянски превод. – Български старини. Кн. 5. С., 1917.

Златарски I, 1: *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие (679–852). С., 1918.

Златарски I, 2: *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство. С., 1927.

Златарски 1921: *Златарски, В.* Кои са били вътрешни и външни боляри? – В: Юбилеен сборник от Юридическия факултет в чест на Ст. Бобчев за 50 год. дейност. С., 1921, 45–57.

Златарски 1925: *Златарски, В.* Словенското житие на Св. Наума от XVI век. – СпБАН, 30, 1925, 17, 1–28.

Иванов 1925: *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1925.

Иванов 1931 [1970]: *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1931 [1970].

Иванов 1933: *Иванов, Й.* Българските имена в Чивидалското евангелие. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за 70-год. от рождението му. С., 1933, 626–640.

Иванов 1935: *Иванов, Й.* Старобългарски разкази. С., 1935.

Иванов 1936: *Иванов, Й.* Жития на св. Ивана Рилски с уводни бележки. – ГСУиФФ, 32, 1936.

Иванов 2008: *Иванов, Ст.* Новооткрити моливдовули от разкопките на дворцовия площад в Плиска. – Юбилеен сборник. Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 2008, 137–138.

Иванова 1955: *Иванова, В.* Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955.

Иванова 1999: *Иванова, Кл.* Успение Методиево. – *Palaeobulgarica*, 1999, № 4, 7–24.

Иванова 2003: *Иванова, Кл.* Жития на Наум Охридски. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Съставител Д. Петканова в. Търново, 2003 (1 изд. 1992), 195–196.

Иванова 2008: *Иванова, Кл.* *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. С., 2008.

Изборник 1076: *Изборник 1076 года.* Издание подготовили в. С. Голышенко, в. Ф. Дубровина, в. г. Демьянов, г. Ф. Нефедов. М., 1965.

Илиев 2003: *Илиев, И.* Посолства на българите в Рим. – В: КМЕ 3, 2003, 221–226.

Ильинский 1929: *Ильинский, Г.* Златоструй А. Ф. Бычкова XI века. – Български старини, 10. С., 1929.

Истрин 1920: *Истрин, В.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянонорусском переводе. Т. 1. Текст. Петроград, 1920.

Истрин 1922: *Истрин, В.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянонорусском переводе. Т. 2. Греческий текст „Продолжение Хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку“. Петроград, 1920, 3–65.

Истрин 1994: *Истрин, В.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов в. М. Истрина. Подготовка издания, вступительная статья и приложения М. И. Чернышевой. М., 1994.

Йорданов 1976: *Йорданов, Ив.* Едностранни златни монети-медальони с името на хан Омуртаг (предварително съобщение). – Нумизматика, 1976, № 4, 18–33.

Йорданов 1989: *Йорданов, Ив.* Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Шумен, 1989, 390–399.

Йорданов 1991: *Йорданов, Ив.* Сфрагистични паметници от ранната българска държава. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. Шумен, 1991, 36–42.

Йорданов 1993: *Йорданов, Ив.* Печатите на преславските владетели (89–971). С., 1993.

Йорданов 1993а: *Йорданов, Ив.* Печатите на преславските владетели (893–971). Addenda et corrigenda. – В: Преслав. Сборник. Т. 2. С., 1993, 201–209.

Йорданов 1994: *Йорданов, Ив.* Възникване и утвърждаване на царската институция в средновековна България. – В: Етническият проблем и националният въпрос на българите. Пловдив, 1994, 95–115.

Йорданов 1996: *Йорданов, Ив.* Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016–1018) във Византия. – Археология, 1996, № 4, 7–23.

Йорданов 1997: *Йорданов, Ив.* Средновековни български печати с титлата багатур. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 1997, 354–362.

Йорданов 1999: *Йорданов, Ив.* Нов печат на Симеон I Велики. – Старини, 1999, № 1, 101–106.

Йорданов 2001: *Йорданов, Ив.* Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001.

Йорданов 2004: *Йорданов, Ив.* Печати на Григорий магистър на българите през X век. – В: Civitas divino-humana. В чест на проф. Георги Бакалов. С., 2004, 507–511.

Йорданов 2004а: *Йорданов, Ив.* Нов административен център в Плиска през втората половина на IX в. (По данни на сфрагистиката). – В: Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. Т. 6. Шумен, 2004, 123–127.

Йорданов 2007а: Йорданов, Ив. Печат на Петър, велик куратор на архонта на България (последна четвърт на IX в.). – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–2. Сборник в памет на ст.н.с. I ст. д.и.н. Димитър Ил. Димитров. С., 2007, 325–329.

Йорданов 2007: Йорданов, Ив. Средновековни български и византийски печати (IX–X в.) с етноним. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. С., 2007, 167–177.

Йорданов 2007б: Йорданов, Ив. Неизвестен печат на цар Петър I (927–969 г.). – Историкии. Т. 2. Шумен, 2007, 727–729.

Йорданов 2008: Йорданов, Ив. България при Борис I (852–889, ум. 907). Приносът на сфрагистиката. – В: Християнска култура в средновековна България. Материали от национална конференция по случай 1100 години от смъртта на княз Борис-Михаил. В. Търново, 2008, 42–59.

Йорданов 1993: Йорданов, Ст. Бележки върху социалната организация на прабългарите. – В: *Studia protobulgarica e mediaevalia europensia*. В. Търново, 1993, 71–81.

Йорданов 2004б: Йорданов, Ст. Средновековният български апокрифен владетел и колегията на хана и кагана в политическата практика на Първото българско царство. – В: Сборник в чест на проф. д-р Георги Данчев по случай 70-годишнината му. В. Търново, 2004, 475–494.

Йорданов 2003: Йорданов, Ст. Мечоносците на Първото българско царство. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 384–404.

Каймакамова 1982: Каймакамова, М. Българската държавна традиция и старобългарското историко-летописно творчество (VII–XII в.). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 1982, 317–323.

Каймакамова 1984: Каймакамова, М. „Български апокрифен летопис“ и значението му за българското летописание. – Старобългарска литература, 15, 1984, 51–59.

Каймакамова 1990: Каймакамова, М. Българска средновековна историопис (от края на VII – до първата четвърт на XV в.). С., 1990.

Калоев 2004: Калоев, Б. А. Осетины. Москва, 2004.

Калоянов 2003: Калоянов, А. Старобългарските шамани. В. Търново, 2003.

Калоянов, Спасова, Моллов 2007: Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов. „Сказание за железния кръст“ и епохата на цар Симеон. В. Търново, 2007,

Климент Охридски 1973: Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подготвили за печат Б. Ангелов и Хр. Кодов. С., 1973.

Климов, Халилов 2003: Климов, Г., М. Халилов. Словарь кавказских языков. М., 2003.

- Кляшторный 1964:** *Кляшторный, С. Г.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
- Кляшторный, Лившиц 1971:** *Кляшторный, С., В. Лившиц.* Согдийская надпись из Бугута. – В: Страны и народы Востока. Вып. 10. М., 1971, 121–146.
- Ковалевский 1956:** *Ковалевский, А. П.* Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 г. Харьков, 1956.
- Коев 2000:** *Коев, Е.* Неизвестен моливдивул на княз Борис-Михаил. – Нумизматика и сфрагистика, 7, 2000, № 2, 38–39.
- Койчева 1982:** *Койчева, Е.* Титлата жупан и въпросите на българската държавност. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 1982, 215–224.
- Коларов 1978:** *Коларов, Хр.* Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии. – *Études balkaniques*, 1978, № 3, 89–101.
- Кононов 1980:** *Кононов, А.* Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Ленинград, 1980.
- Косвен 1935 [1961]:** *Косвен, М. О.* Аталычество. – Советская этнография, 1935, № 2. Същото в: Этнография и история Кавказа. Москва, 1961, 104–126.
- Косвен 1948:** *Косвен, М. О.* Авункулат. – Советская этнография, 1948, № 1, 32–46.
- КРС 1958:** Каракалпакско-русский словарь. Москва, 1958.
- КРС 1977:** Калмыцко-русский словарь. Составила Б. Д. Муниева. Москва, 1977.
- Кувев 1967:** *Кувев, К.* Черноризец Храбър. С., 1967.
- Кулаковский 1902:** *Кулаковский, Ю.* Друнгъ и друнгари. – ВВр, IX, 1–2, 1902, 1–30.
- Кънев 2007:** *Кънев, Н.* За значението на кесарската титла на българския владетел Тервел. – Историкии. Т. 2. Шумен, 2007, 65–75.
- Лалева 2004:** *Лалева, Т.* Севастияновият сборник в българската ръкописна традиция. С., 2004.
- Левин 2001:** *Левин, Г.* Лексико-семантические параллели орхонско-тюрко-го и якутского языков. Новосибирск, 2001.
- Ледаева 1963:** *Ледаева, С. Д.* Этимологические исследования по русскому языку Вып. 4. М., 1963, 24–32.
- Лекова 2009:** *Лекова, Т.* Жюупа и жюупанъ в българското средновековие. – In: *Studia etymologica brunensia*. 6. Praha, 2009, 183–200.
- Лекова под печат:** *Лекова, Т.* Етюди върху средновековните български титли и длъжности (под печат).
- Леонид 1887:** *Леонид, арх.* Житие преподобнаго Власия мниха. Памятник словено-болгарской письменности IX века. СПб., 1887.
- ЛИБИ 1–4:** *Латински извори за българската история.* Т. 1, 1958; Т. 2, 1960; Т. 3, 1965; Т. 4, 1981.

- Луконин 1987:** Луконин, В. Древний и раннесредневековый Иран. М., 1987.
- Максимович 2004:** Максимович, К. Законъ судьбын людымъ. М., 1994.
- Малов 1946:** Малов, С. Е. Тюркизмы в языке „Слова о полку Игореве“. – Изв. АН СССР, отделение литературы и языка. Т.5, вып. 2, 1946, 129–139.
- Малов 1951:** Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва–Ленинград, 1951.
- Малов 1959:** Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., 1959.
- Манолев 1917:** Манолев, И. Урало-алтйският произход на старите българи. – Общ подем, 1/18, 1917, 864–877.
- Матвеевко, Щеголева 2006:** Матвеевко, В., Л. Щеголева. Книги временные и образные Георгия Монаха. Т. 1. Ч. 1. Москва, 2006.
- Мелиоранский 1902:** Мелиоранский, П. Турецкие элементы в языке „Слова о полку Игореве“. – ИОРЯС, 8, 1902, № 2, 273–302.
- Милев 1966:** Милев, А. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966.
- Милев, Михайлов 1961:** Милев, Ал., Г. Михайлов. Староръцка граматика. С., 1961.
- Милтенов 2006:** Милтенов, Я. Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. С., 2006.
- Минчева 1978:** Минчева, А. Старобългарски кирилски откъслци. С., 1978.
- Мирчев, Кодов 1965:** Мирчев, К., Хр. Кодов. Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в. С., 1965.
- Мирчева 2006:** Мирчева, Е. Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста. С., 2006.
- Михайлов 1900–1908:** Михайлов, А. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Варшава, 1900–1908.
- Михайлов 1970:** Михайлов, Ст. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. – Археология, 1970, № 4, 1–7.
- Михайлов 1990:** Михайлов, Ст. По разчитането на един оловен печат на цар Симеон. – Palaeobulgarica, 1990, № 1, 111–112.
- Михайлов 1996:** Михайлов, Ст. За датата на сребърната чаша на Великия жупан Сивин. – Археология, 1996, № 2–3, 87–91.
- Михайлов 1992:** Михайлов, Ст. Ново четене и тълкуване на надписа върху един средновековен оловен печат. – Palaeobulgarica, 1992, № 3, 67–70.
- Михайлов 2005:** Михайлов, Ст. За употребата на термина княз в Първото българско царство. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Т. 1. С., 2005, 164–167.
- Младенов 1909:** Младенов, Ст. Славянския етимологии. – Русский филологический вестник, 62, № 3–4, 1909, 260–267.
- Младенов 1921 [1986]:** Младенов, Ст. Следи от езика на Аспаруховите прабългари в съвременния български език. – В: Помагало по българска историче-

ска лексикология. Съставители Т. Славова, Т. Лекова. С., 1986: 54–65 [1 изд. 1921, на френски]

Младенов 1926: *Младенов, Ст.* Томсеновият опит за превод на най-дългия надпис на старобългарското съкровище от Nagy-Szent-Miklós (Банатско). – Годишник на Народния археологически музей. Т. 4, 1926, 362–380.

Младенов 1941: *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941.

Младенов 1951: *Младенов, Ст.* Български тълковен речник с оглед на народните говори. Т. 1. С., 1951.

Москов 1981: *Москов, М.* Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). – Съпоставително езикознание, 1981, № 3–5, 80–105.

Москов 1988: *Москов, М.* Именник на българските ханове. С., 1988.

Москов 1997: *Москов, М.* Прабългарският военен надпис от Преслав (Разширено тълкуване). – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 36–51.

Москов 2003: *Москов, М.* Оними от български произход. – В: Protobulgarica et mediaevalia europensia. Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на чл.кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев. В. Търново, 2000. С., 2003, 486–488.

Мошин 1966: *Мошин, В.* Битољска плоча из 1017 године. – Македонски јазик, 17, 1966, 51–61.

Мушмов 1924: *Мушмов, Н.* Монетите и печатите на българските царе. С., 1924.

Мушмов 1928/1929: *Мушмов, Н.* Новооткрити средновековни печати от България. – ИБАИ. Т. 5, за 1928/1929. С., 1929, 225–247.

Невоструев 1868: *Невоструев, К.* Слово св. Ипполита об антихристе. М., 1868.

Ников 1925: *Ников, П.* Кавхан Исбул. – В: Сборник в чест на Васил Златарски по случай на 30-годишната му научна и професорска дейност. С., 1925, 195–228.

Николов 2006: *Николов, А.* Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX–края на X век). С., 2006.

Николов 1996: *Николов, Г.* Прабългарската традиция в християнския двор на средновековна България (IX–XI в.). Владетел и престолонаследие. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 124–130.

Николов 1997: *Николов, Г.* Τον πόλιν Βουλγαρον. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 1997, 67–75.

Николов 2002: *Николов, Г.* Хан и кавхан в България през VIII в. – В: Българи и унгарци – 1000 години заедно. Будапеща, 2002, 38–46.

Николов 2005: *Николов, Г.* Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.). С., 2005.

Николова 2009: *Николова, Б.* Цар Петър и характерът на неговия култ. – Palaeobulgarica, 2009, № 2, 63–78.

Николова 2003: *Николова, Св.* Патерик. – В: КМЕ 3, 2003, 109–116.

ОБ 1581: Българският превод на Библията по изданието от 1581 г. (фототипическо издание на текста с изданието от 1581 г.). (Острожка Библия). Москва-Ленинград, 1988.

Овчаров 2002: *Овчаров, Д.* Омортаг кана сюбиги от бога владетел на българите. С., 2002.

Овчаров 1998: *Овчаров, Н.* Надписите за собственост върху произведенията на торевиците от старобългарската и среднобългарската епоха (IX–XIV в.). – Palaeobulgarica, 1998, № 3, 79–96.

ОИЯ 1979: Основы иранского языкознания. Т. 1. М., 1979.

ОРС 1952: Осетинско-русский словарь. М., 1952.

Острогорски 1935: *Острогорски, Г.* Автократор и Самодржац. Прилог за историју владалачке титулатуре у Византији и у јужних Словена. – Глас Српске Краљевске Академије, CLXIV. Други разред, 84, 1935, 95–187.

Отговорите 1994: Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. Превод Д. Дечев. Предговор, објаснителни бележки, съставител, редактор К. Янакиев. С., 1994, 101–198.

Павлов 1993а: *Павлов, Пл.* Пресиан – български канартикин и претендент за византийски престол. – В: Studia protobulgarica e mediaevalia europensia. В. Търново, 1993, 93–102.

Павлов 1993: *Павлов, Пл.* Военачалниците на цар Самуил. – Военноисторически сборник, 62, 1993, № 6, 5–19.

Павлова 1994: *Павлова, Р.* Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век. [КМС 9]. С., 1994.

Павлова, Жлязкова 1999: *Павлова, Р., В. Желязкова.* Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година. С., 1999.

Панченко 1905: *Панченко, Б. А.* Печат багатура и баина Иоанна Хотина. – ИРАИК. Т. 10, 1905.

ПБР 2009: Персийско-български речник. Под научната редакция на Иво Панов. С., 2009.

Петров 1985: *Петров, П.* Домета. – В: КМЕ 1, 1985, 608–609.

ПМРС 1875: *Захаров, И.* Полный маньчжурско-русский словарь. СПб., 1875.

Погодин 1903: *Погодин, А.* Следы корней-основ в славянских языках. Варшава, 1903.

Погорелов 1910: *Погорелов, В.* Чудовская псалтырь XI века. Отрывок толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древне-болгарском переводе. Варшава, 1910.

Попконстантинов 1979: *Попконстантинов, К.* Нов печат на цар Петър. – Нумизматика, 1979, № 3, 19–21.

Попконстантинов 1987: Попконстантинов, К. Българските имена в „Liber Confraternitatum Vetustior“ от манастира „Св. Петър“ в Залцбург. – ГСУ, НЩСВП „Иван Дуйчев“, 1987, № 1, 123–133.

Попконстантинов 1993: Попконстантинов, К. Рунически надписи от средновековна България. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. в. Търново, 1993, 141–162.

Попконстантинов 2008а: Попконстантинов, К. Печати на багатури или печати на престолонаследници? – В: Юбилеен сборник. Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 2008, 76–87.

Попконстантинов 2008: Попконстантинов, К. Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. – *Археология*, 2008, № 1–4, 68–79.

Попов 1904: Попов, Н. Юридически обичаи в Варненско. – СБНУК, кн. 20, 1904, 1–34.

Попруженко 1928: Попруженко, М. Синодик царя Борила. – Български старини, 8, 1928.

Попруженко 1936: Попруженко, М. Козма пресвитер, българский писатель X века. С., 1936.

Посланието 1994: Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Бориса. Превод митрополит Симеон. Предговор, обяснителни бележки, съставител, редактор К. Янакиев. С., 1994, 49–97.

Потанин 1893: Потанин, Г. Н. Путешествие 1884–1886. Тангутско–тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. Петербург, 1893.

Потанин 1905: Потанин, Г. Н. Тангутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. Петербург, 1905.

Преображенский 1–2: Преображенский, А. Г. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–2. М., 1959.

ПРС 1959а: Карманный персидско-русский словарь. Составил А. А. Фархадян. М., 1959.

ПРС 1959: Персидско-русский словарь. М., 1959.

Радева 1991: Радева, В. Словообразуването в българския книжовен език. С., 1991.

Радлов 1–4: Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб. Т. 1, ч. 1, 2, 1893; т. 2, ч. 1, 2, 1899; т. 3, ч. 1, 2, 1905; т. 4, ч. 1, 2, 1911.

Радославов 1929: Радославов, Цв. Титлите на българските владетели. – ИБАИ. Т. V, за 1928–1929 г. С., 1929, 159–186.

Растроргуева, Эдельман 2003: Растроргуева, В. С., Д. И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2. М., 2003.

Рашев 1996: Рашев, Р. Бог и владетел преди покръстването. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 39–44.

Рашев 2004: Рашев, Р. Византийците в България до покръстването. – В:

- Civitas divino-humana. В чест на проф. Г. Бакалов. С., 2004, 151–162.
- Рашев 2006:** *Рашев, Р.* Цар Симеон – адепт и опонент на „гръцкия модел“. – В: Преславска книжовна школа. Т. 9. Шумен, 2006, 381–387.
- Рашев 2007:** *Рашев, Р.* Прабългарите през V–VII век. В. Търново, 2007.
- РБЕ 1–12:** Речник на българския език. Т. 1–12. С., 1977–2004.
- Рейснер 2001:** *Рейснер, М. Л.* Введение в иранскую филологию. М., 2001.
- Рибарова, Хаунтова 1998:** *Рибарова, Зд., З. Хаунтова.* Григоровичев паримејник. Текст со критички апарат. Скопје. 1998.
- РМС 1967:** Русско-монгольский словарь. Т. 1. Улат Батор, 1967.
- Романски 1929:** *Романски, Ст.* Симеоновата титла цѣсарь. – Български преглед, 1929, № 1, 125–128.
- РСБКЕ 1–3:** Речник на съвременния български език. Т. 1–3. С., 1955–1959.
- РСХКЕ 1–6:** Речник српскохрватског книжевног језика. Књ. 1–6. Нови Сад, 1967–1976.
- РТС 1956:** Русско-туркменский словарь. М., 1956.
- РЧДБЕ 1992:** Речник на чуждите думи в българския език. С., 1992.
- Салпагарова 2003:** *Салпагарова, С. И.* Формирование этнокультурного ландшафта Карачая (XIX – нач. XX веков). Дисертация на соискание ученой степени кандидата географических наук. Ставрополь, 2003.
- СБР 1943:** Старогръцко-български речник. Съставили М. Войнов, Вл. Георгиев, Б. Геров и др. С., 1943.
- Св. Климент Охридски 2008:** Свети Климент Охридски. Слова и служби. С., 2008.
- СДЯ 1–6:** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). М. Т. 1–5, 1988–2000.
- Севортыан 1–7:** *Севортыан, Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков. М., Т. 1, 1974; Т. 2, 1978; Т. 3, 1980; Т. 4, 1989; Т. 5, 1997; Т. 6, 2000; Т. 7, 2003.
- СИГТЯ 1–2:** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Т. 1. Фонетика. М., 1984. Т. 2. Морфология. М., 1988.
- СИГТЯ 5:** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Т. 5. Лексика. М., 2001.
- Симеон, митр. 1917:** *Симеон, митр.* Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса. Преведе от гръцки митрополит Симеон. – Български старини. Кн. 5. С., 1917.
- Симеон, митр. 1931:** *Симеон, митр.* Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ Български с притурка на неговото Мъченичество на светите 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол, именуван на български Струмица. – СББАН, 27, 1931, 1–69.
- Симеонов 1981, 2, 3:** *Симеонов, Б.* Титулная практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. – Балканско езиковедие, 1981, № 2, 23–45; № 3, 53–78.
- Симеонов 1981a:** *Симеонов, Б.* Самписът. – Съпоставително езиковедие,

1981, № 3, 75–79.

Симеонов 2008: Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008.

Симеонов сборник 1–2: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Под общата редкация на акад. П. Динеков. Т. 1. Изследвания и текст. С., 1991. Т. 2. Речник-индекс. С., 1993.

Синицына 1965: Синицына, Н. В. Послание константинопольского патриарха Фотия князю Михаилу Болгарскому в списках XVI в. – ТОДРЛ, 21, 1965, 96–125.

Синодална Библия: Библия сиреч книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия завет. Изд. Св синод на Българската църква. С., 1991 (1 изд. 1925).

Скабаланович 1884: Скабаланович, Н. Византийское государство и церковь в XI веке. СПб., 1884.

Славова 1989: Славова, Т. Преславска редкация на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – В: КМС, 6. С., 1989, 15–129.

Славова 1999: Славова, Т. Най-ранният славянски ръкопис на Мойсеевото Петокнижие. – Старобългарска литература, 1999, 31, 54–65.

Славова 2008: Славова, Т. Презвитер Григорий. Архивен хронограф. – В: История на българската средновековна литература. С., 2008, 251–253, 292–294.

Смирнова 1951: Смирнова, Я. С. Аталычество и усыновление у абхазов в XIX–XX вв. – Советская этнография, 1951, № 2, 103–114.

Смядовски 1993: Смядовски, Ст. Българска кирилска епиграфика IX–XV век. С., 1993.

Смядовски 2003: Смядовски, С. Чивидалско евангелие. – В: КМЕ 4, 2003, 514–516.

Спасова 1998: Спасова, М. Още веднъж за Похвалата на цар Симеон. – В: Българистични проучвания. Т. 3. Велико Търново, 1998, 29–50.

Среднеболгарский перевод 1988: Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах. Введение Д. С. Лихачева. Исследования И. С. Дуйчева, М. А. Салминой. Подготовка текстов. М. А. Салминой. С., 1988.

СР 1–2: Старобългарски речник. С. Т. 1, 1999. Т. 2. 2009.

Срезневский 1867: Срезневский, И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб. Т.1, 1867, № XXI, 1–27.

Срезневский 1–3: Срезневский, И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. 1–3. СПб., 1893–1903.

Срезневский 1912: Срезневский, И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Дополнения. СПб, 1912.

СРЯ 1–26: Словарь русского языка XI–XVII вв. Т. 1–26. М., 1975–2002.

СС 1999: Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. М., 1999.

ССТМЯ: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Ленинград. Т. 1, 1975.

Станчев 1955: *Станчев, Ст.* Надгробният надпис на чъргубия Мостич от Преслав. – В: Станчев, Ст., в. Иванова, М. Балан, П. Боев. Надписът на чъргубия Мостич. С., 1955, 3–42.

Станчев, Попов 1988: *Станчев, К., Г. Попов.* Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988,

Степанов 1997: *Степанов, Цв.* Титлата на прабългарския владетел (Размишления върху идеята за върховната власт в предхристиянска България). – *Palaeobulgarica*, 1997, № 3, 54–59.

Степанов 1999: *Степанов, Цв.* Власт и авторитет в средновековна България. С., 1999.

Степанов 2000: *Степанов, Цв.* Средновековните българи. Нови факти, интерпретации, хипотези. С., 2000.

Стойкова 2008: *Стойкова, А.* Славянски култове на Първото българско царство. – В: История на българската средновековна литература. С., 2008, 297–305.

Стойчев 1965: *Стойчев, Т.* Родопски речник. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. 2. София, 1965.

Сухбаатар 1997: *Сухбаатар, О.* Словарь иностранных слов монгольского языка. Ч. 1. Улаанбаатар, 1997.

Теодоров-Балан 1920: *Теодоров-Балан, А.* Кирил и Методи. Т. 1. Жития на Кирила и Методия и похвални тем слова. С., 1920.

Тихова 1987: *Тихова, М.* Замяна на прабългарските думи в Римския патерик. – ГСУ, НЦСВП „Иван Дуйчев“. Т. 1. С., 1987, 295–311.

Тодоров 2003а: *Тодоров, Т.* Моливдовулите на цар Петър I с титула ΔΕΣΠΟΤΗΣ и тяхната историческа интерпретация. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. в. Търново, 2003, 458–470.

Тодоров 2003: *Тодоров, Т.* Два новооткрити български владетелски моливдула. – Плиска–Преслав, 9, 2003, 240–241.

Тодоров 2007: *Тодоров, Т.* Един аспект от политическото наследство на цар Симеон (893–927): престолонаследиято. – Исторически. Т. 2. Шумен, 2007, 84–101.

Тодоров 2008: *Тодоров, Т.* Владетелският статут и титла на цар Петър I след октомври 927 година: писмени сведения и сфрагистични данни (Сравнителен анализ). – Юбилеен сборник. Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 2008, 93–108.

Тотев 1984: *Тотев, К.* Новопостъпил печат на цар Петър от Преслав. – Нумизматика, 1984, № 3, 28–30.

Тотев 1999: *Тотев, К.* За една група печати на цар Симеон. – В: Общото и специфичното в балканските народи до края на XIX век. Сборник в чест на 70 год. на проф. Василка Тъпкова-Займова. С., 1999, 107–112.

Тотев 1964: *Тотев, Т.* Сребърна чаша с надпис от Преслав. – Известия на Археологическия институт. Т. 27, 1964, 5–15.

Тотев 2006: *Тотев, Т.* Моливдовул царя Симеона (893–927 гг.) из Северо-Восточной Болгарии с пожеланиями долголетия. – ВВр, 65, 2006, 218–222.

Тотоманова 2008: *Тотоманова, А.-М.* Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. С., 2008.

Трифонов 1923: *Трифонов, Ю.* Към въпроса за старобългарското болярство. – СпБАН, 26 (14), 1923, 1–70.

ТРС 1968: Тувинско-русский словарь. М., 1968.

Трубачев 1963: *Трубачев, О. Н.* Заметки по старославянской этимологии. – В: Этимологические исследования по русскому языку. Вып. IV. М., 1963, 160–163.

Трубачев 1967: *Трубачев, О.* Из славяно-иранских лексических отношений. – Этимология за 1965. М., 1967.

Турилов 1999: *Турилов, А.* Две забвение дати болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства). – Palaeobulgarica, 1999, № 1, 14–34.

Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: *Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.* Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996.

Успенский 1898: *Успенский, Ф. И.* Византийская табель о рангах. – ИРАИК, 3, 1898, 98–137.

Успенский 1905: *Успенский, Ф. И.* Надписи старобългарския. – ИРАИК, 10, 1905, 173–242.

Фасмер 1–4: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. М., 1986–1987.

Федер 2008: Кънажнин изборникъ за възпитание на канартикина, издаден от У. Федер. Т. 1. Увод и показалци. Т. 2. Текст. в. Търново, 2008.

Фехер 1925: *Фехер, Г.* Паметниците на прабългарската култура. – ИБАИ, 3, 1925, 1–90.

Фехер 1928а: *Фехер, Г.* Първата поява на прабългарите в Македония. – Македонски преглед, IV, 3, 1928, 89–97.

Фехер 1928: *Фехер, Г.* Надписът на Мадарския конник. С., 1928.

Фехер 1929: *Фехер, Г.* Остатъци от езика на дунавските българи. – ИБАИ, 5, 1929, 127–158.

Хелимский 2000: *Хелимский, Е.* Язык(и) аваров: тунгусо-маньчжурский аспект. – In: Studia in honorem Stanislai Stachowskin Dicata. Vol. XXXVI. Kraków, 2000, 135–148.

Цанкова-Петкова 1995: *Цанкова-Петкова, Г.* Олгу таркан. – В: КМЕ 2, 1995, 848.

Цейтлин 1977: *Цейтлин, Р.* Лексика старославянского языка. М., 1977.

Цухлев 1910: *Цухлев, Д.* История на Българската Църква. Т. 1. С., 1910.

Чешмеджиев 1999: *Чешмеджиев, Д.* Към въпроса за култа на княз Борис-Михаил в средновековна България. – ИП, 1999, № 3–4, 158–176.

Чешмеджиев 2003: *Чешмеджиев, Д.* Няколко бележки за култа към цар Петър I (927–965) – В: Християнската традиция и царската институция в българската култура. Шумен. 2003, 23–37.

Чолова 1982: *Чолова, Цв.* За съуправителя на владетеля в Първата българска държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 1982, 209–214.

ЧРС 1982: Чувашко-русский словарь. М., 1982.

Шаур 1988: *Шаур, В.* За произхода на старобългарската дума волѣрннѣ. – Palaeobulgarica, 1988, № 1, 115–121.

Шервашидзе 1990: *Шервашидзе, И. Н.* Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура. – Вопросы языкознания, 1990, 3, 81–91.

Юркова 1990: *Юркова, Й.* Средновековни български печати. – В: Българските средновековни печати и монети. С., 1990, 1–69.

ЭСР 1958: Эвенкийско-русский словарь. Составила г. М. Василевич. Москва, 1958.

ЭССЯ 1–29: Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Под ред. О. Н. Трубачева. Т. 1–29. М., 1974–2002.

Aitzetmüller 1–7: *Aitzetmüller, R.* Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. 1–7. Graz, 1958–1975.

Altheim 1948: *Altheim, F.* Hunnische Runen. Halle, 1948.

Altheim 1951: *Altheim, F.* Attila und die Hunnen. Baden-Baden, 1951.

Altheim 1–5: *Altheim, F.* Geschichte der Hunnen. Band 1–5. Berlin, 1959–1962.

Von Arnim 1956: *von Arnim, B.* Urbulgarisch кѣлубръ – κουλοῦβρος. – In: Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag. Wiesbaden, 1956, 45–46.

Bailey 1939: *Bailey, H.* Turks in Khotanese Texts. – Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1939, 85–91.

Barnea, Ștefanescu 1971: *Barnea, I., Șt. Ștefanescu.* Bizantini, Români și Bulgari. La Dunărea de Jos. – In: Din Istoria Dobrogei. Vol. 3. București, 1971.

Bekker 1838: *Bekker, I.* Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Bonnae, 1838.

Bekker 1842: *Bekker, I.* Leonis Grammatici Chronographia. Bonnae, 1842, 335–362.

Berneker 1908–1913: *Berneker, E.* Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1908–1913.

Beševliev 1932: *Beševliev, V.* Der Titel *κἀνάρτι κείνος*. – Byzantinische Zeitschrift. 32, 1932, 13–15.

Beševliev 1955: *Beševliev, V.* What was the Title *ιτζιργου (ητζουργου) βοιλας* in the Protobulgarian Inscriptions? – Byzantinoslavica, 16, 1, 1955, 120–124.

Beševliev 1963: *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963.

Bogišić 1874: *Bogišić, V.* Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih slovena. Zagreb, 1874.

Bojkovsky, Aitzetmüller 1–5: *Bojkovsky, G., R. Aitzetmüller.* Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. Band 1–5. Freiburg, 1984–1990.

De Boor 1904: *De Boor, K.* Georgii monachi chronicon. Vol. 1. Lipsiae, 1904.

Božilov 1973: *Božilov, I.* One of Omurtag's Memorial Inscriptions. – Bulgarian Historical Review, 1973, № 1, 71–76.

Brandl 1876: *Brandl, V.* Glossarium illustrans bohemicomoravicae historiae fontes. Brünn, 1876.

Bréhier 1949: *Bréhier, L.* Les institutions de l'Empire Byzantin. Paris, 1949.

Browninng 1988: *Browninng, R.* Byzantines in Bulgaria – Late 8th–Early 9th Centuries. – In: Studies of the Slavo-Byzantine and West-European Middle Ages. Sofia, 1988, 32–36.

Bury 1911: *Bury, J.* The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos. New York, 1911.

Bury 1912: *Bury, J.* A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. London, 1912.

Chantraine 1–4: *Chantraine, P.* Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Paris, Vol. 1, 1968. Vol. 2, 1970. Vol. 3, 1974. Vol. 4, 1, 1977. Vol. 4, 2, 1980.

Chronographia Malalae 1831: *Chronographia Joannis Malalae.* [Corpus scriptorium historicae byzantinae]. Bonnae, 1831.

Clauson 1964: *Clauson, G.* Turks and wolves. – Studia Orientalia, 28, 2, 1964, 1–22.

Clauson 1972: *Clauson, G.* An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.

Dennis, Gamillscheg 1981: *Dennis, G. T., E. Gamillscheg.* Das Strategikon des Maurikios. Wien, 1981.

Dindorf 1870: *Historici Graeci Minores.* Ed. L. Dindorfius. Vol. 1. Lipsiae, 1870 (<http://www.archive.org/details/historicigraecim01>)

Doerfer 2–4: *Doerfer, G.* Türkische und Mongolische Elemente im Neuperischen. Wiesbaden. Bd. 2, 1965. Bd. 3, 1967. Bd. 4, 1975.

Dölger 1935: *Dölger, F.* Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum. – ИБАИ, 9, 1935, 57–68.

Dujčev 1967: *Dujčev, I. V.* Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. – Byzantinische Zeitschrift, 60, 1967, № 1, 129–136.

Dunkov 1995: *Dunkov, D.* Die Methodbibel. Die Bücher der Könige. Das erste Buch Samuel. – Die Slawischen Sprachen, 42, 1995.

Féher 1931: *Féher, G.* Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Budapest, 1931.

Golden 1980: *Golden, P. B.* Khazar Studies. Bd. 1–2. Budapest, 1980.

Granberg [forthcoming]: *Granberg, A.* Hunno-Bulgarian as preserved in Slavonic, Greek and Latin (forthcoming).

Grégoire 1934: *Grégoire, H.* Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare. – Byzantion, 9, 2, 1934, 745–759.

Grégoire 1939: *Grégoire, H.* Une inscription datée au nom du roi Boris-Michel de Bulgarie. – Byzantion, 14, 1939, 227–234.

Grumel 1936: *Grumel, V.* Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. 1–2, 1936.

Hansack 1975: *Hansack, E.* Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in kirchenslavischer Übersetzung. 1. Würzburg, 1975.

Histoire 1985: Histoire de la vie privée. 1. De l'Empire romain à l'an mil. Paris, 1985.

Indeks 1968: Indeks a tergo do materiałów do Słownika języka staroruskiego I. I. Srezniewskiego. Warszawa, 1968.

Jagič 1973: *Jagič, V.* Nedjelna propovedanja Konstantina prezvitera bugarskoga po starosrpskom rukopis XIII veka. – Starine, 5, 1973, 28–42.

Jagič 1874: *Jagič, V.* Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovinskih rukopisa. VIII. Krmčaja ilovička godine 1262. IX. Sitna gradja za crkveno pravo. – Starine, 6, 1874, 60–111.

Jakobs 1970: *Jakobs, A.* Σωναρας. – Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slavischer Übersetzung. München, 1970.

Kačanovkij 1882: *Kačanovkij, V.* Iz srbsko-slovenskoga prievoda bizantinskoga ljetopisa Jonna Zonare. – Starine, 14, 1882, 129–172.

Kronsteiner, Popkonstantinov 1994: *Kronsteiner, O., K. Popkonstantinov.* Altbulgarische Inschriften. Band 1. – Die slawischen Sprachen, 36, 1994.

Lampe 1997: *Lampe, G. W.* A Patristic Greek Lexicon. Oxford, 1997.

Laskaris 1951: *Laskaris, M.* Note à l'article de Menges. – Byzantion, 21, 1951, 275–276.

Laourdas 1954: *Laourdas, B.* A new Letter of Photias to Boris. – Ἑλληνικά, XIII, 1954, 264–266.

Liddell, Scott 1996: *Liddell, H., K. Scott.* Greek-English Lexicon. Oxford, 1996 [repr. 1914].

Malingoudis 1972–1973: *Malingoudis, Ph.* Die Institution des župans als Problem der frühslavischen Geschichte. – Cyrillomethodianum, 2, 1972–1973, 61–76.

Mango, Ševčenko 1960: *Mango, C., I. Ševčenko.* A New Manuscript of the De ceremoniis. – Dumbarton Oaks Papers, 14, 1960, 247–249.

Maricq 1958: *Maricq, A.* Res Gestae divi Saporis. – Syria, 35, 1958, 294–360.

Marquart 1898: *Marquart, J.* Die Chronologie der Altürkischen Inschriften. Leipzig, 1898.

Marquart 1929: *Marquart, J.* Kultur – und sprachgeschichtliche Analekten. – Altäische Jahrbücher, 9, 1929, 68–103.

Meineke 1836: *Meineke, A.* Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Bonnae, 1836.

Menges 1951: *Menges, M.* Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – Byzantion, 21, 1951, 85–118.

Menges 1954: *Menges, K.* Abg. *Samčii, οἰκονόμος, κουράτωρ, ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας.* – In: Festschrift für D. Čyževskij zum 60. Geburtstag. Berlin, 1954, 193–194.

Menges 1958: *Menges, K.* A Note of the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – Byzantion, 28, 1958, 441–453.

Menges 1959: *Menges, K.* Schwierige slavisch-orientalische Lehnbeziehungen. – Ural-Altäische Jahrbücher, 31, 1959, 177–190.

Meyer 1935: *Meyer, K.* Altkirchenslavisch–griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis. Hamburg, 1935.

Mikkola 1925: *Mikkola, J.* Was ist kanartigin? – В: Сборник в чест на Васил Златарски по случай на 30-годишната му научна и професорска дейност. С., 1925, 131–133.

Miklosich 1862–1865: *Miklosich, F.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865.

Miklosich 1886: *Miklosich, F.* Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886.

MLLM 1976: *Mediae latinitatis lexicon minus.* Composuit J. F. Niermeyer. Leiden, 1976.

Moravcsik 1933: *Moravcsik, Gy.* Die Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom Jahre 869/870. – ИИД, 13, 1933, 8–23.

Moravcsik 1949: *Moravcsik, Gy.* Constantine Porphyrogenius. De administrando imperio. Greek text edited by G. Moravcsik. Budapest, 1949.

Moravcsik 1958, 2: *Moravcsik, Gy.* Sprachreste der Türkenvölker in den byzantinischen Quellen. – Byzantinoturcica, 2. Berlin, 1958.

Moshammer 1984: *Georgii Synceli. Ecloga Chronographica.* Ed. A. Moshammer, 1984.

Müller 1913: *Müller, F. W.* Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (Mahrnamag). Berlin, 1913.

Mutafčiev 1932: *Mutafčiev, P.* Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays Danubiens. Sofia, 1932.

Nikolov 2003: *Nikolov, A.* An Old Bulgarian Translation of a Lost Byzantine Anti-Latin Text. – Scripta & e-Scripta, 2003, № 1, 99–119.

Obolensky 1971: *Obolensky, D.* The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453. Great Britain, 1971 [Византийската общност. Източна Европа 500–1453]. С., 2001.

ODB 1991: *The Oxford Dictionary of Byzantium.* Ed. A. Kazhdan, A.-M. Talbot, A. Cutler, T. Gregory, N. Ševčenko. Vol. 1–3. New York. Oxford, 1991.

Oikonomidès 1972: *Oikonomidès, N.* Les listes de préséance byzantines de IX-e et X-e siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire. Paris, 1972.

Ostrogorsky 1936: *Ostrogorsky, G.* Die Krönung Symeons von Bulgarien durch

den Patriarchen Nikolaos Mystikos. – ИБАИ, 9, 1936, 275–286.

Peisker 1905: *Peisker, J.* Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung, 1905.

PG 2: *Patrologiae circus completus, series graeca.* Ed. J. Migne. Paris. Vol. 2, 1857, coll. 617–632 (Martyrium s. Clementis Papae Romani).

PG 109: *Patrologiae circus completus, series graeca.* Ed. J. Migne. Paris. Vol. 109, coll. 663–822 (Symeonis Magistri ac Logothetae).

PG 109: *Patrologiae circus completus, series graeca.* Ed. J. Migne. Paris. Vol. 109, coll. 823–984 (Georgi Monachi Vitae recentiorum imperatorum).

PG 127: *Patrologiae circus completus, series graeca.* Ed. J. Migne. Paris. Vol. 127, coll. 219–472 (Constantini Manassis Compendium Chronicum).

Photii Epistulae 1, 1983: *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia.* Ed. B. Laourdas et L. G. Westerink. Vol 1. Lipsae, 1983.

Pohl 1988: *Pohl, W.* Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. München, 1988, 657–822.

Popkonstantinov 1987: *Popkonstantinov, K.* Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. –In: Dobrudža. Etudes ethnoculturelles. Sofia, 1987, 115–145.

Popkonstantinov, Konstantinova 1995: *Popkonstantinov, K., V. Konstantinova.* Die Inschriften des felsklosters Murfatlar. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. В. Търново, 1995, 111–134.

Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: *Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.* Altbulgarische Inschriften. 1. – Die Slawischen Sprachen. Band 36, 1994.

Pritsak 1955: *Pritsak, O.* Die bulgarische Fürstenliste und Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.

Pritsak 1981: *Pritsak, O.* The Proto-Bulgarian Military Inventory Inscriptions. – In: *Studia Turco-hungarica*, 5 [Turkic–Bulgarian – Hungarian Relations]. Budapest, 1981, 33–61.

Pritsak 1982: *Pritsak, O.* The Hunnic Language of the Attila Clan. – *Harvard Ukrainian Studies*, 6, № 4, 1982, 428–476.

Pritsak 1986: *Pritsak, O.* The Initial Formula $\kappa\alpha\nu\alpha\sigma\upsilon\beta\eta\gamma\eta$ in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – In: *Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio Dicata*. 1–2. Roma, 1986, 595–601.

Procházka 1968: *Procházka, V.* Župa a župan. – *Slavia Antiqua*, 1968, 15, 1–54.

Pulleyblank 1952: *Pulleyblank, E.* A Sogdian Colony in Inner Mongolia. – *T'oung Pao*, 41, 1952, 317–356.

Pulleyblank 1962: *Pulleyblank, E.* The Consonantal System of Old Chinese. – *Asia Major*, 9, 1962, 57–144.

Ramstedt 1913: *Ramstedt, G.* Zwei uigurische Runeninschriften im der Nordmongolei. – *Journal de Société Finno-ougrienne*, 30, 3, 1913.

Ramstedt 1951: *Ramstedt, G.* Alte türkische und mongolische Titel. – *Journal de*

la Société Finno-Ougrienne, 55, 1951, 2, 61–76.

Runciman 1930 [1990]: *Runciman, St.* The History of the First Bulgarian Empire. London, 1930 [Рънсиман, С. История на Първото българско царство. С., 1990].

Shepard 1991: *Shepard, J.* Symeon of Bulgaria–Peacemaker. – ГСУ. НЦСВП „Ив. Дуйчев“. Т. 3 (за 1989). С., 1991, 9–48.

Shepard 1995: *Shepard, J.* A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria. – In: The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium. Cambridge, 1995, 121–149.

Sinor 1954: *Sinor, D.* Qapqan. – Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1954, 174–175.

Škorpil, Nikov 1931: *Škorpil, K., P. Nikov.* Надписи от първото българско царство в източната част на Балканския полуостров. – Byzantinoslavica, 1931, № 3, 2, 333–382.

Slovník 1–52: Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Hl. red. J. Kurz. Praha, 1958–1996.

Sophocles 1992: *Sophocles, E.* Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods. Hildesheim – New York, 1992 [1 изд. 1914].

Sreznevskij 1971: *Sreznevskij, V.* Slavjanskij perevod chroniki Simeona Logotheta. London, 1971 [1 изд. 1905].

SSKE 1–4: Slovar slovenskega knjižnega jezika. Knjiga 1–4. Ljubljana, 1970–1985.

Strout 1943: *Strout, R. F.* The Greek versions of Jerome’s *Vita Sancti Hilarionis*. – In: Studies in the Text Tradicion of St. Jerome’s *Vitae Patrum*. Edit. By W. A. Oldfathen. Urbana. The University of Illinois Press, 1943, 306–416.

Theophanes 1963: *Theophanes (Confessor)*. Cronographia. Ed. C. de Boor, 1963.

Vaillant 1954: *Vaillant, A.* Discours contre les ariens de saint Athanase. Sofia, 1954.

Vaillant 1967: *Vaillant, A.* Une homélie de Constantin Le Prêtre. – Byzantinoslavica, 1967, 2, 68–81.

Velkova 1986: *Velkova, Z.* The Thracian Glosses. Amsterdam, 1986.

Venedikov 1950: *Venedikov, I.* Trois inscriptions protobulgares. – В: Разкопки и проучвания. 4. С., 1950, 167–187.

Zakos, Veglery 1972: *Zakos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals. Basel, 1972.

**THE RULER AND ADMINISTRATION
IN EARLY MEDIAEVAL BULGARIA:
PHILOLOGICAL ASPECTS
TATYANA SLAVOVA
(SUMMARY)**

Various mediaeval written sources (domestic and foreign, historical and literary, epigraphic and sphragistic) have preserved records of specific titles and positions from early mediaeval Bulgaria. The current investigation aims to explore all these records as a group by means of philological analysis in a historical context. The book makes an attempt to provide a systematic study of both known and unknown evidence and interpretations of institutions in existence in that period as well as to reconstruct the organization of central and provincial administration. The current exploration focuses on over 60 titles (of rulers and successors to the throne, of various ranks and positions) as well as configurations of titles and honorary labels. The specific functions attached to the various positions have been determined mainly on the basis of etymological analysis, because the sources do not always contain direct information about them. Some titles, whose etymology has already been accepted in established research, have been analyzed in the light of new data; other titles have been presented with totally new etymologies and meanings attached to them (καυκανος, κρονος/κρονη, μαγοτινος/κλογατηνη, σαμψης/σαμζηνη, κοπανος, θρεπτος ανθρωπος), whereas still other titles – unresearched and unknown until now, are introduced in scientific literature for the first time (tabare, Дрoуrъ, нyръгъна).

The current investigation is grounded predominantly in historical sources (Bulgarian, Byzantine and Latin), but in several cases literary sources of various genres have also been used to shed light on the content and usage of the respective titles. The study has traced various titles referring to the courtiers of the ruler, the members of the central administration and the provincial offices – all placed in a unified hierarchical system. The positions with definite military prerogatives have been singled out, although somewhat provisionally, as it is very difficult – at times even impossible – to separate administrative from military posts during that specific period. Analysis has been provided for terms used in various literary manuscripts to refer to dignitaries and nobles such as бoлъpe, вeлъмoжa, мoгътe, Дрoуroвe, trying to delineate the intersection of their semantic fields. In addition, attention has been paid to the various ways of naming of the ruler during the times of paganism and early Christianity, as well as the specificity of these titles depending on the characteristic features of the sources, which have provided the data in question. A special chapter is dedicated to the appellation of the successor to the throne (καναρτικεινος/

καναρητχθηνος) according to the evidence existent in Byzantine sources and Bulgarian seals.

The preserved terms for rank and office titles used in early mediaeval Bulgaria give a possibility to trace the principles of title practices (especially in the case of composite titles); this is why the book has made an attempt to systematically list the merits contained in those positions and honorary titles. Diverse arguments have been brought in support of the thesis that the hierarchical structure of the state was deliberately constructed. It is argued that some titles were bifunctional: for example, *ταρκανος* signified deputy of the ruler in a huge provincial area but it was also used as an honorary title for given privileges. The study reveals that during the 9th–10th centuries in Bulgaria parallel to "*ταρκανος*" there were two more honorary titles (merits) in operation, signifying types of privileges (*βαγατουρ* and *θρεπτος ανθρωπος*).

A separate chapter explores the titles (of the ruler, of the successor to the throne, of rank and office titles) from the perspective of their origin as they have had several etymologies in the existing research tradition – sometimes with opposite and mutually exclusive meanings. In cases like these the author grants scientific value to the etymology, which has been supported by sound linguistic argumentation and is relevant to the historical context of the sources. With few exceptions the administrative and rank titles as well as the honorary merits in early mediaeval Bulgaria have a Protobulgarian origin. The usage of the term Protobulgarian is conditional, following the dominant tradition in Bulgarian science, where the same language and ethnic group are also referred to as Hunno-Bulgarian or "Bulgarians of the rule of Khan Asparouh". The Protobulgarian descent of the titles triggers the search of their roots primarily in the domain of Altaic (Turkic) languages, where there are also many titles borrowed from other languages before Turkic times. Thus the title practices of our ancestors reveal several different linguistic layers, simultaneously including titles of Turkic, Altaic, Indo-Iranian (Tokharian, included), and Chinese origin. This multi-layered nature reflects their ethnic heterogeneity, marked by the intersection of various traditions and cultural influences, migration processes, complex ethnic interrelations and mixtures, diverse language contacts in the tribal confederations of ancient times.

The mixed influences of several languages, which has brought about the formation of layers of different descent into the titling practices of old Bulgarians, is highly visible in the case of composite titles of rulers and administrators. Often their composite elements (within the same title) have etymologies, which go back to diverse language families and groups (Turkic, Altaic, Indo-Iranian, as well as some correspondences with Chinese or the language of the Hephthalites, the Awars, and the Huns). In almost half of the cases both composite elements of the title or the combination of title and merit can be etymologically traced back to the framework of the same language family. In terms of quantity the greatest number constitute

the titles or combination of titles inherited from the Altaic languages, but in terms of the hierarchical arrangement of the positions they signify, the non-Turcic titles (Indo-Iranian, Chinese) dominate. It can be argued that with very few exceptions the greatest part of (Proto)bulgarian rank and administrative titles do not exist in other languages and manuscripts (in the same form they have been found in the sources about Bulgarian history), which makes them unique.

Having operated in the environment of Slavic languages, the Protobulgarian titles have gone through a process of adaptation. This is why the book pays special attention to the processes of Slavic transformation on phonetic, morphological and lexical levels. The titles of Byzantine origin have been studied separately in relation to the development of Bulgaria in the respective period. Indeed, one of these titles was used in the Bulgarian state hierarchy (κόμης, κομητѣ), others were used to signify Bulgarian positions (λογοθέτης, μάγιστρος, κουράτωρ), still others were used to refer to foreigners in service to Bulgaria (κανδίδατος, στρατηγός) or to honor Bulgarians in service to Byzantine (καίσαρ, μάγιστρος, πατρίκιος, ἀνθύπατος, ζωστή πατριμία, πρωτοσπαθάριος, πραιπόσιτος).

поредица

ИСТОРИЯ И КНИЖНИНА

Младостта на цар Симеон, Христо Трендафилов

**Среднобългарският превод на Хрониката
на Константин Манасий, Вася Велинова**

**Борилов синодик. Издание и превод,
И. Божилов, А. Тотоманова, И. Билярски**

**Хронографията на Юлий Африкан
в славянски превод, Анна-Мария Тотоманова**

**Повест полезна за латините. Паметник
на средновековната славянска полемика
срещу католицизма, Ангел Николов**

**Представата за покръстването на българите
в католическата традиция X-XVII в., Анна Влаевска-Станчева**

Владетели и книги, Нина Гагова

**Сказание Исаево и формиране на политическата
идеология на ранносредновековна България, Иван Билярски**

Житие на българския Антихрист, Венелин Грудков

Текст и обред, Георги Минчев

**ВЛАДЕТЕЛ И АДМИНИСТРАЦИЯ
В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ.
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ**

Татяна Славова

Българска
Първо издание

Редактор Иван Димитров

Формат 60/90/16

Печатни коли 21,5

ISBN 978-954-92526-X-X

Издателство "ПАМ Пъблишинг Къмпани" ООД

Печатница "Хермес-Прес", София